

Д.Қ. АХМЕДОВ

ИЖТИМОИЙ ТАЪМИНОТ
ҲУҚУҚИ

ИЖТИМОИЙ ТАЪМИНОТ
ҲУҚУҚИ

ДАРSLIK

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

Д.К. АҲМЕДОВ

ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги томонидан ўқув юртлири учун дарслик
сифатида тавсия қилинган*

IJTIMOIIY TA'MINOT HUQUQI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan o'quv yurtlari uchun darslik sifatida tavsiya
qilingan*

Тошкент-2008

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қошидаги мувофиқлаштирувчи Кенгашининг 2007 йил 28 августдаги 177/35-сонли баённомаси билан нашрга тавсия этилган.

36
А-95

УДК 36 (075) (575,1)

Д.Қ. Аҳмедов

Ижтимоий таъминот ҳукуқи. Маъсул муҳаррир: ю.ф.д. И.Насриев. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2008. 406 бет.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, ТДЮИ.

Тақризчилар: ю.ф.д., проф. О.Оқюлов
ю.ф.д. М.Усмонова

Ушбу дарслик 380100 “Ҳуқуқшунослик” ихтисослиги бўйича бакалаврият босқичида таълим олувчи талабалар учун тайёрланган бўлиб, унда аҳолини ижтимоий таъминлашга оид давлат сиёсатининг ҳуқуқий асослари, пенсиялар ва нафақалар тайинлаш ҳамда тўлаш, бошқа ижтимоий ёрдамларни кўрсатиш, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг ҳуқуқий жиҳатлари ёритилган.

Дарсликдан, шунингдек, касб-хунар коллежларининг ўқувчилари, амалиётчи мутахассислар, ижтимоий таъминот ҳуқуқи масалаларига қизиқувчи кенг китобхонлар фойдаланишлари мумкин.

© Аҳмедов Д.Қ.

© Тошкент давлат юридик институти, 2008 йил.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi qoshidagi muvofiqlashtiruvchi Kengashining 2007-yil 28-avgustdagi 177/35-sonli bayonnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

36
A-95

UDK 36 (075) (575,1)

D.Q. Ahmedov

Ijtimoiy ta'minot huquqi. Mas'ul muharrir: y.f.d.
I.Nasriyev. –T.: TDYI nashriyoti, 2008. 406 bet.

Sarlavhada: O'zbekiston Respublikasi Adliya
vazirligi, TDYI.

Taqrizchilar: y.f.d., prof. **O.Oqyulov**
y.f.d. **M. Usmonova**

Ushbu darslik 380100 “Huquqshunoslik” ixtisosligi bo'yicha bakalavriyat bosqichida ta'lim oluvchi talabalar uchun tayyorlangan bo'lib, unda aholini ijtimoiy ta'minlashga oid davlat siyosatining huquqiy asoslari, pensiyalar va nafaqalar tayinlash hamda to'lash, boshqa ijtimoiy yordamlarni ko'rsatish, aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning huquqiy jihatlari yoritilgan.

Darslikdan, shuningdek, kasb-hunar kollejlarining o'quvchilari, amaliyotchi mutaxassislar, ijtimoiy ta'minot huquqi masalalariga qiziquvchi keng kitobxonlar foydalanishlari mumkin.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатларига асосланувчи янги жамият барпо этар экан, ўз мустақил тараққиётининг дастлабки кунларидаёқ, “Ўзбек модели” деган ном билан жаҳонга машхур бўлган ҳамда мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий, миллий хусусиятларини акс эттирувчи илмий асосланган дастурга мувофиқ ислохотларни изчиллик билан амалга ошириб келмоқда.

Янги жамият қуришнинг “Ўзбек модели” энг муҳим жиҳатларидан бўлиб, кучли ижтимоий сиёсат юритиш саналади ва шу сабабли бундай сиёсат асосий беш тамойилдан бири сифатида белгилаб қўйилган.

Юкорида белгиланган стратегик тараққиёт йўлига мос равишда давлатимиз томонидан изчиллик билан аҳолининг ижтимоий заиф ва ҳимояга муҳтож қатламларини ижтимоий-моддий қўллаб-қувватлаш юзасидан комплекс чоратадбирлар амалга ошириб келинмоқда ҳамда бу тадбирлар 1997 йилдан буён ҳар бир келаётган йилни муайян номлар билан номланишида, фуқароларнинг айрим қатламларини қўллаб-қувватлашга йўналтирилган ишларимизда ўз ифодасини топмоқда.

Республикаимиз Президенти И.А. Каримов қайд этиб ўтганидек: “Ҳеч шубҳасиз, мамлакатимизнинг эркин ва озод ҳаёт, демократик давлат, фуқаролик жамияти қуриш йўлида қўяётган қадамлари барчамизни қувонтиради. ... Лекин ҳаммамизга маълум – ҳаёт ҳеч қачон бир жойда тўхтаб турмайди, шиддат билан, тез суръатлар билан ҳамisha олдинга интилади. Кимки ҳаёт тараққиёти суръатлари билан ҳамнафас бўлмаса, унга лоқайд ва беписанд қараса, ҳеч шубҳасиз, тез ўзгараётган тарихнинг бир чеккасида, қоқоқлик ва армонда қолиб кетади. Бу–ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатидир”.¹

Мамлакатимизда “Ижтимоий ҳимоя йили” деб эълон қилинган 2007 йилнинг ўзида аҳолининг муҳтож табақаларини қўллаб-қувватлаш юзасидан кенг қамровли Давлат дастури амалга оширилди.

¹ Каримов И.А. Тадбиркорлар ва ипбилармонлар ижтимоий қатлами Ўзбекистон сиёсий майдонида ўз урнини эгаллашди лозим. “Халқ сўзи”, 2003 йил, 9 октябрь.

Якин уч йилда иш ҳақини 2-2,5 баробар ошириш бўйича ўз олдимизга қўйган стратегик вазифага мувофик, 2007 йилда иш ҳақи, пенсия, стипендия ва нафақалар миқдори 1,5 баробар кўпайтирилди. 2007 йилнинг декабрида ўртача ойлик иш ҳақи, хўжалик субъектлари ва бюджет соҳаларини ҳисобга олганда, 210 АҚШ доллари миқдorigа тенг бўлди.

2006 йилдан бошлаб умумтаълим мактаблари ўқитувчилари ва шифокорлар меҳнатига ҳақ тўлашнинг янада такомиллаштирилган тизими жорий этилди. Натижада кейинги икки йилда уларнинг иш ҳақи миқдори тегишли равишда 2,8 ва 2,7 баробар оширилди.

Аҳолининг реал пул даромадлари бир йилда 27 фоиздан зиёд кўпайди. Статистика идоралари маълумотларига кўра, 2001 йилда меҳнатга лаёқатли аҳолининг ўртача иш ҳақи кун кечириш учун минимум даражада зарур бўлган маблағнинг 99 фоизини ташкил этган бўлса, 2007 йилда ушбу кўрсаткич 3 баробардан кўпроқ ошди. Таъкидлаш жоизки, мазкур рақам Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари ўртасида олдинги ўриндаги кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.¹

Яна шуни қайд этиб ўтиш лозимки, кучли ижтимоий сиёсат, аҳолининг муҳтож табақаларини манзилли қўллаб-қувватлаш кейинги ўн йиллик тарихий тараққиётимиз марказий йўлини ташкил этиб келмоқда ва ҳар бир келаётган йилни ана шу мақсадга қаратилган муайян номлар билан атаб, шунга мос келувчи тадбирлар мажмуини изчил рўёбга чиқариб келмоқдамиз. Бунинг тасдиғи сифатида шуни қайд этиш жоизки, ижтимоий соҳага йўналтирилган маблағлар мамлакатимиз бюджетининг умумий харажатларига нисбатан 2006 йилда 51,9 фоизни, 2007 йилда 53,8 фоизни ташкил этган бўлса, 2008 йилги давлат бюджетинги 54,6 фоизи ана шу мақсад учун ажратилгандир. “Ижтимоий ҳимоя йили” деб ном олган 2007 йилда ижтимоий муҳофаза мақсадлари учун 380 млрд. сўм сарфланиши назарда тутилгани ҳолда амалда 483 млрд. сўмдан кўпроқ маблағ сарфлагани диққатга сазовордир.

¹ “Халқ сўзи”. 2008 йил, 8 февраль.

“Ёшлар йили” деб эълон қилинган ушбу-2008 йилда ҳам ёшларимиз ва аҳолининг бошқа муҳтож табақаларини ижтимоий қўллаб-қувватлаш учун катта ҳажмдаги давлат ва жамият маблағларини сарфлаш белгилаб қўйилгандир¹.

Ижтимоий ҳимоя давлатимиз ҳамда жамиятимиз тараққиётининг муҳим жиҳати эканлиги ва бу масалага мунтазам эътибор қаратиб келинаётганлиги инсон манфаатларининг устувор аҳамиятга эгаллигини сўзсиз исботлаб турибди. Ана шундай шароитда ижтимоий ҳимоя ва ижтимоий таъминотнинг ҳуқуқий асосларидан яхши хабардор, бу соҳадаги қонунчилик тизими ҳамда уларни амалга татбиқ этиш юзасидан амалий кўникмаларга эга бўлган, юксак интеллектуал салоҳиятли, ахлоқий ва инсонпарварлик фазилатларига эга бўлган мутахассис кадрлар тайёрлаш нечоғлик катта аҳамиятга эга эканини ҳеч ким инкор этолмайди.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фуқароларнинг қариганлари, ногирон бўлиб қолганлари, боқувчисидан жудо бўлиб қолганларида ва қонунларда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олишга доир конституциявий ҳуқуқларини рўёбга чиқарилишига тааллуқли фанлар сирасига киради ва шу сабабли бу соҳада ишловчи мутахассисларнинг билимли бўлишлари, юқори инсоний фазилатга эгалликлари муҳим аҳамиятга эга. “Ижтимоий таъминот ҳуқуқи” фани бўлғуси юрист мутахассис кадрларга ҳуқуқий билимлар бериш билан бирга ана шундай юксак инсоний хислатларни сингдиришга ҳам қаратилгандир.

Мазкур дарслик бу соҳада аввал нашр этилган дарслик ва қўлланмалар асосида ва улардаги ижобий жиҳатларга таянилгани ҳолда мамлакатимизда кейинги йиллар давомида юз берган янгиланиш ҳамда ўзгаришларни эътиборга олган ҳолда тайёрланган бўлиб, ўз мазмун-моҳиятига кўра “Ижтимоий таъминот ҳуқуқи” ўқув дастурига мос келади.

Ушбу дарслик ҳақидаги ўз фойдали таклиф ва мулоҳазаларини билдирган ўқувчиларимизга миннатдорчилигимизни билдирамыз.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 февралдаги 805-сонли ҳарори билан тасдиқланган “Ёшлар йили” Давлат дастури. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2008., 10-11 сон, 56-модда.

УМУМИЙ ҚИСМ

I боб. КУЧЛИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ-ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЖТИМОЙ СИЁСАТИНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТИ СИФАТИДА. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

1-§. Ижтимоий таъминот тизимларининг вужудга келиш ва ривожланиш тарихи. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий таъминотнинг тараққий этиш босқичлари

Ҳар қандай давлат ва жамият юритадиган ижтимоий сиёсат ҳамда иқтисодий сиёсат ўзаро боғлиқ бўлиб, иқтисодий сиёсатнинг бош мақсади – ушбу жамиятда яшаётган фуқаролар турмуш фаровонлигини таъминлаш, яъни ижтимоий сиёсатга хизмат қилишдан иборатдир ва шу нуқтаи назардан қараганда ушбу икки сиёсат ўртасидаги мувозанатни, уларнинг ўзаро тўғри нисбатининг белгиланиши жамиятда ижтимоий адолат ўрнатилишининг муҳим шартларидан бўлиб саналади.

Давлат ижтимоий сиёсати деганда, аҳоли ҳаёт кечириш даражасини шакллантириш, инсон капиталини қайта яратиш, ижтимоий хизматлар кўрсатиш, ижтимоий инфратузилмаларни барпо этиш, уларнинг бир маромда фаолият юритишини таъминлаш соҳасида муайян давлат томонидан олиб борилаётган ички сиёсат йўналиши назарда тутилади. Фуқароларнинг асосий Конституциявий ҳуқуқлари давлат ижтимоий сиёсати орқали рўёбга чиқарилади. Бунда давлат турли ижтимоий дастурлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, молиялаштириш нормативларини белгилаш, ижтимоий-иқтисодий андозалар, қонунлар, бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилиш каби воситалардан кенг фойдаланади.

Шуни қайд этиб ўтиш лозимки, давлат иқтисодий ва ижтимоий сиёсатида ўзаро нисбатнинг бузилиши, яъни аҳоли турмуш даражасининг пасайтирилиши ҳисобига жамғаришга зўр берилиши, иқтисодий сиёсатни кучайтиришга

уриниш кўпчилик ҳолларда салбий натижаларга олиб келаётганлиги, бунда ҳам ижтимоий аҳвол ёмонлашиб кетаётганлиги ва айти пайтда давлат иқтисодий тараққиёти ҳам орқага кетаётганлиги собиқ Иттифок таркибига кирган мустақил давлатларнинг айримлари тажрибасидан аён бўлмоқда.

Бундай ривожланиш тенденцияси тарих учун янгилик эмас, индустриал цивилизациянинг сўнгги 200 йил давомидаги тараққиёти даврида иқтисодий ва ижтимоий сиёсат нисбатларининг тўғри белгиланмаганлиги туфайли салбий оқибатлар келиб чиққанлиги бизга маълум. Шу туфайли XIX аср охири ва XX аср бошларида ривожланган мамлакатларда ижтимоий сиёсатга катта эътибор берилди бошланди. Уларда иқтисодий тараққиёт юксак кўрсаткичларга эришгани ҳолда аҳоли турмуш даражаси ҳам юқори эканлиги, кафолатланган, ижтимоий жиҳатдан ҳимояланганликлари сабабларидан бири ҳам ана шунда бўлса керак.

Ўзбекистон Республикаси ҳозирги пайтда янги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлидан, бозор муносабатларига сиёсий ва ижтимоий ларзаларсиз, босқичма-босқич ўтиш йўлидан бормоқда. Бу йўл – табиий, иқтисодий-молиявий, меҳнат ва бошқа ресурслардан оқилона фойдаланишни ташкил этиш орқали жамиятни ривожлантириш, самарали иқтисодиётни юзага келтириш, одамлар турмуш даражасини тараққиётга эришган мамлакатлардаги кўрсаткичларга яқинлаштириш имкониятини берадиган йўлдир. Янада аниқроғи бу йўл – «...эски, мустабид, маъмурий-буйруқ-бозлик ва ўта марказлашган тақсимот тизимида ноз кечиби, бутун дунё яшаётган, бозор иқтисодиёти муносабатлари асосига қурилган тизимга ўтиш, миллий давлатчилик бошқарувини ташкил қилиш, лўнда қилиб айтганда, демократик давлат, фуқаролик жамияти асосларини, бозор иқтисодиётини қуриш»¹ йўлидир.

Аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш юзасидан белгиланган стратегик йўл ижтимоий сиёсатимиз мазмун-моҳиятини

¹ Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч қимга қарам бўлмайди. Асарлар тўплами. 13-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2005. 105-106-бетлар.

белгилаб берди ва сўнгги ўн йилликда ҳар бир кириб келаётган янги йилни турли номлар билан аталиши ҳамда ушбу йил номларига мос давлат дастурларининг ишлаб чиқилиши, рўёбга чиқарилиши ижтимоий заиф, ёрдамга муҳтож қатламларни манзилли ижтимоий ҳимоялаш имконини берди.

Республикамиз Президенти Конституциянинг 14 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқида таъкидлаганидек: "Ўунда қилиб айтганда, қарийб ўн йил давомида эълон қилинган йилларнинг барчаси ўзининг маъно-мазмунини ва аҳамиятига кўра ўзаро чамбарчас боғланиб, мантиқан бир-бирини тўлдириб, айнан аҳолимиз манфаатларини таъминлашдек мақсадга хизмат қилиб келаётганини кўриш ва кузатиш қийин эмас".¹

И.А.Каримовнинг таклифи ва ташаббуси билан 2007 йилни "Ижтимоий ҳимоя йили" деб эълон қилиниши ҳамда ушбу соҳада давлат Дастурини ишлаб чиқилиши, тасдиқланиши² ижтимоий ҳимоялаш тараққиётимизнинг устувор стратегик йўли бўлиб қолаётганлигидан дарак беради.

Мустақиллик туфайли мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий ислохотлар стратегияси ишлаб чиқилиб, рўёбга чиқарилмоқда. Ушбу жараёнда, жумладан, аҳолининг, айниқса, унинг ижтимоий ночор қатламлари манфаатларининг муҳофаза қилинишига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Зеро, амалга оширилаётган ислохотлардан кўзланган асосий мақсад одамлар моддий турмуш даражасини юксалтириш, улар фаровонлигини таъминлашдан иборатдир. Шундай қилиб, ислохотларимизнинг дастлабки босқичларидаёқ инсон манфаатларини таъминлаш масаласи энг муҳим зарурат сифатида белгилаб олинди. Шунинг учун ҳам жамиятнинг сифат жиҳатидан янги ҳолатга ўтишида бизга ислохот чоғида одамлар моддий аҳволи кескин ёмонлашадиган, ахлоқий қадриятлар, маънавий таянчлар барбод бўладиган,

¹ Каримов И.А. Инсон манфаатларини таъминлаш ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш устувор вазифамиздир. –Т.: Ўзбекистон, 2007. 37-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ижтимоий ҳимоя йили" давлат Дастури тўғрисида" 2007 йил 23 январдаги қарори. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2007., № 7-6, 39-модда.

Ўтиш даврининг барча қийинчиликлари аҳоли елкасига тушадиган андоза макбул эмас эди.

Дарҳақиқат, истиклолга эришганимиздан кейинги ўтган йиллар мобайнида мамлакатимизда ижтимоий таъминот ҳамда ижтимоий муҳофазалаш давлат органлари тизими тамомила қайта қурилди, ижтимоий ҳимоянинг янги шакллари жорий этилиши билан бирга уни амалга оширувчи давлат органлари ваколатлари қайта кўриб чиқилди, бу соҳадаги ваколатларнинг муайян қисми нодавлат ташкилотларига, биринчи навбатда, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига ўтказила бошлади. Бу ҳол давлатимиз бошлиғи томонидан илгари сурилган “Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари” ривожланиш концепциясига тўла мос келади.

Республикамизда ижтимоий таъминот ва ижтимоий ҳимоянинг “Ўзбек модели” ҳамда бозор муносабатларига ўтиш даври талабларига мос келадиган қонунчилик тизими барпо қилинди. Эндиликда бу тизимни замон ўзгаришлари билан ҳамоҳанг равишда такомиллаштиришга қаратилган тегишли тадбирлар амалга оширилиб келинмоқда. Мамлакатимиз раҳбари ҳақли равишда таъкидлаганидек: “Давлат ўз аҳолисини ижтимоий ҳимоя қилган тақдирдагина инсонпарвар ҳисобланади.

...Кишиларни ижтимоий ҳимоялаш ва уни кафолатлашнинг кучли, таъсирчан механизми бўлгандагина бозор иқтисодиётига собитқадамлик билан ўтишни таъминлаш, таркибий қайта қуришни амалга ошириш, ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаган ҳолда ишлаб чиқариш муносабатларини тубдан ислоҳ қилиш мумкин”¹.

Истиклол қўлга киритилганидан кейинги ўтган ўн етти йиллик давр тарихан қисқа муддат. Шунга қарамай, бу давр мобайнида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш соҳасида амалга оширган ишларимиз, бу вазифани бажарувчи давлат органлари тизимининг вужудга келтирилиши ва фаолияти, ижтимоий муҳофазага оид қонунчилик базасининг яратилиши ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: мўллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар тўплами. 1-жилд – Т.: Ўзбекистон, 1996. 119-бет.

ривожланиш амалиёти, унинг муаммолари, бу муаммолар ечимини топиш масалалари ғоят долзарблиги ҳамда муҳимлиги билан жиддий ва ҳар жиҳатдан чуқур илмий тадқиқот учун мавзу бўла олади.

Мамлакатимиз тараққиёти натижасида ҳамда халқаро ҳамжамиятга интеграциялашув жараёнларининг кучайиши туфайли ижтимоий-гуманитар масалаларга қарашларимиз аста-секинлик билан ўзгариб, аввалги тушунчалар ва ёндашувлар янгича мазмун-моҳият касб этиб бормоқда. Шу ўринда бугунги кунда "ижтимоий сиёсат", "ижтимоий ҳимоя", "ижтимоий қафолат" каби тушунчалар ҳаётимизда содир бўлаётган ижобий ўзгаришларни тобора ўзида тўлароқ ифода этиб бораётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Шу билан бирга, эндиликда мамлакатимизда ижтимоий сиёсат жамият аъзоларининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ ҳуқуқий, ташкилий, иқтисодий ва бошқа йўналишларни ўзида комплекс мужассамлаштирган давлат сиёсати даражасида амал қилаётган бўлса, ижтимоий ҳимоялаш сиёсати давлат томонидан аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, зарур инфратузилмани шакллантириш ва уларнинг нормал фаолиятини таъминлаш, бу соҳанинг самарали бошқарувини амалга ошириш, фуқаролар учун ҳар томонлама қулай яшаш ва меҳнат шароитларини таъминлаб беришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуаси сифатида намоён бўлмоқда.

"Ижтимоий ҳимоя йили" давлат Дастурининг қабул қилиниши ва рўёбга чиқарилаётганлиги, мавжуд ижтимоий ҳимоя тизимларида жиддий ўзгаришлар амалга оширилишига асос бўлмоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 19 мартдаги "Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш ва мустаҳкамлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармонни қабул қилиниши, бу соҳадаги давлат фаолиятини янада такомиллаштиришни назарда тутади.¹

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2007 йил, 12-сон, 105-модда.

Ҳозирги пайтда ижтимоий ҳимоя фақат ночор-бечораларга ёрдам кўрсатишдангина иборат бўлиб қолмай, балки фуқароларнинг иш билан таъминланганлик даражасини ошириш, меҳнатининг миқдори ва сифатига яраша иш ҳақи тулаш, оқилона ижтимоий жиҳатдан таъминлаш, илм олиш ҳуқуқларини рўёбга чиқариш, юксак сифатли тиббий хизматлар кўрсатиш, инсоннинг муносиб турмуш кечиришини таъминлашнинг барча жиҳатларини қамраб олмақда.

Модомики, янги давлатчилик асослари ва тамойиллари шаклланиши жараёнида унинг қонунлар тизими таркиб топиб борар экан, жумладан, ижтимоий ҳимоя тизими билан боғлиқ ҳуқуқий асослар ҳам шаклланиб бормоқда. Мамлакатимизда ижтимоий ҳимоянинг ҳуқуқий асослари Конституциямизда ва қатор қонун ҳужжатларида ўз ифодасини топган. Бу йўналишда ҳам шаклланиш, ҳам такомиллашиш жараёни давом этмоқда.

Зероки, Республика Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: "...биз ўзимизнинг пировард мақсадимизга эришиш учун замон қандай тез ва шиддат билан ўзгараётганини ҳисобга олган ҳолда воқсаларнинг ортида эмас, балки унинг олдида юришимиз, ҳар қандай нохуш ҳаракат ва муаммоларнинг олдини олишимиз, тараққиётимиз ва демократик янгиланиш заминини белгилаб берадиган қонунларни ўз вақтида қабул қилишимиз, уларга ҳаёт тақозо этаётган ўзгартириш ва қўшимчаларни зарурлиги бугун нечоғлиқ долзарб эканини англаш, тушуниш қийин эмас".¹

Бугунги кунга келиб жамият иқтисодий ва ижтимоий ҳаёти ўртасида энг мақбул нисбат белгиланишининг икки асосий усули қарор топди.

Улардан биринчиси – радикал усул бўлиб, бунда ижтимоий сиёсатнинг барча йўналишлари давлат томонидан марказлаштирилган тарзда амалга оширилади. Ижтимоий сиёсат бу усулда амалга оширилишининг афзал томони сифатида одамларнинг кўпроқ, тўлиқроқ ҳимояланганлиги, давлат бу соҳадаги масъулиятни асосан ўз зиммасига

¹ Каримов И.А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш устувор вазифамиздир. –Т.: Ўзбекистон, 2007. 8-бет.

олганлиги, кафолатлар даражаси бирмунча юқори эканлиги кўрсатиб ўтилса-да, аммо у ўзининг серхаржлиги, сунъий тенглаштиришга қаратилганлиги ва шу туфайли ижтимоий адолат тамойилларининг бузилишига олиб келиши, солиқлар шаклидаги оғирликни иктисодий фаол аҳоли катламлари зиммасига юклаб қўйилиши каби салбий жиҳатлари билан ажралиб туради ва шу туфайли бозор муносабатлари қарор топган жамиятларда бу усулдан фойдаланиш қийин кечади.

Иккинчи усул - ҳаётий мушкулотлар учун давлат масъулияти соқит қилинмагани ҳолда аҳоли турмуш даражаси, ижтимоий жиҳатдан ҳимояланганлиги, инсоний ҳуқуқларнинг кафолатланишида ижтимоий бирдамликка, адолатга, ижтимоий таъминот ва қўллаб-қувватлашнинг муайян муҳтож табақаларга аниқ йўналтирилганлиги, ижтимоий сиёсатнинг амалга оширилишида давлат маблағлари билан бир қаторда, жамият маблағларига, ўзаро ёрдам, хайрия маблағларига ҳам таянилиши каби хусусиятлари билан тавсифланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритганидан кейинги йиллар давомида юритиб келинаётган ижтимоий сиёсат ривожига эътибор берилса, ана шу радикал усулдан ижтимоий усулга аста-секин ўтилаётганлигини, биринчи усулга хос бўлган ижобий жиҳатлар имкон даражасида сақлаб қолинаётганлигини кузатиш мумкин бўлади.

Ҳар қандай жамиятда ижтимоий ҳимоя тизимларининг барпо этилиши маълум ишлар амалга оширилишини кўзда тутди. Бунда қуйидагилар амалга оширилиши лозим бўлади:

1) Оилавий ва шахсий даромадларни назорат қилиш ҳам-да баҳолаш механизмларидан фойдаланган ҳолда аҳолининг ижтимоий ҳимоя ва кўмакка муҳтож гуруҳлари ажратиб олинади;

2) Оиланинг пул ва натура ҳолида оладиган даромадлари ҳисобга олиниб, оила бюджетини аниқлаш, шу орқали турмуш даражасини, ёрдамга муҳтожлигини аниқлаш амалга оширилади.

Бунда ижтимоий ёрдамнинг аниқ йўналтирилганлигини таъминлаш мақсадида энг кам истеъмол даражаси – истеъмол дастурхони аниқланади. Минимал турмуш кечириш даражаси аниқланишида энг кам таъминланган оилаларнинг озик-овқат, ижтимоий хизматлар ва бошқа буюмларга бўлган кундалик энг зарур талаблари асос қилиб олинади.

Собик Иттифоқ таркибига кирувчи баъзи мустақил давлатларда турмуш кечиришнинг энг кам даражаси, зарурий истеъмол дастурхони нотўғри, ҳақиқий аҳволга мос келмайдиган тарзда аниқланаётганлиги ёки бу кўрсаткич умуман ишлаб чиқилмаганлиги туфайли одамлар реал турмуш даражасини холис баҳолаш имкони мавжуд эмас:

3) Ижтимоий ёрдам ва таъминот бериш усулининг тўғри белгиланиши, яъни бундай ёрдамларни пул холида, натурал кўринишида ёки ижтимоий имтиёзлар ва афзалликлар шаклида берилишининг тўғри танланиши муҳим аҳамиятга эга.

XXI асрдаги ижтимоий тараққиётнинг асосий хусусиятлари муҳокама қилинган ва 1995 йил Копенгагенда бўлиб ўтган Олий даражадаги учрашувлар юзасидан қабул қилинган Умумжаҳон Декларациясида қайд этиб ўтилганидек, XXI аср иқтисодиёт инсон манфаатларига йўналтирилганлиги таълимотига таяниши билан ажралиб туради.

Стратегик жиҳатдан олганда, инсон омилига таянилиши, унга капитал сарфланиши – капитал сарфлашнинг энг сермаҳсул, энг рационал усули саналади. Чунки инсонга, унинг моддий турмуш даражасига эътибор берилаётган давлатларгина иқтисодий юксалишга эришмоқда, уларда меҳнат унумдорлиги юқори бўлмоқда, жамият фаровонликка эришмоқда. Аксинча, инсон аҳамияти пасайтирилаётган, унинг турмуш кечириш даражаси паст бўлган давлатлар, қашшоқлар яшайдиган давлат қашшоқ давлатлигича қолмоқда ва бу ҳамма нарсани одамлар ҳал қилади деган қадимий қонданинг тўғри эканлигини, инсон омили ҳисобга олинмайдиган давлатнинг тараққий топа олмаслигини исботламоқда.

Ўзбекистон Республикаси сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини қўлга киритганидан кейин давлат ва жамиятнинг муҳим функционал фаолият олиб бориш соҳаларидан бири сифатида ижтимоий таъминот тизимлари аста-секинлик билан шакллантирила бошланди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида ижтимоий таъминот сиёсати ҳуқуқий асослари сифатида, собиқ Иттифок даврида қабул қилинган қонунлардан фойдаланилган бўлса-да¹, аммо секин-асталик билан, босқичма-босқич тарзда бу соҳадаги ўз миллий қонунчилигимиз шакллантирила бошланди. Дастлабки даврларда бу Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари шаклида амалга оширилган бўлса², кейинчалик ушбу масалаларга оид маҳсуо қонунлар қабул қилинди ва ижтимоий таъминот тизимлари миллий қонунчилик асосида ривожлантириди³.

Республикамизда ижтимоий таъминот ва унинг ҳуқуқий тизимлари барпо этилиши шартли равишда бир неча босқичларга бўлиниши мумкин ҳамда бу босқичлар мамлакатимизнинг мустақиллик йилларидаги тараққиёти даври хусусиятларини ўзида объектив тарзда акс эттиради.

Бу босқичлар қуйидагича тақсимланади:

Биринчи босқич. Мамлакат мустақил деб эълон қилинган – 1991 йил 31 августдан Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинган – 1992 йил 8 декабр гача бўлган даврни ўз ичига олади.

Бу давр мустақил давлат органлари, шу жумладан, ижтимоий таъминотни амалга ошириш соҳасидаги давлат органлари, улар кундалик фаолиятининг ҳуқуқий асослари шакллантирилиши даври эканлиги билан, собиқ Иттифок давридаги давлат тузилмалари ўз фаолиятини амалга оширишда давом этаётган, собиқ Иттифок қонунчилиги ҳужжатлари амал қилиб турганлиги билан, айти пайтда давлатчи-

¹ «Давлат пенсиялари тўғрисида»ги 1956 йилги ва «Колхозчиларга пенсия ва нафақалар тайинлаш тўғрисида»ги 1964 йилги қонун ва ҳоказо.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 июндаги «Болали оилаларга давлат ижтимоий ёрдами тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони ва бошқалар.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида 1993 йил 3 сентябрда қабул қилинган «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонун, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000-2002 йиллардаги фармонлари ва бошқалар.

ликнинг миллий тизимлари тез суръатлар билан барпо этилаётган, янги-янги фармонлар, қарорлар қабул қилинаётган давр эканлиги билан тавсифланади.

Иккинчи босқич. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрдаги янги – мустақил давлат сифатидаги Конституцияси қабул қилинган санадан бошлаган ва тахминан 1994 йилнинг ўрталаригача давом этган иккинчи босқич янги конституциявий заминга таянилган ҳолда давлат ва ҳуқуқ тизимларини қайтадан шакллантирила бошланганлиги, пенсия таъминоти соҳасида миллий қонуннинг қабул қилиниши, ижтимоий таъминотни сунъий тенглаштирилган ҳолда амалга оширилишидан тобора аниқ йўналтирилган кўринишга эга бўлиб бораётганлиги, заиф аҳоли қатламлари ижтимоий ҳимоясини аста-секин кучайтирила бориши билан диққатга сазовордир.

Учинчи босқич. 1994 йилнинг иккинчи ярмидан 2001 йилгача бўлган вақт оралиғини қамраб олган. Бу даврда ижтимоий таъминот соҳасидаги қонунчилик тизимлари асосан барпо этиб бўлинди; аниқ йўналтирилган ижтимоий ҳимоялаш тизимлари ва механизмлари яратилди; ижтимоий таъминотни амалга ошириш манбалари саналувчи молиявий маблағлар, уларнинг шакллантирилиши, сарфланиши соҳасидаги давлат ва жамият тизимлари юзага келтирилди ҳамда уларни бир маромда ишлашлиги таъминланди.

Туртинчи босқич. Бу босқич 2000 йил охирларидан бошланган бўлиб, бугунги кунда ҳам давом этиб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикасида пенсия таъминоти тизимларини такомиллаштиришга оид чоратадбирлар ҳақида»ги қарорининг қабул қилиниши ва шу асосда пенсия жамғармасининг тизимлари қайта ташкил этилиши, яқка тадбиркорлар ва яқка деҳқон хўжаликлари пенсия таъминоти масалаларининг соддалаштирилиши, аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002-2003 йилларга мўлжалланган ҳукумат дастурининг қабул қилиниши ва рўёбга чиқарилишига қаратилган қонун ҳужжатларининг

кабул қилиниши, ижтимоий ёрдам олувчи фуқаролар доирасининг кенгайтирилиши ҳамда моддий ёрдам миқдорларининг кўпайтира борилиши қабилар ушбу босқичнинг ўзига хос хусусиятларидан саналади.

Зероки, Республикамиз Президенти И.А. Каримов мустақил тараққиётимиз тонгида таъкидлаганидек: бизга ислохот чоғида одамлар моддий аҳволи кескин ёмонлашадиган, ахлокий кадриятлар, маънавий таянчлар барбод бўладиган, ўтиш даврининг бутун қийинчиликлари аҳоли елкасига тушадиган андоза мақбул эмас”¹. Мамлакатимизда ислохотлар амалга оширилар экан, унинг асосий шиори Президент И.А. Каримов кўрсатганидек: “Яқин уч йилда иш ҳақини 2-2,5 баробар ошириш бўйича ўз олдимизга қўйган стратегик вазифага мувофиқ, 2007 йилда иш ҳақи, пенсия, стипендия ва нафақалар миқдори 1,5 баробар кўпайтирилди. 2007 йилнинг декабрида ўртача ойлик иш ҳақи, хўжалик субъектлари ва бюджет соҳаларини ҳисобга олганда, 210 АҚШ доллари миқдorigа тенг бўлди.

2006 йилдан бошлаб умумтаълим мактаблари ўқитувчилари ва шифокорлар меҳнатига ҳақ тўлашнинг янада такомиллаштирилган тизими жорий этилди. Натижада кейинги икки йилда уларнинг иш ҳақи миқдори тегишли равишда 2,8 ва 2,7 баробар оширилди.

Аҳолининг реал пул даромадлари бир йилда 27 фоиздан зиёд кўпайди. Статистика идоралари маълумотларига кўра, 2001 йилда меҳнатга лаёқатли аҳолининг ўртача иш ҳақи кун кечириш учун минимум даражада зарур бўлган маблағнинг 99 фоизини ташкил этган бўлса, 2007 йилда бу кўрсаткич 3 баробардан кўпроқ ошди. Таъкидлаш жоизки, бу рақам Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари ўртасида юқори кўрсаткичлардан бири ҳисобланади².

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сўёсат, мафкура. 1-том. –Т.: Ўзбекистон, 1996. 322-бет.

² Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш - барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. “Халқ сўзи”, 2008 йил, 8 февраль.

2-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фани, унинг предмети, асосий тамойиллари ва вазибалари

Давлатнинг ижтимоий сиёсати йўналишларидан бири бўлган аҳолини ижтимоий таъминлаш, ўз жисмоний ва бошқа хусусиятларига кўра жамият ёрдамига муҳтож бўлган заиф қатламларни ижтимоий ҳамда иқтисодий жиҳатдан химоялашни амалга ошириш масалаларига тааллуқли бўлган қонунчилик соҳаси ижтимоий таъминот ҳуқуқи деб юритилади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқининг конституциявий асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 39-моддаси билан белгилаб қўйилган. Унда: «Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга», дейилади. Ушбу конституциявий ҳуқуқларнинг реал амалга оширилиш шакллари, усуллари ва воситалари Конституция асосида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, ҳукумат қарорлари ва бошқа меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгилаб қўйилган бўлиб, улар ўзаро қўшилгани ҳолда ижтимоий таъминот ҳуқуқи ягона ҳуқуқ соҳасини ташкил қилади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фан соҳаси сифатида фуқароларни турли шаклларда ижтимоий таъминлаш, ижтимоий таъминотнинг амалга оширилиши билан машғул бўлган давлат органлари тизими, уларнинг ишлаш режими, аҳолини ижтимоий таъминлаш масалаларини ҳуқуқий тартибга солиш жараёнининг хусусиятлари, бу жараённинг ривожланиш тенденциялари, муаммолари, бу муаммоларни ҳал этилиш масалалари, ижтимоий таъминот ва ёрдам шакллари, уларнинг янада такомиллаштирилиши, ижтимоий таъминотнинг амалга оширилиш усулларини ҳаётнинг ўзгарувчан шароитларига мослаштириш каби назарий масалалар ҳамда уларнинг амалиётга татбиқ этиш муаммолари билан шуғулланади.

Аввало, «Ижтимоий таъминот» ва «Ижтимоий таъминот ҳукуки» тушунчалари тўғри англаб олинмоғи лозим.

И.Т. Тультеевнинг фикрича: «Ижтимоий таъминот» тушунчаси давлат томонидан фуқароларнинг ижтимоий кам таъминланган қатламларига уларнинг асосий моддий эҳтиёжларини қондириш, уларга пенсиялар, нафақа ва бошқа кўринишдаги моддий ёрдам ва бошқа турдаги ижтимоий ёрдам кўрсатиш йўли билан кишиларнинг нормал ҳаёт кечиришлари учун зарур шароитлар яратиб беришдир¹.

Бизнинг назаримизда, «ижтимоий таъминот» тушунчасига бу муаллиф берган таъриф Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 39-моддасини кенгайтириб талқин этишдан иборатдир. Чунки на Конституциянинг ўзида ва унинг асосида қабул қилинган бошқа қонунларда фуқаронинг ижтимоий таъминот олишининг зарурий шарти сифатида унинг кам таъминланган бўлиши лозимлиги назарда тутилган эмас. Фуқаро муайян миқдордаги меҳнат стажига эга бўлса ва бошқа бир қатор шартлар (маълум ёшга етган ёки ногирон деб эътироф этилган ва ҳоказо) мавжуд бўлса, таъминланганлик даражасидан қатъи назар ижтимоий таъминот олишга ҳақли бўладилар, яъни унинг моддий жиҳатдан яхши таъминланган аҳволда эканлиги, айтайлик, ёшга доир пенсия тайинланишига ҳеч бир монелик қилмайди. Шу туфайли И.Т. Тультеевнинг «Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий таъминот – ижтимоий ҳимоя ва қўллаб-қувватлашга муҳтож фуқароларни моддий жиҳатдан таъминлашнинг давлат тизими», деган фикрига ҳам унчалик қўшилиб бўлмайди².

Тўғри, ижтимоий таъминотнинг муайян шакллари амалга оширилишида аниқ йўналтирилганлик тамойиллари ҳамда хусусиятлари мавжуд ва бу хусусиятлар кучайиб бормоқда. Бироқ бу хусусиятлар нафақа таъминотининг айрим турларига, натурал ҳолда кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам, имтиёз ва енгилликларга хосдир. Шу туфайли ижтимоий таъминотни фуқаролар моддий аҳволига, кам таъминланган

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳ. –Т.: «Ўзбекистон, 2001. 233-бет.

² 9-ша мавба.

бўлишлигига боғлаб қўйиш аҳолининг муайян қатламлари ижтимоий таъминот ҳуқуқларини шубҳа остига қўйилишига ва шу туфайли конституциявий ҳуқуқлар бузилиши учун шарт-шароит яратилишига сабаб бўлган бўлар эди.

Ижтимоий таъминот деганда асосан давлат йўли билан фуқароларни таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш, давлат ижтимоий таъминот тизимлари назарда тутилади. Аммо бугунги кунда ижтимоий таъминотнинг бошқа кўринишлари ҳам юзага кела бошлади. Хусусан, Ўзбекистонда «Нуроний», «Соғлом авлод учун», «Маҳалла», Болалар ва бошқа ижтимоий жамғармаларнинг ташкил этилганлиги; турли корхоналар, ташкилотлар, айрим фуқаролар томонидан хайр-эҳсон тарзида турли ёрдамлар, тадбирлар уюштири-лаётганлиги нодавлат ижтимоий таъминот тизимларини ҳам аста-секин шакллантириб борилаётганлигидан, аҳолининг ёрдамга муҳтож, заиф қатламларини ижтимоий ҳимоя қилишда уларнинг ўрни, салмоғи ортиб бораётганлигидан дарак беради.

Буларнинг барчаси «Ижтимоий таъминот» тушунчаси мазмунан кенгайиб ва бойиб бораётганлигидан, ўзида бозор муносабатларидан келиб чиқувчи хусусиятларни туларок акс эттираётганлигидан нишонадир.

«Ижтимоий таъминот ҳуқуқи» тушунчасига келсак, бу тушунча «ижтимоий таъминот» тушунчаси билан бевосита боғлиқ бўлиб, унинг бир қиррасини, яъни ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишига оид ташкилий-ҳуқуқий шаклларни, қонунчилик тизимини, ижтимоий таъминотни амалга оширувчи давлат, тегишли ҳолларда эса жамоат органлари тизимини ўзида акс эттиради.

Ижтимоий таъминотни амалга оширилиши соҳасида юз берувчи ижтимоий муносабатлар ижтимоий таъминот ҳуқуқи фанининг предмети саналади. Аммо бунинг учун ушбу ижтимоий муносабатлар ижтимоий таъминот соҳасидаги қонунчилик актлари билан тартибга солиниши, яъни қонун ҳужжатларининг «таъсир доираси»га кириши лозим.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фани предмети саналувчи ижтимоий муносабатлар таснифи ва тавсифи, уларнинг

юзага келиш, бархам топиш хусусиятлари, бу муносабат иштирокчилари, уларнинг ҳуқуқий ҳолати, ижтимоий таъминот соҳасидаги ҳуқуқларни химояланиш усуллари ва воситаларига оид масалалар тегишли бобларда атрофлича ёритилиши боис уларга бу ўринда батафсил тўхтаб ўтириш мақсадга мувофиқ эмас. Шундай бўлса-да, фуқароларни пенсиялар, нафақалар, моддий ёрдамлар билан таъминлаш, уларга турли ижтимоий натурал ёрдамлар кўрсатиш, ижтимоий имтиёзлар бериш пайтида ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга шахслар билан бундай ёрдамни кўрсатиш вазифаси юклатилган давлат ёки бошқа жамоат органлари ўртасида вужудга келувчи ҳуқуқий муносабатлар; фуқаролар, корхона ва ташкилотлар, ижтимоий таъминот органлари ҳуқуқий мақомининг белгиланиши, ижтимоий таъминот шаклларининг амалга оширилиши асослари, шартлари, тартибларининг белгиланиши кабилар ижтимоий таъминот ҳуқуқи предмети саналади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фанининг тамойиллари – яъни бу таъминотни амалга оширилишига оид ғоялар, энг аввало, универсал халқаро ҳуқуқий стандартлар саналмиш БМТнинг Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси, Иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пактга, бошқа етакчи халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга таянади.

Жаҳон ҳамжамияти “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси” қабул қилинганлигининг 60 йиллигини кенг нишонламоқда. Ушбу универсал халқаро ҳуқуқий ҳужжат инсоннинг энг муҳим ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини ўзида мужассамлантиради. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 1 майдаги “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси қабул қилинганлигининг 60 йиллигига бағишланган тadbирлар Дастури тўғрисида”ги Фармонида кўрсатиб ўтилганидек: “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси” Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейин қўшилган биринчи халқаро ҳуқуқий ҳужжат бўлди. Истиклол йилларида мамлакатимиз инсон ҳуқуқлари бўйича 60 та асосий ҳужжатга қўшилди.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг қоидалари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, инсоннинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли ҳимоя қилинишини таъминлайдиган миллий қонунчилик меъёрларида ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, унинг асосидаги миллий қонунчилик тизимимизга мансуб бўлган қонунларда ва бошқа қонун ҳужжатларида ҳам ижтимоий таъминот тамойиллари назарда тутиб қўйилган.

Ижтимоий таъминотни амалга оширишнинг энг етакчи тамойиллари Республикамиз Президенти И.А. Каримовнинг ижтимоий-иқтисодий ислохотларни амалга оширишга, мамлакатимизда бозор иқтисодига асосланган ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти барпо этишга бағишланган илмий-назарий қарашларида баён этилган.

Жумладан, «...демография соҳасидаги реал аҳволни, аҳолининг мавжуд турмуш даражасини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларига ўтиш билан бир қаторда одамларни ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни олдиндан амалга ошириш керак. Ижтимоий ҳимоялаш ва кафолатларнинг кучли, таъсирчан механизми мавжуд бўлгандагина ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаб қолган ҳолда бозор иқтисодиёти сари тинимсиз ривожланиб боришни таъминлаш мумкин»лиги ҳақида Республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг ғоялари¹ мамлакатимизда ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишидаги туб тамойилни ташкил қилди.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқининг тамойиллари умумҳуқуқий тамойиллардан ҳамда турли шакллардаги ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишига бевосита тааллуқли бўлган ўзига хос тамойиллардан иборатдир.

Ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида қонунийликка амал қилиш, камситишга йўл қўйилмаслик, инсонпарварлик, демократизм каби умумҳуқуқий тамойиллар сўзсиз амал қилади. Бу тамойилларнинг рўёбга чиқарилиши

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995. 11-бет.

Республикамиз Конституцияси ва бошқа қонунлар билан тўла қафолатланган бўлиб, улардан қандайдир тарзда чекиниш инсон ҳуқуқларини поймол этилиши сифатида баҳоланади ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳуқуқий жавобгарликларни келтириб чиқаради.

Юқоридагилардан ташқари ижтимоий таъминот ҳуқуқининг ўзига хос, махсус тамойиллари ҳам мавжуд бўлиб, бу тамойиллар ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишига, у ёки бу шаклдаги ижтимоий ёрдам хусусиятларига ва бошқаларга тааллуқли бўлади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқининг махсус тамойиллари жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) *Ижтимоий таъминотнинг умумийлиги ва кенг қамровли тусга эга эканлиги.* Бунда фуқароларнинг миллати, жинси, ижтимоий мавқеи ва бошқа фарқларидан қатъи назар муайян кўрсаткичлар мавжуд бўлгани тақдирда тенг асосларда ижтимоий таъминот олишлари тушунилади. Шунини айтиш кифояки, бугунги кунда икки ярим миллион нафардан ортиқ фуқаролар пенсиялар билан, юз минглаб оилалар нафақалар ва бошқа моддий ёрдамлар олмоқдалар, ана шу мақсадлар учун давлат бюджетидан юз миллиардлаб сўм маблағ сарфланмоқда.

2) *Ижтимоий таъминот учун ажратиладиган маблағнинг етарли даражадалиги.* Яъни: пенсиялар ва нафақалар миқдори белгиланиш пайтида турмуш кечириш учун зарур бўлган энг кам маблағ кўрсаткичи, истеъмол дастурхони таркибига кирувчи энг зарур маҳсулотлар ва хизматлар тўплами учун зарур бўлган маблағнинг энг кам даражаси эътиборга олинishi ушбу тамойил моҳиятини ташкил этади. Пенсияларнинг энг кам миқдорлари, нафақалар ва уларнинг энг кам миқдорлари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилиши ҳамда ушбу энг кам миқдордан кам бўлишига йўл қўйилмаслиги, ушбу энг кам миқдорларни вақти-вақти билан қайта кўрилиб, индексация қилиб турилиши орқали мазкур тамойил рўёбга чиқарилади. Ижтимоий таъминотнинг етарли даражада бўлиши тамойили БМТнинг 1966 йил 19 декабрдаги иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар

тўғрисидаги халқаро пактнинг 11-моддаси, 1-бандида назарда тутилган: «Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир киши ўзи ва оиласи учун етарли озиқ-овқат, кийим-кечак ва уй-жой ҳамда турмуш шароити тўхтовсиз яхшила-ниб боришини ўз ичига оладиган етарли турмуш даражаси бўлиши ҳуқуқини эътироф этади» деган бош қоидага асосланади.

3) *Ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, корхона ва ташкилотлар, жамоат бирлашмаларининг бевосита иштирок этишлари тамойили.* Мамлакатимизда фуқаролик жамияти барпо этилаётганлиги, кучли давлатчиликдан кучли жамиятга томон ривожланиб борилаётганлиги намоён бўлиши кўринишларидан бири – давлатга хос функциялар жамиятга ўткази борилаётганлигида, аввал давлат органлари бажариб келган вазифалар босқичма-босқич фуқаролар йиғинлари, бошқа жамоат органлари зиммасига юкланаётганлигида кўзга ташланади.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов ўзининг дипломатия корпуси раҳбарлари, халқаро ташкилотлар ва хорижий оммавий ахборот воситалари вакиллари билан 1996 йил 27 декабрда бўлиб ўтган учрашувда сўзлаган нутқида таъкидлаб ўтганидек: «Давлат, жамият ва шахс ўртасидаги муносабатлар демократик тус олмақда. Давлатга қарашли бўлмаган тузилмаларнинг ваколатлари кенгаймоқда. Уларнинг ижтимоий муносабатларини ривожлантиришда, жамиятни бошқаришда тутган ўрни тобора салмоқли ва фаол бўлиб бормоқда»¹.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 13 январдаги «Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари родини ошириш тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди.

Бугунги кунда ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида корхона ва ташкилотлар, уларнинг меҳнат жамоалари,

¹ Каримов И.А. Янгиача фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-жилд, -Т.: Ўзбекистон, 1997. 288-бет.

турли нодавлат-ноҳукумат жамғармалари, хайрия ташкилотлари, тадбиркор фуқаролар ва бошқа шахслар ҳам иштирок этиб келмоқдалар. Бу тенденциянинг тобора кучайиб бориши башорат қилинмоқда. Бинобарин ожизларга раҳм-шафқат қилиш, ёрдам қўлини чўзиш, саховатпешалик, бағрикенглик ўзбек халқининг миллий хусусияти бўлиб, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган бебаҳо анъаналаримиздан, қадимий қадриятларимиздан саналади.

4) *Мамлакатимизда ижтимоий таъминот хилма-хил шаклларда амалга оширилиши таъминоти.* Ижтимоий таъминотга оид қонунчилик ҳужжатларида таъминот ҳар хил шаклларда, хусусан, пенсиялар, нафақалар, бир марталик моддий ёрдамлар, ижтимоий хизматлар кўрсатиш, муайян имтиёзлар ва енгилликлар кўринишида амалга оширилиши назарда тутилган. Келгусида ижтимоий ёрдам кўрсатиш шакллари янада хилма-хиллашуви шаклан мукамаллашиб бориши кутилмоқда.

Ижтимоий таъминотнинг қайси шаклда амалга оширилиши масаласи аниқ шарт-шароитлар ҳисобга олингани ҳолда қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади.

Ижтимоий таъминотнинг асосий шакли пенсиялар ва нафақалар беришдан иборат эканлиги шубҳасиз ҳамда ижтимоий таъминотнинг ушбу икки шакли етакчи мавқеени сақлаб қолиши аниқ, аммо пенсия ва нафақалар ҳам шаклан такомиллаштириб борилиши табиий ҳолдир.

5) *Ижтимоий таъминотни давлат ва жамият маблағлари ҳисобидан амалга оширилиши.*

Одатда фуқаролар ижтимоий таъминот учун олдиндан бадаллар тўламайдилар (қонунда кўзда тутиб қўйилган ҳоллардан, яқка тадбиркор ва деҳқон хўжалиги аъзоси бўлган фуқаролардан ташқари) ва ижтимоий таъминот бюджет маблағлари, бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Аммо келгусида пенсия таъминоти тизимларида ислохотлар қилиниши натижасида фуқароларнинг шахсий маблағлари ҳисобига параллел пенсия таъминоти тизимлари ҳам вужудга келтирилиши мумкин. Жаҳоннинг айрим ривожланган мамлакат-

ларида ана шундай нодавлат ижтимоий таъминот тизимларининг мавжудлиги ва амал қилиб турганлиги, ҳозирда мустақил бўлган ҳамдўстлик давлатларининг баъзиларида ҳам шундай нодавлат пенсия таъминоти тизимларини барпо этилаётганлиги бизнинг мамлакатимизда ҳам келгусида ана шундай ўзгаришлар бўлиши мумкинлигини истисно этмайди.

б) Ижтимоий таъминотни амалга оширилиши устидан давлат ва жамоат назоратининг ўрнатилганлиги таъминоти.

Ижтимоий таъминотга оид маблағларни ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда тўланиши мақсадга мувофиқ ва тўғри сарфланиши, ижтимоий таъминотни амалга оширувчи давлат ҳамда жамоат органлари, уларнинг мансабдор шахслари фаолиятининг қонунийлиги устидан умумий назоратни Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги қонунининг 4-моддасига мувофиқ: «Вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, ҳокимлар ва бошқа мансабдор шахслар томонидан қонунларнинг ижро этилиши устидан назорат қилиш;

фуқаронинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини таъминлашга қаратилган қонунлар ижроси устидан назорат қилиш» прокуратура органлари фаолияти йўналишларидан саналади¹.

Прокуратура органлари томонидан амалга ошириладиган назорат шакллари, усуллари ва воситалари юқорида эслатилган «Прокуратура тўғрисида»ги қонунда назарда тутилган.

Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги назорат қилиш функциясини амалга ошириш механизмлари идоравий меъёрий ҳужжатлар билан белгилаб қўйилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2001 йил. № 20. 139-модда.

Ижтимоий таъминотнинг туғри амалга оширилиши устидан таъсирчан ва самарали назорат ўрнатилиши бу соҳада қонунийликни таъминлаш, маблағларни ўз эгаларига етиб боришини таъминлашнинг асосий кафолатларидан саналади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқида бошқа бир қатор тамойиллар ҳам амал қилади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи қонунчилик тармоғи ва Ўзбекистон Республикаси Миллий қонунчилик тизими таркибий қисми сифатида қуйидаги вазифаларни бажаради:

а) фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида кафолатлаб қўйилган ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқларини рўёбга чиқариш механизмларини белгилайди;

б) ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида ижтимоий адолат тамойилларининг қарор топишини таъминлайди ва бу тамойилнинг бузилишига йўл қўймайди;

в) ижтимоий таъминот соҳасида фуқароларга бериладиган ҳуқуқлар ҳажми ва мазмунини назарда тутади;

г) ижтимоий таъминотни амалга ошириш вазифаси юклатилган давлат ва жамоат органлари, корхона ҳамда ташкилотлар ҳуқуқий мақомини, вазифаларини, ваколатлари ва мажбуриятларини белгилайди;

д) ижтимоий таъминот учун зарур бўлган молиявий маблағларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тушланиши мақсадга мувофиқ сарфланиши йўллари кўзда тутади;

е) ижтимоий таъминот соҳасида ҳуқуқбузарликка йўл қўйган мансабдор шахслар ва айрим фуқаролар учун ҳуқуқий жавобгарлик чораларини, юридик шахслар учун эса молиявий жазо чораларини белгилайди ва бошқа вазифаларни бажаради.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи ҳуқуқнинг бир соҳаси, ҳуқуқий фан тармоғи сифатида қуйидаги вазифаларни бажаради:

а) бозор иқтисодиёти муносабатлари қарор топаётган шароитда аҳолини самарали ижтимоий ҳимоя қилиш ва ижтимоий таъминлаш йўллари такомиллаштириш ҳамда ривожлантириш;

б) ижтимоий таъминотни амалга оширишнинг ҳуқуқий жиҳатларига тааллуқли бўлган муаммоларни аниқлаш, уларнинг ечимини излаб топиш;

в) аҳолини ижтимоий таъминлашга оид ижтимоий жараёнларни тадқиқ этиш ва шу асосда бу жараёнлар истиқболи ҳақида илмий асосланган прогнозлар бериш;

г) ижтимоий таъминотга оид қонунларни кундалик амалиётда қўлланилиши, бунда юзага келаётган камчиликларни аниқлаш, уларни бартараф этиш, қонунчиликнинг янада такомиллаштирилиши юзасидан таклиф ва тавсиялар бериш;

д) ижтимоий таъминот органлари учун малакали, замон талабларига мос мутахассис кадрлар тайёрлаш учун зарур бўлган чора-тадбирларни амалга ошириш кабилар.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фан соҳаси сифатида бошқа қўлаб фундаментал ва назарий-илмий вазифаларни ҳам бажаради.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи услублари деганда, бу соҳадаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш пайтида қўлланиладиган таъсир ўтказиш шакллари ва воситалари йиғиндиси тушунилади.

Ижтимоий таъминот муносабатлари асосан, бир томондан, давлат органи, иккинчи томондан, айрим фуқаролар қатнашувчи оммавий ҳуқуқий муносабат бўлганлиги сабабли маъмурий-ҳуқуқий воситалардан фойдаланилгани ҳолда тартибга солинади. Бунда ҳуқуқий муносабат томонлар келишувига кўра эмас, балки қонун ҳужжатларида кўзда тутилган асосга кўра юзага келади. Томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мазмуни ва ҳажми ҳам уларнинг ўзаро келишувига кўра белгиланмасдан қонун ҳужжатларида олдиндан белгилаб қўйилган бўлади. Шу туфайли ижтимоий таъминот муносабатларида давлат зўрлиги, императив қоидалар ҳукмрон мавқеига эга бўлади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи тарихан таркиб топган ўз тизимига, яъни ушбу ҳуқуқ соҳаси институтлари ва категорияларининг мунтазам боғлиқлиги, ягоналигига эга.

Ижтимоий таъминот ҳукуки тизими умумий қисмдан (фаннинг тушунчаси, предмети, манбаалари, тамойиллари ва бошқалар) ҳамда махсус қисмдан (ижтимоий таъминотнинг айрим шакллари, уларнинг берилиш шартлари, тартиблари ва ҳоказолар) ташкил топгандир.

3-§. Ижтимоий таъминот ҳукуки фанининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги

Ижтимоий таъминот ҳукуки фан соҳаси сифатида бошқа бир қатор ҳукукий ҳамда иқтисодий фанлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг ютуқларидан фойдаланади ҳамда умумий тушунчаларга эга бўлади.

Ижтимоий таъминот ҳукуки, энг аввало, меҳнат ҳукуки фани билан боғлиқдир. Фуқароларда ижтимоий таъминот олишга бўлган ҳуқуқ кўпчилик ҳолларда унинг аввалги даврларда меҳнат фаолияти билан шуғулланганлиги фактига асосланади. Ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқининг юзага келишигина эмас, балки унинг миқдори ҳам аввалги меҳнат фаолиятига боғлиқ бўлади. Ижтимоий таъминот ҳукуки фани ҳам меҳнат ҳукуки фани фойдаланадиган меҳнат стажи, ўртача иш ҳақи миқдори, ишлаб чиқаришда соғлиққа зарар етказилиши, касб касалликлари каби бир қатор умумий тушунчалардан фойдаланади. Ижтимоий таъминот олиш ҳукуки ходим меҳнат фаолияти юритган даврда давлат ижтимоий суғуртаси фондига бадал тўланганлиги билан боғланган.

Меҳнат ҳукуки ва ижтимоий таъминот ҳукуки умумий норматив-ҳукукий ҳужжатлар асосида ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Масалан, меҳнат қонун ҳужжатлари ижтимоий таъминот муносабатларига ва ижтимоий таъминотга оид меъёрий ҳужжатлар меҳнат муносабатларига нисбатан қўлланиладиган ҳол тез-тез учраб туради.

Шу билан бирга ушбу икки ҳуқуқ соҳаси ўзига хос хусусиятларга ҳам эга бўлиб, уларни алоҳида ҳукукий фан эканлигини тавсифлайди. Хусусан, меҳнат ҳуқуқининг предмети ходим ва иш берувчи ўртасидаги меҳнат муноса-

батлари бўлса, ижтимоий таъминот ҳуқуқининг предмети одатда ўтган даврда меҳнат муносабатида бўлган, зарур меҳнат стажига эга бўлган фуқаро билан давлат ёки жамоат ижтимоий таъминот органлари ўртасидаги муносабат саналади.

Меҳнат ҳуқуқий муносабатлари ихтиёрийликка, томонлар тенглигига асосланган ҳолда юзага келса, ижтимоий таъминот муносабатлари зарур юридик таркиб мавжуд бўлганида ижтимоий таъминот органи хоҳишига боғлиқ бўлмаган тарзда юзага келадигани аммо унинг иштирокчилари тенг ҳуқуқли бўлмайди.

Ушбу икки ҳуқуқ соҳаси қўллайдиган усуллар ҳам турличадир. Меҳнат ҳуқуқий муносабатлари ихтиёрийлик ва тенгликка асосланиши туфайли кўпроқ хусусий ҳуқуқий усулларда тартибга солинса, ижтимоий таъминот ҳуқуқи давлат иштирокидаги муносабатлар бўлганлиги туфайли маъмурий-ҳуқуқий усулларда, яъни давлат мажбурловидан фойдаланилгани ҳолда тартибга солинади.

Меҳнат ҳуқуқи ва ижтимоий таъминот ҳуқуқи ўз максادلари, олдидаги вазифалари, қўллайдиган ҳуқуқий-ташқилий воситалари бошқа кўлаб жиҳатлари билан ҳам ўзаро фаркланадилар ҳамда алоҳида, мустақил фан сифатида намоён бўлади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқи билан кўпгина умумий хусусиятларга эга. Хусусан, ҳуқуқ ва муомала лаёқати, унинг пайдо бўлиши, чекланиши, муомалага лаёқатсиз деб топиш, етказилган зарар ва унинг қопланиши, юридик шахс ва унинг мақоми масалаларида фуқаролик қонунчилиги тушунчаларидан ҳамда қондаларидан кенг фойдаланилди. Айниқса ҳозирги пайтда пайдо бўлаётган ва кенг тарқала бошлаган хайр-эҳсон қилиш йўли билан ижтимоий таъминотда иштирок этиш масалалари фуқаролик қонунлари билан тартибга солинади. Турли юридик ва жисмоний шахслар кўрсатадиган инсонпарварлик ёрдамларининг ҳуқуқий асослари фуқаролик қонунчилиги саналади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи оила ҳуқуқи билан яқиндан боғлиқ ва ижтимоий таъминот ҳуқуқида кенг қўллани-

ладиган қариндош-уруғлар, хомийлик ва васийлик органлари, қарамоғда бўлганлик каби қатор юридик тушунчалар оила қонунчилиги нормалари билан назарда тутилган. Муайян ижтимоий таъминот турларидан фуқаро фойдалана олиши учун унинг моддий таъминлашга мажбур бўлган яқин қариндошлари мавжуд бўлмаслиги талаб этилади. Моддий таъминлашга мажбур бўлган яқин қариндошлар тушунчаси ва доираси оила қонунчилиги нормаларига биноан белгиланади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи маъмурий ҳуқуқ билан ўзаро ўхшаш, чунки ижтимоий таъминот соҳасини бошқариш ва ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида маъмурий ҳуқуқий усуллардан фойдаланилади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фани молия ҳуқуқи фани билан боғлиқ бўлиб, давлат бюджети харажат қисмига кирувчи фаолиятнинг бир туридан иборат бўлади. Аммо молия ҳуқуқи умуман давлат молиявий фаолиятига тааллуқли бўлса, ижтимоий таъминот ҳуқуқи фақат унинг бир кичик тармоғигагина тааллуқли бўлади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи мамлакат миллий бойлигининг бир қисмини қайта тақсимланишида қатнашувчи фан соҳаси сифатида фундаментал иқтисодий фанлар — иқтисодиёт назарияси, давлат ва маҳаллий органлар молияси кабилар билан чамбарчас боғлиқдир ва ушбу иқтисодий фанлар эришган ютуқлардан улар ишлаб чиққан назарий ва амалий тушунчалар, воситалардан фойдаланади. Иқтисодиёт назарияси, давлат ва маҳаллий органлар молиясини билиш ижтимоий таъминот манбалари моҳиятини чуқур англаб етишга, унинг вазифаларини англаб олишга ёрдам беради.

Фан ва техника тараққиёти туфайли ижтимоий таъминот ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқий фанлар билан алоқадорлиги кучайиб боравериши кузатилмоқда.

II боб. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ ФАНИНИНГ МАНБАЛАРИ

1-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фанининг манбалари, тушунчаси ва уларнинг таснифи

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбаи саналадиган қонунлар қуйидаги турларга ажратилиши мумкин:

- 1) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси;
- 2) Конституциявий қонунлар;
- 3) Қонунлар;
- 4) Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси;
- 5) Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари.

Қонун ҳужжатлари шаклидаги ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари қуйидаги кўринишларда мавжуд бўлади:

- а) Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва қарорлари;
- б) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари;
- в) Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари;
- г) маҳаллий (туман, шаҳар, вилоят) давлат ҳокимияти органларининг норматив-ҳуқуқий актлари;
- д) тегишли ҳолларда қорхона, ташкилотларда, минтақа, тармоқ ходимлар вакиллик органлари ва иш берувчилар биргаликда қабул қилган локал меъёрий ҳужжатлар.

Умумэътироф этган халқаро ҳуқуқий нормалар ва Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган икки томонлама ва кўп томонлама шартномалар ҳам Ўзбекистон Республикаси миллий ҳуқуқ тизими таркибига киради ва ҳуқуқнинг манбаи бўлиб ҳисобланади.

Бизнинг мамлакатимизда судларнинг қарорлари ва суд амалиёти (прецеденти) ҳуқуқ манбаи бўлиши кўзда тутилмаган, аммо қонун мазмун-моҳиятини чуқур англаб етиш ва уни тўғри татбиқ этилишида уларнинг катта аҳамияти борлиги шубҳасиздир.

Ҳуқуқ манбаи сифатида қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларининг миллий ҳуқуқ тизимимиздаги ўрни, уларнинг

турлари, юридик кучига кўра таснифи ва тавсифи Ўзбекистон Республикасининг “Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунида белгилаб қўйилган¹.

2-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқининг манбаи сифатида қонунлар ва уларнинг аҳамияти

Қонун – қонун чиқарувчи орган томонидан махсус тартибда чиқариладиган, ижтимоий муносабатларнинг энг муҳимларини тартибга соладиган ва Олий юридик кучга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир».

Мамлакатимизнинг бош қонуни - Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўлиб, у «қонунлар қонуни» саналади ва миллий ҳуқуқ тизими ривожланиши учун юридик база бўлиб хизмат қилади. Жумладан, ижтимоий таъминот ҳуқуқи фанининг бош қоидалари ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (7, 14, 18, 32, 35-моддалар) белгилаб қўйилган. Айниқса, Конституциямизнинг 39-моддаси ижтимоий таъминот ҳуқуқининг манбаи сифатида муҳим роль ўйнайди. Ушбу моддада ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқининг кафолатлари, ижтимоий таъминотнинг асосий шакллари белгилаб берилгандир.

Ўзбекистон Республикаси қабул қилинган дастлабки дамларданок, унга мос келувчи ўз миллий қонунчилик тизимимизни бунёд этишга эътибор қаратилди. Жумладан, 1993 йил 3 сентябрда янгича ғояларга, чет мамлакатлар қонунчилиги амалиёти илғор йўналишларига мос келувчи ижтимоий таъминот соҳасидаги энг етакчи қонун – «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинди ва уни 1994 йил 1 июлдан амалга киритиш кўзда тутилди. Мазкур қонун ўз мазмун-моҳияти ҳамда аҳамиятига кўра кодификацияловчи хусусиятга эга бўлиб, у таркибий жиҳатдан муқаддима тўққиз боб ва олтмиш еттита моддани ўз ичига олади. Ушбу қонуннинг боблари фуқароларнинг пенсия таъминоти асослари, шартлари, пенсияларнинг асосий

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1-2 сон, 8-модда

турлари, уларни тайинланиш ва туланиш тартибларини акс эттирувчи қоидаларни назарда тутди.

«Ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги собиқ Иттифоқ қонуни 1990 йил 28 апрелда қабул қилинган ва 1991 йил 1 январдан бошлаб кучга киритилган бўлиб, ҳарбий хизматчилар ҳамда уларнинг оила аъзоларини пенсия таъминоти масалалари ушбу қонунга биноан тартибга солинган. Қонун кириш қисм, саккиз бўлим ва олтинчи олти моддани ўз ичига олган.

Ушбу қонун умумий қоидалар, узоқ йиллик хизмат пенсияси, ногиронлик пенсияси, боқувчисини йўқотганлик учун пенсия, пенсияни ҳисоблаш, пенсия тайинлаш, пенсияни қайта ҳисоблаш деб номланувчи бўлимлардан иборат бўлиб, ҳарбий хизматчиларга (Мудофаа вазирлиги чегара қўшинлари, фавқулодда вазиятлар вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ҳарбий хизматчиларига), уларнинг оила аъзоларига пенсия тайинлаш ушбу қонун асосида амалга оширилиши назарда тутилган.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари сифатида 1991 йил 18 ноябрдаги «Ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида»ги, 1996 йил 29 августдаги «Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида»ги ва бошқа қонунлар ҳам муҳим аҳамиятга эга.

3-§. Қонуности ҳужжатлари ижтимоий таъминот ҳуқуқининг манбаи сифатида

Қонуности ҳужжатлари деганда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва унинг асосидаги қонунлар ижросини таъминлаш мақсадида давлат ҳокимияти ижроия ҳамда бошқаруви органлари томонидан қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг йирик қатлами назарда тутилади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳалари ҳуқуқий экспертизадан ўтказилиши шарт.

Хуқуқий экспертиза давомида норматив-хуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонун ҳужжатларига, шунингдек, қонунчилик техникаси қоидаларига мувофиқлиги текширилади.

Хуқуқий экспертиза норматив-хуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаган органнинг ёки норматив-хуқуқий ҳужжатни қабул қиладиган органнинг юридик хизмати, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилиши мумкин.

Киритилган лойиҳанинг сифатига баҳо бериш учун норматив-хуқуқий ҳужжатни қабул қилувчи органнинг қарорига биноан норматив-хуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси бошқа хил (иқтисодий, молиявий, илмий-техникавий, экология ва ўзга) экспертизадан ҳам ўтказилиши мумкин. Экспертлар сифатида тегишли лойиҳани тайёрлашда илгари бевосита иштирок этмаган ташкилотлар ва шахслар жалб этилади. Экспертиза ўтказиш учун бошқа давлатлар ва халқаро ташкилотлардан олимлар ва мутахассислар таклиф этилиши мумкин. Экспертлар норматив-хуқуқий ҳужжатнинг лойиҳасига баҳо беришда мустақилдирлар ҳамда экспертиза ўтказишни топширган органнинг нуктаи назари билан боғлиқ эмаслар.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари саналувчи норматив-хуқуқий ҳужжатлар қуйидаги шаклларда мавжуд бўлиши мумкин:

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари.* Ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг энг муҳим соҳаларига оид муносабатлар, қонунчиликдаги туб бурилишлар, муҳим ўзгаришларни акс эттирувчи воқеалар Республика Президентининг фармонлари шаклида хуқуқий ифодаланadi.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 94-моддасига кўра: «Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституция ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан Республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради».

Ижтимоий таъминот соҳасида жуда катта аҳамиятга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси фармонлари жумласига Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 10 декабрдаги «Болали оилаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш тўғрисида»ги, 1996 йил 4 декабрдаги «Ўзбекистон фахрийларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш «Нуроний» жамғармаси тўғрисида»ги; 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги; 2002 йил 26 мартдаги «2002 йил 1 апрелдан бошлаб иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақалар миқдорини ошириш тўғрисида»ги ва бошқа фармонлар киритилиши мумкин.

2. *Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси (ҳукумати) қарорлари ва фармойишлари.* Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига кўра: «Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармонлар чиқаради».

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва фармойишлари ижтимоий таъминот ҳуқуқида ижтимоий таъминот давлат ва жамоат бошқарув тизимларини такомиллаштириш, ижтимоий таъминотнинг тури ва шаклларини ўзгартириш, имтиёзлар жорий этиш ҳамда бошқа масалаларга тааллуқли бўлиши мумкин. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи соҳасидаги ҳукумат қарорлари жумласига 1994 йил 23 июндаги «ТМЭКлар ҳақидаги низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги; 2000 йил 15 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикасида пенсия таъминоти тизимларини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги; 2002 йил 25 январдаги «Аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002-2003 йилларга мўлжалланган чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлар ва бошқа қарорлар киритилиши мумкин.

3. Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат кўмиталари ва идораларининг норматив ҳужжатлари. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонунининг 12-моддасида айтилишича:

«Вазирликлар, давлат кўмиталари ва идоралари ўз ваколатлари доирасида буйруқлар ва қарорлар шаклида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилади. Низомлар, қоидалар ва йўриқномалар тарзида қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар буйруқ ҳамда қарорлар билан тасдиқланади.

Вазирликлар, давлат кўмиталари ва идораларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг, Ўзбекистон Республикасининг Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари асосида ҳамда уларни ижро этиш учун қабул қилинади.

Вазирликлар, давлат кўмиталари ва идораларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари бир неча вазирликлар, давлат кўмиталари ва идоралари томонидан биргаликда ёки улардан бири томонидан бошқалари билан келишилгани ҳолда қабул қилиниши мумкин.

Вазирликлар, давлат кўмиталари, идораларнинг таркибий бўлимлари ва ҳудудий органлари қонун ҳужжатларида бевосита назарда тутиб қўйилган ҳоллардан ташқари норматив-ҳуқуқий йўсиндаги ҳужжатлар қабул қилишга ҳақли эмаслар».

Ижтимоий таъминот масалаларига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва идоралари билан бирга ёки келишилгани ҳолда (Молия вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Давлат солиқ кўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва ҳоказолар билан бирга ёки келишилиб) қабул қилиниши мумкин. Бундай норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга инсон тариқасида Ўзбекистон Республикаси

Адлия вазирлиги томонидан 2001 йил 16 мартда рўйхатга олинган «Мажбурий бадалларни ҳисоблаш ва тўлаш ҳамда бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига давлат ижтимоий суғуртаси бўйича ажратмалар ажратиш тўғрисидаги йўриқномани тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори; 1999 йил 4 июнда рўйхатга олинган ...16 ёшга етмаган болали оилаларга нафақа тайинлаш ҳамда тўлаш тартиби юзасидан услубий йўриқнома ва бошқалар кўрсатилиши мумкин.

4. *Маҳаллий давлат ҳокимият органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари.* Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 99-моддасида айтилишича: «Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек, шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар».

Конституциянинг 100-моддаси, 2-қисмига кўра «Норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга оширадилар».

Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ижтимоий таъминот ҳуқуқи масалаларда маҳаллий аҳамиятга эга бўлган меъёрий ҳужжатлар қабул қилиши мумкин.

5. *Корхоналар ва ташкилотлар, тармоқ, ҳудуд қасаба уюшмаси органлари иш берувчилар билан ўзаро келишган ҳолда локал ҳужжатлар* (жамоа шартномаси? жамоа келишуви) қабул қилишлари ва уларда ижтимоий таъминотга оид масалаларни ҳам ҳал этишлари мумкин.

6. *Халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар.* Булардан энг муҳимлари Ўзбекистон Республикаси томонидан қабул қилинган (ратификацияланган) умумэътироф этган декларация ва конвенциялардир.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддасида айтилишича: «Ўзбекистон Республикаси билан бошқа давлатлар ўртасидаги ижтимоий

таъминот тўғрисидаги битимлар (шартномалар)да ушбу қонундагидан бошқача қоидалар назарда тутилган ҳолларда, ана шу битимлар (шартномалар)да белгиланган қоидалар тегишли равишда қўлланилади».

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари саналувчи халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар каторига «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси»; «Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пакт», МДХ давлатлари томонидан 1992 йил 13 январда имзоланган «МДХ аъзоси бўлган давлатларнинг пенсия таъминоти соҳасида фуқаролар ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида»ги аҳдлашуви ва бошқалар киритилиши мумкин.

4-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари саналувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни вақт, фазо ва шахслар ўртасида амал қилиши

Қонун ҳужжатларининг вақт, ҳудуд ва шахслар ўртасида амал қилишига доир қоидалар юқорида қайд этиб ўтилган «Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонунда назарда тутилган.

Ижтимоий таъминот соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар вақт, ҳудуд (фазо) ва шахслар орасида қўлланилади ҳамда ушбу муҳитларда амал қилиш хусусиятларини тўғри тушуниб етиш уларнинг тўғри татбиқ этилиши, қонунчиликни мустақамланиши, хатолар олдини олинишида муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Ижтимоий таъминот соҳасидаги қонун ҳужжатлари вақт доирасида кучга кирган пайтидан бошлаб бекор қилингунига қадар ёки унинг ўрнига бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилингунига қадар амалда бўлади. Уларнинг вақт доирасида амалда бўлиши, кучга кириш вақти, бекор қилиниши ёки амал қилишининг тугатилиши масалалари Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонунида (26-модда) белгилаб қўйилган.

Ижтимоий таъминотга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар одатда Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида амал қилади. Аммо

унинг бевосита ўзида ёки норматив-ҳуқуқий ҳужжатни амалга киритиш тўғрисидаги қарорда унинг ҳудуд бўйича таъсири чекланиши мумкин (масалан, район коэффиценти қўшиб бериш ҳақидаги актлар фақат тегишли ҳудудларда қўлланилиши ва ҳоказо).

Ижтимоий таъминот муносабатларига тааллуқли бўлган қонун ҳужжатлари шахслар ўртасида амал қилади ва бунда улар одатда барча юридик ва жисмоний шахслар учун мажбурий кучга эга бўлади.

«Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонуннинг 29-моддасида:

«Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг амал қилиши Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ва юридик шахсларига, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартнома-сида бошқа қоида белгиланмаган бўлса, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги хорижий юридик шахсларга, ажнабий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга татбиқ этилади», дейилади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг ўзида у қўлланиладиган шахслар доираси чеклаб қўйилиши мумкин. Масалан, «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунда белгиланган пенсия олиш ҳуқуқи фақат жисмоний шахсларгагина тааллуқли, ёки бўлмаса, пенсия жамғарма-сига иш ҳақи фондидан бадаллар тўлаш мажбурияти фақат юридик шахсларгагина қўлланилади ва ҳоказо.

Ижтимоий-таъминотга оид қонун ҳужжатларини шарҳлаш – унинг мазмунини очиб бериш, ноаниқликлар юзасидан тушунтириш беришдан иборат. Уларни расмий шарҳлаш ва илмий шарҳлаш ўзаро фарқланади.

Ижтимоий таъминот соҳасидаги қонун ҳужжатларини расмий шарҳлаш «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғриси-да»ги қонуннинг 31-моддасида баён этилган. Расмий шарҳлаш Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди томонидан ёки қонун ҳужжати қабул қилган давлат органи томонидан амалга оширилиши мумкин¹.

¹ «Қарияларни кадрлаш йили». Давлат дастурига шарҳ. Халқ сўзи, 2002 йил, 25 январь.

Қонун ҳужжатларини илмий шарҳлаш айрим олимлар, мутахассислар, илмий муассасалар томонидан амалга оширилиши мумкин. Расмий шарҳлашдан фарқ қилиб, илмий шарҳлаш қоидалари мажбурий юридик кучга эга бўлмайди ва қонун мазмунини тўғри тушуниш, тўғри қўллашга ёрдам беришга қаратилади. Бундай норасмий шарҳлаш айрим ҳолларда суд органлари томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

III боб. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТГА ОИД ҲУКУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР

1-§. Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси, турлари ва юзага келиш асослари

Ҳуқуқий муносабатлар – давлат томонидан ҳимоя қилинадиган, одатда, қонун нормаларининг кишилар хатти-ҳаракатларига таъсири натижасида юзага келадиган ва унинг қатнашчиларида субъектив ҳуқуқлар, юридик мажбуриятлар мавжудлиги билан тавсифланадиган ижтимоий муносабатлардир. Ушбу таъриф ҳуқуқий муносабатларга хос бўлган барча асосий хусусиятларни акс эттиради.

Юқоридаги таърифдан ҳуқуқий муносабатларга хос қуйидаги хусусиятларни англаб олиш мумкин:

а) ҳуқуқий муносабат, бу – инсонлар фаолияти, ҳуқуқ-атвори билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатлардир;

б) ҳуқуқий муносабат – юридик ва жисмоний шахсларнинг субъектив ҳуқуқлари ва юридик мажбуриятларини рўёбга чиқариш натижасида юзага келувчи ижтимоий муносабатлардир;

в) ҳуқуқий муносабат – шахслар ўртасидаги иродавий, онгли муносабатдир;

г) ҳуқуқий муносабат – давлат томонидан, қонунлар воситасида муҳофаза қилинадиган муносабатлардир.

Юридик адабиётларда ҳуқуқий муносабатлар турли хусусиятларига кўра гуруҳларга ажратилади. Улар: давлат-ҳуқуқий, фуқаролик-ҳуқуқий, молиявий-ҳуқуқий ва бошқа турларга бўлинади.

Ижтимоий таъминотга оид муносабатлар ҳам ҳуқуқий муносабатларнинг бир тармоғи бўлиб ҳисобланади. Ижтимоий таъминот муносабатлари моҳият жиҳатдан давлат-ҳуқуқий муносабатлардан иборат бўлиб, бу муносабатларнинг юзага келишида қонун ҳужжатларида назарда тутилган асослар етакчи ўринни эгаллайди, яъни ана шундай асослар мавжуд эмаслиги томонлар эрки-хоҳишидан қатъи назар

ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлар юзага келишига монелик қилади.

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлар – фуқароларни пенсиялар, нафақалар, бошқа ижтимоий ёрдамлар билан таъминлаш юзасидан қонун ҳужжатларида назарда тутилган асослар ҳамда тартибларга мувофиқ равишда, тегишли юридик фактлар (муайян ҳолларда эса – юридик таркиб) мавжуд бўлганида ижтимоий таъминотни амалга оширувчи органлар билан фуқаролар (айрим фуқаро, оила) орасида вужудга келувчи қонунлар билан тартибга солинадиган ҳамда давлат томонидан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлардан иборатдир.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқига оид муносабатлар юзага келишига зарур юридик фактлар (юридик-фактик асос) мавжуд бўлганида таъминот олишга ҳақли бўлган шахснинг таъминот олишга қаратилган иродавий-онгли ҳаракати, ижтимоий таъминотни амалга оширувчи орган томонидан эса ушбу таъминотнинг берилишига қаратилган юридик актни содир этилиши сабаб бўлади.

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлар юзага келишига асос бўладиган юридик фактлар – юридик оқибат келтириб чиқаришга лаёқатли бўлган иродавий-онгли ҳаракатлар ҳам, муайян воқеа-ҳодисалар ҳам бўлиши мумкин. Бундай юридик фактлар жумласига:

а) муайян давр давомида меҳнат муносабатида бўлганлик – меҳнат стажига эгалик факти;

б) ногирон бўлиб қолганлик факти;

г) қарамоғида бўлганлик факти;

д) меҳнатга яроқсизлик факти;

е) касб касаллигига чалинганлик ёки ишлаб чиқаришда жароҳат олганлик факти ва бошқалар киритилиши мумкин.

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлар ижтимоий жараён, воқеликнинг бир кўриниши сифатида ўз элементлари таркибий қисмларига эга бўлади ва бу элементлар қуйидагилардан иборат бўлади:

1) Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатнинг объектлари. Х.Т. Одилқориевнинг таъкидлашига кўра:

«хуқуқий муносабат таркибий тузилишининг зарурий қисмларидан бири – уларнинг объектидир. «Объект» – лотинча сўз бўлиб, мавзу деган маънони англатади. Ҳар қандай хуқуқий муносабатнинг замирида ётган ҳаётий ҳодисаларни, нарса ва жараёнларни тартибга солишга қаратилган муайян вазифани ўтайди. Шу боис объектсиз, яъни ҳеч нарсага қаратилмаган, ҳеч нарсага таъсир кўрсатмайдиган хуқуқий муносабат бўлмайди»¹.

Хуқуқий муносабат объектилари моддий бойликлар, номулкий-шахсий неъматлар, муайян мулккий ёки номулкий ҳуқуқлардан иборат бўлиши мумкин.

Ижтимоий таъминотга оид хуқуқий муносабат объекти бўлиб пенсиялар, нафақалар ва бошқа ижтимоий ёрдамлар, турли имтиёзларга нисбатан фуқароларда бўлган ҳуқуқлар саналади.

Ижтимоий таъминотга оид хуқуқий муносабат таркибининг иккинчи муҳим элементи – бу муносабатнинг субъектлари қатнашчиларидир. Хуқуқий муносабатнинг субъектлари сифатида ҳар доим субъектив ҳуқуқлар, юридик мажбуриятларга эга бўлган жисмоний ва юридик шахслар ҳамда давлатнинг ўзи (ўз органлари ва муассасалари орқали) иштирок этади.

Шахс ҳуқуқ субъекти сифатида хуқуқий муносабатларда қатнаша олиши унинг ҳуқуқ субъектлилиги лаёқатига эга эканлигига боғлиқ бўлади. «Хуқуқий субъектлилиги - ҳуқуқ субъекти бўла олиш қобилиятидир. Хуқуқ нормаси, хуқуқий субъектлик ва юридик факт хуқуқий муносабатлар вужудга келишининг шарт-шароитлари ҳисобланади»².

Ижтимоий таъминотга оид муносабатларда муносабат субъекти бўлиб қуйидагилар қатнашадилар:

1. Фуқаролар (тегишли ҳолларда чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар);

2. Юридик шахслар (мулкчилик шакли, хўжалик юритиш усулидан қатъи назар);

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т., 2000 йил, 303-бет.

² Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Т.: Адават, 2001. 264-бет.

3. Юридик шахс мақомига эга бўлмаган якка тадбир-корлар, деҳқон хўжалигининг аъзолари;

4. Давлат (ўзининг ижтимоий таъминотни амалга оширувчи, ижтимоий таъминот тизимини бошқарувчи органлари, муассасалари орқали);

5. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари;

6. Оила – яхлит, бир бутун ҳолда.

Ижтимоий таъминот соҳасидаги ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи шахсларнинг ҳуқуқ лаёқатлари ва муомала лаёқатлари, ваколатлари, мажбуриятлари ҳамда жавобгарликлари ҳажми фуқаролик қонунларида, корхоналарнинг Устав ва низомларида ва бошқа қонунчилик актларида белгилаб қўйилади.

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабат мазмуни учинчи элементни ташкил этади ва у муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқлари ҳамда субъектив мажбуриятларидан ташкил топади. Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабат мазмуни қонун ҳужжатларига кўра унинг субъектларига берилган ҳуқуқлар ҳамда ваколатлар, юклатилган мажбуриятларга кўра белгиланади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқий муносабатлари қатнашчиларининг ҳуқуқлари ва манфаатлари қонунларга мувофиқ маъмурий усулда (юқори турувчи давлат ёки жамоат органи орқали) ёки суд тартибида ҳимоя қилиниши мумкин.

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлар мақсадга кўра:

- а) ҳуқуқларни амалга оширишга қаратилган;
- б) ҳуқуқларни ҳимоя қилишга қаратилган;
- в) ҳуқуқларни тан олишга – белгилашга қаратилган;
- г) процессуал муносабатларга бўлиниши мумкин;
- д) жавобгарликка оид муносабатлар.

Ижтимоий таъминотни амалга ошириш шаклларига кўра эса бу муносабатларни:

- 1) меҳнат стажи ва узоқ йиллик хизмат муддатини белгилашга оид муносабатлар;
- 2) пенсия тайинлаш, тўлаш соҳасидаги муносабатлар;
- 3) нафақалар тайинлаш ва тўлашга оид муносабатлар;

4) фуқароларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш соҳасидаги муносабатлар;

5) ёлғиз фуқароларни қариялар уйи ва ногиронлар уйларига жойлаштириш, у ерда сақлаш-таъминлашга оид муносабатлар;

6) аҳолининг муайян табақаларига ижтимоий имтиёзлар ва енгилликлар бериш билан боғлиқ муносабатлар;

7) ижтимоий таъминот сифатини, ижтимоий таъминот берилишида қонунларга амал қилинишини назорат қилиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар ва бошқа муносабатларга бўлиш мумкин.

Ижтимоий таъминотга оид муносабатларнинг ҳар бир турини ҳуқуқий тартибга солишга оид хусусиятлар тегишли қонун ҳужжатларида назарда тутиб қўйилган.

2-§. Ижтимоий таъминот органлари – ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабат субъектлари сифатида. Бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси ва унинг ҳуқуқий мақоми. Давлат солиқ хизмати органлари ва уларнинг ижтимоий таъминот муносабатларидаги иштироки

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижтимоий таъминот тизимини яхшилаш, эркинлаштириш ва иқтисодий ислохотларнинг янада чуқурлаштирилиши, шу асосда аҳоли турмуш даражасини барқарор юксалтириш мақсадида меҳнат вазирлиги ва Ижтимоий таъминот вазирликлари негизида Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, вилоятларда меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармалари тузилиши, туман ва шаҳарларда эса ижтимоий таъминот бўлимлари аввалги ҳолатида сақлаб қолиниши кўзда тутилди. Мамлакатда ижтимоий таъминотни ташкил этиш ва уни идора қилиш ушбу органларнинг асосий вазифаларидан эканлиги белгилаб қўйилди.

Мазкур Фармон асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 8 майдаги қарори билан

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тўғрисидаги Низом тасдиқланди¹.

Ушбу Низомга кўра ижтимоий таъминотни амалга ошириш соҳасида Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳамда унинг ҳудудий органлари зиммасига пенсионерлар, ногиронлар, кўп болали ва кам таъминланган оилаларни амалда ижтимоий муҳофаза қилишни таъминлаш чора-тадбирларини амалга ошириш, ижтимоий таъминотни ташкил этиш ва бошқариш, ногиронларни тиббий-ижтимоий экспертизадан ўтказиш ва соғломлаштириш хизматлари фаолиятига раҳбарлик қилиш, аҳолига протез-ортопедия ёрдами кўрсатишни ташкил этиш каби вазифалар юклатилган.

Юқоридаги вазифаларга мувофиқ меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги белгилаб қўйилган функцияларни бажаради. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 13 февралдаги «Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги қарорига кўра вазирлик зиммасидаги вазифалар ва функцияларнинг бажарилишини таъминлаш учун унинг қуйидаги тузилмаси кўзда тутилган:

Вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармасининг намунавий тузилмаси эса қуйидаги таркибда бўлиши белгиланган.

Ижтимоий таъминот тизимида Ўзбекистон Республикаси Пенсия жамғармаси муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон Республикасининг Пенсия жамғармаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси пенсия таъминоти тизимларини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига кўра аввалги Ижтимоий таъминот вазирлиги ҳузуридаги Пенсия жамғармаси негизида ташкил

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 йил, 19-20-сон.

этилган бўлиб, унинг функциялари бир мунча ўзгартирилган.

2001 йил 1 январдан бошлаб бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига маблағлар тўлиқ тўпланишини таъминлаш ва тўлиқ миқдорда тушишини назорат қилиш билан боғлиқ вазифалар давлат солиқ хизмати органлари зиммасига юклатилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 23 декабрдаги қарори билан «Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағларини шакллантириш ва сарфлаш тартиби тўғрисида»ги Низом тасдиқланди. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига ҳисоб-китобларни тақдим этиш, бадаллар, ажратмалар ва тўловларни тўлаш муддатлари ушбу Низом билан белгилаб қўйилди.

Низомга кўра бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағлари куйидаги манбалар ҳисобига шакллантирилади:

1) Корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, яқка тадбиркорлар томонидан мажбурий тарзда, юридик шахс бўлмаган деҳқон хўжалиги аъзолари томонидан ихтиёрий равишда тўланадиган суғурта бадаллари;

2) Фуқаролар томонидан мажбурий равишда тўланадиган суғурта бадаллари;

3) Корхона, муассаса ва ташкилотлар томонидан амалда сотилган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажмидан белгилаб қўйилган миқдордаги мажбурий ажратмалар;

4) Муддатидан олдин ва имтиёзли пенсиялар тайинланиши муносабати билан ундириладиган маблағлар;

5) Суғурта бадаллари ва мажбурий ажратмаларни ўз вақтида тўламаганлик учун ундириладиган жарималар ҳамда пенсиялар;

6) Жисмоний ва юридик шахслар томонидан бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига ихтиёрий тўловлар тўланиши.

Юқоридаги ҳукумат қарорларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси, Марказий банки, Молия вазирлиги, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг 2001 йил 7 мартдаги биргаликдаги

қарори билан «Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига Мажбурий бадалларни ҳисоблаш ва тўлаш ҳамда давлат ижтимоий суғуртаси ажратмаларини ҳисоблаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Йўриқнома тасдиқланиб, 2001 йил 16 мартда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатга олинди¹.

Корхона ва ташкилотлар Пенсия жамғармасига амалда ҳисобланган корхона ходимлари иш ҳақи фондининг 24,0 фоизи миқдорида ёлланиб ишлаётган фуқаролар эса ҳисоблаб чиқарилган иш ҳақининг 2,5% фоизи миқдорида суғурта бадаллари тўлашлари назарда тутилган ихтисослаштирилган иш жойларида ногиронлар меҳнатидан фойдаланаётган корхоналарга ҳамда «Ўзбекистон чернobilчилари» уюшмаси, унинг таркибий бўлимларига суғурта бадаллари тўлашда имтиёз берилган бўлиб, улар иш ҳақи фондининг 4,7 фоизи миқдорида, адвокатлик ҳайъатлари, бюрolari ва фирмалари эса 7 фоиз миқдорида бадал тўлайди.

Суғурта бадаллари тўлашда ҳисобга олинмайдган тўлов турлари «Йўриқнома»нинг 1-иловасида санаб кўрсатилган (улар: компенсация тўловлари, ишдан бўшаш нафақаси, моддий ёрдам пуллари, бепул овқат қиймати ва бошқалар).

Юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик билан шуғулланаётган шахслар ва деҳқон хўжалигининг аъзолари томонидан бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига бадаллар тўлаш тартиби ва муддатлари Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2001 йил 24 августдаги 351-сонли қарор билан тасдиқланган шу ҳақдаги «Тартибда» белгиланган. Ушбу шахслар тўлайдиган суғурта бадаллари уларнинг ўзлари томонидан белгиланади, аммо энг кам ойлик иш ҳақидан кам бўлмаслиги лозим.

Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 31 декабрдаги қарори билан мулкчилик шаклидан қатъи назар барча корхона ва ташкилотлар амалда реализация қилинган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажмининг 0,7 фоизи миқдорида Пенсия жамғармасига мажбурий ажратма ажратишлари белгилаб қўйилган.

¹ Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идоралари меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси, 2001 йил, 6-сон.

Корхона, ташкилотлар, якка тадбиркорлар, деҳқон хўжалиги аъзолари, айрим фуқаролар томонидан суғурта бадалларини ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқиш ва тўлаш тартиблари, муддатлари «Йуриқнома»да ва бошқа тегишли меъёрий ҳужжатларда белгилаб қўйилган.

Пенсия жамғармаси маблағлари юзасидан кредит тақсимловчи (тасарруф этувчи) ваколатига Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, вилоятлар, Тошкент шаҳар меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармалари эга бўлади.

Пенсия жамғармаси маблағларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, маблағларнинг ўз вақтида тушиши устидан жамоат назоратини амалга ошириш вазифаси «Нуроний» жамғармасининг «Назорат кенгаши» жамоатчилик комиссиясига юклатилган.

Мулкчилик шаклидан қатъи назар барча корхона ва ташкилотлар йилнинг ҳар чорагида суғурта бадаллари ва бошқа тўловларнинг ҳисоблаб чиқарилиши ҳамда тўланиши ҳақида ўзлари жойлашган ердаги туман (шаҳар) давлат солиқ инспекцияларига ҳисобот тақдим этишлари лозим бўлади.

Ўз вақтида ҳисобот тақдим этмаганлик, бадал тўланадиган манбаларни яширганлик, бадал тўловларини кечикиб амалга оширганлик учун тўловчи саналадиган корхона ва ташкилотлар Ўзбекистон Республикаси «Солиқ кодекси»да ва бошқа қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган ҳажмда ҳамда тартибда молиявий жазога тортиладилар¹.

3-§. Фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари ижтимоий таъминот ҳуқуқининг субъекти сифатида

Мамлакатимизда бозор муносабатлари ривожланиб-чуқурлашиб боргани сари иқтисодий-ижтимоий ислоҳотлар

¹ Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари. 2007. 52-сон.

жараёни билан мутаносиб равишда давлат ҳаётида ҳам туб ўзгаришлар амалга ошириб борилмоқда. Бу нарса, энг аввало, давлат фаолиятининг демократлашуви, кучли давлатчиликдан кучли жамиятга ўта борилаётганлиги, давлат органларига хос бўлган бир қатор функцияларни жамоат органларига топширилаётганлигида, нодавлат ташкилотларининг жамиятни идора қилишдаги мавқеи ва ваколати мунтазам равишда кучайиб бораётганлигида яққол кўзга ташланади. «Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, - деган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов – нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ривожланган тизими жамиятда манфаатлар уйғунлигини қарор топтириш ва мустаҳкамлашга хизмат қилиши лозим. Бу тизим давлат тузилмалари фаолиятини муайян маънода тўлдириш, уларга нисбатан маълум бир мувозанатни таъминловчи восита вазифасини бажариши керак»¹.

Ижтимоий таъминот соҳасида ҳам давлат фаолиятининг йўналишларидан бири сифатида жамият ролини кучайтиришга қаратилган катта ишлар амалга оширила бошланди ва бу тадбирлар ўтган асрнинг тўқсонинчи йиллари ўрталаридан бошлаб авж олдирилган ялписига ижтимоий таъминлашдан аниқ йўналтирилган, аҳолининг ижтимоий заиф, кам таъминланган, бева-бечора катламларига ёрдам беришга қаратилган ижтимоий таъминотга ўта борилиши тенденцияси бу масалада нодавлат ташкилотлари, турли ижтимоий жамғармалар аҳамиятини кескин оширишга олиб келди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 10 декабрдаги «Болали оилаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш тўғрисида»ги Фармони қабул қилиниши билан 1997 йил 1 январдан бошлаб болали оилаларга нафақалар фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан тайинланиши ва тўланиши тартиби жорий этилди. Кейинчалик фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ролини, айниқса аҳолини ижтимоий ҳимоялаш-

¹ Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – шировард максалимиз. –Т.: Ўзбекистон, 2000. 10-11-бетлар.

даги аҳамияти янада ошира борилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 13 январдаги «Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида»ги Фармонига кўра ишламайдиган оналарга боласи икки ёшга етгунига қадар уни парваришlash нафақалари, ўзгалар парваришига муҳтож бўлган ёлғиз пенсионерларни асосий озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш вазифалари ҳам фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари зиммасига юклатилди. Уларга ёш оилаларга моддий мадад кўрсатиш вазифаси ҳам топширилди.

1999 йил 14 апрелда Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонуни қабул қилиниши билан¹ уларнинг мавқеи янада оширилди. Ушбу қонуннинг 1-моддасига кўра:

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши – фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланадиган, уларнинг ўз манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек, миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолиятidir.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қуйидагилар саналади:

шаҳарча, қишлоқ, овул фуқароларининг, шунингдек, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқароларининг йиғини (вакиллар йиғилиши) (бундан буён матнда фуқаролар йиғини деб юритилади);

фуқаролар йиғинининг кенгаши;

фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар;

фуқаролар йиғинининг тафтиш комиссияси;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 5-сон, 110-модда.

туман марказидан олисда жойлашган ва бориш қийин бўлган шаҳарчалар, қишлоқлар ва овулларда қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда тузиладиган маъмурий комиссия (бундан буён матнда маъмурий комиссия деб юритилади).

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланади, белгиланган намунадаги муҳрга эга бўлади ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларида рўйхатга олинishi керак.

Фуқаролар йиғини тўғрисидаги намунавий низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Фуқаролар йиғинининг ваколатлари «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш тўғрисида»ги қонуннинг 10-моддасида белгиланган ва бу ваколатлар қаторига, шунингдек, шаҳардаги маҳалла фуқаролар йиғини кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш ва болали муҳтож оилаларга нафақалар тайинлаш масалаларини ҳал этади, оилаларни давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувватлаш мақсадлари учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ажратиладиган маблағлардан ўз ўрнида ва самарали фойдаланишни таъминлайди.

Шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар йиғинига ҳам ана шундай ваколатлар берилган.

Кейинги пайтларда фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ваколатлари тобора кенгайтириб борилмоқда.

4-§. Ҳарбий органлар ижтимоий таъминот ҳуқуқининг субъекти сифатида кўрхона ва ташкилотлар, касаба уюмаларининг ижтимоий таъминот муносабатларидаги иштироки

Ҳарбий хизматчиларга пенсиялар тайинлашда давлат ижтимоий таъминот органлари билан бир қаторда ҳарбий органлар ҳам иштирок этишлари назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуни 5-моддасига кўра: «Ҳарбий хизматчиларни, шунингдек, ички ишлар органларининг бошлиқлар ва оддий ходимлар таркибидан бўлган шахсларни ҳамда уларнинг оила аъзоларини пенсия билан таъминлаш шартлари, нормалари ва тартиблари Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан белгиланади». Ҳарбий хизматчиларга, шунингдек, умумий асосларда фуқаролик пенсияси олишни танлаш ҳуқуқи ҳам берилган.

«Ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги 1990 йил 28 апрелдаги собиқ Иттифоқ қонунига кўра (1991 йил 1 январдан амалга киритилган) муддатли ҳарбий хизматчи ва уларнинг оила аъзолари ўзлари яшаб турган туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимларига пенсия сўраб мурожаат қиладилар. Офицерлар, прапоршиқлар, мичманлар, муддатидан ташқари ҳарбий хизматчилар, Ички ишлар, Миллий хавфсизлик хизмати, чегара қўшинлари давлат кўмитаси, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ҳарбий хизматчилари тегишли вазирлик ёки давлат комитетининг пенсия бўлимларига мурожаат қилишлари лозимлиги белгиланган. «Ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 52-моддасига кўра офицерлар, прапоршиқлар, мичманлар, муддатидан ташқари ҳарбий хизматни ўтаётган ҳарбий хизматчиларга пенсия тайинлаш органи Мудофаа вазирлиги ёки бошқа вазирлик ва давлат кўмитаси пенсия бўлимлари ҳисобланадилар.

Ушбу қонун асосида ҳарбий хизматчи хизматни ўтайдиган тегишли вазирлиқлар (Мудофаа, Ички ишлар, Фавқулодда вазиятлар вазирлиқлари), давлат кўмиталари (чегара қўшинлари, божхона, Миллий хавфсизлик хизмати) томонидан ўз идоралари ходимларига пенсиялар тайинлаш ва тўлаш масалаларини белгилаб берувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинади ва шу асосда ушбу идоралар

ҳарбий хизматчиларига пенсиялар тайинланади ҳамда туланади¹.

Ҳарбий органларнинг пенсия таъминоти бўлимларининг юридик мақоми, ваколатлари ва иш олиб бориш тартиби тегишли идоравий норматив ҳужжатларга биноан белгилаб қўйилади.

Мулкчилик шаклидан қатъи назар корхона, муассаса ва ташкилотлар ўз ходимларини ижтимоий таъминлашда иштирок этадилар. Бундай иштирок этиш шакллари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган бўлиб, улар қуйидаги икки гуруҳга ажратилиши мумкин:

1) ижтимоий органларга фуқароларнинг ижтимоий таъминотини амалга оширилишида қўмаклашиш;

2) ўз маблағлари ҳисобидан давлат ижтимоий таъминот тизимларида кўзда тутилганига қўшимча равишда ижтимоий ёрдам кўрсатиш.

Ижтимоий таъминот идораларига аҳолини ижтимоий таъминлашда қўмаклашиш турли шаклларда амалга оширилади ва улар:

а) пенсия ёшига етган ва пенсия тайинлашликни сўраб мурожаат қилган ўз ходимларининг, уларнинг оила аъзоларининг ҳужжатларини тайёрлаш ва ижтимоий таъминот бўлимига тақдим этиш;

б) муддатидан аввал пенсия тайинланишга қўмаклашиш, бундай пенсияларни ўз маблағлари ҳисобидан қоплаб бориш;

в) ишлаётган пенсионерларга ўз ҳисобидан пенсияларни тўлаш;

г) ишлаётган болали аёлларга нафақалар тайинлаш ва тўлаш кабилардан иборат бўлиши мумкин.

Корхона ва ташкилотлар ходимлар вакиллик органи (қасаба уюшмалари) билан келишиб қабул қиладиган ички (локал) меъёрий ҳужжатларда (жамоа шартномаси, жамоа

¹ 1991 йил 3 январдаги «Ўзбекистон Республикаси Ички қўшнлар ҳарбий хизматчиларини ҳамда ички ишлар органлари бошлқлари ва олдйи ҳодимларини уларнинг оила аъзоларини пенсия билан таъминлаш ишларини ташкил этиш тўғрисида»ги йўриқнома. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1999 йил 21 декабрда рўйхатга олинган «Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги пенсионерларига пенсия тўлашнинг вақтинчалик тартиби».

келишувчи, бошқа локал ҳужжатлар) ўз ходимларини ҳамда уларнинг оила аъзоларини имтиёзлироқ шартларда, давлат ижтимоий таъминот тизимларида кўзда тутилганидан яхшироқ ёки бу тизимларда кўзда тутилмаган таъминот турлари билан таъмин этилишини назарда тутишлари мумкин. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 37-моддасига кўра, жамоа шартномасида иш берувчи ва ходимларнинг ўзаро мажбуриятлари кўзда тутилиши мумкин ҳамда унда корхонанинг иқтисодий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда бошқа шартлар, шу жумладан, қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланган нормалар ва қоидаларда кўрсатилганига қараганда имтиёзлироқ меҳнат шартлари ва ижтимоий-иқтисодий шартлар (қўшимча таътиллар, пенсияга устамалар, муддатидан олдин пенсияга чиқиш ва бошқалар) киритилиши мумкин.

Корхона ва ташкилотлар ногиронлар учун қўшимча иш жойлари яратиш, уларни иш билан таъминлаш орқали ҳамда бошқа кўплаб шаклларда ижтимоий таъминотни амалга ошириш фаолиятида иштирок этади.

IV боб. МЕХНАТ СТАЖИ ВА УЗОҚ ЙИЛЛИК ХИЗМАТ ДАВРИ

1-§. Мехнат стажи тушунчаси, турлари ва аҳамияти

Фуқароларни тўлақонли ижтимоий таъминлашда энг муҳим аҳамиятга эга бўлган шартлардан, омиллардан бири – уларнинг ижтимоий фойдали фаолият билан машғул бўлганликлари фактининг мавжудлиги ҳисобланади.

Бундай ижтимоий фойдали, яъни давлат ва жамият учун аҳамиятли фаолиятни ўлчаш воситаси бўлиб фуқаронинг меҳнат стажи хизмат қилади.

Мехнат стажи деганда, фуқаронинг корхона ва ташкилотларда ёлланиш (меҳнат шартномаси тузиш) ёки аъзолик (жамоа хўжалиги, кооператив ёхуд бошқа жамоат бирлашмаси аъзоси сифатида иш ҳақи олган ҳолда) асосида меҳнат фаолияти билан шуғулланган даври (бевосита ишлаган даври ҳам, таътилда, касал бўлгани, давлат ва жамоат ишларига жалб этилиши туфайли ёки бошқа узрли сабаблар билан ишламаган, аммо иш жойи (лавозими) сақлаб турилган вақт тушунилади. Мехнат стажи йил, ой ва кунлар билан ўлчанади.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларни давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунининг 37-моддасига кўра куйидаги даврлар ҳам иш стажига қўшиб ҳисобланади:

– ҳарбий хизмат ва партизан отрядлари ҳамда қўшилмаларида бўлиш, давлат хавфсизлиги органларида ва ички ишлар органларида хизмат қилиш;

– идоровий бўйсунувидан қатъи назар, ҳарбийлаштирилган соқчиликдаги махсус алоқа органлари ва тоғ-конкутқарув қисмларидаги хизмат;

– якка тартибдаги меҳнат фаолияти, шу жумладан якка (гуруҳли) ижара шароитидаги ёки шахсий ёрдамчи, деҳқон (фермер) хўжалигидаги фаолият – Ижтимоий суғурта жамғармасига суғурта бадаллари тўланган тақдирда;

– I гуруҳ ногиронига ёки 16 ёшгача бўлган ногирон болага, шунингдек, ўзгаларнинг парваришига муҳтож

бўлган (даволаш муассасасининг хулосасига кўра) 80 ёшга тўлган қарияларга қараб турилган вақт;

– олий ва ўрта махсус ўқув юртларида, билим юртларида, кадрлар тайёрлаш, малака ошириш ва янги ихтисосни ўрганиш мактаблари ва курсларида, аспирантурада, докторантурада ва клиник ординатурада кундузги ўқиш, шу жумладан чет элда ўқиш;

– онанинг (ўғай онанинг) болаларини (ўғай болаларини) гўдаклик ёшида парваришлаган вақти, лекин кўпи билан ҳар бир бола 3 ёшга тўлгунича, ҳаммасини жамлаганда 6 йилдан кўп бўлмаган вақт доирасида;

– офицерлар ва бошқа муддатидан ташқари ҳарбий хизматчилар хотинларининг уларни ишга жойлаштириш имкони бўлмаган жойларда (узоқ чўл, тоғлар ва бошқа аҳоли яшамайдиган ерлар) эрлари билан яшаган вақт, лекин 10 йилдан ошмаган давр (бунда ҳарбий хизматчи хотинида камида 5 йил ишлаганлик билан боғлиқ меҳнат стажи мавжуд бўлиши лозим);

– Ўзбекистон Республикаси муассасаси ва халқаро ташкилотлари ходимлари хотинларининг эри билан чет элда яшаган, ишга жойлаштириш имкони бўлмаган вақти, башарти камида 5 йил меҳнат стажига эга бўлса 10 йил доирасида;

– чўпонларнинг хотинлари, эри билан яйловларда юрган ва ишга жойлаштириш имконига эга бўлмаган 10 йилгача давр, башарти аёл камида 5 йиллик ҳақиқий иш стажига эга бўлса.

Меҳнатда майибланиш ёки касб касаллиги туфайли ногиронликда бўлган давр ёшга доир ва боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинлаш пайтида иш стажига қўшиб ҳисобланади. Ёшга доир пенсия тайинланганидан кейинги ишлаган давр иш стажига қўшиб ҳисобланмайди.

1965 йилдан кейинги давр учун жамоа хўжалигидаги иш стажини ҳисоблаб чиқаришда, агар жамоа хўжалиги аъзоси узрсиз сабабларга кўра жамоа хўжалигида белгиланган меҳнатда иштирок этиш минимумини бажармаган бўлса, ишланган вақтнинг амалда давом этган даври ҳисобга олинади.

Ижодий фаолият билан машғул ходимларнинг иш стажини, башарти улар Ижтимоий суғурта жамғармасига суғурта бадаллари тўлаган бўлсалар, ижодий уюшмаларнинг бошқарувлари ана шу муаллифнинг асари эълон қилинган ёки биринчи марта жамоат олдида ижро ёки намойиш этилган кундан эътиборан белгилайдилар.

Ишлаган даврни меҳнат стажига қўшиб ҳисоблашнинг асосий шarti ходим учун ижтимоий суғурта Пенсия жамғармасига суғурта бадаллари тўлаб борилган бўлиши саналади. Аммо юридик шахс саналувчи корхонанинг айбли равишда ушбу бадалларни ўз ходимлари учун тўламаганлиги ёки тўлиқ тўламаганлиги ходим иш даврини иш стажига қўшиб ҳисобланишига ва унинг ижтимоий таъминот олишига монелик қилмайди. Бу қоида Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 283-моддаси иккинчи қисми билан белгиланган.

Бироқ юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик қилаётган шахслар, деҳқон хўжалиги аъзолари томонидан ижтимоий суғурта Пенсия жамғармасига бадаллар мунтазам тўланмаганлиги уларга ижтимоий таъминот берилишига тўсқинлик қилади.

Меҳнат стажи ходим учун пенсия, нафақа таъминотида, ижтимоий ёрдамнинг бошқа шаклларида фойдаланишда муайян ҳуқуқлар, ижтимоий таъминот органлари учун эса мажбуриятлар келтириб чиқарадиган юридик фактлар жумласига киради.

Меҳнат стажининг мавжудлигини аниқлаш, ҳисоблаб чиқариш, қўллаш билан боғлиқ бўлган муносабатларни ҳуқуқий тартибга солувчи қонун ҳужжатлари қаторига қуйидагилар киритилиши мумкин:

1) Ўзбекистон Республикасининг фуқароларни давлат пенсия таъминоти тўғрисидаги қонун (қонуннинг VI боби. 37-42-моддалар);

2) Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодекси (142, 289-моддалар);

3) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори билан тасдиқланган «Пенсия

тайинлаш учун меҳнат стажини тасдиқлаш тартиби туғрисида»ги низом¹;

4) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори билан тасдиқланган «Учувчилар ва синовчи учувчилар таркибига кирувчи ходимларга пенсия тайинлаш учун белгиланган хизмат муддатини ҳисоблаш тартиби»²;

5) Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори билан тасдиқланган пенсияни ҳисоблаб чиқариш пайтида тўлиқ бир мавсум ишлаш бир йил меҳнат стажига қўшиладиган мавсумий ишлар ва саноатнинг мавсумий тармоқлари рўйхати³;

6) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 24 августдаги қарори билан тасдиқланган «Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахслар ва деҳқон хўжаликлари аъзоларини давлат томонидан ижтимоий суғурталаш туғрисида»ги қарори ва бошқа қонунчилик ҳужжатлари.

Юридик аҳамиятга қўра меҳнат стажи қуйидаги икки турга бўлиниши мумкин:

а) *умумий меҳнат стажи*;

б) *махсус меҳнат стажи*.

Умумий меҳнат стажи, бу – шахснинг ижтимоий давлат суғуртаси билан суғурталанган ва суғурта бадаллари тўланган ҳар қандай меҳнат фаолияти ёки суғурта бадаллари тўланмаган бўлса-да, қонунда назарда тутилган бошқа фаолиятдан иборатдир. Умумий меҳнат стажи меҳнат фаолияти давридан ташқари ҳарбий хизмат, ўқиш ва бошқа даврларни ҳам ўз ичига қамраб олади.

Махсус меҳнат стажи бўлиб эса муайян турдаги имтиёз ва афзалликларнинг берилишига сабаб бўладиган, алоҳида ноқулай, оғир ёки зарарли меҳнат шароитларида амалга оширилган меҳнат фаолияти ёки ҳарбий хизмат муддати ҳисобланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси имтиёзли пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлар тўплами. –Т.: Меҳнат, 1994 йил, 61-бет.

² Ушш маъба, 39-бет.

³ Ушш маъба, 60-бет.

Шахснинг махсус меҳнат стажига эга бўлиши унга қуйидаги имтиёзлар берилишига сабаб бўлиши мумкин:

1. *Мавжуд меҳнат стажини вақтини қарраб (бир неча баробар ошириб) ҳисобга олинишига асос бўлиши*¹;

2. *Ёшга доир пенсия ёшини белгиланган умумий кўрсаткичдан пастроқ бўлишига, талаб этилган умумий кўрсаткичдан камроқ меҳнат стажини билан пенсия тайинланишига олиб келиши*²;

3. *Пенсия миқдорини одатдагидан кўпроқ белгиланишига, устамаларнинг турларини қўшиб берилишига сабаб бўлиши*³;

4. *Қонунда назарда тутилган бошқа имтиёз ва енгилликлардан фойдаланишига имкон бериши мумкин*⁴.

Фуқароларни ижтимоий таъминлаш чоғида муҳим асослардан бири сифатида аҳамиятга эга бўлган меҳнат стажини тасдиқловчи энг асосий ҳужжат, бу меҳнат дафтарчаси ҳисобланиб унда шахснинг бутун умр давомидаги меҳнат фаолияти, иш даврлари, меҳнат қилган шароитлари бошқа муҳим ҳолатлар батафсил қайд этилади.

Меҳнат дафтарчасининг расмийлаштирилиши ва юритилиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 42-моддасида айтилишича: «Меҳнат дафтарчаси иш стажини тасдиқловчи асосий ҳужжат ҳисобланади. Меҳнат дафтарчаси ёки унда тегишли ёзувлар бўлмаган тақдирда иш стажини тасдиқлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади».

Меҳнат дафтарчасида иш стажига оид маълумотлар иш, ўқиш, хизмат жойидан ёки архив муассасалар томонидан берилган ҳужжатлар асосида белгиланади. Мабодо ана шундай маълумотларни топиш имкони бўлмаганда, белгилаб қўйилган ҳолларда ва тартибларда меҳнат стажини

¹ «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 38-моддаси.

² Қаралсин: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 12 майдаги қарори билан тасдиқланган «Имтиёзли пенсияга чиқадиган кўчма кўчма берувчи қасблар рўйхатини тасдиқлаш ҳақида»ги қарори ва унга №1, 2, 3 рўйхатлар иловалари.

³ «Давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 27-моддаси.

⁴ «Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида»ги 1999 йил 14 апрелдаги қонун.

ижтимоий таъминот органлари томонидан камида икки гувоҳ кўрсатуви асосида тасдиқланиши мумкин.

Иш вақтини ҳисобга олиш мумкин бўлмаган ходимларнинг меҳнат стажи «Пенсия» жамғармаси органлари томонидан бериладиган маълумотномалар асосида аниқланади (масалан, деҳқон-фермер хўжалиги аъзолари асосида аниқланади (масалан, деҳқон-фермер хўжалиги аъзолари, якка тадбиркорлар, ижодий эркин фаолият билан машғул шахслар ва бошқалар).

Бевосита корхона ва ташкилотлардаги меҳнат фаолиятидан ташқари меҳнат стажига қўшиб ҳисобланадиган ижтимоий фаолият турлари (ҳарбий хизмат, ўқиш даври ва бошқалар) қонун ҳужжатларида муфассал кўрсатиб қўйилган.

2-§. Меҳнат стажини ҳисоблаш ва тасдиқлаш тартиби

Меҳнат стажининг миқдори фуқарога ижтимоий таъминот масалаларида имтиёз берилишида муҳим аҳамиятга эга ва шу сабабли унинг тўғри ҳисобланиши ғоят муҳим роль ўйнайди.

Меҳнат стажини ҳисоблаш пайтида унинг мавжудлиги ва миқдорини тасдиқловчи ҳужжатлар доирасини тўғри белгилаб олиш лозим. Меҳнат стажини тасдиқловчи ҳужжатлар қаторига қуйидагилар кирилади:

а) белгиланган тартибда расмийлаштирилган меҳнат дафтарчаси;

б) ижтимоий суғурта органлари томонидан берилган ижтимоий суғурта жамғармасига (пенсия жамғармасига) бадаллар тўланганлигини тасдиқловчи маълумотнома;

в) меҳнат дафтарчаси бўлмагани ҳолларда, шунингдек, меҳнат дафтарчасида зарур ёзувлар бўлмагани ёки ноаниқ ва хато ёзувлар бўлса, бу ҳолда меҳнат стажининг мавжуд эканлиги факти ишлаганлик ҳақидаги маълумотномалар, буйруқлардан кўчирмалар, иш ҳақи бериш бўйича шахсий счетлар, тўлов ведомостлари, ишлар бажарилганлиги ҳақидаги ёзма меҳнат шартнома (контракт)лари, иш даври тўғрисидаги маълумотларни ўзида акс эттирувчи бошқа

ёзма ҳужжатлар. Башарти иш фаолияти ҳақида юкорида санаб ўтилган ҳужжатлар ҳам мавжуд бўлмаса, у ҳолда касаба уюшмаси билан (аъзолик бадаллари тўланганлиги ҳақида белги қўйилган (марка ёлиштирилган) бўлса, иш ҳақи тўланганлигини кўзда тутувчи ҳисоб-китоб дафтарчаси асосида ҳам меҳнат стажи аниқланиши мумкин;

г) иш вақтини ҳисобга олиб бўлмайдиган шахсларнинг иш даври (меҳнат стажи) Ўзбекистон Республикаси Пенсия жамғармасининг суғурта бадаллари тўланганлиги ҳақидаги маълумотномалари асосида аниқланади.

Иш вақтини ҳисобга олиб бўлмайдиган ходимларнинг рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги 249-сонли қарори, 8-илоvasида кўзда тутилган бўлиб, улар қаторига:

1) юридик шахс бўлмасдан туриб тадбиркорлик билан шуғулланувчи шахслар;

2) деҳқон (фермер) хўжалиги аъзолари;

3) меҳнат шартномаси бўйича хусусий шахсларга хизмат кўрсатиш билан шуғулланувчи фуқаролар фаолияти киритилган.

Ижодий уюшмалар аъзолари (ёзувчилар, шоирлар, rassомлар ва бошқа ижодий уюшмалар аъзолари)нинг ҳамда ижодий уюшмаларга аъзо бўлмаган ижодий ходимларнинг ижодий фаолияти Пенсия жамғармаси томонидан берилган ижтимоий суғурта бадаллари тўланганлиги тўғрисида берилган маълумотномалар асосида меҳнат стажига қўшиб ҳисобланади. Ушбу шахсларнинг 1991 йил 1 январга қадар бўлган даврдаги, яъни ижтимоий суғурта бадаллари тўланиши қайд этилиши тартиби жорий этилгунига қадар бўлган даврдаги ижодий фаолияти ижодий уюшмалар томонидан берилган маълумотномага кўра (дастлабки асари эълон қилинган, омма олдида ижро этилган пайтдан бошлаб) меҳнат стажига қўшиб ҳисобланиши мумкин.

Фуқаро ҳарбий хизматни ўтаган (миллий хавфсизлик, ички ишлар ва бошқа ҳарбий органлар таркибида ҳарбий хизмат қилган) вақтлар ҳарбий билетлар, қизил аскар дафтарчаси, ҳарбий штаблар ва муассасалар, ҳарбий архивлар,

ҳарбий-даволаш муассасалари берган ёзма маълумотномалар ёки ушбу маълумотномалар асосида меҳнат дафтарчасига киритилган ёзувларга кўра меҳнат стажига кўшиб ҳисобланади.

Олий, ўрта махсус, касб-ҳунар ўқув юртларининг кундузги бўлимларида, кундузги аспирантура ва докторантура ва клиник ординатура, кадрлар тайёрлаш марказларида ўқиган давр дипломлар, шаҳодатномалар, гувоҳномалар, маълумотномалар, архив маълумотномалари, ўқиш даври тўғрисидаги бошқа ёзма ҳужжатлар билан тасдиқлангани ҳолда меҳнат стажига кўшиб ҳисобланиши мумкин.

Фуқаро I гуруҳ ногирони, 16 ёшгача бўлган ногирон болани, 80 ёшдан ошган кекса кишиларни парваришлаш билан банд бўлган даври парваришлаш ҳақиқатда амалга оширилганлиги ҳақида тузилган далолатнома; парвариш қилинган шахс I гуруҳ ногирони ёки 16 ёшга етмаган ногирон бола эканлигини ёхуд 80 ёшга кирган шахс эканлигини тасдиқловчи ёзма ҳужжатлар, ўзгалар парваришига муҳтож эканликни тасдиқлаб, даволаш муассасаси берган хулоса (кексалар учун) асосида меҳнат стажига кўшиб ҳисобланиши мумкин.

Фуқаронинг тиббий-меҳнат эксперт комиссиясидан ўтганлиги ҳақидаги далолатномадан кўчирма, тиббий хулоса, пенсия гувоҳномаси (ногиронлик пенсияси), ногиронлик нафақаси олувчи гувоҳномаси, ижтимоий таъминот бўлимларининг гувоҳномаси шахснинг ўзгалар парваришига муҳтож I гуруҳ ногирони эканлигини тасдиқловчи ҳужжатлар сифатида қабул қилиниши мумкин.

80 ёшдан ошган шахс ёштини тасдиқловчи ҳужжат сифатида паспорт ёки туғилганлик гувоҳномасидан кўчирма эътиборга олинishi мумкин.

Ўғай она томонидан ўғай гўдак болаларни (3 ёшгача, шу жумладан, ногирон бола -16 ёшгача) тарбиялаш амалга оширилган давр боланинг туғилганлик гувоҳномаси, унинг онаси вафот этгани ҳақидаги ўлим гувоҳномаси, паспортдан кўчирма, қишлоқ (овул, маҳалла) фуқаролар йиғини берган

маълумотнома асосида меҳнат стажига қўшиб ҳисобланиши мумкин.

Қамоқда, озодликдан маҳрум қилиш жойларида, сургунда бўлган вақтлар ахлоқ тузатиш (жазони ижро қилиш) органлари, дастлабки тергов органлари, ички ишлар органлари берган ёзма маълумотномага кўра шахсни оқланган (реабилитация қилинган)лиги тўғрисидаги ҳужжатга мувофиқ (суд ҳукми ёки ажрими) жиноят ишини ҳаракатдан ётқизиш ҳақидаги дастлабки тергов, прокуратура органининг қарори мавжуд бўлгани тақдирда меҳнат стажига қўшиб ҳисобланиши мумкин.

Офицерлар ва бошқа муддатидан ташқари ҳарбий хизматчиларнинг хотинлари чўпонларнинг хотинлари, Ўзбекистон Республикасининг хорижий ваколатхоналарида, халқаро муассасаларда ишловчи шахсларнинг хотинлари эрлари билан бирга бўлган ҳамда ишлаш имконига эга бўлмаган даврлар тегишлилигича юқори ҳарбий қисмларнинг белгиланган тартибда ва намунада берган маълумотномасига, Ўзбекистон Республикаси ташқи ишлар вазирлигининг тегишли муассасаси берган маълумотномага, чўпон ишлаган хўжалик (колхоз ёки совхоз, ширкат хўжалиги, фермер хўжалиги ва бошқалар) томонидан берилган маълумотномага кўра 10 йилдан ортиқ бўлмаган ҳажмда меҳнат стажига қўшиб ҳисобланиши мумкин.

Айрим тоифадаги ходимлар меҳнат стажини имтиёзли тартибда ҳисобга олишнинг махсус қоидалари тегишли қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган¹.

Меҳнат стажини гувоҳларнинг кўрсатмалари билан тасдиқлашга мавжуд иш стажини тўғрисидаги маълумотлар ҳарбий ҳаракатлар, табиий офатлар, ҳалокатлар, фалокатлар ва бошқа фавқулодда вазиятлар муносабати билан йўқ бўлиб кетган, уларни олиш мумкин бўлмасигина йўл қўйилади. Бунда меҳнат стажини гувоҳлар кўрсатуви асосида тасдиқланиши учун манфаатдор шахс ёки унинг вакили томонидан ижтимоий таъминот бўлимига берган ёзма

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори, 12-илоvasи (Меҳнат стажини тасдиқлаш ҳақидаги низоми)нинг 16-21-бандлари.

аризаси асосида, ариза берувчи билан бир ерда корхонада бирга ишлаган ва уни шахсан билган камида икки гувоҳ кўрсатмасига мувофиқ белгиланиши мумкин.

Гувоҳлар кўрсатуви асосида фақат пенсия тайинлаш учун зарур бўлган иш стажининг ярмигача бўлган қисмигина тасдиқланиши ва белгиланиши мумкин.

Юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик билан шуғулланилган давр, деҳқон хўжалиги аъзоси сифатида, диний ташкилотларда ишлаган вақтлар фақат Пенсия жамғармасига тегишли бадаллар тўланганлиги тўғрисидаги маълумотномаларга мувофиқгина тасдиқланади ва бу даврларни гувоҳларнинг кўрсатмалари билан белгиланишига йўл қўйилмайди.

Меҳнат стажини тасдиқлаш қоидалари юқорида эслатиб ўтилган Меҳнат стажини тасдиқлаш ҳақидаги Низомнинг 25-31-бандларида белгилаб қўйилган.

Иш стажини тасдиқлаш ҳақида тақдим этилган ҳужжатлар ваколатли шахслар имзоси билан тасдиқланган ва корхона муҳри билан гувоҳлантирилган бўлиши лозим.

Меҳнат дафтарчаларидаги ёзувлар улар ёзилган пайтда амалда бўлган меҳнат дафтарчаларини юритиш тўғрисидаги йўриқнома талабларига тўла мос бўлиши, мансабдор шахс имзоси ҳамда корхона муҳри билан тасдиқланган бўлиши лозим.

Меҳнат стажи ҳақидаги ҳужжатлар, шу жумладан, меҳнат дафтарчаси белгиланган қоидаларга хилоф тарзда расмийлаштирилган ҳолларда бу ҳужжатлар асосида иш стажини аниқлаш ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тегишли тартибда ҳал этилади.

Иш даврлари гувоҳлар кўрсатувлари асосида ижтимоий таъминот органлари томонидан аниқланади. Бунда камида икки гувоҳ шахсан чақирилиб, сўроқ қилиниши ва тегишли баённома тузилиши йўли билан ёки уларнинг нотариал тартибда гувоҳлантирилган ёзма кўрсатмалари кўриб чиқилиши орқали меҳнат стажи тасдиқланиши мумкин.

Меҳнат стажини тасдиқловчи ҳужжатларда кўрсатилган исм-шариф ёки фамилия паспорт ёхуд туғилганлик гувоҳ-

номасидаги исм-шариф, фамилиядан бошқача бўлса (фарқ қилса), ушбу ҳужжатларни мазкур шахсга тегишлилиги факти уларни биринчи бўлиб берган ташкилот томонидан бирламчи ҳужжатлар (паспорт, туғилганлик гувоҳномаси) асосида белгиланиши мумкин. Бунинг иложи бўлмаса ва бошқа барча чалкашликлар аниқланган ҳолларда ҳужжатнинг муайян шахсга тегишли эканлиги суд тартибида тасдиқланиши мумкин¹.

Мехнат стажи тўғрисидаги ҳужжатларда фақат уларнинг йилигина кўрсатилган ҳолларда иш стажи тегишли йилнинг 1 июлидан бошлаб ҳисобга олинади. Башарти ой кўрсатилиб, санаси кўрсатилмаган бўлса, у ҳолда тегишли ойнинг 15 санасидан бошлаб стаж ҳисобга олинади.

Мехнат стажини ҳисоблаб чиқариш, гувоҳлар кўрсатуви асосида белгилаш юзасидан келиб чиққан низолар Ўзбекистон Республикаси фуқаролик процессуал қонунчилигига мувофиқ суд тартибида кўриб ҳал этилади.

Мехнат стажини имтиёзли (карралаб) ҳисобга олиш асослари ва қоидалари Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 38-моддасида белгиланган ва унга кўра:

Стажга қуйидагилар имтиёзли тарзда қўшиб ҳисобланади:

а) ҳаракатдаги армия таркибига кирувчи ҳарбий қисмлар, штаблар ва муассасалардаги, жанговар ҳаракатлар даврида партизан отрядлари ва қўшилмаларидаги хизмат ва эркин ёлланганлар таркибидаги иш байналмилал бурчни бажаришда жанговар ҳаракатларда иштирок этиш – уч ҳисса баробарида;

б) Иккинчи жаҳон уруши йилларида (1941 йил 22 июндан 1945 йил 9 майга қадар) мамлакат ичкарисида ишлаш, шу жумладан ҳарбий қисмлардаги эркин ёлланганлар таркиби-

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 301-302-моддалари; шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқлигида ҳақидаги аризаларни судлар томонидан кўриштириш ҳақида»ги 1992 йил 13 ноябрдаги қарори, уларга бўлган ҳуқуқларини тиклаш ҳақидаги аризаларни судлар томонидан кўриштириш ҳақида»ги 1992 йил 13 ноябрдаги қарори.

даги иш ва ушбу модданинг «а» бандида назарда тутилган хизматдан ташқари ҳарбий хизмат – икки ҳисса баробарида;

в) ушбу қонун 10-моддасининг «а» ва «б» бандларига ҳамда 11-моддасининг «а» бандига мувофиқ имтиёзли шартларда пенсия олиш ҳуқуқини берадиган – эркакларда 10 йилдан ортиқ ва аёлларда 7 йилу 6 ойдан ортиқ ишланган ҳар бир тўлиқ йил – икки ҳисса баробарида;

г) моховхоналарда, вабога қарши муассасаларда, иммунодефицит вируси билан касалланган шахслар даволанадиган юқумли касалликлар муассасаларида ишлаш – икки ҳисса баробарида;

д) патологоанатомия муассасалари ва суд-тиббий экспертиза муассасаларининг тиббий ходимларидан айрим тоифаларининг иши – бир ярим ҳисса баробарида;

е) асоссиз равишда жиноий жавобгарликка тортилган, асоссиз равишда қатағон қилинган ва кейинчалик оқланган фуқароларнинг қамоқда бўлиш ва ҳибсда сақлаш жойларида турган вақти – бир ярим ҳисса баробарида.

Мавсумий ишларда банд бўлган ходимларнинг иш стажини ҳисобга олиш тартиби «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 39-моддасида белгиланган ва унга кўра:

Саноатнинг мавсумий тармоқларига оид корхоналар ва ташкилотларда банд бўлган ходимларнинг тўлиқ мавсум мобайнидаги иши бир йил ишлаган деб, тўлиқ мавсум давомида ишламаган бўлса, ҳақиқий ишлаган даври ҳисобга олинади.

Тўлиқ бир мавсум ишлаш пенсия тайинлаш учун бир йил меҳнат стажига ўтадиган мавсумий ишлар ва саноатнинг мавсумий тармоқлари рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори 11-иловасида белгилаб қўйилган бўлиб, улар жумласига:

1. Пахта тозалаш саноати корхоналаридаги мавсумий ишлар:

- а) пахтани қуритиш;
- б) пахтани тозалаш;
- в) пахтани юклаш, тушириш;

г) пахтани инемотранспортга ортиш;
д) куритиш-тозалаш цехини йиғиштириш ва иситиш, ишлаб чиқариш чиқиндиларини чиқариб ташлаш.

2. Саноатнинг қанд-шакар ва консерва ишлаб чиқариш тармоқлари корхоналаридаги ишлар киритилган.

Чет элда ишлаган вақтни меҳнат стажига қўшиш тартиби «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 40-моддасида белгиланган бўлиб:

Чет элда ишланган даврлар Ижтимоий суғурта жамғармасига белгиланган суғурта бадаллари туланган тақдирда, агар давлатлараро битимларда ўзгача қоидалар назарда тутилмаган бўлса, меҳнат стажига қўшиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ёлланма асосда (битим) чет элда ишлаганлиги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ваколат берган органлар меҳнат дафтарчасига киритган қайдномаларга қараб аниқланади.

Чет эл фуқароларига ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга чет элдаги иши Ўзбекистон Республикасида ишлаганига тўғри келадиган стажнинг 1/3 ҳиссасидан ошмаган миқдорда, агар давлатлараро битимларда (шартномаларда) ўзгача қоидалар назарда тутилмаган бўлса, стажга қўшилади.

Ёшга доир пенсияга чиқишда имтиёз берадиган ишлар, касблар, корхоналарнинг 1, 2 ва 3-руйхатларида кўрсатилган ишларда ишлаган вақтлар белгиланган тартибда ўзаро ҳисобга олинади.

3-§. Узоқ йиллик хизмат даври ва уни ҳисобга олишнинг хусусиятлари

Узоқ йиллик хизмат даври шахснинг муайян имтиёзлар берилишига асос бўладиган мансаблар, вазифалар, корхоналар, касблардаги узлуксиз меҳнат ёки хизмат фаолиятидан иборат бўлади.

Узоқ йиллик хизмат даври меҳнат ҳуқуқида мансаб маоши, ойлик иш ҳақига устамалар қўшиб берилишига, меҳнат таътили муддатининг узайтирилишига, махсус унвонларининг узоқ йиллик хизмат даврига мутаносиб

равишда кўтарилишига ва бошқа имтиёзлар берилишига асос бўлса¹, ижтимоий таъминот ҳуқуқида узоқ йиллик хизмат даври имтиёзли шартларда, одатдагидан эртароқ пенсия тайинланишига ва ижтимоий таъминотга оид бошқа айрим имтиёзлар берилишига сабаб бўлиши мумкин.

Узоқ йиллик хизмат даври энг кўп аҳамият касб этадиган соҳалардан бири – ҳарбий хизматдир. Ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 1-моддасига кўра қонунда белгиланган узоқ йиллик хизмат муддатига эга бўлган ҳарбий хизматчилар, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, чегара қўшинлари давлат кўмиталари, Фавқулодда вазиятлар вазирлигида хизмат қилган бошлиқ ва оддий ҳарбий хизматчилар умрбод тайинланадиган узоқ йиллик хизмат пенсиясини олишга ҳақли бўладилар.

Ҳарбий хизматчилар узоқ йиллик хизмат даврини ҳисоблаш тартиби қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланади².

«Ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 13-моддасига мувофиқ, хизматдан бўшатилган пайтида камида 20 йил мудофаа вазирлиги, ички ишлар вазирлиги ва бошқа тегишли идоралар таркибида офицер ёки бошқа муддатидан ташқари ҳарбий хизматни ўтаган шахслар ёшидан қатъи назар узоқ йиллик хизмат пенсиясига чиқишлари мумкинлиги кўзда тутилган.

Узоқ йиллик хизмат даври муносабати билан суд, прокуратура ва бошқа айрим давлат хизматчиларининг ҳам имтиёзли шартларда ижтимоий ҳимояланишлари назарда тутиб қўйилган.

Ижтимоий таъминот соҳасидаги, айниқса пенсияга чиқиш соҳасидаги имтиёзлар маориф, соғлиқни сақлаш, қишлоқ хўжалиги, жисмоний тарбия ва спорт, ижтимоий таъминот, театр-концерт ташкилотлари ҳамда бошқа соҳа ходимлари учун ҳам белгиланган бўлиб, ушбу имтиёзларнинг берилиши мазкур шахсларни тегишли тармоқлардаги

¹ Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Прокуратура тўғрисида»ги қонунининг 50-моддаси.

² Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 3 июлдаги «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги қонуни; тегишли вазирлик ва идораларнинг ҳарбий хизматни ўташга оид идоравий меъриий ҳужжатлари.

касб ва лавозимлардаги узоқ йиллик хизмат даври билан боғлиқ қилиб қўйилган.

Узоқ йиллик хизмат даврини ҳисобга олиш, бир турдаги узоқ йиллик хизмат даврининг иккинчи турдаги хизмат даврини ҳисоблашда эътиборга олинishi шартлари ҳамда тартиблари қонун ҳужжатларига биноан белгилаб қўйилган.

МАХСУС ҚИСМ

ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛАРНИНГ ПЕНСИЯ БИЛАН ТАЪМИНЛАНИШИ

V бoб. ЁШГА ДОИР ПЕНСИЯЛАР ТАЙИНЛАШ

1-§. Ёшга доир пенсиялар тушунчаси ва уларнинг фуқаролар ижтимоий таъминотида тутган ўрни

«Биз туб иқтисодий ислохотларни амалга оширишга киришар эканмиз, - деган эди Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов, - бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётни барпо этиш қуруқ мақсад эмас, деган аниқ хулосага келдик. Барча ислохотларнинг – иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотларнинг асл мақсади инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат»¹.

Мамлакатимиздаги ўзгаришларнинг бош мақсадини ақс эттирувчи ушбу тамойилга изчиллик билан амал қилиб келинмоқда ва аҳолининг заиф қатламларини, шу жумладан кекса ёшдаги фуқароларни ижтимоий ҳимоялашнинг зарур чора-тадбирлари кўрилмоқда.

Республикамиз Президенти И.А. Каримовнинг ташаббуси билан 2002 йилни «Қарияларни қадрлаш йили» деб эълон қилиниши² жамиятимизнинг файзи бўлган кекса ёшдаги отахонлар ва онахонларимизга нисбатан ғамхўрлик ва эътиборни янада кучайтишига сабаб бўлди.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 6 декабрдаги «Аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002-2003 йилларга мўлжалланган дастури тўғрисида»ги қарори билан ушбу соҳага оид давлат

¹ Ислom Каримов Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995, 119-бет.

² И. Каримов, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9 йилигига бағишлаб «Туркистон» саройида сўзланган нутқ. «Халқ сўзи», 2001 йил 8 декабр.

дастури тасдиқланди¹ ва бу дастурни рўёбга чиқаришга қаратилган ҳукуматнинг бир қатор қарорлари қабул қилинди². Мазкур давлат дастури ва унинг ижроси юзасидан қабул қилинган бошқа қонун ҳужжатларида кекса авлодни қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар марказий ўринни эгаллайди.

Кекса ёшдаги фуқароларни ижтимоий таъминлашнинг асосий шаклларида бири – ёшга доир пенсиялар саналади. Шунини айтиб ўтиш кифояки, 2007 йил 1 январь кунига келиб Ўзбекистонда 2718 минг пенсионер бўлган ва уларни 2 миллиондан ортиғини ёшга доир пенсия олувчи шахслар ташкил этган³. Бу кўрсаткич халқаро кўрсаткичларга бир мунча яқин келади. Жумладан, Европадаги оилалар умумий даромадида давлат томонидан бериладиган ижтимоий тўловлар 25,7 фоизни, унинг 2/3 қисмини эса пенсия шаклидаги тўловлар ташкил этади. Европа Иттифоқи аъзоси бўлган давлатларда эса 30 фоиздан ортиқ оилалар қарилик нафақалари олиб келганлар. Бу кўрсаткич турли давлатларда турлича бўлса-да, аммо харид қилиш қуввати стандартлари (Standart de Pouvoir d'Achat)га умуман олганда мос келади⁴.

Бизнинг республикамызда ҳам ижтимоий таъминотнинг амалга оширилишида ушбу халқаро стандартларга мослашиш мақсади илгари сурилган.

«Ёшга доир пенсия» тушунчаси қонунчилигимизда нисбатан янги бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларни давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги 1993 йил 3 сентябрда қабул қилинган қонунида даставвал муомалага киритилди. Бунга сабаб қарилик ва ёшга доир пенсия тайинлаш ёши тушунчалари ўртасида жиддий тафовут борлиги бўлди. Қонунчиликда 50 ёш, 45 ёш ва ҳатто 40 ёшдан пенсияга чиқиш мумкинлиги назарда тутилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2001 йил, 22-24-сон, 152-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини янақ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармони; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Қариларни кадрлаш йили» давлат дастури тўғрисидаги қарори.

³ Статистика ахборотинома. Т., 2008 й.

⁴ «Банковские ведомости» ҳафтаномаси, 2001 йил, 3-сон.

Ваҳоланки 40 ёшли, 50 ёшли ва ҳатто 60 ёшли шахсни қария деб аташ кўпчилик ҳолларда ғайриоддий туюлади.

Э. Ғозиевнинг 1994 йилги тадқиқотларига қараганда 61 ёшдан 74 ёшгача бўлган шахслар кексайиш даврини бошдан кечириётган шахслар деб, 75-99 ёшдаги шахслар кекса шахслар деб эътироф этилмоғи лозим¹. Турмуш кечириш даражасининг яхшиланиб бориши, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар сифатининг ортиб бориши туфайли ўртача умр кечириш ёшининг узайиши, кексалик чегараси янада ортиши кузатилади.

Ёшга доир пенсия фуқаронинг меҳнат қобилияти йўқолиши ёки пасайиши билан боғланган бўлиб, муайян ёшга етиши ва қонунда назарда тутилган ҳажмдаги иш стажи мавжудлиги асосида бутун умрга тайин этиладиган давлат таъминоти турларидан бири ҳисобланади. Ёшга доир пенсия аслида фуқаронинг ўтган даврлардаги меҳнат фаолияти, жамият бойликлари кўпайишига қўшган ҳиссаси учун жамият унга берадиган моддий таъминот, мамлакат миллий даромадининг тақсимланишидан иборатдир.

Ҳозирги пайтда амалда бўлган «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунга мувофиқ ёшга доир пенсияларнинг қуйидаги турлари назарда тутилган:

- 1) умумий асослардаги ёшга доир пенсия;
- 2) имтиёзли шартлар билан тайинланадиган ёшга доир пенсия;
- 3) тўлиқсиз иш стажи билан тайинланадиган ёшга доир пенсия;
- 4) муддатидан олдин тайинланадиган ёшга доир пенсия;

Ушбу пенсиялар умумий жиҳатлар билан бир қаторда бирмунча ўзига хос жиҳатларга ҳам эга бўлиб, пенсияга оид қонунчилик амалиётда қўлланилаётганида ушбу жиҳатлар эътиборга олинмоғи лозим бўлади.

¹ «Саҳоват» газетаси, 2001 йил.

2-§. Умумий асосларда ёшга доир пенсия тайинлаш ва унинг шартлари

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунининг 1-моддасига кўра:

«Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ушбу қонунда назарда тутилган тартибда давлат томонидан пенсия билан таъминланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Республика ҳудудидан ташқарида яшаб турган Ўзбекистон Республикасининг фуқароларини пенсия билан таъминлаш давлатлараро битимлар (шартномалар) асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар, башарти давлатлараро битимлар (шартномалар)да ўзгача қоидалар назарда тутилмаган бўлса, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг равишда пенсия олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Иш стажига эга бўлмаган фуқаролар ва уларнинг оилалари қонунга биноан давлат пенсиялари олиш ҳуқуқига эга эмаслар. Уларнинг ижтимоий таъминланиш тартибини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилаб кўяди».

Демак, корхона ва ташкилотларда ёлланиб (меҳнат шартномаси тузиб) ишлаган ёки бўлмаса бошқача тарзда ижтимоий фойдали фаолият (жамоа хўжалиги, ширкат хўжалиги, фермер-деҳқон хўжалиги, кооперативлар аъзоси сифатида, якка тартибдаги тадбиркор сифатида, эркин ижодкор тарзида ва ҳоказо) билан шуғулланган шахслар, башарти улар учун иш берувчилар томонидан (кооперативлар томонидан, якка тартибдаги тадбиркорларнинг ўзи томонидан) бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига давлат ижтимоий суғурта бадаллари тўлаб келинган бўлса; ёшга доир пенсия олишга ҳақли бўладилар. Башарти иш берувчининг айби билан (бўйин товлаши ёки тўловга қобилиятсизлиги сабабли) суғурта бадаллари тўланмаган бўлса-да, Ўзбекис-

тон Республикаси Меҳнат кодексининг 283-моддасида ҳодимларнинг ёшга доир пенсияларни ва бошқа пенсияларни олиш ҳуқуқлари кафолатланавериши кўрсатиб қўйилган.

Фаолиятнинг муайян турлари билан машғул бўлган шахслар (масалан, ҳарбий хизматчилар, ички ишлар органи ходимлари, бошқа баъзи давлат хизматчилари) улар учун бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадаллари тўланган тўланмаганлигидан қатъи назар умумий асосларда ёшга доир пенсия олиш ҳуқуқига эга эканликлари белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида яшаётган фуқаролар пенсия таъминоти масалалари умумий қоидага кўра улар яшаётган мамлакатнинг миллий қонунчилиги билан тартибга солинади.

Фуқароларни пенсия таъминоти соҳасидаги икки томонлама ва кўп томонлама давлатлараро ёки ҳукуматлараро халқаро шартномалар тузилиши йўли билан ўзаро ҳамкорлик амалга оширилади, ушбу асосда бир давлат фуқароларини бошқа бир давлатда ижтимоий ҳимоялаш, шу жумладан ёшга доир пенсиялар билан таъминлаш амалга оширилади. Бугунги кунда ана шундай ўзаро ёрдам кўрсатиш масаласи юзасидан Ўзбекистон Республикасининг бир қатор давлатлар билан икки томонлама ва кўп томонлама аҳдлашувлари мавжуд бўлиб, амал қилиб келмоқда¹.

Фуқароларда пенсия олиш ҳуқуқи пайдо бўлганида (муайян ёшга етган ва иш стажига эга бўлганда) истаган пайтда пенсия сўраб мурожаат қилиш ҳуқуқи берилган ёки бу ҳуқуқдан воз кечганлари ҳолда ўзлари хоҳлаган вақтгача меҳнат фаолиятларини давом эттиришлари мумкин.

Фуқаро қонунга кўра бир неча пенсия турини олишга айна пайтда ҳақли бўлиб қолгани тақдирда (масалан, ногиронлик пенсияси келган шахс қариллик пенсияси олиш ёшига етса) бу пенсиялардан фақат биттасини олишга ҳақли бўлади ва пенсия турини танлаш ҳуқуқи фуқарога берилган.

¹ Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги аъзоси бўлган мамлакатлар ўртисида 1992 йил 13 январдаги ҳукуматлараро битим ва бошқалар.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасига кўра:

Ёшга доир пенсия олиш ҳуқуқига:

эркаклар – 60 ёшга тўлганда ва иш стажлари камида 25 йил бўлган тақдирда;

аёллар – 55 ёшга тўлганда ва иш стажлари камида 20 йил бўлган тақдирда эга бўладилар.

Ёшга доир пенсия тайинлаш пайтида Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунининг 37-моддасида санаб кўрсатилган барча фаолият турлари меҳнат стажига қўшиб ҳисобланади. Аммо бунда ҳақиқий ишлаган даврга кўра ҳисобланадиган меҳнат стажи билан шартли равишда эътиборга олинадиган меҳнат стажи (болалар парвариши билан машғул бўлган давр, амалда ишламаган бўлса-да, қонун ҳужжатларига кўра иш стажига қўшиб ҳисобланадиган бошқа даврлар) ўртасидаги ўзаро нисбат назарда тутиб қўйилган.

Хуллас фуқароларга умумий асосларда ёшга доир пенсия тайинланишининг асосий шартлари:

- а) фуқаронинг белгиланган ёшга етганлиги;
- б) муайян ҳажмдаги иш стажига эга эканлик;
- в) фуқарони ёшга доир пенсия тайинлашликни сўраб ариза билан мурожаат қилиши саналади.

3-§. Имтиёзли шартларда ёшга доир пенсия тайинлаш

Фуқароларга уларнинг касби, меҳнат шароитларининг хусусиятлари ва бошқа омиллар эътиборга олингани ҳолда одатдагидан афзалроқ шартларда ёшга доир пенсия тайинлаш назарда тутилган. Имтиёзли шартларда ёшга доир пенсия тайинланиши аслида шахс ноқулай, зарарли ёки рухий-физиологик жиҳатдан танг шароитларда ишлаганлиги, шу орқали ўз соғлиғи ва ҳаётини хавф остида қолдиргани ҳолда жамиятга кўпроқ фойда келтирувчи фаолият тури билан шуғулланганлиги учун жамият томонидан тоовон тўланишидан иборатдир.

Имтиёзли шартларда пенсия тайинланиши натижасида фуқаро ёшга доир пенсияга чиқиш пайтида қуйидаги имтиёзларни қўлга киритиши мумкин:

1) пенсияга чиқиш учун белгиланган ёшнинг одат-дагидан камроқ бўлиши;

2) талаб этиладиганидан меҳнат стажидан камроқ меҳнат стажига эга бўлган ҳолларда ҳам пенсия тайинланиши;

3) пенсия миқдорини ҳисоблаш пайтида афзаллик берилиши;

Имтиёзли шартларда ёшга доир пенсия тайинлашнинг умумий асослари «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 9-моддасида назарда тутилган. Унга кўра:

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган рўйхатларга мувофиқ фуқароларнинг айрим тоифалари имтиёзли шартларда пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар, чунончи:

ёшдан қатъи назар пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар ва лавозимларнинг 1-рўйхати;

умумий белгиланган ёшни 10 йилга қисқартирган ҳолда пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, лавозимлар ва кўрсаткичларнинг 2-рўйхати;

умумий белгиланган ёшни 5 йилга қисқартирган ҳолда пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, вазибалар ва кўрсаткичларнинг 3-рўйхати.

Имтиёзли шартларда пенсия олиш ҳуқуқига, шунингдек, уруш ногиронлари, болаликдан ногирон болаларнинг оналари, лилипутлар, паканалар ва экология фалокати минтақасида ишлаган фуқаролар эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 12 майдаги қарорига кўра «Имтиёзли шартларда пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар,

ишлар, касблар, лавозимлар ва курсаткичларнинг 1, 2 ва 3-рўйхатлари» тасдиқланган¹.

Ушбу рўйхатлар Ўзбекистон Республикасида қўлланиладиган ва мулкчилик шакли, ҳужалик юритиш усулларидан катъи назар барча корхона, муассаса, ташкилотлар учун мажбурий бўлган имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқини берувчи ишлар, касбларни ўзларида мужассамлантирган. Уларда фан ва техниканинг бугунги кунда эришган ютуқлари, технологияларнинг хусусиятлари, меҳнатни ташкил қилиш даражаси корхоналардаги ноқулай ва зарарли ишлаб чиқариш омилларини тўлиқ бартараф этиб бўлинмаслиги, мутлақ хавфсиз ва қулай меҳнат шароитлари яратиш имкони йўқлиги ҳисобга олингани ҳолда имтиёзлар ҳажми белгилаб қўйилган. Бунда пенсия соҳасида бериладиган имтиёзлар ҳажми ва мазмуни меҳнат қилиш шароитлари оғирлиги, зарарли омиллар таъсир кучи каби ҳолатларга мутаносиб равишда белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги ва Ижтимоий таъминот вазирликларининг 1994 йил 26 июндаги қарори билан «Ёшга доир имтиёзли шартларда пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, лавозимлар ва курсаткичларнинг 1, 2 ва 3-рўйхатларини қўллаш тартиби туғрисидаги тушунтириш тасдиқланган бўлиб², унда рўйхатлардаги имтиёзларни турли шароитларда татбиқ этишнинг алоҳида жиҳатлари ҳамда ўзига хос қоидалари белгилаб берилган.

Унда кўрсатилишича, шахснинг асоссиз қатағон қилинган, нотўғри ишдан бўшатирилганлиги туфайли мажбуран ишламай юрган вақтлар, икки ёшгача боласи бор аёлнинг бошқа енгилроқ ишга ўтказилган вақти ва қонун ҳужжатларида назарда тутиб қўйилган бошқа даврлар шартли равишда имтиёз берадиган ишларда ишлаган вақтларга тенглаштирилади ҳамда тегишли имтиёзнинг тўла ҳажмда берилишига сабаб бўлади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг имтиёзли пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлар тўплами. – Т.: Меҳнат, 1994. 202-бет.

² «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти туғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонунга айландirilgan қарорлар. Т., 2001 йил, 20-бет.

Кўрсатиб ўтилган рўйхатларнинг биринчисида кўзда тутилган вазифаларда ишлаган шахсларга ёшга доир пенсияга чиқиш соҳасида бериладиган имтиёзлар «Фуқароларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 10-моддасида белгилаб қўйилган.

Унга кўра:

«Ёшидан қатъи назар қуйидагилар имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар:

а) кон саноатидаги етакчи касб эгалари бўлган ходимлар – башарти, улар ана шу ишларда камида 20 йил ишлаган бўлсалар (1-рўйхат, I қисм);

б) бевосита ер ости ва очик кон ишларида (шу жумладан, кон-қутқарув қисмларининг шахсий таркиб) кўмир, маъданлар ва бошқа фойдали қазилмаларни қазиб олишда, шахталар ва конлар қурилишида тўлиқ иш куни давомида банд бўлган ходимлар – башарти улар ана шу ишларда камида 25 йил ишлаган бўлсалар (1-рўйхат, II қисм);

в) учувчилар ва учувчи-синовчилар таркибига кирувчи ходимлар, улар хизмат қилган корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг идоравий бўйсунувидан қатъи назар, белгиланган хизмат муддатини ана шу лавозимларда эркаклар камида 25 йил ва аёллар камида 20 йил адо этганлари тақдирда (1-рўйхат, III қисм).

Юқорида қайд этиб ўтилган ходимлар саломатлигига (касаллигига) кўра ўқиш ишларидан бўшатиш тақдирда, белгиланган хизмат муддатини эркаклар камида 20 йил ва аёллар камида 15 йил адо этган бўлсалар;

г) театрлар ва бошқа театр-томоша корхоналари артистларининг айрим тоифалари:

ижодий иш стажи камида 20 йил бўлганда (1-рўйхат, IV қисм);

ижодий иш стажи камида 25 йил бўлганда (1-рўйхат, V қисм);

ижодий иш стажи камида 30 йил бўлганда (1-рўйхат, VI қисм);

д) спортчиларнинг айрим тоифалари иш стажи камида 20 йил бўлганда (1-рўйхат, VII қисм)».

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарорининг 1-иловасида «Учувчилар ва синовчи учувчилар таркибига кирувчи ходимларга пенсия тайинлаш учун белгиланган хизмат муддатларини ҳисоблаш тартиби» тасдиқлаб қўйилган бўлиб, унда ушбу тоифадаги ходимлар хизмат муддатларини ҳисобга олиш учун асос бўладиган мезонлар ҳамда бирликлар, бундай хизмат муддатларини имтиёзли (қарралаб қўпайтирган ҳолда) ҳисобга олиш шартлари баён этиб берилган¹.

Учувчилар ва синовчи учувчилар таркибидан бўлган ходимлар саломатлиги ахволига кўра учиш ишидан бўшаган тақдирда белгиланган хизмат муддатининг муайян қисмини ўтаган бўлсалар, хусусан, эркаклар камида 20 йиллик, аёллар камида 15 йиллик ана шундай махсус иш стажига эга бўлганлари тақдирда имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Театрлар ва бошқа театр-томоша корхоналарининг артистлари муайян тоифалари муайян махсус меҳнат стажига эга бўлганларида имтиёзли пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Биринчи сонли рўйхатнинг IV қисмида кўзда тутилган куйидаги артистлар ушбу вазифалардаги камида 20 йиллик махсус иш стажига эга бўлсалар, ёшларидан қатъи назар, ёшга доир пенсияга чиқишлари мумкин бўлади:

- балет артистлари;
- профессионал бадий жамоаларда рақс номерларини бажарувчи артистлар;
- мимика ва имо-ишора театрларининг артистлари;
- травестлар (болалар, ўсмирлар ва қизларнинг ролини бажарувчилар);
- опера ва балет театрлари, мусиқали ва мусиқали драма театрларининг, концерт ташкилотлари, телевидение ва радиоэшиштиришнинг ашулачи-артистлари.

Биринчи сонли рўйхатнинг V ва VI қисмларида эса камида 25-30 йиллик махсус ижодий иш стажига эга

¹ Ўзбекистон Республикасининг имтиёзли пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлар тўплами. – Т.: Меҳнат, 1994 йил, 39-бет.

бўлганда ёшидан қатъи назар ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга бўлган артистлар тоифалари санаб кўрсатиб қўйилган. Улар (V қисм):

– опера ва балет театрлари, мусиқали ва мусиқали-драма театрларининг, концерт ташкилотлари, телевидение ва радио эшиттиришнинг ашулачи-артистлари (солистлари);

– эпчиллик номерларини (каскадёрлар) бажарувчи артистлар;

– яқка партияларни бажарувчи профессионал хор жамоаларининг артистлари;

– бадий жамоаларда пуфлаб чалинадиган асбобда чалувчи артистлар.

Кўғирчоқ театрларининг кўғирчоқбозлари, болалар ва ёш томошабинлар театрларининг артистлари:

цирklar ва концерт ташкилотларининг ҳуққабозлари ҳамда (VI қисм):

– профессионал бадий жамоаларнинг хор артистлари;

– оркестр артистлари (пуфлаб чалинадиган ва торли асбоб артистларидан ташқари);

– мимика ансамбли артистлари;

– вакол-драматик қисм артистлари;

– концертмейстер-пианиночилардан иборат.

Шунингдек, 1-сонли рўйхатнинг VII қисмига кўра спортчиларнинг айрим тоифалари ҳам муайян махсус меҳнат стажига эга бўлганларида ёшга доир пенсияга чиқишлари мумкинлиги айтилади.

Хусусан:

«Улар мастерлар командаси штатида 10 йил турганда, жумладан, Ўзбекистон Республикаси терма командаларида ёки Ўзбекистон Республикаси терма командаси таркибида камида 6 йил турганда имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг хизмат кўрсатган мастери, халқаро классдаги спорт мастерлари ҳам шундай пенсия ҳуқуқига эгадирлар», деб кўрсатиб қўйилган.

«Фукароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 11-моддасида умумий белгиланган ёшни 10 йилга қисқартирилган ҳолда имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқи ҳақида кўрсатилган бўлиб, у Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1994 йил 12 майда тасдиқланган 2-рўйхатга мос келади. Мазкур моддада қайд этилишича:

«Охирги иш жойидан қатъи назар, қуйидагилар ушбу қонуннинг 7-моддасида белгиланган ёшни 10 йилга (яъни, эркаклар – 50 ёшдан, аёллар – 45 ёшдан) қисқартирилган ҳолда пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар:

а) ерости ишларида, меҳнат шароити ўта зарарли ва ўта оғир ишларда тўлиқ иш куни давомида банд бўлган ходимлар (2-рўйхат, I-қисм);

эркаклар – иш стажи камида 20 йил бўлиб, бундан камида 10 йили кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда;

аёллар – иш стажи камида 15 йил бўлиб, бундан камида 7 йилу 6 ойи кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда.

Ерости ишларидаги меҳнат стажи эркакларда 10 йилдан кам ва аёлларда 7 йилу 6 ойдан кам бўлган ҳолларда ходимларга бу ишларидаги ҳар бир тўлиқ йил учун ушбу қонуннинг 7-моддасида назарда тутилган пенсия ёши 1 йилга қисқартирилади.

Меҳнат шароити ўта зарарли ва ўта оғир ишларда – эркаклар камида 5 йил, аёллар камида 3 йилу 9 ой – ишлаган ходимларга пенсия ушбу қонуннинг 7-моддасида назарда тутилган пенсия ёши шундай ишда банд бўлинган ҳар бир тўлиқ йил учун 1 йилга қисқартирилган ҳолда тайинланади;

б) цирклар ва концерт ташкилотлари артистларининг айрим тоифалари ижодий ишдаги стажи камида 20 йил бўлган тақдирда (2-рўйхат, II қисм)».

2-рўйхат икки қисмдан иборат бўлиб, I қисмида халқ ҳўжалигининг барча тармоқларида (ер ости, тоғ-кон, металлургия, кимё, нефтни қайта ишлаш, соғлиқни сақлаш, транспорт, умумий касблар, атом энергетикаси ва бошқа

соҳаларга оид ишлар) қўлланиладиган зарарли ва оғир ишлар санаб кўрсатилган.

II қисмида эса цирк ва бошқа концерт ташкилотларининг артистлари, чунончи:

- акробатлар;
- кураш тушувчилар;
- гимнастлар;
- ёввойи ҳайвон ўргатувчилар;
- масхарабозлар;
- мотовелло фигурачилар;
- чавандозлар;
- куч жонглерлари;
- эквилибристлар;
- барча номдаги лилипут артистлар шулар қаторига

киритилган.

3-рўйхатда умумий белгиланган ёшни 5 йилга камайтирилгани ҳолда яъни эркаклар учун – 55 ёшдан, аёллар учун эса 50 ёшдан ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқини берадиган ишлар, касблар, лавозимлар назарда тутилган. Ушбу рўйхат ҳажм жиҳатдан энг салмоқлиси бўлиб ҳисобланади ва халқ хўжалиги, иқтисодиёт тармоқларининг турли соҳаларига оид бир неча юзлаб турли касб ва вазифалар кўзда тутилган. Ушбу рўйхат таркибий жиҳатдан тўққиз қисмдан иборат ва биринчи қисмининг ўзида 35 бўлим мавжуд.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 12-моддасига кўра:

Охирги иш жойидан қатъи назар қуйидагилар белгиланганидан 5 йил аввал, яъни эркаклар – 55 ёшдан, аёллар эса 50 ёшдан бошлаб ёшга доир пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар:

а) уруш ногиронлари ва уларга тенглаштирилган шахслар;

б) меҳнат шароити зарарли ва оғир ишларда тўлиқ иш куни давомида банд бўлган ходимлар (3-рўйхат, I қисм):

эркаклар – иш стажы камида 25 йил бўлиб, бундан камида 12 йилу 6 ойи кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда;

аёллар – иш стажы камида 20 йил бўлиб, бундан камида 10 йили кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда.

Мехнат шароити зарарли ва оғир ишларда – эркаклар камида 6 йилу 3 ой, аёллар камида 5 йил – ишлаган ходимларга пенсия ушбу қонуннинг 7-моддасида назарда тутилган пенсия ёши эркакларнинг бундай ишдаги ҳар 2 йилу 6 ойи учун ва аёлларнинг бундай ишдаги ҳар 2 йили учун 1 йилга қисқартирилган ҳолда тайинланади;

в) қишлоқ хўжалиги ходимларининг айрим тоифалари (3-рўйхат, II қисм);

эркаклар – умумий иш стажы камида 25 йил бўлиб, бундан камида 20 йили кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда;

аёллар – умумий иш стажы камида 20 йил бўлиб, бундан камида 15 йили кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда;

г) тракторчи-машинист, тракторлар ва экскаваторлар негизида йиғилган қурилиш, йўлсозлик ва юк ортиш-тушириш машиналарининг машинисти бўлиб ишлаган аёллар – умумий иш стажы камида 20 йил бўлиб, бундан камида 15 йили кўрсатиб ўтилган ишларга тўғри келган тақдирда (3-рўйхат, III қисм);

д) авиация муҳандис-техниклари таркибининг ходимлари (3-рўйхат, IV қисм);

эркаклар – авиациядаги умумий иш стажы камида 25 йил бўлиб, бундан камида 20 йили кўрсатиб ўтилган вазифаларга тўғри келган тақдирда:

аёллар – авиациядаги умумий иш стажы камида 20 йил бўлиб, бундан камида 15 йили кўрсатиб ўтилган вазифаларга тўғри келган тақдирда:

е) тўқимачилик ишлаб чиқариш дастгоҳлари ва машиналарида ишлаган аёллар – кўрсатиб ўтилган ишдаги стажы камида 20 йил бўлган тақдирда (3-рўйхат, V қисм);

ж) шаҳар йўловчилар ташиш транспорти ҳайдовчилари (3-рўйхат, VI қисм);

эркаклар – камида 25 йил иш стажига эга бўлиб, бундан камида 20 йили кўрсатиб ўтилган ишга тўғри келган тақдирда;

аёллар – камида 20 йил иш стажига эга бўлиб, бундан камида 15 йили кўрсатиб ўтилган ишга тўғри келган тақдирда;

а) беш ва ундан ортиқ фарзанд тукқан ва уларни саккиз ёшгача тарбиялаган аёллар ҳамда болаликдан ногирон фарзандларнинг оналари уларни шу ёшгача тарбиялаган бўлсалар – болани парваришlash учун кетган вақтни қўшиб ҳисоблаганда (37-модданинг «д» ва «ж» бандлари) иш стажига камида 20 йил бўлса ёки болани парваришlash учун кетган вақт қўшилмаганда иш стажига камида 15 йил бўлган тақдирда.

Башарти аёл ўғил ва ўғай қизни улар 8 ёшга тўлгунча камида 5 йил тарбиялаган бўлса, пенсия тайинlashда улар ҳақиқий фарзандлар билан тенг равишда ҳисобга олинadилар;

и) экология фалокати минтақасида ишлаган фуқаролар: эркаклар – умумий иш стажига камида 25 йил бўлиб бундан камида 20 йили кўрсатиб ўтилган минтақага тўғри келган тақдирда;

аёллар – умумий иш стажига камида 20 йил бўлиб, бундан камида 15 йили кўрсатиб ўтилган минтақага тўғри келган тақдирда;

к) ўқитувчилар ва бошқа маориф ходимлари – махсус иш стажига камида 25 йил бўлган тақдирда (3-рўйхат, VII қисм);

л) шифокорлар ва бошқа тиббий ходимлар – махсус иш стажига қишлоқ жойида камида 25 йил ва шаҳарларда камида 30 йил бўлган тақдирда (3-рўйхат, VIII қисм);

м) ижтимоий таъминот тизимининг қариялар, ногиронлар ва ёлғиз фуқароларга хизмат кўрсатишда бевосита банд бўлган ходимлари (3-рўйхат, IX қисм);

эркаклар – махсус иш стажига камида 25 йил бўлган тақдирда;

аёллар – махсус иш стажи камида 20 йил бўлган тақдирда.

Уруш ногиронлари ва уларга тенглаштирилган шахслар рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарорининг 2-иловасида назарда тутилган. Бунда имтиёзли шартларда пенсияга чиқиш ҳуқуқи кўрсатиб қўйилган сабаблар билан ногирон деб топилган ҳар учала гуруҳ (I, II, III гуруҳ ногиронлиги) ногиронларида ҳам пайдо бўлади.

12-модданинг «б» бандига биноан имтиёздан фойдаланиш ҳуқуқига рўйхатнинг I қисми, барча 35 бўлимида назарда тутиб қўйилган касб ва вазифаларда белгиланган муддат давомида меҳнат қилган барча фуқароларда юзага келади. Бунда уларнинг ушбу ишларда қачон ишлаганлигининг, олдин ёки кейинлигининг аҳамияти йўқ.

Ушбу асосдаги имтиёзли шартларда ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқини берадиган қишлоқ хўжалиги ишларининг рўйхати, бошқа қўшимча шартлар Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарорининг 5-иловасида назарда тутилган.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунда бошқа асосларга кўра имтиёзли шартларда ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқини берувчи ҳолатлар ҳам кўзда тутиб қўйилган.

Жумладан, мазкур қонуннинг 13-моддасига мувофиқ гипофизар миттилик касалига чалинганлар ва гавда тузилишида мутаносиблик бузилган пакана (карлик) шахслар: эркаклар камида 20 йиллик иш стажи билан 45 ёшдан, аёллар эса камида 15 йиллик иш стажи билан 40 ёшдан ёшга доир пенсияга чиқишга ҳақли бўладилар. Фуқаронинг гипофизар митти ёки пакана эканлиги тиббий мезонларга кўра ва тиббий хулосаларга мувофиқ равишда белгиланади.

1999 йилни Республикамиз Президенти И.А. Каримов ташаббусига кўра «Аёллар йили» деб эълон қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси гомонидан 1999 йил 14 апрелда «Хотин-қизларга қўшимча

имтиёзлар тўғрисида» қонун қабул қилинди¹. Ушбу қонунда назарда тутилган имтиёзлардан бири – мулкчилик шаклидан қатъи назар, корхоналарда меҳнат қилиш, ҳарбий хизмат даври (мудофаа, ички ишлар, миллий хавфсизлик хизматлари ва бошқалар), ҳарбийлаштирилган соқчиликдаги махсус алоқа органлари ва тоғ-кон қутқарув қисмларидаги хизмат; ижтимоий суғурта Пенсия жамғармасига тегишли бадаллар тўлангани ҳолдаги яқка тартибдаги (юримдик шахс ташкил этмасдан) меҳнат фаолияти туфайли камида 20 йиллик меҳнат стажига эга бўлган аёллар 54 ёшдан ёшга доир пенсияга чиқишлари мумкинлиги бўлди. Ушбу қонун қабул қилиниши муносабати билан «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуни янги, 12¹-модда билан тўлдирилди.

Бошқача асосларга кўра 20 йиллик иш стажига эга бўлган аёллар (болаларни парваришlash, I гуруҳ ногирони ёки 80 ёшдан ошган қарияга қараб турилган вақт, олий ёки бошқа кундузги ўқув юртларида ўқиш даври ва бошқалар) бундай имтиёздан фойдалана олмайдилар. Масалан, фуқаро Бозорова жами 30 йиллик иш стажига билан 54 ёшдан пенсия тайинлашликни сўраб мурожаат қилди. У 25 йил қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводида бухгалтер бўлиб ишлаган ва 5 йил уч ёшга етмаган болалари парвариши билан банд бўлган. Бозорова 54 ёшдан ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга, чунки унинг бевосита меҳнат стажига 20 йилдан кўп. Фуқаро Исматова 54 ёшдан пенсия тайинлашни сўраб мурожаат қилди. Унинг умумий иш стажига 26 йил бўлиб, шундан 6 йили гўдак болаларни парваришlash давридан, 5 йили эса Олий ўқув юртида ўқиш давридан иборат. Яъни Исматованинг бевосита ишлаган давридаги меҳнат стажига 15 йилни ташкил қилади. Унинг бевосита меҳнат стажига 20 йилдан кам бўлганлиги туфайли 54 ёшдан пенсияга чиқиш ҳуқуқидан фойдаланишга ҳақли эмас.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 5 сон, 112-модда.

4-§. Тўликсиз меҳнат стажи билан ҳамда муддатидан олдин ёшга доир пенсия тайинлаш ва уларнинг хусусиятлари

Фуқароларга ёшга доир пенсиялар учун белгиланган ёшга етган ва талаб этиладиган энг кам иш стажидан кам бўлмаган меҳнат стажига эга бўлганларида тўлиқ миқдорда тайинланади.

Бироқ пенсия ёшига етган фуқаро белгилаб қўйилганидан (эркаклар – камида 25 йил, аёллар – камида 20 йил) кам меҳнат стажига эга бўлгани тақдирда ҳам (масалан 5 йил ёки 10 йиллик иш стажи билан) пенсия тайинлашларини сўраб мурожаат қилишга ҳақли бўлади. Бундай ҳолда фуқарога мавжуд меҳнат стажига мутаносиб равишда ва тўлиқ пенсиянинг тақдим этилган мавжуд меҳнат стажига мос келувчи ҳажмда тўлиқ бўлмаган ёшга доир пенсия тайинланиши мумкин. Бундай пенсияни ҳисоблаб чиқариш қоидалари, пенсиянинг энг кам миқдори ва бошқа масалалар амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ тарзда ҳисобланади.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 14-моддасида айтилишича:

Ходимларнинг сони қисқартирилиши ёки корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар тугатилиши муносабати билан бўшатиш ва ишсиз мақомига эга бўлган шахслар:

эркаклар – 58 ёшга тўлганда ва иш стажи камида 25 йил бўлган тақдирда;

аёллар – 53 ёшга тўлганда ва иш стажи камида 20 йил бўлган тақдирда пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 1 майда қабул қилинган «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонунининг 25-моддаси, ўн биринчи қисмига кўра: «Технологиядаги, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишдаги ўзгаришлар, ходимлар сони (штати) ёки иш хусусиятининг ўзгаришига олиб келган ишлар ҳажмининг қисқарганлиги ёхуд корхонанинг тугатилганлиги муносабати билан ишдан озод этилган ва ишсиз деб

эътироф этилган, пенсия таъминоти тўғрисидаги қонун хужжатларига мувофиқ пенсияга чиқиш учун талаб этиладиган умумий меҳнат стажига эга бўлган шахсларга муддатидан олдин (қонун хужжатларида белгиланган умумий асосларга кўра пенсия тайинлаш муддатидан икки йил олдин) пенсияга чиқиш ҳуқуқи берилади».

Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот ва меҳнат вазирликлари томонидан 1998 йил 30 ноябрда тасдиқланган ва 1999 йил 7 январь куні Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатга олинган «Алоҳида асосларга кўра меҳнат шартномаси бекор қилинганда ишдан бўшатишган ходимларга муддатидан олдин пенсия тайинлаш тартиби тўғрисидаги Йўриқномага кўра Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 100-моддаси иккинчи қисмининг 1-бандида кўрсатилган сабабларга кўра меҳнат шартномаси бекор қилинганда умумий асосларда белгиланган пенсия ёши арафасида бўлган ходимларга муддатидан олдин ёшга доир пенсия тайинлаш ва тўлаш тартиблари белгилаб қўйилган¹.

Ушбу йўриқномага кўра:

Ишдан озод этилган шахслар меҳнат шартномаси бекор қилинган кундан сўнг ўн календарь кун ичида ўзларининг яшаш жойидаги меҳнат бўлимига иш қидирувчи шахс сифатида мурожаат қилсалар, меҳнат бўлими ходимлари бундай шахсларга уч ой муддат ичида, агарда улар ўн календарь кундан кейин мурожаат қилсалар - ўн кун муддат ичида мақбул келадиган ишни топишда ёрдам беришлари керак.

Агар иш қидирувчи шахсга меҳнат бўлими томонидан белгилаб қўйилган муддатлар ичида икки марта мақбул келадиган иш таклиф қилинмаса, бундай ҳолда улар меҳнат бўлимида иш қидирувчи шахс сифатида рўйхатга олинган кундан бошлаб ишсиз деб эътироф этиладилар.

Меҳнат бўлими ишсиз деб эътироф этилган ва муддатидан олдин ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга бўлган

¹ Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмоғталари ва идораларининг мезърий ҳужжатлари Ахборотномаси, 1999 йил, 1-сон.

фуқароларга белгиланган шаклдаги тақдимномани тайёрлайди ва 5 кун ичида шахс яшаб турган туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига топширади.

Муддатидан олдин пенсия тайинлангандан сўнг фуқаролар ишга кириб, сўнгра белгиланган умумий пенсия ёшига етгунларига қадар ишдан бўшасалар, меҳнат шартномасининг бекор қилиниш сабабига боғлиқ равишда қуйидаги тартиб қўлланилади:

агар меҳнат шартномаси Меҳнат кодекси 100-моддасининг иккинчи қисми 1-бандида кўрсатилган сабабларга кўра бекор қилинса – муддатидан олдин пенсия Йўриқномада белгиланган шартлар ва тартиб асосида қайта тайинланади;

агарда меҳнат шартномаси бошқа сабабларга кўра бекор қилинса – муддатидан олдин пенсия қайта тайинланмайди ва аввал тайинланган пенсия тўлови ҳам тикланмайди.

Муддатидан олдин пенсия олаётган фуқаро умумий асосларда пенсия олиш ёшига етганда, пенсия тўлови белгиланган тартибда Пенсия жамғармасининг ўз маблағлари ҳисобига амалга оширилади.

Муддатидан олдин тайинланган пенсияларни тўлаш учун сарфланган маблағлар меҳнат бўлимларининг маблағлари ҳисобидан қопланади ва уни Пенсия жамғармасига қоплаб берилиш тартиблари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

VI боб. НОГИРОНЛИК ПЕНСИЯЛАРИ

1-§. Ногиронлик пенсиялари тушунчаси, турлари ва пенсия таъминотида тутган ўрни

Майиб-мажруҳ ва ожизу нотавон фуқароларга меҳр-мурувват кўрсатиш, уларга ғамхўрлик ҳамда ҳомийлик қилиш демократик, ҳуқуқий давлатнинг асосий хусусиятларидан саналади.

Шарқ халқларида, жумладан, Ўзбекистонда бева-бечораларга ёрдам қўлини чўзиш, уларга ёрдам кўрсатиш халқнинг миллий хусусиятларидан бўлиб, минг йиллар давомида таркиб топган ва ривожланиб келаётган тарихий анъаналар жумласига киради.

Бугунги кунда Ўзбекистонда аҳолининг ночор, ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлами сифатида ногиронлар давлатнинг алоҳида муҳофазасига олинган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 7 декабрдаги «2000-2005 йилларда ёлғиз кексаларни, пенсионерлар ва ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилишни кучайтиришга қаратилган чора-тадбирлар дастури тўғрисида»ги қарори қабул қилиниши ва шунга оид давлат дастурининг тасдиқланиши ҳамда рўёбга чиқарилиши, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2001 йил 6 декабрда «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002-2003 йилларга мўлжалланган дастури тўғрисида»ги қарорнинг қабул қилиниши ва ана шу мақсадга қаратилган дастурнинг маъқулланиши, қолаверса, ушбу дастурни рўёбга чиқарилишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январда «Аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002-2003 йилларга мўлжалланган дастурини амалга ошириш чора-

тадбирлари тўғрисида»ги қарори ва бошқа қонун ҳужжатлари қабул қилиниши давлатимиз томонидан аҳолининг заиф қатламларини, хусусан, ногиронларни ижтимоий янмоя қилиш масалаларига қай даражада катта аҳамият бераётганлигини яққол кўрсатади.

Шуни айтиш кифояки, давлат бюджети харажатларининг 45-50 фоизга яқини аҳолини ижтимоий ҳимоялаш учун ажратилади. Қонун ҳужжатларида аҳолининг 14 тоифаси учун 136 турдаги нафақалар ва имтиёзлар бериш назарда тутилган.

Фуқароларни ногиронлик пенсияси билан таъминлашнинг ҳуқуқий асоси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (39-моддаси), Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуни (III боб, 15-18-моддалари) «Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонун ва бошқа қонун ҳужжатлари саналади.

«Ногирон» шахс атамасининг расмий таърифи «Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 1-моддасида баён этилган. Унга кўра:

«Жисмоний ёки ақлий нуқсонлари борлиги туфайли турмуш фаолияти чекланганлиги муносабати билан ижтимоий ёрдам ва ҳимояга муҳтож бўлган шахс, ногирон ҳисобланади.

Шахснинг турмуш фаолияти чекланганлиги унинг ўзига хизмат қилиш, юриш, йўлни топа билиш, мулоқот қилиш, ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилиш, шунингдек, меҳнат фаолияти билан шуғулланиш қобилияти ёки имкониятини тўла ёки қисман йўқотганлигида ифодаланади».

Ногиронларга тегишли асослар мавжуд бўлганида ногиронлик пенсиялари, бошқа ҳолларда эса ногиронлик нафақалари тайинланади.

Ногиронлик пенсияси меҳнатда майиб бўлиш ёки касб касаллигига чалиниш туфайли ногирон бўлган шахсларга иш стажи давомийлигидан қатъи назар, турмушда жароҳатланиш ёки умумий касалликлардан ногирон бўлиб қолган

шахсларга эса ёшга мутаносиб келувчи меҳнат стажига эга бўлганларида тайинланади. Белгиланганидан кам меҳнат стажига эга бўлган умумий касаллик ёки турмушдаги жароҳатланиш (майший жароҳат) оқибатида ногирон бўлиб қолган шахсларга тўлиқ бўлмаган миқдордаги ногиронлик пенсияси тайинланади.

Демак, ногиронлик пенсиялари ногиронлик сабабларига кўра икки турга бўлинади:

- 1) меҳнатда майибланган ёки касб касаллигига дучор бўлган шахсларга тайинланадиган ногиронлик пенсиялари;
- 2) умумий касаллик ва турмушдаги жароҳатланиш оқибатидаги ногиронлик пенсиялари.

Пенсия ҳажмига кўра:

- 1) тўлиқ миқдордаги ногиронлик пенсиялари;
- 2) иш стажи тўлиқ бўлмаган чоғда тайинланадиган ногиронлик пенсиялари.

Ногиронлик сабаблари таснифига мувофиқ ҳам ногиронлик пенсияларини яна бир қатор турларга бўлиш ҳоллари учраб туради (масалан, ҳарбий хизматчиларнинг ногиронлик пенсиялари, Чернобиль атом электр станцияси ҳалокати оқибатларини бартараф этишда қатнашган шахсларга тайинланадиган ногиронлик пенсиялари ва ҳоказолар).

Ногиронлик юз берганлиги факти ва унинг юз бериш сабаблари ҳамда муддати қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланади.

Вояга етмаган болалар, болаликдан ногирон бўлган шахслар ва меҳнат стажига эга бўлмаган шахсларга белгиланган тартибда ва миқдорда ногиронлик нафақалари тайинланиши кўзда тутилган.

2-§. Ногиронликни белгилаш тартиби. Ногиронлик гуруҳлари ва сабаблари

Ногиронлик пенсиялари тайинлаш пайтида қонунчилик ва ижтимоий адолатни таъминлаш шартларидан бири – ўз вақтида, тўғри, ҳолисона ёндашган ҳолда ногиронлик юз берганлиги фактининг белгиланишидир.

Ногиронлик пенсиялари тайинлаш учун ногиронликни, унинг сабаблари, юз берган муддатини белгилаш ваколати махсус орган – тиббий меҳнат экспертизаси комиссияси (ТМЭК)га берилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 8 майдаги қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тўғрисида»ги низомнинг 9.6-бандига кўра тиббий меҳнат экспертизаси ва ногиронларни соғломлаштириш ишларига раҳбарлик қилиш ушбу вазирлик зиммасига юклатилган.

Ана шу вазифаларни амалга ошириш мақсадида Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳузурида қуйидагилар ташкил этилган:

- 1) ногиронларни экспертизадан ўтказиш ва соғломлаштириш масалалари бўйича республика инспекцияси;
- 2) ногиронларни тиббий-ижтимоий ва касб бўйича соғломлаштириш Республика Маркази;
- 3) таянч-ҳаракат қилиш тизими бузилган ногиронларни соғломлаштириш Республика Маркази;
- 4) уруш ва меҳнат фахрийлари учун Республика пансионати ва санаторийси;
- 5) ижтимоий таъминот касб-хунар коллежи.

Ушбу муассасаларнинг барчаси у ёки бу даражада ногиронлик масалалари билан шуғулланади.

Юқорида қайд этилганидек, ногиронлик юз берганлиги факти, унинг юз берган вақти, сабаблари ҳамда ногиронлик гуруҳларини белгилаш Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг мустақил таркибий бўлими саналувчи тиббий меҳнат экспертизаси комиссияси томонидан амалга оширилади. Унинг ушбу масаладаги вазифалари, ваколатлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 23 июндаги қарори билан тасдиқланган «Тиббий меҳнат эксперт комиссиялари тўғрисида»ги низоми билан белгилаб қўйилган.

Мазкур низомнинг 2-бандига кўра ТМЭК тизими таркибига:

1) ногиронларни экспертизадан ўтказиш ва соғломлаштириш масалалари бўйича Республика инспекцияси – Олий бўғин;

2) Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Марказий тиббий-меҳнат эксперт комиссиялари – ўрта бўғин;

3) туман, туманлараро, шаҳар (умумий ихтисос бўйича) ва ихтисослаштирилган тиббий-меҳнат экспертиза комиссиялари – бошланғич бўғин.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги қошидаги Ўзбекистон экспертиза ва ногиронлар меҳнат қобилиятини тиклаш илмий-текшириш институти – маслаҳат берувчи бўғин бўлиб, унинг фаолияти, унинг ўзи тўғрисидаги низомга биноан тартибга солинади.

Ҳар бир тиббий меҳнат-экспертиза комиссияси таркиби – Марказий (вилоят) ТМЭКлари 4 врачдан (терапевт, хирург, невропатолог ҳамда минтақавий хусусият эътиборига олингани ҳолда бошқа тиббиёт мутахассиси), туман (шаҳар ТМЭКлари эса 3 врачдан (терапевт, хирург, невропатолог) иборат бўлади.

Тиббий-меҳнат эксперт комиссияларида фуқароларни тиббий текширишдан ўтказиш яшаш жойидаги ёки бириктирилган даволаш-касалликнинг олдини олиш муассасасида, мазкур ТМЭКга бириктирилган тегишли даволаш муассасасининг йўлланмасига биноан ўтказилади.

Тиббий текширишдан ўтказиш сифати, беморларни ТМЭКга ўз вақтида юборилганлиги ва унинг асосланганлиги учун жавобгарлик даволаш-касалликнинг олдини олиш муассасаси раҳбари зиммасига юкланади.

ТМЭКлар тиббий текширишга 16 ва ундан катта ёшдаги фуқароларни уларда паспорт ёки уларнинг шахсини тасдиқловчи бошқа ҳужжат, даволаш муассасасининг йўлланмаси (88у-шакл), касаллик тарихидан кўчирма, меҳнат туси ва шароитлари ҳақидаги маълумотнома бўлган тақдирда қабул қилади.

Мехнатга лаёқатини қанча фоиз йўқотганлик даражасини аниқлаш учун комиссияга биринчи марта юборилган шахслар бахтсиз ҳодиса ёки меҳнат вазифасини бажариш билан боғлиқ ҳолда саломатликка бошқа ҳилда путур етиши тўғрисидаги далолатномани (Н-1 шакл) ҳам тақдим этадилар.

Баъзи ҳолларда ТМЭКлар, ижтимоий таъминот органларининг мақсади кўрсатилган ҳолдаги йўлланмаси бўйича, 16 ёшдан кичик шахсларни текширишдан ўтказишлари мумкин.

Мехнатга лаёқатни йўқотганлик даражасига кўра ногиронлик 3 гуруҳга бўлинади.

Қуйидагилар ногиронлик сабаблари ҳисобланади:

умумий касалланиш;

меҳнатда шикастланиш;

касб касаллиги:

ҳарбий хизмат вазифаларини бажариш билан боғлиқ бўлган жароҳатланиш, контузия, шикастланиш, касалланиш;

ҳарбий хизматни ўташ даврида дучор бўлинган касаллик;

ҳарбий хизматни бажариш билан боғлиқ бўлмаган бахтсиз ҳодиса натижасида олинган майиблик, шикастланиш, контузия;

фуқаролик бурчини бажариш билан боғлиқ бўлган ҳолда олинган контузия, шикастланиш;

Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан ногиронликнинг бошқа сабаблари ҳам белгиланиши мумкин.

Тиббий-меҳнат экспертизаси комиссияси мажлислари фақат тўлиқ таркибда ўтказилади. Комиссия ҳулосаси комиссия раиси томонидан шу заҳоти текширилувчи ёки унинг қонуний вакилига маълум қилинади.

Агар текширилувчига ногиронлик гуруҳи тайинланса, бу ҳақда касаллик варақасига ёзилади ҳамда текширилганда шу кунгек раис томонидан имзоланган ва муҳр билан тасдиқланган меҳнатга лаёқатнинг йўқотганлик даражаси тўғрисидаги маълумотнома берилади.

Ҳужжатлар ТМЭКга топширилган ва рўйхатдан ўтказилган кун ногиронлик белгиланган сана ҳисобланади.

Агар ногиронлик меҳнатда шикастланганлик ёки касб касаллиги билан боғлиқ бўлса, текширилувчига меҳнатга лаёқатни йўқотганлик фоизлари ва қўшимча ёрдам турлари тўғрисида тиббий текшириш далолатномасидан кўчирма берилади.

ТМЭКга юборилган беморларни даволашни давом эттириш зарур бўлганда комиссия касаллик варақаси муддатини узайтиришни тавсия қилиш ҳуқуқига эгадир.

Комиссия хулосаси беморни юборган соғлиқни сақлаш муассасасига жўнатилади.

Бемор комиссияга етарли асосланмаган клиник диагноз билан юборилган ҳолларда комиссия уни ЎзМЭНИИТИга ёки бошқа даволаш муассасаларига юборади. ТМЭК томонидан юборилган беморлар даволаш муассасаларига навбатдан ташқари қабул қилинадилар.

Ногиронларни, шу жумладан касб бўйича меҳнатга лаёқатни йўқотганликнинг фоизлар бўйича даражасини аниқлаш учун қайта тиббий текшириш 6 ойда бир ёки йилда бир марта ўтказилади.

Ногиронлик навбатдаги қайта тиббий текшириш тайинланган ойнинг биринчи кунигача белгиланади. Қайта тиббий текширишни белгиланган муддатлардан олдин ўтказиш саломатлик ва меҳнатга лаёқат даражаси ўзгарган ёки ТМЭК қарорининг асосланмаганлиги ҳоллари аниқланган тақдирда амалга оширилади. Муддатсиз ногирон деб ҳисобланган шахслар ҳам кўрсатиб ўтилган муддатларда қайта тиббий текширишдан ўтказилиши мумкин.

Эркакларнинг 60, аёлларнинг 55 ёшга тўлганлиги муддатсиз ногиронлик гуруҳини белгилаш учун асос бўлиб ҳисобланади.

60 ёшдан катта эркак ва 55 ёшдан катта аёл ногиронларни қайта тиббий текширишдан ўтказиш фақат уларнинг аризасига биноан ёки ТМЭК қарори қалбаки ҳужжатлар асосида чиқарилган тақдирда амалга оширилади. Касб бўйича меҳнатга лаёқатни йўқотганликнинг фоизлар бўйича муддатсиз даражаси меҳнатда жароҳатланиш ёки саломатликка бошқача турда путур етиши оқибатида муддатсиз ногирон деб

этироф этилган шахсларга, шунингдек, 60 ёшга тўлган эркакларга ва 55 ёшга тўлган аёлларга белгиланади.

Текширилувчи бошланғич (туман, туманлараро, шаҳар), ихтисослашган ТМЭК қароридан норози бўлган тақдирда, у бир ой мобайнида марказий ТМЭКга мурожаат қилиши мумкин. Бошланғич ТМЭК ариза тушгандан кейин 3 кун мобайнида текшириш далолатномасини марказий ТМЭКга беради, марказий ТМЭК шундан кейин 15 кун мобайнида аризачини қайта тиббий текширишдан ўтказди ва ўз хулосасини чиқаради.

Фуқаро юқори ТМЭК хулосасидан норози бўлган тақдирда у минтақанинг бош экспертига ёки Ижтимоий таъминот вазирлигининг ТМЭК бўйича инспекциясига мурожаат қилишга ҳақлидир.

Мазкур қарорга мувофиқ ногиронлик гуруҳини аниқлаш умумий соҳадаги бирламчи (туман, туманлараро шаҳар) ва мазкур ҳудуддаги касаллик таркиби ва ногиронлик даражасига қараб ташкил қилинадиган ихтисослаштирилган тиббий-меҳнат экспертиза комиссиялари томонидан амалга оширилади. Тиббий-меҳнат экспертиза комиссияларининг фаолияти коллегиял асосида амалга оширилади, уларнинг хулосалари ижтимоий таъминот органларининг пенсия масалаларини ҳал қилишда шарт ҳисобланади, шунингдек, ногиронларнинг меҳнат шароити ва характери тўғрисидаги масалани ҳал қилишда корхона, муассаса ва ташкилотларнинг раҳбарлари учун ҳам шарт саналади.

Ногирон бирламчи ТМЭКнинг хулосасидан норози бўлса, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ёки Тошкент шаҳар Марказий ТМЭКга шикоят қилиши мумкин. Бу Марказий ТМЭКга ногиронларнинг шикоят ва аризаларига кура уларни кўриқдан ўтказиш, бирламчи ТМЭК хулосасига ўзгартиш киритиш ёки бу қарорларни бекор қилиш ҳуқуқи берилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Ногиронларнинг ижтимоий ҳимояланиши тўғрисида»ги 1991 йил 18 ноябрдаги қонуни 4-моддасига мувофиқ ногирон, ТМЭК қароридан норози бўлганда судга ҳам шикоят қилиш ҳуқуқига эга.

3-§. Ногиронлик пенсияси тайинлаш асослари ва шартлари

Ногиронлик пенсияларига чиқиш ҳуқуқига икки хил сабабга кўра ногирон бўлиб қолган ва белгиланган тартибда ногирон эканлиги тасдиқланган фуқаролар эга бўладилар.

Булар: **биринчидан**, меҳнатда майибланиш ёки касб касаллигига чалиниш, ушбу сабабларга тенглаштирилган ҳолдаги (уруш ногиронлари, ҳарбий хизмат бурчини бажариш пайтида юз берган ва бошқа сабабларга кўра содир бўлган ногиронликлар бўлса);

иккинчидан, турмушда олинган жароҳатлар (маиший сабабларга кўра майибланиш) ёки умумий касалликлар (иш билан боғлиқ бўлмаган) оқибатидаги ногиронликлардан иборатдир.

Ишлаб чиқаришдаги жароҳатланиш ёки касб касалликлари туфайли ногиронлик юз берганида ногирон шахсининг меҳнат стажи ва унинг давомийлигидан қатъи назар пенсия тўлиқ миқдорда тайинланаверади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарорининг 7-илоvasида ногиронлик меҳнатда майибланиш оқибатида келиб чиққан деб ҳисобланадиган ногиронлик сабаблари рўйхати кўзда тутилган.

Агар ногиронлик келтириб чиқарувчи ҳолатлар содир бўлган деб ҳисобланади:

а) меҳнат вазифаларини бажаришда (шу жумладан, хизмат сафари вақтида), шунингдек, корхона ёки ташкилот манфаатлари йўлида ҳатто махсус топшириқсиз бирон иш бажарганда;

б) корхона, ташкилот ҳудудида ёки бошқа иш жойида иш вақти давомида (белгиланган танаффус вақти ҳам шунга киради), шунингдек, иш бошланиши ёки тугаши олдидан ишлаб чиқариш қуролларини, кийим-бош ва бошқаларни тартибга келтириш учун зарур бўлган вақт давомида;

в) иш вақти давомида (белгиланган танаффуслар ҳам шунга киради) корхона, ташкилот ёки бошқа иш жойи яқинида, агар у ерларда бўлиш ички меҳнат тартиби қоидаларига зид бўлмаса;

г) ишга бораётганда ёки ишдан қайтаётганда;

д) вахтали шаҳарча ҳудудида вахта-экспедиция усули билан ва табиий офат вақтида сменали дам олишда бўлган ходим билан юз берганда;

е) давлат ёки жамоат вазифаларини бажаришда, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланган тартибда рўйхатга олинган жамоат ташкилотларининг топшириқларини (гарчи бу топшириқлар асосий иш билан боғлиқ бўлмаса ҳам) бажаришда;

ж) инсон ҳаётини сақлаб қолиш, Ўзбекистон Республикаси давлат ва жамоат мулкани, фуқаролар мулкани, ҳуқуқ-тартиботни қўриқлаш бўйича Ўзбекистон Республикаси фуқароси бурчини бажариш вақтида;

з) иш куни давомида маъмуриятнинг (бўлим, бўлинма, цех, участка раҳбарларининг ва шу кабиларнинг) ходимнинг вазифасига кирмайдиган топшириқларини бажариш вақтида;

и) донорлик вазифасини бажариш муносабати билан.

Ногиронликнинг юз бериш сабаблари ишлаб чиқаришда юз берган воқеа-ҳодисалар билан қай даражада боғлиқлигини аниқлаш пайтида юқорида келтирилган рўйхатдан ташқари, Вазирликлар Маҳкамасининг 2005 йил 11 февралдаги қарори билан тасдиқланган «Ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиши, касб касалликларига чалиниши ёки саломатлигининг бошқа хил шикастланиши туфайли етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўлаш қоидалари»¹ га ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг 1997 йил 6 июндаги қарори билан тасдиқланган «Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ва ходимлар саломатлигининг бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш тўғрисида»² ги низом талабларига² амал қилинмоғи лозим бўлади.

Ногиронлик касб касаллиги оқибатида юз берган деб ҳисобланиши учун ходимга ишлаб чиқаришнинг зарарли таъсир кўрсатувчи омиллари (шовқин, радиация, кимёвий,

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонуи ҳужжатлари. 2005 йил, 5-6-сонлар, 35-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Қонуи қарорлари тўғрисида. 1997 йил, 6-сон, 21-модда.

физик, биологик ва бошқа таъсирлар) оқибатида касаллик келиб чиққан, вақт ўтиши билан кучайган бўлиши лозим. Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарорининг 6-иловасида касб касалликлари рўйхати келтирилган бўлиб, унда 7 қисмдан иборат бўлган 126 хил касаллик турлари санаб кўрсатиб қўйилган¹.

Уруш ногиронлари ва уларга тенглаштирилган шахслар ҳам пенсия таъминоти соҳасида уруш ногиронлари ва уларга тенглаштирилган шахслар ҳам ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ёки касб касаллиги юз бериши оқибатида ногирон бўлган шахслар билан тенг ҳуқуқларга эгадирлар.

Уруш ногиронлари тушунчаси таърифи ва уруш ногиронларига тенглаштирилган шахслар доираси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 сентябрдаги қарори 2-иловасида баён этилган².

Ватан уруши ва бошқа урушларда ҳаракатдаги армия таркибида ҳарбий хизматни ўтаган, Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилишда яраланган, контузия бўлиб қолган, майибланиш ёки касалланиш натижасида ногирон бўлиб қолган ҳарбий хизматлар уруш ногиронлари ҳисобланадилар.

Уруш ногирони саналмасалар-да, аммо ногирон бўлиб қолиш ҳолатлари ва сабабларига кўра уларга тенглаштирилган шахсларнинг рўйхати таркибига 9 та сабабга кўра ногирон бўлиб қолган ҳарбийлар ва ҳарбий хизматчи саналмайдиган бошқа шахслар киритилган.

Давлат ва жамоат вазифаларини, маҳаллий ҳокимият органларининг касбий ёки жамоат тапшиқотларининг махсус топшириқларини бажаришда бу топшириқлар асосий иш билан боғлиқ ёки боғлиқ эмаслигидан қатъи назар меҳнатда майибланиш ҳисобланади.

Суд жараёнида халқ маслаҳатчиси, эксперт ёки гувоҳ бўлиб иштирок этиш, касаба уюшмаси конференциясида қатнашиш, махсус топшириқларни бажариш, аҳоли рўй-

¹ Ўзбекистон Республикасининг имтиёзли пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлари тўламини. – Т.: Меҳнат, 1994 йил, 49-53-бетлар.

² Ўзбекистон Республикасининг имтиёзли пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлари тўламини. – Т.: Меҳнат, 1994 йил, 43-44-бетлар.

ҳатини ўтказишга ёрдам бериш ва ҳоказолар давлат ёки жамоат топшириқларини бажаришга мисол бўлади.

Республика фуқароси бурчини бажаришда, инсон ҳаётини сақлаб қолишда, давлат ва жамоат мулкани, фуқаролар мулкани асрашда, ҳуқуқ-тартиботни ҳимоя қилишда содир бўлган ногиронлик меҳнатда майибланиш ҳисобланади.

Республика фуқароси бурчини бажаришда, инсон ҳаётини сақлаб қолишда, табиий офатлар оқибатларини тугатишда, мулкни қўриқлашда, қонунбузарларни ушлашга ёрдам кўрсатишда қатнашиши тушунилади.

Ходимнинг донорлик вазифасини бажариши натижасида юзага келган ногиронлиги меҳнатда майибланишдан бошланган ҳисобланади.

Сафарда бахтсиз ҳодиса натижасида юзага келган ногиронлик, агар бахтсиз ҳодиса меҳнат вазифасини бажариш даврида ёки сафарга жўнатилган ерга бораётган вақтда ёки қайтиб келаётганда, шунингдек, сафар вақтида хизмат қатновларида юз берган бўлса, меҳнатда майибланиш ҳисобланади¹.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 16-моддасига кўра:

«Соғлиғи ёки меҳнат қобилиятини йўқотганлик даражасига қараб, ногиронликнинг уч гуруҳи аниқланади.

Ногиронлик сабаблари ва гуруҳлари, шунингдек, ногиронлик бошланган вақт ва ногиронликнинг қанча муддатга белгиланиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган Низом асосида ишловчи тиббий-меҳнат эксперт комиссиялари (ТМЭК) томонидан аниқланади».

Тиббий меҳнат эксперт комиссиялари ногиронлик гуруҳини белгилаш пайтида объектив мезонларга асосланади ва I гуруҳ ногирони деб топиш учун тана функцияси жиддий бузилган ва бемор ўзига ўзи хизмат қила олмаслиги, бошқа шахсларнинг доимий парвариши ва кўмагига муҳтож бўлиши лозим бўлади.

¹ «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига шарҳлар». Т., 1996 йил, 90-бет.

Шахс II гуруҳ ногирони деб эътироф этилиш учун киши организми, унинг аъзолари функцияси бирмунча бузилган бўлиши, меҳнат қилиш қобилияти барқарор тарзда доимийга ёки узок муддатга йўқолган, жиддий равишда пасайган бўлиши лозим. II гуруҳ ногирони деб топилган шахслар махсус яратилган меҳнат шароитида меҳнат қилишлари мумкин бўлади.

III гуруҳ ногиронлиги узлуксиз касаллик ёки инсон танаси аъзоларидаги туғма ёхуд орттирилган нуқсон туфайли белгиланади. III гуруҳ ногиронлари меҳнат қобилияти бирмунча пасайган бўлса-да, сақланиб қолади ва шу сабабли ушбу ногиронлик «ярим ногиронлик» деб ҳам юритилади.

Турмушдаги жароҳатланиш (маиший майибланиш) ёки умумий касаллик туфайли ногиронлик юз берганида ногиронлик пенсияси муайян шартлар мавжуд бўлгани ҳолда тайинланиши мумкин.

Бундай шартлардан энг биринчиси – ногирон шахс ёшига мутаносиб равишдаги меҳнат стажига эга бўлиши лозимлигидир.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддасига мувофиқ:

Ёши	Иш стаж (йил ҳисобида)
23 ёшга қадар	2
23 ёшдан 26 ёшга қадар	3
26 ёшдан 31 ёшга қадар	5
31 ёшдан 36 ёшга қадар	7
36 ёшдан 41 ёшга қадар	9
41 ёшдан 46 ёшгача	11
46 ёшдан 51 ёшгача	14
51 ёшдан 56 ёшгача	17
56 ёш ва ундан ошганда	20

Меҳнатда майибланганда ёки касб касаллигига учраганда бериладиган ногиронлик пенсиялари иш стажидан қатъи назар тайинланади.

Умумий касаллик туфайли бериладиган ногиронлик пенсиялари ногиронлик бошланган пайтга қадар қуйидагича иш стажига эга бўлган тақдирда тайинланади:

20 ёшга тўлгунга қадар умумий касаллик туфайли иш даврида ёки ишлаш тўхтатилгандан кейин ногирон бўлиб қолган шахсларга пенсиялар иш стажидан қатъи назар тайинланади.

Меҳнатда майибланганда ёки касб касаллигига учраганда бериладиган ногиронлик пенсиясидан умумий касаллик туфайли бериладиган ногиронлик пенсиясига ўтказилганда зарур стаж ногиронлик дастлаб белгиланган вақтдаги ёшга қараб аниқланади.

20 ёшга киргунга қадар ногирон бўлиб қолган фуқароларга умумий касаллик туфайли ногирон бўлиб қолганларида ногиронлик пенсияси тайинланиши пайтида меҳнат стажи талаб этилмайди. Бироқ бу шахслар ишга кирганларидан кейин ёки муайян муддат ишлаб ёки ишдан бўшагач, ногирон бўлиб қолган бўлсаларгина ногиронлик пенсияси тайин этилиши мумкин.

Умумий касаллик (маиший жароҳатланиш) туфайли ногирон бўлиб қолган ва ёшига мос равишда талаб қилинадиган иш стажига тўлиқ эга бўлмаган фуқароларга (масалан, 25 ёшда ногирон бўлиб қолган шахс 3 йиллик меҳнат стажи ўрнига бор-йўғи 1 йиллик стажга эга бўлса) ногиронлик пенсияси уларнинг мавжуд меҳнат стажига мутаносиб равишда тайинланади.

Бунда ногиронлик пенсияси фақат I ва II гуруҳ ногирони деб топилган шахсларгагина тайинланади ва III гуруҳ ногиронларига тўлиқсиз меҳнат стажи билан пенсия тайинлаш назарда тутилган эмас.

Иш стажи тўлиқ бўлмаганда ногиронлик пенсияси тайинланиши чоғида ҳар қандай меҳнат стажи ҳам (болаларни парваритлаш даври, ўқиш даври ва ҳоказо) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳисобга олинаверади.

VII боб. БОҚУВЧИСИНИ ЙЎҚОТГАНЛИК ПЕНСИЯЛАРИ

1-§. Боқувчисини йўқотганлик пенсиялари тушунчаси ва тайинланишининг умумий асослари

Ўзбекистонда турли сабаблар билан ота-онаси парваришдан маҳрум бўлиб қолган етим болалар, моддий мададсиз бошқа тоифадаги фуқароларга давлат ғамхўрлиги кўрсатилиши, улар моддий таъминотига кўмаклашиш – давлат ижтимоий сиёсатининг муҳим жиҳатларидан бўлиб, бозор муносабатлари қарор топиши шарофатида аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш тамойилига мос келади.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг, 19-моддасида айтилишича, вафот этган боқувчининг қарамоғида бўлиб келган меҳнатга қобилиятсиз оила аъзоларига боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланиши мумкин.

Аmmo марҳум боқувчининг фарзандларига ҳамда ёшидан ва меҳнат қобилиятидан қатъи назар, ота ва онадан бири ёки эр (хотин) ёхуд бува, буви, ака-ука ёки опа-сингил, агар у вафот этган боқувчининг болалари, укалари, сингиллари ёки набираларини улар уч ёшга етгунларига қадар боқиш (парваришлаш) билан машғул бўлса ва ишламасалар, марҳум билан бирга яшаган-яшамаганликларидан қатъи назар, боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланавериши назарда тутилган.

Боқувчисини йўқотганлик пенсияси фуқароларни ижтимоий таъминлаш, пенсия таъминотини амалга ошириш шаклларида бири бўлиб, унга кўра моддий таъминот бериб келган, турмуш кечиришнинг асосий манбаи бўлиб келган шахсни вафот этиши муносабати билан унинг қарамоғида бўлиб келган шахсларга қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда, шартларда ва миқдорларда улар вояга етгунларига қадар, меҳнат қилиш қобилиятлари қайта тиклангунича ёки бўлмаса тегишли ҳолларда бутун умрга давлат ижтимоий таъминот маблағлари ҳисобидан тайин

этиладиган, қайтариб олинмайдиган, ҳақ олинмайдиган, мунтазам равишда тўлаб бориладиган пул тўловларидан иборат.

1) Ишлаб чиқаришда юз берган бахтсиз ҳодисалар, ишда олинган жароҳатлар ёки касб касаллигига чалиниш оқибатида вафот этган шахсларнинг қарамоғидагиларга тайинланадиган боқувчисини йўқотганлик пенсияси;

2) Ишлаб чиқаришдаги сабабларга қўра вафот этган шахсларга тенглаштирилган ҳолатларда. Уруш ҳаракатлари, ҳарбий бурчни бажариш, фуқаролик бурчини бажариш пайтларида ва ҳоказо ҳалок бўлганларнинг оила аъзоларига тайинланадиган боқувчисини йўқотганлик пенсиялари;

3) Умумий касалликдан (турмушдаги жароҳатларнинг оқибатида) вафот этган шахсларнинг оила аъзоларига тайинланадиган боқувчисини йўқотганлик пенсияси қаби-лар ўзаро фарқланади.

4) Юқорида кўрсатиб ўтилган дастлабки икки ҳолат туфайли вафот этган марҳумларнинг қарамоғида бўлиб келган меҳнатга яроқсиз оила аъзоларига марҳум меҳнат стажи миқдоридан қатъи назар пенсия тайинланаверилади.

Учинчи сабабга қўра, яъни умумий касаллик (турмушдаги жароҳатланиш) туфайли вафот этган марҳумларнинг оила аъзоларига эса марҳум боқувчи шахс вафот этган пайтдаги ёшига мос келувчи муайян ҳажмдаги меҳнат стажига эга бўлган бўлса тўлиқ миқдорда, белгиланганидан кам иш стажига эга бўлса – тўлиқ бўлмаган миқдорда боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланади. Масалан, «Шарқ» мебел корхонасининг муҳандиси Идрисов умумий касаллик туфайли 35 ёшида вафот этди. Унинг мавжуд меҳнат стажи 10 йилни ташкил этди. «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддасида 30 ёшгача бўлган шахслардан 7 йиллик меҳнат стажи талаб қилиниши белгиланган. Демак, марҳум Идрисовнинг оила аъзоларига тўлиқ миқдордаги боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланиши мумкин.

Бошқа бир мисол, аграр касб-хунар коллежининг бухгалтери Муҳаммаджонов 54 ёшида уйда таъмирлаш ишларини

бажариш пайтида юз берган бахтсиз ҳодиса (томнинг ўпирилиб тушиши) туфайли вафот этди. Муҳаммаджоновнинг меҳнат стажи 10 йилдан иборатлиги маълум бўлди. Яъни Муҳаммаджонов талаб қилинадиган 17 йиллик меҳнат стажига эга эмас. Демак, унинг қарамоғидаги меҳнатга яроксиз оила аъзоларига тўлиқсиз пенсия тайинланиши лозим.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 21-моддасига мувофиқ:

Меҳнатда майибланганлик ёки касб касаллигига чалинганлик оқибатида вафот этган боқувчининг оиласига, шунингдек, марҳум пенсионернинг оиласига пенсия боқувчининг иш стажидан қатъи назар тайинланади.

Башарти боқувчи вафот этган кунга қадар унга ногиронлик пенсияси тайинланиши учун зарур иш стажига эга бўлган (17-модда) бўлса, умумий касаллик ёки иш билан боғлиқ бўлмаган майибланиш оқибатида вафот этган боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланади.

Бошқа мамлакатлардан кўчиб келган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг оилаларига, башарти боқувчи Ўзбекистон Республикасида ишламаган бўлса, пенсиялар қуйидаги ҳолларда, яъни:

а) бошқа мамлакатларда боқувчисини йўқотганлик пенсиясини олган оилаларга – боқувчисининг иш стажидан қатъи назар;

б) пенсия олмаган оилаларга – башарти, боқувчи ишлаш тўхтатилган кунга қадар тегишли стажга эга бўлган (17-модда) бўлса, меҳнатда майибланганлик ёки касб касаллигига чалинганлик оқибатида вафот этган тақдирда эса боқувчининг иш стажидан қатъи назар тайинланади.

Ушбу қонуннинг 22-моддасига кўра эса:

Умумий касаллик оқибатида вафот этган ҳамда ногиронлик пенсиясини тўлиқ тайинлаш учун етарлича иш стажига эга бўлмаган (17-модда) боқувчисини йўқотган оила аъзоларига пенсия боқувчининг бор стажига мутаносиб равишдаги миқдорда (29-модда) тайинланади.

Эр (хотин) вафот этганлиги сабабли унинг хотини (эри)га тайинланган боқувчисини йўқотганлик пенсияси пенсия

олувчи хотин (эр) турмуш кургани (янги никоҳга киргани) тақдирда ҳам сақланиб қолиши кўзда тутилган.

2-§. Боқувчисини йўқотганлик пенсияси олишга ҳақли бўлган шахслар

Боқувчисини йўқотганлик пенсияларини тайинлашда ушбу пенсия турини олишга ҳақли бўлган шахслар доирасининг тўғри белгиланиши муҳим аҳамиятга эга, чунки унинг нотўғри белгиланиши фуқароларнинг асоссиз равишда пенсия олишларига ёки бўлмаса пенсия олишга ҳақли бўлган шахсларнинг конституциявий ҳуқуқларининг ғайриқонуний тарзда чеклаб қўйилишига сабаб бўлиши мумкин.

Боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доирасига кириш учун қуйидаги талаблар қўйилади:

а) меҳнатга яроқсизлик ёки меҳнатга яроқли бўлса-да, ишламайдиган марҳумнинг 3 ёшга етмаган фарзандлари парварishi билан банд бўлишлик;

б) марҳум боқувчи билан қариндошлик алоқасида бўлишлик;

в) марҳум боқувчи қарамоғида бўлганлик;

г) марҳум боқувчи билан бир оила аъзоси бўлиб яшаганлик.

Меҳнатга қобилиятсиз оила аъзолари тушунчаси ва меҳнатга қобилиятсиз оила аъзолари таркибига кирувчи шахслар "Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида"ги қонуннинг 3-қисмида белгиланган бўлиб, уларнинг жумласига қуйидагилар киради:

а) болалар, ака-укалар, опа-сингиллар ва набиралар 16 ёшга тўлмаган бўлса ёки 16 ёшдан катта бўлса ҳам 16 ёшга тўлмасдан ногирон бўлиб қолган бўлсалар. Бунда ака-укалар, опа-сингиллар ва набираларнинг меҳнатга қобилиятли ота-онаси бўлмаса;

б) ота, она, ўғай ота, ўғай она, хотин, эр; башарти, улар 7-моддада назарда тутилган пенсия ёшига тўлган ёки ногирон бўлсалар;

в) ёшидан ва меҳнат қобилиятидан қатъи назар, ота ва онадан бири ёки эр (хотин) ёхуд бува, буви, ака-ука ёки опа-сингил, агар у вафот этган боқувчининг болалари, ака-укалари, опа-сингиллари, ёки набираларини, ишловчиларга болага қараш учун иш ҳақи сақланмаган таътилда бўлиш ҳуқуқини берадиган ёшга тўлгунга қадар боқиш билан машғул бўлса ва ишламаса;

г) бува ва буви – агар конунга мувофиқ уларни боқиши шарт бўлган кишилар бўлмаса.

Ўқувчилар 18 ёшга тўлгунга қадар боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқига эга бўлган вояга етмаган фарзандлар, улар фарзандликка олинганларида ҳам бу ҳуқуқни сақлаб қоладилар.

Ўғай ўғил ёки ўғай қиз, агар улар ота-оналаридан алимент олмаган бўлсалар, ҳақиқий фарзандлар сингари пенсия олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўғай ота ва ўғай она, агар вафот этган ўғай ўғилни (қизни) 18 ёшга тўлгунга қадар камида 5 йил тарбиялаган ёки боққан бўлсалар, ҳақиқий ота ва она сингари пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Боқувчисини йўқотганлик пенсиясини олиш ҳуқуқи вафот этган шахслар билан бир қаторда белгиланган тартибда бедарак кетган ёки ўлган деб эълон қилинган шахсларнинг¹ оила аъзоларида ҳам пайдо бўлади.

Марҳум боқувчи билан қариндошлик алоқалари Ўзбекистон Республикаси «Оила кодекси» қоидалари билан белгиланади².

Жумладан, ушбу кодекснинг 57-моддасига мувофиқ:

Бир умумий учинчи шахсдан (аждоддан) келиб чиққан шахслар қариндошлар ҳисобланади. Икки шахс ўртасидаги тўғри шажара бўйича қариндошликнинг яқинлиги қариндошлик даражаси, яъни туғилиш сони билан белгиланади.

Болалар ота-онасига нисбатан тўғри шажарадаги биринчи, невара бобосига, бувисига нисбатан иккинчи, эвара

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 33, 34, 36-моддалари; Фуқаролик процессуал кодексининг 286-290-моддалари.

² Ўзбекистон Республикасидаги Оила кодексига шарҳлар. –Т.: Адолат, 2000 йил.

катта бобосига, катта бувисига нисбатан учинчи даражадаги қариндош ҳисобланади ва хоказо.

Ака-ука, опа-сингил, уларнинг болалари, ота-онанинг ака-укаси ва опа-сингили ҳамда уларнинг болалари, бобо ва бувиларнинг ака-ука ҳамда опа-сингиллари ва уларнинг болалари ва шунга ўхшашлар ён шажара бўйича қариндошлар ҳисобланади ва хоказо.

Туғри шажара бўйича қариндошлар ён шажара бўйича қариндошларга нисбатан яқинроқдир.

Икки шахс ўртасида қариндошликнинг узоқ-яқинлигини аниқлашда, даражаларнинг сони ёки шу шахслардан бирининг ўзини ҳисобга қўшмай туриб, ундан келиб чиққан авлодлар сони ҳисобга олинади.

Ҳисоб аждодлар томон туғри шажара бўйича улар учун умумий бўлган шахсга (аждодга) қараб ва ундан эса авлодлар томон улардан бошқасига қараб олиб борилади.

Туғилган ака-ука ва опа-сингил қариндошликнинг иккинчи даражасида, тоға ва амаки, амма ва хола ўз жиянлари билан қариндошликнинг учинчи, тоғавачча, амакивачча, аммавачча ва холаваччалар эса тўртинчи даражасида турадилар.

«Оила кодексининг» 58-моддасига кўра эса:

Ака-ука ва опа-сингиллар ёт аралашмаган ва ёт аралашган қариндош бўлиши мумкин. Ака-ука ва опа-сингиллар бир ота-онадан келиб чиққан бўлса, ёт аралашмаган, ота бир она бошқа ёки аксинча, она бир ота бошқа бўлса, ёт аралашган қариндош ҳисобланади. Ёт аралашмаган қариндошликда ака-ука ва опа-сингиллар туғилган, ёт аралашган қариндошликда эса, ака-ука ва опа-сингиллар ўғай ҳисобланади. Эр-хотиннинг илгариги никоҳларидан бўлган болалари ўзаро қариндош ҳисобланмайди.

Эр (хотин) ва унинг яқин қариндошлари билан хотин (эр) қариндошларининг бир-бирига нисбатан муносабатлари (қайинбўйинчилик ва қуда-андачилик) ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни келтириб чиқармайди.

Боланинг насл-насабини белгилаш асослари «Оила кодекси»нинг 60-моддасида белгилаб қўйилган ва боланинг

шу онадан туғилганлиги (оналик) фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд қилиш органи томонидан тиббий муассасанинг хужжатларига кўра, бола тиббий муассасада туғилмаган ҳолларда эса бошқа далилларга асосан белгиланади.

Аёлниң никоҳ тузилгандан кейин ёки эрининг ўлими, никоҳдан ажратилганлиги ёхуд никоҳ ҳақиқий эмас деб топилганлиги туфайли, никоҳ тугаганидан сўнг уч юз кун ичида туғилган боласи никоҳда туғилган бола ҳисобланади.

Агар никоҳ тугаганидан кейин уч юз кун ичида бола туғилса ва бу даврда аёл янги никоҳга кирган бўлса, бола янги никоҳда туғилган ҳисобланади. Бундай ҳолларда собиқ эр ёки унинг ота-онаси боланинг насл-насаби хусусида имзолашиш ҳуқуқига эга эканликлари белгиланган.

Ота-она расмий қайд этилмаган никоҳ муносабатларида (фуқаролик никоҳида) бўлганлари ҳолда туғилган фарзандларнинг насл-насаби (онаси ҳам, отаси ҳам, эр-хотиннинг ихтиёрий тарзда биргаликда берган аризасига кўра, бундай ариза мавжуд бўлмаган ва оталиқни ихтиёрий тан олишдан бўйин товланаётган ҳолларда оталиқ белгиланган тартибда суд йўли билан аниқланиши мумкин¹.

Мархум боқувчи фуқаронинг қарамоғида бўлганлик тушунчаси таърифи «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 20-моддасида баён этилган.

Ушбу моддада кўрсатилишича, қонунда назарда тутиб кўйилган оила аъзолари юқоридаги қонуннинг 19-моддаси) агар улар мархумнинг тўлиқ боқувида бўлган ёки ундан ёрдам олиб турган бўлсалар, бу ёрдам улар учун доимий ва асосий кун кечириш маблағининг манбаи ҳисобланган бўлса, мархумнинг қарамоғида турган деб ҳисобланадилар.

Мархумнинг бирон турдаги пенсия олаётган оила аъзолари, агар мархумнинг ёрдами улар учун доимий ва асосий кун кечириш маблағининг манбаи ҳисобланган бўлса,

¹ Ўзбекистон Республикаси «Ойла кодекс»нинг 61-62-моддалари; Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 2001 йил 1 майдаги «Оталиқни белгилаш ҳақидаги ишларини кўришда судлар томонидан қонунларнинг татбиқ этилиши тўғрисида»ги қарори. «Қонун номи билан», 2001 йил, 3-4 сон, 31-бет.

боқувчисини йўқотганлик пенсиясига ўтиш ҳуқуқига эгадирлар.

Боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланишини сураб мурожаат қилаётган ва ҳеч қандай даромадга эга бўлмаган оила аъзоларини (ёш болалар, пенсия олмайдиган ногиронлар ва бошқалар) марҳум боқувчи шахс қарамоғида бўлиб келганлиги фактини аниқлаш ҳоллари қийинчилик туғдирмайди ва осонликча ҳал этилиши мумкин.

Бироқ марҳум боқувчи ҳаётлик пайтида бир оила бўлиб яшаган, умумий даромадга эга бўлган бўлса-да, аммо мустақил иш ҳақи (пенсия, нафақа) ёки бошқа даромадга эга бўлган шахсларнинг марҳум қарамоғида бўлиб келганлигини аниқлаш муайян мураккабликлар туғдиради.

Бунда марҳумнинг иш ҳақи, стипендия ёки пенсия олувчи оила аъзолари унинг қарамоғида турган-турмаганлиги масаласини ҳал қилишда кўрсатиладиган моддий ёрдам доимий характерга ва бошқа даромадларга қараганда қандай ҳажмда эканлигини аниқлаш лозим бўлади.

Оила аъзосининг иш ҳақи, стипендия ёки пенсия олиши уни оиланинг қарамоғида деб тан олишга монелик қилмаслиги керак, бунинг учун санаб ўтилган оила аъзоларининг даромади эмас вафот этган шахснинг ёрдами яшаш учун асосий ва доимий маблағ манбаи бўлиши керак.

Болалар ота-оналарининг иш ҳақлари миқдори қанча бўлишидан қатъи назар ҳар иккаласининг қарамоғида деб ҳисобланадилар. Уй ҳўжаликлари билан шуғулланувчи ишламайдиган оналарнинг болалари унинг қарамоғида деб тан олинади. Ота ўлгандан кейин туғилган ёки туғилган пайтида онаси ўлган бола қарамоқда деб ҳисобланади.

Марҳум боқувчининг қарамоғида бўлганлик масаласида низо келиб чиққани тақдирда, ушбу масала қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда суд йўли билан кўриб, ҳал этилади¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 31-боби; 283-модданинг 2-банди; Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1991 йил 20 декабрдаги (1997 йил 2 май ва 1998 йил 11 сентябрдаги қўшимча ва ўзгартиришлари билан) «Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги қарори.

VIII боб. ПЕНСИЯЛАРНИ ТАЙИНЛАШ ВА ТУЛАШ

1-§. Пенсияларни тайинлашнинг умумий тартиби ва асосий қондалари

Пенсияларни тайинлаш пенсия тайинлаш ваколатига эга бўлган органлар томонидан қовун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартиб ва муддатларда амалга оширилади.

Пенсия тайинлаш ҳуқуқига ҳозирги пайтда қуйидаги органлар ҳақлидирлар:

- 1) туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимлари;
- 2) Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар, Чегара қўшинлари давлат қўмитаси, Фавқулодда вазиятлар вазирликлари, Миллий хавфсизлик хизмати давлат қўмитаси, пенсия тайинлаш ҳамда тулаш органлари.

Барча фуқароларга, шу жумладан, муддатли ҳарбий хизматдаги ҳарбий хизматчиларга пенсиялар туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланади.

Офицерлар таркибидан бўлган шахслар, прапоршиклар, мичманлар ва бошқа муддатидан ташқари хизматни ўтаётган ҳарбий хизматчилар, ички ишлар, Миллий хавфсизлик хизмати, фавқулодда вазиятлар вазирлиги, Чегара қўшинлари давлат қўмитасининг бошшиклар ҳамда оддий аскарлар таркибидан бўлган ҳарбий хизматчиларига мудофаа вазирлиги ёки бошқа вазирлик, идоранинг пенсия бўлимлари томонидан белгиланган тартибда тайинланади.

Фуқароларга пенсия тайинлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунининг 43-моддасида белгилаб қўйилгандир. Унга кўра:

Ходимларга ва уларнинг оила аъзоларига (боқувчисини йўқотган тақдирда) пенсия тайинлаш тўғрисидаги ариза охириги иш жойидаги корхона, муассаса, ташкилот маъмурияти орқали берилади.

Жамоа хўжаликлари ва бошқа кооперативларнинг аъзолари ва уларнинг оилаларига пенсия тайинлаш тўғрисидаги ариза жамоа хўжалиги (кооператив) бошқаруви орқали берилади.

Маъмурият (бошқарув) ариза тушган кундан эътиборан 10 кунлик муддат ичида стаж ва иш ҳақи тўғрисидаги зарур ҳужжатларни расмийлаштиради ҳамда уларни берилган ариза ва ўз тақдимномаси билан бирга аризачи истиқомат қиладиган туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига юборади. Башарти пенсия тайинлашни сўраб мурожаат этган ходимга пенсия тайинлашга тавсия этиш рад қилинса, унга рад этиш сабаблари кўрсатилган ҳолда ёзма хабар қилинади.

Пенсия тайинлашни сўраб мурожаат этган шахс маъмуриятнинг (бошқарувнинг) пенсия тайинлашга тавсия этишни рад этган қарорига рози бўлмаган ҳолларда, у пенсия тайинланишини сўраб бевосита туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига ариза бериши мумкин.

Дехқон (фермер) ҳўжаликлари аъзоларига, якка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи шахсларга, бошқа фуқароларга ва уларнинг оила аъзоларига пенсия тайинлаш тўғрисидаги аризалар бевосита аризачиларнинг истиқомат жойидаги туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига берилади.

Ижтимоий таъминот бўлимлари пенсиялар тайинлаш масалалари юзасидан тушунтириш ва маълумотлар беришлари, шунингдек, аризачига зарур ҳужжатларни олишида кўмаклашишлари шарт.

Ижтимоий таъминот бўлимлари корхоналар, ташкилотлар ва айрим шахслардан тегишли ҳужжатларни талаб қилиш, зарур ҳолларда эса уларнинг берилиши асослилигини текшириш ҳуқуқига эгадирлар.

Корхоналар ва ташкилотлар пенсия учун (пенсия қайта ҳисобланиши учун) ҳужжатларни ўз вақтида тақдим этмаслик ёки ишончсиз маълумотлари бўлган ҳужжатларни тақдим этиш оқибатида пенсионерга етказилган зарар учун унинг олдида қонун ҳужжатларида белгиланганидек жавобгар бўладилар.

Корхона ёки пенсионер томонидан маълумотлари ишончсиз ҳужжатлар тақдим этилиши оқибатида давлатга зарар етказилган тақдирда, етказилган зарар бюджетдан ташқари

Пенсия жамғармасига тўланади. Бунда корхона томонидан етказилган зарар ижтимоий таъминот бўлимидан тегишли хабарнома олинган кундан бошлаб бир ой ичида пенсионер томонидан етказилган зарар эса белгиланган тартибда пенсиядан чегириб қолиш орқали қопланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори билан «Пенсия тайинлаш учун зарур бўлган ҳужжатларни тақдим этиш ва расмийлаштириш тартиби тўғрисида низом тасдиқланган бўлиб¹, унга кўра пенсия тайинлаш ҳақидаги аризага қўшиб тақдим этиладиган ҳужжатлар рўйхати, ҳужжатларни кўриб чиқиш, тайёрлаш муддатлари ва тартиблари белгилаб қўйилган.

Мазкур низомда ҳар хил пенсия учун талаб этиладиган ҳужжатлар назарда тутилган.

Жумладан, низомнинг 5-бандига биноан ёшга доир пенсия тайинлаш тўғрисидаги аризага:

а) меҳнат стажини (умумий ва махсус) тасдиқлайдиган ҳужжатлар;

б) иш ҳақи тўғрисидаги маълумотнома.

Бундан ташқари, зарур ҳолларда қуйидагилар тақдим этилади:

в) бола туғилганлиги ва у саккиз ёшгача тарбия қилинганлиги ҳақидаги ҳужжат;

г) аризачининг фарзанди болалиқдан ногирон ёки ногирон бола эканлигини тасдиқловчи ҳужжатлар;

д) аризачи уруш иштирокчиси эканлигини тасдиқловчи ҳужжатлар;

е) даволаш муассасасининг аризачи гипофизлар миттилик касалига чалинган (лилипут)лиги ва гавда тузилишида мутаносиблик бузилган пакана эканлиги тўғрисидаги ҳужжат.

Уруш ногиронларига «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни 12-моддасининг «а» бандига мувофиқ, пенсия тайинланганда ва уларнинг пенсияларига қонуннинг 28-моддаси «а», «б»,

¹ Ўзбекистон Республикасининг янгиёздан пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлари тўплами. — Т.: Меҳнат, 1994. 80-бет.

«в» бандларига мувофиқ, устамалар ҳисобланганда ижтимоий таъминот бўлими аризага тиббий-меҳнат эксперт комиссиясидан (ТМЭК) олинган текширув далолатномасидан кўчирма илова қилади.

Меҳнатда майибланганлик ёки касб касаллиги оқибатида I ва II гуруҳ ногирони бўлган вақт иш стажига қўшиладиган ҳолларда аризага ТМЭК текшириш далолатномаларидан кўчирмалар илова қилинади.

Низомнинг 6-бандида ногиронлик пенсияси тайин этилиши сўраб ариза берилаётганида қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилиши лозимлиги кўрсатиб қўйилган:

Ногиронлик пенсиясини тайинлаш тўғрисидаги аризага қуйидагилар илова қилиниши керак:

а) меҳнат стажини (умумий ва махсус) тасдиқловчи ҳужжатлар;

б) иш ҳақи тўғрисидаги маълумотнома.

Агар ногиронлик меҳнатда майибланиш оқибатида содир этилган бўлса, унда бахтсиз ҳодиса ҳақидаги далолатнома (ёки бошқа расмий ҳужжат) тақдим этилади.

Бундан ташқари, зарур ҳолларда қуйидагилар тақдим этилади:

в) аризачининг ёлғиз ва ўзгалар ёрдамига муҳтож деб тан олинганлиги тўғрисидаги ҳужжат;

г) аризачининг уруш иштирокчиси эканлигини тасдиқловчи ҳужжат.

Ижтимоий таъминот бўлими аризага тиббий-меҳнат эксперт комиссияси (ТМЭК)дан олинган текширув далолатномасидан кўчирмани илова қилади.

Низомнинг 7-моддасида боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинлашдан олдин ариза билан бирга қуйидаги ҳужжатлар ҳам топширилиши кўзда тутиб қўйилган:

а) пенсия тайинланаётган шахснинг ёшини тасдиқловчи туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома ёки паспорт;

б) оила аъзосининг вафот этган боқувчига қариндошлиги муносабатларини тасдиқловчи ҳужжатлар;

в) фуқаролик ҳолати актларини қайд қилиш бўлимининг боқувчининг вафот этганлиги тўғрисидаги гувоҳномаси ёки унинг бедарак йўқолганлигини тасдиқловчи ҳужжат;

г) оила боқувчисининг ёши тўғрисидаги ҳужжат (агар вафот этганлик ҳақидаги гувоҳномада ёши кўрсатилмаган бўлса);

д) боқувчининг меҳнат стажини тасдиқловчи ҳужжатлар;

е) боқувчининг иш ҳақи тўғрисидаги маълумотнома.

Бундан ташқари, зарур ҳолларда қуйидагилар тақдим этилади:

ж) боқувчининг қарамоғида бўлган унинг оила аъзолари таркиби тўғрисида маҳалла, қишлоқ (шаҳарча), овул (уй-жой органлари) фуқаролари йиғинининг маълумотномаси ёки бошқа ҳужжатлар;

з) умумтаълим мактаблари, касб-хунар коллежлари, ўрта махсус ва олий ўқув юртларининг оиланинг 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган аъзолари ўқувчилар эканлигини тасдиқловчи маълумотномалари;

и) маҳалла, қишлоқ (шаҳарча), овул (уй-жой органлари) фуқаролари йиғинининг вафот этганнинг ота-онаси турмуш ўртоғи, буваси, бувиси, акаси (укаси) ёки опаси (синглиси), вафот этганнинг 3 ёшга тўлмаган болалари, ака-укалари, опа-сингиллари ёки набираларига қараш билан бандлигини ва ишламаётганлигини тасдиқловчи маълумотномаси.

Агар боқувчининг ўлими меҳнатда майибланиш оқибатида содир бўлган бўлса, бахтсиз ҳодиса ҳақидаги далолатнома (ёки бошқа расмий ҳужжат) ҳам тақдим этилади.

Бунда ижтимоий таъминот бўлими томонидан бошқа ҳужжатлар ҳам талаб қилиниши мумкин.

Пенсия тайинлаш учун зарур ҳужжатларнинг асл нусхаси ҳам ёки уларнинг нотариал тартибда ёхуд корхона, ташкилотлар, ижтимоий таъминот бўлимининг бевосита ўзи томонидан тасдиқланган нусхалари ҳам топширилиши мумкин.

Меҳнат стажини тасдиқловчи ҳужжат (меҳнат дафтарчаси, маълумотнома ва бошқалар)нинг фақат асл нусхаси топширилиши талаб қилинади.

Низомга кўра, мулкчилик ва тадбиркорлик шаклидан қатъи назар, барча корхона ва ташкилотларнинг иш берувчилари ҳар йилнинг бошида келаётган йилда пенсия ёшига етадиган барча ходимлар, ширкат, деҳқон (фермер) хўжалиги аъзолари рўйхатини тузиб чиқиши, пенсияга чиқиш ёшига етадиган кундан кечикмасдан ходимга бу ҳақда хабар бериши, ходим пенсияга чиқиш истагини билдирса, унинг аризаси асосида зарур ҳужжатларни тайёрлаш ва 10 кун ичида ўз тавсияномаси билан бирга ижтимоий таъминот бўлимига тақдим этиши лозим бўлади.

Ижтимоий таъминот бўлими тақдим этилган ҳужжатларни қабул қилиб олади. Агар улар нотўғри расмийлаштирилган бўлса, у ҳолда камчиликларини кўрсатиб аризага қайтариб беради. Башарти камчиликлар 3 ой ичида баргараф этилиб қайта тақдим этилса, у дастлаб ариза берилган кундан бошлаб қабул қилиб олинган ҳисобланади ва ариза 10 кун ичида кўриб ҳал этилмоғи лозим.

2-§. Пенсия тайинлашда ўртача ойлик иш ҳақини ҳисоблаш тартиби

Тайинланадиган пенсиялар миқдорини белгиловчи асосий омил - ўртача ойлик иш ҳақидан иборат. Шу сабабли ўртача ойлик иш ҳақи тўғри аниқланиши ва тўғри ҳисобланиши муҳим аҳамиятга эгадир.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 31-моддасида ўртача ойлик иш ҳақини аниқлашнинг умумий қоидалари белгилаб қўйилган бўлиб, унга кўра:

Пенсияни ҳисоблаб чиқариш учун, ишдаги танаффуслар мавжудлигидан қатъи назар, бутун меҳнат фаолияти давомидаги исталган кетма-кет келган беш йилликдаги (пенсия сўраб мурожаат этган кишининг танлови бўйича) ҳақиқий ўртача ойлик иш ҳақи олинади.

Ўртача ойлик иш ҳақи кетма-кет ишланган олтмиш календарь ойдаги иш ҳақининг умумий миқдорини олтмишга бўлиш йўли билан аниқланади. Бунда пенсия сўраб

муурожаат этган кишининг хоҳишига қараб, ишга кириш ёки ишдан бўшаш муносабати билан иш кунлари сони тўлиқ бўлмаган ойлар ишланган тўлиқ календарь ойлар сифатида ҳисобга олинади.

Пенсия сўраб муурожаат этган киши беш йилдан оз вақт ишлаган ҳолларда ўртача ойлик иш ҳақи ишланган календарь ойларидаги иш ҳақининг умумий миқдорини шу ойлар сонига бўлиш йўли билан аниқланади.

Мавсумий ишларда банд бўлган ходимларга пенсия тайинлашда амалдаги ўртача ойлик иш ҳақи исталган кетмакет беш мавсумдаги иш ҳақини олтмишга бўлиш йўли билан аниқланади.

Пенсияни ҳисоб-китоб қилиш учун энг кам иш ҳақининг саккиз ҳиссасидан ортиқ бўлмаган иш ҳақи олинади.

Пенсияни ҳисоблаб чиқариш учун олинadиган ўртача ойлик иш ҳақи энг кам ойлик иш ҳақи миқдоридан оз бўлган ёки иш ҳақи тўғрисидаги маълумотлар умуман бўлмаган ҳолларда иш стажи учун пенсия энг кам ойлик иш ҳақига қараб ҳисоблаб чиқарилади.

Пенсияларни ҳисоблаб чиқариш учун иш ҳақига амалдаги қондаларга кўра суғурта бадаллари олинadиган меҳнат ҳақининг барча турлари қўшилади.

Давлат томонидан ижтимоий суғурталанмайдиган шахсларнинг пенсиясини ҳисоблаб чиқариш учун иш ҳақига суғурта бадаллари олинadиган меҳнат ҳақи турларига ўхшаш пул таъминотининг барча турлари қўшилади.

Пенсия сўраб муурожаат этган кишининг хоҳишига биноан ўқув даврида тўланган стипендия иш ҳақига тенглаштирилади.

Иш вақтини ҳисоб-китоб қилиш мумкин бўлмаган ходимларнинг (фермерлар, яқка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи шахслар, айрим фуқароларнинг юмушларини бажарувчилар ва ҳоказолар) пенсияларини ҳисоблаб чиқариш учун иш ҳақи миқдори Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига тўланган суғурта бадаллари миқдорига қараб аниқланади.

Натура ҳолида берилган иш ҳақи Пенсия жамғармасига тўланган ижтимоий суғурта бадаллари миқдорига кўра ҳисобга олинади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори билан суғурта бадаллари қўшилмайдиган ва пенсияни ҳисоблаб чиқаришда ҳисобга олинмайдиган иш ҳақи ва бошқа тўловлар рўйхати тасдиқланган (қарорнинг 9-илоvasи). Унга кўра қуйидагилар ўртача ойлик иш ҳақини ҳисоблаб чиқариш пайтида ҳисобга олинмаслиги лозим:

1. Фойдаланилмаган таътил учун компенсация.

2. Ишдан бўшаётганда тўланадиган ёрдам пули.

3. Моддий ёрдам сифатида бериладиган ҳар хил пул нафақалари миқдори.

4. Компенсация тўловлари (хизмат сафарлари бўйича суткаликлар ва суткаликлар ўрнига берилган тўловлар, меҳнат-кашларга майиб бўлиш ёхуд уларнинг иши билан боғлиқ ҳолда саломатликка етказилган бошқа шикастланишнинг ўрнини қоплаш учун бериладиган тўловлар).

5. Ходимларнинг айрим тоифаларига текин берилган квартира, коммунал хизмат, ёқилғи йўл-ҳақи қиймати ёки унинг ўрнини қоплаш қиймати.

6. Берилган махсус кийим-бош, махсус пойабзал ва бошқа яқка тартибда химояланиш воситалари, совун, ёғдан тозаловчи воситалар, сут ҳамда даволаш ва касалликни олдини олиш учун овқатлантириш қиймати.

7. Бепул овқат қиймати.

8. Тушлик овқатга бериладиган пул, санаторий-курортларга, дам олиш уйларига бериладиган йўлланмалар қиймати, стационар ва амбулаторияда даволаниш учун тўланадиган ҳақ.

9. Бошқа жойга ишга ўтказилганда ёки ишга ўтганда кўчиб ўтиш, мол-мулкни ташиш ва турар жойни ижарага олиш бўйича харажатларнинг ўрнини қоплаш.

10. Доимий иш йўлда ўтадиган ёки кўчиб юриш тусига эга бўлган ҳолларда ёхуд хизмат сафарлари муносабати

билан суткалик пул ўрнига иш ҳақига қўшимчалар ва устамалар.

11. Меҳнат учун тақдирланмасдан ишлаган кунлар (шанбаликлар, якшанбаликлар ва бошқалар) учун ҳамда тегишли бюджетга ва хайрия жамғармаларига ўтказиладиган иш ҳақи.

12. Юбилей саналари, туғилган кунлар, узоқ йиллик ва нуқсонсиз меҳнат фаолияти, фаол ижтимоий иши ҳамда бошқа шунга ўхшаш ҳоллар муносабати билан иш ҳақи фонди (меҳнатга ҳақ тўлаш фонди) ҳисобидан бериладиган рағбатлантирувчи тўловлар (мукофотлар ҳам шу жумлага киради).

13. Мусобақалар, кўриклар, танловлар ва бошқаларда мукофотли ўринларни эгаллаганлик учун бериладиган пул мукофотлари.

14. Ишлаб чиқаришдан бўшаган ҳолда ўқишга юборилган ўқувчиларга корхона ва ташкилотлар томонидан тўланадиган стипендиялар.

15. Олий ва ўрта махсус ўқув юртини тамомлагандан кейин таътил вақтида ёш мутахассисларга корхона, муассаса ва ташкилот томонидан тўланадиган нафақалар.

16. Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар, ишсизлик нафақалари, ижтимоий нафақалар ва пенсиялар.

Ишловчиларнинг иш ҳақига минтақавий коэффициент белгиланган ҳудудларда яшовчи шахслар ва оилаларга пенсия тайинлашда минтақавий коэффициент эътиборга олинган ҳолда ҳисоблаб чиқилган амалдаги иш ҳақи ҳисобга олинади.

Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш шароитларида юз берган инфляция (пул қадрсизланиши) жараёнлари ва шу туфайли аҳоли даромадларини вақти-вақти билан индексацияланиши оқибатида турли йиллардаги иш ҳақининг номинал кўрсаткичлари ҳар хил бўлиб қолди ҳамда бу ҳол пенсия тайинлашда катта ноқулайликларни юзага келтирди. Ушбу ноқулайликларни бартараф этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ўзининг 1992 йил 21 августдаги фармойишига кўра турли йиллардаги ўртача иш

ҳақини ҳисоблаб чиқариш тартибига тузатиш коэффициентини жорий қилди ва шу йўл билан турли йиллардаги иш ҳақларининг реал миқдорини ўзаро баробарлаштирилган.

3-§. Пенсияларни ҳисоблаб чиқариш

Пенсиялар миқдорини ҳисоблаб чиқариш пайтида иш ҳақи миқдори ва меҳнат стажи ҳажми муҳим ўрин тутади.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 25-моддасига кўра пенсияларнинг миқдори уч таркибий қисм:

- а) пенсиянинг таянч миқдори;
- б) иш стажи учун пенсиянинг оширилиши;
- в) пенсияга қўшиладиган устама ҳақлардан ташкил топади.

Ушбу уч таркибий қисмнинг аниқланиши турли пенсия турларида бир мунча ўзига хос хусусиятларга эга бўлса-да, уларни ҳисоблаб чиқарилишида улар асос қилиб олинади.

Пенсиянинг таянч миқдори

Ёлга доир пенсия тайинлашда – пенсия ҳисоблаб чиқариш учун олинadиган ўртача ойлик иш ҳақининг (энг кам ойлик иш ҳақининг саккиз баробаридан ортиқ бўлмаган доирада) 55 фоизи, лекин энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизидан кам бўлмаган миқдорда таянч миқдори белгиланади.

Ногиронлик пенсиясининг таянч миқдори. I-II гуруҳ ногиронлари учун ҳисоблаб чиқарилган ўртача ойлик иш ҳақининг (энг кам ойлик иш ҳақининг 8 баробаридан кўп бўлмаган миқдорда) 55 фоизи; III гуруҳ ногиронлари учун эса - ўртача ойлик иш ҳақининг 30 фоизи, аммо энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизидан кам бўлмаган миқдорда белгиланади.

Боқувчисини йўқотганлик пенсиясининг таянч миқдори oilанинг ҳар бир меҳнатга яроқсиз аъзосига ўртача ойлик иш ҳақининг 30 фоизи, лекин энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизидан кам бўлмаган миқдорда. Чин етим (ҳам отаси ва ҳам онасидан айрилган) болалар учун

пенсия ҳисоблашда унинг ота-онаси ўртача ойлик иш ҳақи жамининг 30 фоизи миқдорида, аммо энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизи миқдорида белгиланади.

Иш стажи учун пенсиянинг оширилиши. Тўлиқ пенсия тайинлашда талаб этиладиганидан ортиқча иш стажининг ҳар бир тўлиқ йили учун пенсиянинг таянч миқдори:

а) ёшга доир пенсия тайинлашда - ҳисоблаб чиқарилган ўртача ойлик иш ҳақининг 1 фоизи миқдорида;

б) I-II гуруҳ ногиронлик пенсияси тайинлаш пайтида ўртача ойлик иш ҳақининг 1 фоизи миқдорида;

в) III гуруҳ ногиронларига - ўртача ойлик иш ҳақининг 0,5 фоизи миқдорида;

г) боқувчисини йўқотганлик пенсиялари оиланинг меҳнатга қобилиятсиз ҳар бир аъзоси учун ўртача ойлик иш ҳақининг 0,5 фоизи миқдорида, чин етимлар учун эса ота ва онанинг умумий (бирга қўшилган меҳнат стажи миқдорида кўра (энг кам ойлик иш ҳақининг 8 баробари доирасида) стажидан келиб чиқилгани ҳолда оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармонида кўра иш стажининг тўлиқ пенсия тайинлаш учун талаб этиладиган миқдордан ортиқ қисмини ҳисоблаб чиқишдаги чеклаш (ўртача ойлик иш ҳақининг 75 фоизидан ортиб кетишига йўл қўйилмаслиги тўғрисидаги чеклаш) 2002 йил 1 январдан бошлаб бекор қилинди.

Пенсия миқдорини ҳисоблашдаги учинчи таркибий қисм – пенсияларга қўшиладиган устама ҳақлардир.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунни 28-моддасига кўра пенсияларга қуйидаги миқдордаги устама ҳақлар қўшиб берилади:

а) I гуруҳ уруш ногиронларига – энг кам ойлик иш ҳақининг 150 фоизи;

б) II гуруҳ уруш ногиронларига – энг кам ойлик иш ҳақининг 125 фоизи;

в) III гуруҳ ногиронларига – энг кам ойлик иш ҳақининг 75 фоизи;

г) кўзи ожизлик бўйича I гуруҳ ногиронларига – энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизи;

д) I гуруҳ ногиронларига – энг кам ойлик иш ҳақининг 75 фоизи;

е) II гуруҳ ёлғиз ногиронларига – энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизи;

ж) уруш қатнашчилари ва уларга тенглаштирилган шахсларга – энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизи;

з) Иккинчи жаҳон уруши йилларида мамлакат ичкари-сида ишлаган ва ҳарбий мажбуриятни бажарган шахсларга – энг кам ойлик иш ҳақининг – 30 фоизи;

и) вафоти ҳарбий хизмат бурчларини бажариш билан боғлиқ ҳарбий хизматчиларнинг ота-оналари ва хотинларига (янги никоҳдан ўтмаганларга) – энг кам ойлик иш ҳақининг 30 фоизи;

к) Ўзбекистон Республикаси олдида алоҳида хизматлари бўлган шахсларга – хизматларига қараб – энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизидан 150 фоизигача;

л) ёшидан қатъи назар имтиёзли пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга бўлган артистлар – энг кам ойлик иш ҳақининг 75 фоизи;

м) театр-концерт ташкилотлари артистлари ва бадиий ходимларига, театр ва мусиқа санъати ижодий ходимлари тайёрловчи ўқув муассасаларининг профессор-ўқитувчилари ва концертмейстрларига, Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган рўйхатта кўра – энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизи».

Қонун ҳужжатларида назарда тутиб қўйилган ҳолларда бир нечта устама ҳақ берилишига ҳам йўл қўйилиши мумкин.

Тайинланган пенсиялар кейинчалик қайта ҳисобланиши мумкин. Пенсияни қайта ҳисоблашга асос бўладиган ана шундай ҳолатлар «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 49-моддасида кўрсатиб қўйилган бўлиб, улар қуйидаги ҳолларда қайта ҳисобланади:

Пенсионер пенсия миқдори га таъсир кўрсатувчи (пенсия тайинланишига бўлган иш стажи ва иш ҳақи тўғрисидаги ҳамда бошқа) қўшимча ҳужжатларни тақдим этган тақдирда;

ногиронлик гуруҳи ўзгарганда;

боқувчисини йўқотганлик пенсияси оладиган оила аъзолари сони ўзгарганда;

энг кам ойлик иш ҳақи миқдорлари ўзгарган тақдирда;

минтақавий коэффициент белгиланган (бекор қилинган) ёки унинг миқдори ўзгарган тақдирда;

даромадлар индексация қилинган тақдирда амалга оширилади.

Пенсионерлар пенсияни қайта ҳисоблаш учун ана шундай ҳуқуқ пайдо бўлганидан кейин исталган вақтда мурожаат этишлари мумкин.

Пенсияни ошириш ҳуқуқи пайдо бўлганида тайинланган пенсияни қайта ҳисоблаш пенсионер пенсияни қайта ҳисоблаш учун мурожаат этган ойдан кейинги ойнинг биринчи кунидан амалга оширилади.

Пенсия миқдорини камайтиришга сабаб бўладиган ҳолатлар вужудга келган тақдирда қайта ҳисоблаш ана шу ҳолатлар пайдо бўлган ойдан кейинги ойнинг биринчи кунидан бошлаб амалга оширилади.

4-§. Пенсияларни тўлаш

Пенсиялар тайинланган кундан бошлаб, яъни ёшга доир пенсия – пенсия олиш ҳуқуқи пайдо бўлган, ногиронлик белгиланган кундан бошлаб уч ой ичида мурожаат қилинган бўлса, боқувчисини йўқотганлик пенсияси эса марҳум боқувчи вафот қилган (пенсия олиш ҳуқуқи пайдо бўлган) кундан бошлаб олти ой ичида пенсия тайинлашни сўраб мурожаат қилган бўлса – пенсия олиш ҳуқуқи юзага келган кундан, бошқа ҳолларда – ариза берилган кундан бошлаб тайинланади ҳамда ишламайдиган пенсионерларга улар доимий истиқомат қилиб турган жойдаги ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тўланади.

Пенсияга чиққанидан кейин ҳам иш фаолиятини давом эттираётган пенсионерларга эса пенсия улар меҳнат муносабатида бўлиб турган корхона, ташкилот кассаси орқали тўланади.

Ишламаётган пенсионерларга пенсия тўлаш Алоқа вазирлиги корхоналари (алоқа бўлими) ёки пенсионерга шахсий счёти очиш орқали халқ банки муассасалари орқали амалга оширилади.

Ишламаётган пенсионерларга пенсияларни алоқа корхоналари (алоқа бўлимлари) орқали тўлашга оид бўлган барча масалалар Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги ва Алоқа вазирликлари томонидан биргаликда тасдиқланган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1995 йил 30 августда рўйхатга олинган «Ўзбекистон Республикаси Алоқа вазирлиги корхоналари томонидан пенсия ва нафақаларни тўлашга доир қўлланма»да белгилаб берилган¹.

Пенсия ва нафақа фақат пенсионернинг ёки нафақа олувчининг яшаш жойида (рўйхатдан ўтган ерда) тўланади. Шу сабабли топшириқнома ва рўйхат пенсия ёки нафақа олувчининг яшаш жойидаги алоқа боғламаси (почтамт) учун ҳақиқий ҳисобланади.

Пенсия ва нафақа олувчи бошқа боғлама хизмат қиладиган янги жойга кўчиб ўтганда, кўчиб кетган пенсионер рўйхатга киритилмайди. Ижтимоий таъминот идоралари пенсия олувчининг янги турар жойидаги алоқа боғламасига янги тўлов ҳужжатларини жўнатади.

Пенсия ва нафақани тўлаш ой сайин нақд пул билан қуйидаги тартибда уйга элтиб бериш орқали амалга оширилади.

- рўйхат бўйича – 4 дан 21 кунгача;
- Тошкент шаҳри бўйича – 1 кундан 18 кунгача.

Пенсия олувчининг алоқа бўлимига топширган аризасига кўра, пенсия ва нафақа тўлашни жадвалда белгиланган кунларда ёки ундан кейин тўлов даврининг охирида бего-

¹ «Фуқароларнинг пенсия таъминоти тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунига шарҳлар. Т., 1996 йил, 214-бет.

сита алоқа боғламасининг операцион (муомала) кассасида амалга ошириш мумкин.

Шу билан бирга алоқа идоралари ижтимоий таъминот идораларига пенсияни бевосита алоқа боғламаларида олишни хоҳловчи пенсионерлар туғрисидаги хабарни ой сайин маълум қилади.

Пенсия ва нафақаларни тўлаш тўлов ҳужжатларида кўрсатилган қатъий белгиланган муддатларда амалга оширилади. Ойлик тўлаш муддати пенсионерга биринчи тўлаш пайтида маълум қилинади.

Пенсия ва нафақаларни тўлаш муддати дам олиш кунига ёки байрам кунига туғри келганда республика банки билан келишиб, жорий ой давомида белгиланган тўлаш муддатидан уч кун олдин амалга оширилади.

Пенсия биринчи марта тўланганда пенсия олувчи томонидан топшириқнома паспорти асосида тўлғизилади, пенсия пули миқдорини, пенсия олинган кунни кўрсатиб, имзо чекади. Паспорт маълумотлари почта ходими томонидан текшириб кўрилади.

Агар пенсия ёки нафақа пулини олувчи имзо қўя олмаса (саводсиз, саломатлик ҳолати бўйича), у бошқа кишини ёки қариндошини чақиритиб керак (ижтимоий таъминот ва алоқа боғламаси ходимларидан ташқари). У пул олишга қўл қўяди ва ўз паспортининг рақами, серияси, ким томондан ва қачон берилганлигини кўрсатади. Почтачи бу маълумотларни кўрсатилган ҳужжат билан солиштириб текширади.

Пенсионер, нафақа олувчи пенсия, нафақа олиш ваколатини бошқа кишига ишонч қўғози орқали бериши мумкин (8-илова), бунда ишончнома нотариал тартибда ёки олувчи яшайдиган жойдаги маҳалла, қишлоқ (посёлка), овул фуқаролари йиғинида ёки ишончномани берган пенсионер даволанаётган даволаш муассасалари томонидан тасдиқланиши керак.

Пенсия ишончнома бўйича унда кўрсатилган муддат ичида, бироқ бир йилдан ортиқ бўлмаган муддат ичида тўланади.

Агар ишончномада муддат кўрсатилмаган бўлса, у ўз кучини бир йил давомида сақлайди.

Ишончнома бўйича нафакалар унда кўрсатилган муддат давомида, бироқ фақат ишончнома берилган календарь йил ичида берилади.

Янгиланадиган ишончнома бўйича пенсия, нафақа олувчининг доимий яшаш жойида бўлмаган барча вақтлари учун ёки унинг даволаш муассасасида бўлган вақтида туланиши мумкин.

Биринчи тулангандан кейин ишончнома олиб қўйилади ва алоқа боғламасида алоҳида тартибда сақланади.

Пенсия, нафақани ишончнома билан берганда почтачи (оператор) унинг тўғри расмийлаштирилганлигини текширади. Пенсия ёки нафақани ишончнома билан олувчи шахс топшириқномага ўзининг паспорт маълумотларини (серияси ва рақами, ким ва қачон берилгани) кўрсатади ва тегишли ойга пул олганлигига имзо қўяди.

Пенсия ва нафақани ижтимоий таъминот ва почта алоқаси ходимларига ишончнома бўйича тулаш қатъиян тақиқланади.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунни 59-моддасига кўра:

Пенсионерга ҳисоблаб чиқариб қўйилган, лекин унинг томонидан ўз вақтида талаб қилиб олинмаган пенсия пули пенсияни олиш мақсадида мурожаат этилганидан олдинги уч йилдан ошмаган давр учун туланади.

Пенсияни тайинловчи ёки туловчи органнинг айби билан ўз вақтида олинмай қолган пенсия пули ўтган давр учун муддати чекланмаган ҳолда туланади.

Пенсионер вафот этиши туфайли олинмасдан қолган пенсияни тулаш ва дафн этиш учун нафақа тулаш тартиблари фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисидаги қонуннинг 63-моддасида белгилаб қўйилган бўлиб:

Пенсионер олиши лозим бўлган ва унинг вафоти муносабати билан олинмай қолган пенсия пули мерос таркибига киритилмасдан боқувчисини йўқотганлик пенсияси билан таъминланадиган шахслар (19, 20-моддалар) доирасига

кирувчи оила-аъзоларига тўланади. Ота-онаси, эри (хотини), шунингдек, пенсионер билан у вафот этган кунигача бир-галикда яшаб турган оила аъзолари бу пулни, улар боқувчисини йўқотганлик пенсияси билан таъминланадиганлар доирасига кирмаганлари тақдирда ҳам олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Пенсионер вафот этган ой учун олинмай қолган пенсия пули кўрсатиб ўтилган оила аъзоларига ойнанг у вафот топгунга қадар ўтган кунлари учун тўланади.

Оиланинг бир неча аъзоси мурожаат этган тақдирда пенсиянинг уларга тегишли суммаси уларнинг ўртасида тенг тақсимланади.

Пенсионер вафот этган тақдирда унинг оиласига ёки пенсионернинг дафн маросимини ўтказган шахсга икки ойлик пенсия миқдорида, лекин энг кам ойлик иш ҳақининг икки ҳиссасидан кам бўлмаган миқдорда дафн этиш нафақаси тўланади.

Кўрсатиб ўтилган пуллар, уларни олиш учун пенсионер вафот этганидан кейин 6 ой ичида мурожаат этилган тақдирда тўланади.

Чет элга доимий яшаш учун чиқиб кетишдан олдинроқ тайинланган пенсиялар туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига чиқиб кетиш тўғрисида ариза берилган кундаги ҳолатга кўра пенсия миқдори ҳисобидан чет элга чиқиб кетиш олдида 6 ойлиги олдиндан тўланади.

Бу фуқароларнинг чет элда бўлган вақти учун, агар давлатлараро битимларда (шартномаларда) ўзга қоидалар назарда тутилмаган бўлса, меҳнатда майибланиш ёки касб касаллиги оқибатида тайинланган пенсияларгина тўланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 23 июндаги қарори билан «Меҳнатда майибланиш ва касб касаллиги туфайли тайинланган пенсияларни бошқа мамлакатларга ўтказиш тартиби тўғрисида низом тасдиқланган.

Пенсиялар тўлаш соҳасида Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги аъзоси бўлган давлатлар ўртасида 1992 йил 13 мартада ўзаро битим тузилган бўлиб, ушбу битим асосида бу соҳадаги ўзаро ҳамкорлик тартибга солинади.

Чин етим болаларга тўлиқ давлат таъминотида турган даврида энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизи, ота-онасининг биридан жудо бўлган тўлиқ давлат таъминотида бўлган етим болаларга эса энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизи миқдорида тўланади ва ушбу сумма боланинг номига халқ банкида очилган омонат сметиға утказиб қўйилади.

Қариялар ва ногиронлар интернат уйларида (пансионатларида) яшовчи ёлғиз пенсионерларға пенсия билан улар таъминоти учун сарф-харажат ўртасидаги фарк, лекин тайинланган пенсиянинг камида 10 фоизи, уруш ногиронларига эса камида 20 фоизи тўланади. Рухий беморлар интернат уйларида яшовчи пенсионерларға пенсия тўланмайди.

Пенсионер стационар даволанишда (касалхонада ётиб даволанган) бўлган вақт учун пенсия тўлиқ тўланаверади.

Пенсионер содир этилган жинояти учун озодликдан маҳрум этилган ёки камоқ жазосига ҳукм этилган бўлса, пенсия тўлаш у жазони ўтаётган даврда тўхтатиб қўйилади ва жазони ўтаб чиққанидан сўнг берган аризасига биноан уни тўлаш қайта танланиши мумкин.

Пенсиялар ва уларға қўшиб бериладиган устама ҳақлардан солиқ олинмаслиги белгиланган.

Ишлаб турган пенсионерларға пенсия тўлаш. Юқорида қайд этилганидек, улар ишлаб турган корхона ва ташкилотлар томонидан иш ҳақи тўлашлик учун белгиланган муддатларда, бир ойда бир марта тўланади.

Ишлаб турган пенсионерларға пенсия тўлашнинг алоҳида қоидалари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 20 ноябрдаги «Ишловчи пенсионерларға тўланадиган пенсиялар ҳақидаги» ҳамда 1995 йил 28 декабрдаги «Улуғ Ватан уруши йилларида ҳарбий хизматни бажарган ва фронт ортида ишлаган шахсларға пенсия тўлаш тартиби тўғрисида»ги Фармонлар билан, кейинчалик қабул қилинган бошқа қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган.

Ушбу қонун ҳужжатларига кўра ишлаб турган пенсионерларға қоидаға кўра тайинланган пенсиянинг 50 фоизи миқдорида тўланади.

Куйидаги тоифага мансуб бўлган пенсионерларга пенсиялар улар ишлаб турган бўлса-да, пенсиянинг 100 фоизи миқдоридан тўланади:

1) иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳарбий хизматни ўтаган ва фронт ортида ишлаган шахсларга;

2) иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари ва ногиронларига (уларга тенглаштирилган шахсларга);

3) I-II гуруҳ ногиронларига;

4) Чернобиль атом электр станциясида юз берган ҳалокатни баргараф этишда қатнашган, ундан азият чеккан шахсларга;

5) ўрта ва кичик тиббиёт ходимлари;

6) провизорлар;

7) ногирон болалар интернат уйларида ва «Меҳрибонлик» уйларида тарбиячи бўлиб, кутубхоначи сифатида ишни давом эттираётган аёллар¹;

8) фуқаролар йиғинлари (махалла кўмиталари) Раислари² ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа шахслар. «Ишлаётган пенсионерларга пенсия тўлаш тартиби» Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1995 йил 20 декабрда рўйхатга олинган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг 1999 йил 16 июндаги рўйхатга олинган «Ёшга доир пенсияга чиққандан кейин ишлаётган аёлларга пенсияларни тўлиқ миқдорда тўлаш тартиби» мавжуд.

1995 йил 20 декабрда рўйхатга олинган «Тартибга» мувофиқ ижтимоий таъминот идоралари ҳисобида турган ва идоравий қарамлиги, мулкчилик ва ҳўжалик юритиш шакли, шунингдек, меҳнатга ҳақ тўлаш туридан қатъи назар қорхоналар, муассасалар, ташкилотларда (жумладан, диний ташкилотларда) ишловчи пенсионерларга пенсия иш жойидан тўланади.

Ўриндошлик билан ишовчи пенсионерларга пенсия асосий иш жойидан тўланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 17 мартдаги «Хотки-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 23 апрелдаги ФП-1990-сонли «Фуқаролар ўз-ўзини бошқариш органларини қўллаб-қувватлаш ҳақида»ги Фармони.

Ишловчи пенсионерларга пенсия ижтимоий суғурта жамғармасига ўтказиладиган бадаллар ҳисобидан тўланади.

Иш жойидан пенсия тўлаш ўтган ой учун ойнинг иккинчи ярмига тўланадиган иш ҳақи билан бир вақтда тўланади. Пенсия алоҳида рўйхат бўйича берилади.

Ўзи учун боқувчисини йўқотганлик пенсияси олувчи шахслар ишга кирган ҳолларда пенсия 50 фоиз миқдорда иш жойидан тўланади.

Бошқа оила аъзоларига боқувчисини йўқотганлик пенсияси олувчи ишловчи фуқароларга (васийларга) пенсия уларнинг яшаш жойидан тўлиқ миқдорда тўланади.

Хусусий (шахсий) тадбиркорлик билан шуғулланувчи пенсионерларга, шунингдек, деҳқон (фермер) хўжалигида ишловчиларга пенсия уларнинг яшаш жойидаги ижтимоий таъминот идоралари томонидан 50 фоиз миқдорда тўланади (тўлиқ миқдорда пенсия олиш ҳуқуқига эга бўлган пенсионерлардан ташқари).

Ижтимоий суғурта жамғармасининг вакиллик бўлимлари солиқ идоралари билан биргаликда мазкур тоифадаги пенсионерлар тўғрисида ижтимоий таъминот бўлимига хабар берадилар.

Муддатидан олдин тайинланган пенсия пенсионер ишга кирган захоти тўлашдан тўхтатилади.

Пенсионер ишга кирган, ишдан бўшаганлиги ҳақидаги маълумотлар корхона иш берувчиси томонидан белгиланган тартиб ва муддатда ижтимоий таъминот бўлимига маълум қилинади.

Тайинланган ва тўловга тақдим этилган пенсиядан қонунда назарда тутиб қўйилган ҳоллардагина ҳамда белгилаб қўйилган миқдордан кўп бўлмаган миқдорда чегирма қилиниши (ушлаб қолиниши) мумкин.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 65-моддасига кўра:

Пенсиялардан чегирмалар:

а) суднинг ҳал қилувчи қарорлари, ажримлари, қарорлари ва ҳукмлари (мулкий ундиришлар борасида), нотариал идораларнинг ижро варақалари ҳамда Ўзбекистон Респуб-

ликасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ ижроси суд ҳал қилув қарорларини ижро этиш учун белгиланган тартибда амалга ошириладиган бошқа ҳал қилувчи қарорлари ва қарорлар асосида;

б) туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимининг қарорига биноан – пенсионерга унинг томонидан қилинган суиистеъмолликлар оқибатида (қасддан нотўғри ҳужжатларни тақдим этиш, боқувчисини йўқотганлик пенсияси тайинланган оила аъзолари таркибидаги ўзгаришлар ҳақида маълумотлар тақдим этмаслик натижасида) ёхуд ҳисоблашдаги ёки бошқа техник хато оқибатида пенсия миқдоридан ортиқча пуллар тўланган тақдирда амалга оширилиши мумкин.

Пенсиялардан юқорида кўрсатиб ўтилганидан ташқари бошқа ҳеч қандай чегирмаларга йўл қўйилиши мумкин эмас.

Пенсиядан чегирмалар миқдори пенсионерга тўланиши лозим бўлган пулдан ҳисоблаб чиқарилади.

Ҳар ойлик чегирмалар миқдори пенсиянинг 50 фоизидан ошиши мумкин эмас.

Ортиқча тўланган пенсия пули бўйича қарздорлик тўлик узилгунга қадар пенсия тўлаш тўхтатилган ҳолларда (масалан, меҳнат қобилияти тикланганлиги туфайли) қолган қарз суд тартибида ундирилади.

5-§. Ҳарбий хизматчиларга пенсия тайинлаш ва тўлаш

Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқа ҳарбий тузилмаларнинг ҳарбий хизматчиларига (офицерлар, прапоршиқлар, мичманлар ва бошқа муддатдан ташқари ҳарбий хизматдаги ҳарбий хизматчилар) собиқ Иттифоқнинг бутунги кунда Ўзбекистон Республикасида амалда бўлиб турган «Ҳарбий хизматчиларни пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунга мувофиқ қуйидаги пенсиялар тайинланади:

а) узоқ йиллик ҳарбий хизмат пенсияси;

б) ҳарбий хизмат ногиронлик пенсияси;

в) ҳарбий хизматчи вафот этган тақдирда унинг қарамоғида бўлиб келган меҳнатга яроқсиз шахсларга тайинланадиган боқувчисини йўқотганлик пенсияси.

Юқорида эслатиб ўтилган қонунда ушбу пенсияларни олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доираси, пенсия тайинлаш асослари ва шартлари кўрсатиб қўйилган.

Ҳарбий хизматчи ва унинг оила аъзоларини пенсия билан таъминлаш, пенсияни тайинлаш ҳамда тулаш тегишли ҳарбий органларнинг пенсия бўлимлари томонидан қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартиб ҳамда муддатларда амалга оширилади.

1) Ҳарбий хизматчиларга узоқ йиллик хизмат қилганлик пенсиясини тайинлаш

«Ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунни 13-моддасига кўра *узоқ йиллик хизмат пенсиясини олиш ҳуқуқига қуйидагилар эга бўладилар:*

а) офицерлар, прапоршиқлар, мичманлар, муддатидан ташқари хизматни ўтаётган ҳарбий хизматчилар, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқа ҳарбий органларнинг бошлиқлар ҳамда оддий хизматчилар таркибидан бўлган шахслари – камида 20 йил ва ундан кўп хизмат қилган бўлсалар;

б) офицерлар, прапоршиқлар, мичманлар, урта, катта ва олий бошлиқлар таркибига кирувчи Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқа ҳарбий органларнинг ходимлари – 50 ёш ва ундан кейин ушбу ҳарбий хизматдан ёши туфайли ёки касаллиги, штатлар сони қисқартирилганлиги ёхуд саломатлиги аҳволи чекланганлиги оқибатида ҳарбий хизматдан бўшатишган бўлсалар ҳамда хизматдан бўшатишган кунга келиб камида 12 йилу 6 ой ҳарбий хизмат муддатига, камида 25 йил умумий меҳнат стажига эга бўлсалар.

Узоқ йиллик хизмат пенсиясининг миқдори қуйидагича бўлади:

а) 20 йиллик ҳарбий хизмат даври учун пул тўловларининг 40 фоизи, ёши ёки касаллиги туфайли хизматдан бўшатишган ҳарбий хизматчиларга эса – йиллик тўловларнинг 45 фоизи; 20 йилдан ортиқча ҳарбий хизматнинг ҳар бир йили учун тегишли ойлик тўловнинг 3 фоизи, аммо унинг 75 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда.

Камида 12 йилу 6 ой хизмат килган, умумий меҳнат стажи 25 йилдан кам бўлмаган 50 ёшдан ошган ҳарбий хизматчилар, ички ишлар органлари, Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқа ҳарбий органлар хизматчилари учун умумий 25 йиллик иш стажи учун ҳарбий хизматчи ойлигининг 40 фоизи ва 25 йилдан ортиқча ҳар бир тўлиқ меҳнат стажи йили учун 1 фоиздан қўшимча ҳақ миқдоридан пенсия тайинланади.

Ҳарбий хизматчиларнинг энг кам пенсияси миқдори пенсияларнинг расман белгиланган энг кам миқдоридан кам бўлмаслиги керак.

Ҳарбий хизматчиларнинг узок йиллик хизмат пенсияларига улар қарамоғида меҳнатга яроқсиз оила аъзолари борлиги, улар I гуруҳ ногирони, 80 ёшдан ошган пенсионерлар уларнинг қарамоғларида эканлиги ҳисобга олиниб устамалар қўшиб беришлик назарда тутилган.

2) Ҳарбий хизматчиларга ногиронлик пенсиясини тайинлаш

Ҳарбий хизматчи сифатида ногиронлик пенсиясини олишга қуйидагилар ҳақли бўладилар:

а) агар ногиронлик ҳарбий хизмат бурчини ўташ пайтида юз берган бўлса;

б) ҳарбий хизматдан бўшатишларидан сўнг уч ой ўтмасдан юз берган бўлса;

в) ногиронлик кейинчалик юз берган бўлса-да, аммо унинг сабаблари ҳарбий хизматни ўташ даврида олинган яраланиш, контузия ёки жароҳатлар оқибатида юз берган бўлса.

Ногиронлик гуруҳлари, сабаблари ва юз бериш вақти ТМЭК томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартиб-

да белгиланади. Ногиронлик, унинг сабабларига кўра уруш ногирони ва ҳарбий хизмат билан боғлиқ бўлмаган ногиронликка бўлинади.

Ҳарбий хизматчиларга қуйидаги миқдорда ногиронлик пенсияси тайинланади:

а) I-II гуруҳ уруш ногиронларига улар ойлик пул туловларининг 75 фоизи;

б) III гуруҳ уруш ногиронларига – ойлик маошларининг 50 фоизи;

в) бошқа ногиронларга: I-II гуруҳлар учун 55 фоиз, III гуруҳ ногиронлари учун эса 30 фоиз ойлик маошлари миқдориди.

Ҳарбий хизматчиларнинг ногиронлик пенсияларига қонун ҳужжатларда белгилаб қўйилган миқдорда устамалар қўшиб берилади («Ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 27-моддаси).

3) Ҳарбий хизматчиларнинг оила аъзоларига боқувчисини йўқотганлик пенсиясини тайинлаш

Ҳарбий хизматчиларнинг оила аъзолари боқувчисини йўқотганлик пенсиясини олишга қуйидаги ҳолларда ҳақли бўладилар:

а) агар боқувчи ҳарбий хизматни ўташ даврида вафот этган бўлса;

б) агар боқувчи ҳарбий хизматдан бўшатишгач уч ой ўтмасдан туриб вафот этса;

в) агар боқувчи хизматдан бўшатишгач, 3 ойдан кўп вақт ўтгач вафот этган бўлса-да, аммо унинг ўлимига хизматни ўташ даврида юз берган яраланиш, контузия ва бошқа жароҳатлар сабаб бўлган бўлса;

г) вафот этган пенсионер ҳарбий хизматчи пенсия олаётган даврда ёки пенсия тўлаш тўхтатилганидан сўнг 5 йил ўтмасдан туриб вафот этган бўлса;

д) ҳарбий ҳаракатлар даврида бедарак йўқолган ҳарбий хизматчиларнинг оила аъзолари вафот этган ҳарбий хизматчи оила аъзоларига тенглаштириладилар.

Ҳарбий хизматчи оила аъзоси сифатида боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқига унинг қарамоғда бўлиб келган, меҳнатга яроқсиз бўлган куйидаги шахслар ҳақли саналадилар:

а) марҳум ҳарбий хизматчининг 18 ёшга тўлмаган болалари, 18 ёшга етмаган ука-сингиллари, набиралари, 18 ёшга етган бўлса-да ногирон болалари, ука, сингиллари, набиралари (агар уларнинг меҳнатга яроқли ота-оналари бўлмаса);

б) 60 ёшдан ошган отаси, 55 ёшдан ошган онаси ёки бу ёшга етмасаларда – ногирон бўлсалар;

в) марҳумнинг 8 ёшга етмаган боласи парвариши билан банд бўлган ва ишламаётган хотини (эри), ота-онаси, бобоси, буvasи, опа-сингиллари ёшидан қатъи назар;

г) марҳумнинг бобоси ва бувиси агар қонун бўйича уларни боқишга мажбур бўлган бошқа қариндошлари бўлмаса.

Ота-онасидан маҳрум бўлиб қолган (чин етим) ҳарбий хизматчининг етим болаларига улар тўлиқ давлат таъминотида бўлган ҳолларда ҳам пенсия 100 фоиз тўланади. Бошқа етим болалар (ҳарбий хизматчи болалари) давлат таъминотида бўлганларида эса тайин этилган пенсиянинг 25 фоизи тўланади.

Ҳарбий хизматчининг хотини (эри) янги никоҳга кирганида ҳам боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Уғай ота, уғай она башарти вафот этган ҳарбий хизматчи уғай фарзандни камида 5 йил тарбиялаган ёки таъминлаган бўлса боқувчисини йўқотганлик пенсияси олишга ҳақли оила аъзолар таркибига киради.

Фарзандликка олувчилар ва фарзандликка олинувчилар умумий асосларда боқувчисини йўқотганлик пенсияси олишга ҳақли бўлади.

Боқувчисини йўқотганлик пенсиясининг миқдори

Ўзбекистонни ҳимоя қилиш пайтида ва бошқа ҳарбий ҳаракатлар пайтидаги яраланиш, контузия ёки жароҳатлардан вафот этган ҳарбий хизматчилар (Ички ишлар вазир-

лиги Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқа ҳарбий органларнинг ходимлари)нинг пенсия олишга ҳақли бўлган меҳнатга яроқсиз ҳар бир оила аъзосига марҳум ҳарбий хизматчи ойлик маошининг 40 фоизи миқдорида пенсия тайинланади.

Ҳарбий хизмат ва ҳарбий бурчни бажариш билан боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли вафот этган ҳарбий хизматчиларнинг қарамоғида бўлган меҳнатга яроқсиз оила аъзоларининг ҳар бирига марҳум ҳарбий хизматчи ойлик маошининг 30 фоизи миқдорида пенсия тайинланади.

Ҳарбий хизматчи оила аъзоларига тайинландиган боқувчисини йўқотганлик пенсиясининг энг кам миқдорлари қонун ҳужжатларида белгиланган (ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 40-моддаси).

Ҳарбий хизматчи оила аъзоларига ягона пенсия тайинланади ва ҳар бир оила аъзоси талаби билан умумий боқувчисини йўқотганлик пенсиясидан тегишли ҳисса ажратиб берилиши мумкин.

Ҳарбий хизматчиларга ва уларнинг оила аъзоларига пенсиялар тайинлаш тартиби, муддатлари ҳамда пенсияларнинг туланиш тартиблари «ҳарбий хизматчиларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунда (қонуннинг VI (51-54-моддалари) ва VII (55-63-моддалари) бўлимларида ҳамда тегишли ҳарбий идора (Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқалар) томонидан қабул қилинадиган идоравий меъёрий ҳужжатлар билан¹ тартибга солинади.

Ҳарбий хизматчи ёки унинг оила аъзолари ҳарбий хизмат пенсияси ўрнига ўз хоҳишлари билан умумий (фуқаролик) пенсияларини олишга ҳам ҳақли бўладилар.

¹ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1999 йил 21 декабрда рўйхатга олинган «Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги пенсияларига таъминотини туланишнинг вақтигачалик тартиби».

IX боб. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУКИДА НАҒАҚАЛАР

1-§. Нағақалар тушунчаси, уларнинг умумий тавсифи

Бозор муносабатлари қарор топиши шароитида аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш шаклларида бири нағақалар бўлиб, улар пенсиялардан кейинги, иккинчи ўринда туради ва аҳолининг муайян ночор табақаларига аниқ йўналтирилганлиги билан ажралиб туради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: «қанчалик қийин бўлмасин, давлат ва жамият пенсионерлар, серфарзанд оилалар, талабалар ҳамда аҳолининг кучли ижтимоий муҳофазага мухтож бўлган бошқа табақалари хусусида ғамхўрлик қилишни бир дақиқа бўлса ҳам унутгани йўқ»¹. Шунини айтиш кифояки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2002 йил 24 январда тасдиқланган «Қарияларни қадрлаш йили» давлат дастурини рўёбга чиқариш учун 91,3 миллиард сўм маблағ сарфлаш назарда тутилган. Фақат 2005 йилнинг ўзида 2,2 миллион оила ишончли ижтимоий ҳимоя билан таъминланган бўлиб, йилнинг биринчи ярмида ана шу мақсад учун давлат бюджетидан 6 % маблағ ажратилган², 2007 йил 1 январга келиб эса 2200 минг оила ижтимоий ёрдам олган, фуқароларнинг 14 тоифасига нағақаларнинг 30 тури берилмоқда; 16 минг киши бепул озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланмоқда³.

Ўзбекистонда ижтимоий қўллаб-қувватлаш, нағақалар билан таъминлаш, ижтимоий ёрдам кўрсатиш тобора аҳолининг ночор қатламларига аниқроқ йўналтирилмоқда ва бунда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг аҳамияти ҳамда ваколатлари мунтазам ошириб борилмоқда. «Давлат, жамият ва шахс ўртасидаги муносабатлар демократик тус олмоқда, – деган эди Республика Президенти

¹ Каримов И.А. «Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари». // «Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби». 5-том, –Т.: Ўзбекистон, 1997, 113-бет.

² Народное слово, 1999 йил, 11 сентябрь.

³ Иломова С.Т. Проблемы занятости миграции и трудов. Т., 2006. С.5.

И.А. Каримов, – Давлатга қарашли бўлмаган тузилмаларнинг ваколатлари кенгаймоқда. Уларнинг ижтимоий муносабатларни ривожлантиришда, жамиятни бошқаришда тутган ўрни тобора салмоқли ва фаол бўлиб бормоқда»¹.

Аҳолининг аниқ йўналтирилган ижтимоий қўллаб-қувватлашни кучайтиришга қаратилган қонунчилик фаолияти тобора кучайиб бормоқда ва ҳозирги пайтда ушбу масала ўзининг зарурий ҳукукий базасига, бугунги кун талабларини ўзида акс эттирувчи қонунчилик тизимига эга бўлди. Бунда айниқса Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 10 декабрдаги «Болали оилалар давлат томонидан қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш тўғрисида»ги Фармони ва унинг асосида қабул қилинган ҳукумат қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 13 январдаги «Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари родини ошириш тўғрисида»ги Фармони, 2002 йил 25 январдаги «Аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармони алоҳида ўрин тутди.

Нафақа ҳукукий категория сифатида фуқароларга ёки оилага давлат ижтимоий суғуртаси маблағлари, давлат бюджети ҳамда бошқа махсус манбалардан пул шаклида, мунтазам равишда ёки бир марта кўрсатиладиган ижтимоий ёрдамдан иборат бўлиб, пенсиялардан фарқ қилади ва одатда ёрдамчи хусусиятга эга бўлади ҳамда фуқаро турмуш кечирининг асосий манбаи бўлиб ҳисобланмайди. Пенсияларга хос бўлган асосий хусусиятлар – пул шаклида берилиши, қайтариб олинмаслик шарти билан ва текинга берилиши кабилар нафақаларга ҳам хосдир.

Пенсиялардан фарқли ўлароқ, нафақалар вақтинчалик хусусиятга эга, турмуш даражасини таъминлашнинг қўшимча манбаи бўлиб саналади ва нафақалар тайинланишида нафақа олувчининг аввалги меҳнат фаолияти ва меҳнат стажи унчалик катта аҳамиятга эга бўлмайди.

¹ Каримов И.А. «Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби». 5-том. –Т.: Ўзбекистон, 1997, 288-бет.

Нафақалар ўз манбаларига кўра:

1) давлат ижтимоий суғуртаси маблағларидан (бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағларидан) тўланадиган нафақалар;

2) давлат бюджет маблағларидан тўланадиган нафақалар;

3) бошқа манбалардан тўланадиган нафақаларга бўлинади.

Даврийлигига кўра:

1) мунтазам тарзда узоқ муддат давомида тўланадиган нафақалар;

2) бир марта тўланадиган нафақаларга бўлинади.

Нафақани олувчилар тоифасига кўра:

1) айрим фуқароларга тайинланадиган;

2) оилага тайинланадиган нафақалар мавжуд.

Булардан ташқари, нафақалар:

1) корхона ва ташкилотларнинг ходимларига тўланадиган;

2) болаларга тўланадиган;

3) ногиронларга тўланадиган;

4) ёлғиз қарияларга тўланадиган нафақаларга ва бошқа турдаги нафақаларга бўлиниши мумкин.

Нафақаларнинг турларини, уларни тайинлаш ва тўлашга оид қонунчилик қоидаларини билиш бу соҳада қонунчиликнинг таъминланиши, ижтимоий адолат қарор топтирилишида катта аҳамиятга эга.

2-§. Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар

Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича тайинланадиган ва тўланадиган нафақалар фуқароларни нафақалар билан таъминлашда етакчи ўрин тутаяди.

Ижтимоий таъминотнинг ушбу шакли фуқароларга Ўзбекистон Республикаси Конституциясида назарда тутилган муҳим ҳуқуқларнинг амалга оширилишини кафолатлайди (Конституциянинг 39-моддаси давлат ижтимоий суғуртаси

бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлашнинг ҳуқуқий асоси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси (XVI боб, 282-294-моддалар)¹; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикасида пенсия таъминоти тизимларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори; 2001 йил 16 мартда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатга олинган «Мажбурий бадаллар ва давлат ижтимоий суғуртаси бўйича ажратмаларни бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш тартиблари тўғрисида»ги йуриқнома²; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 24 августдаги қарори билан тасдиқланган «Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларнинг меҳнат стажини ҳисобга олиш ва бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига бадаллар тўлаш тартиби» ҳамда «Дехқон хўжалиги аъзолари ижтимоий суғуртаси ва ижтимоий таъминоти тўғрисида»ги низом³ ва нихоят Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 14 май куни рўйхатга олинган «Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги низом билан⁴ ва бошқа бир қатор меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинланиши нафақа олишга талабгор фуқаронинг (ёки унинг оила аъзосини) меҳнат фаолияти билан, унинг учун иш берувчилар томонидан ёки бевосита ўзи томонидан бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига ижтимоий суғуртаси ўз вақтида, тўлиқ ва мунтазам равишда тўлаб берилганлиги билан боғлиқ қилиб қўйилган. Яъни ижтимоий суғурта бадаллари тўланмайдиган иш фаолияти билан шуғулланиш ёки суғурта бадалларини мунтазам тўланмаганлиги одатда ижтимоий суғурта бўйича нафақалар олиш ҳуқуқи пайдо

¹ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси. –Т.: Адолат, 1999 йил.

² Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив ҳужжатлари Ахборотномаси. 2001 йил, 6-сон.

³ Ўзбекистон Республикасининг қонуи ҳужжатлари тўплами, 2001 йил, 16-сон, 109-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари, идоралари меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси. 2002 йил, 9-сон.

бўлмаслигига сабаб бўлади, «Суғурта бадаллари тўланмаган бўлса нафақа ҳам тайинланмайди» деган тамойил амал қилади. Аммо Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 284-моддаси, иккинчи қисмига кўра: «Иш берувчининг давлат ижтимоий суғуртаси учун бадал тўламаганлиги суғурта қилинган ходимни давлат ижтимоий суғуртаси маблағлари ҳисобидан таъминланиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди». Корхоналар ихтиёрий тўламаган ёки кечиктирилган суғурта бадаллари кейинчалик мажбурий тарзда ундириб олинади.

Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар ижтимоий суғурта қилинган ходимларга, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида кўзда тутилган ҳолларда, бошқа фуқароларга ҳам берилади. Умумий қоидага кўра ходим иш берувчи билан меҳнат муносабатларида (синов даврида ҳам) бўлган даврда унда нафақа олиш ҳуқуқи пайдо бўлса берилади. Айрим ҳолларда ишдан бўшаган ходимларга ҳам тайинланиши мумкин.

«Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги низомнинг (кейинги ўринларда Низом деб юритилади) 1-бандига кўра бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағлари ҳисобидан ижтимоий суғурта бўйича қуйидаги нафақалар берилади:

- вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик учун;
- ҳомиладорлик ва туғиш учун;
- бола туғилгани учун;
- кўшимча дам олиш куни учун;
- дафн этиш маросими учун.

Энди ушбу нафақаларни тайинлашнинг ўзига хос хусусиятларини батафсилроқ кўриб чиқамиз.

1. Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик пайтида бериладиган нафақа давлат ижтимоий суғуртаси бўйича тайинланадиган нафақаларнинг асосий тури ҳисобланади.

«Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик» тушунчаси қонун ҳужжатларида кенг маънода талқин этилади ва касаллик ёки

жароҳат олиш туфайли меҳнат лаёқати вақтинча йўқолиб қолишдан бошқа бир қатор ҳолатларни ҳам ўз ичига олади.

«Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Низомнинг 9-бандига кўра қуйидаги ҳолларда вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси берилиши кўзда тутилган:

а) вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ касалликда (шикастланишда);

б) санаторий-курортларда даволанганда;

в) касалланган оила аъзосини парваришlash зарур бўлганда;

г) карантинда;

д) сил ёки касб касаллиги туфайли вақтинча бошқа ишга ўтказилганда;

е) меҳнат қобилиятини тиклаш ёки ясама аъзо (протез) қўйдириш учун реабилитация муассасаларига ётқизилганда.

Демак, вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик тушунчаси анча кенг маънога эга.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси фақат белгиланган тартибда, берилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси (касаллик варақаси) асосидагина тайинланиши мумкин.

«Ишлаётган фуқароларнинг ва ўқувчиларнинг вақтинча меҳнатга лаёқатсизлигини Ўзбекистон Республикаси даволаш-профилактика муассасаларида экспертизадан ўтказиш тўғрисидаги низом» Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2000 йил 19 январда рўйхатга олинган бўлиб¹, унга асосан ногирон бўлмаса-да, муайян меҳнат шароитига мухтож шахслар учун тавсия этиладиган ишлар; узоқ ёки доимийга меҳнат қобилиятини йўқотган шахсларни аниқлаш ва уларни текшириш учун ТМЭКларга юбориш; даволаш-диагностика жараёнларини тўғри ташкил этиш, меҳнатга лаёқатсизлик сабабларини таҳлил қилиш ва уларни бартараф этиш юзасидан тавсиялар бериш каби тадбирлар амалга оширилади. Мазкур низомга кўра вақтинча меҳнатга

¹ Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси, 2000 йил, 2-сон.

қобилиятсизликни экспертизадан ўтказишга ваколатли бўлган даволаш-профилактика органлари, уларнинг ваколатлари, ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳамда жавобгарликлари белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2000 йил 19 январь куни «Меҳнатга қобилиятсизлик варақалари ва маълумотномаларини бериш тартиби тўғрисида»ги йўриқнома рўйхатга олинган¹.

Ушбу йўриқномада айтилишича, мулкчилик шакли, хўжалик мансублиги, хўжалик фаолиятининг туридан қатъи назар, барча корхона, муассаса, ташкилотларда ёлланиб ишловчи, яққа тадбиркорлик билан шуғулланувчи, деҳқон хўжаликларида меҳнат қилувчи барча ходимларнинг вақтинча меҳнатга қобилиятсизлиги Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланган шакллардаги меҳнатга қобилиятсизлик варақаси, тегишли ҳолларда эса маълумотнома билан тасдиқланади.

Ишламаётган, иш ҳақи сақланмаган ҳолдаги таътилда бўлган шахслар, ҳарбий хизматчилар (эркин ёлланганлардан ташқари), аттестация қилинган Ички ишлар вазирлиги ходимларига вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик варақаси берилмаслик кўзда тутилган.

Меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси билан қуйидаги ҳолатлар тасдиқланади:

а) ходимнинг ўз ишидан озод этилганлиги;

б) вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик пайтида нафақа олишга бўлган ҳуқуқи;

в) касаллик юз берганлиги факти ҳисобга олинганлиги.

Меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси ўрнига маълумотнома берилганида унинг воситасида:

а) ходимнинг ишдан озод этилганлиги;

б) касаллик юз берганлиги факти ҳисобга олинганлиги тасдиқланади.

Меҳнатга қобилиятсизлик варақаси ёки бу ҳақдаги маълумотнома ваколат берилган давлат-профилактика муас-

¹ Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси, 2000 йил, 2-сон.

касалари томонидан, истисно тарикасида ва махсус тартибга кўра нодавлат тиббиёт муассасалари томонидан берилиши мумкин бўлади.

«Мехнатга қобилиятсизлик варақаси ва маълумотнома-сини бериш тартиби туғрисида»ги йўриқноманинг 8-бандига мувофиқ мехнатга лаёқатсизлик варақаси қуйидаги ҳолларда берилади:

а) вақтинча мехнатга қобилиятсиз бўлиб қолган ҳолда касал бўлиб қолиш (жароҳат олиш);

б) ҳомиладорлик ва туғиш таътили бошланганда;

в) бемор оила аъзосини парваришлаши зарур бўлиб қолганида;

г) санатория-курорт (амбулатория-курорт)да даволаниш пайтида;

д) сил касаллиги ёки касб касаллиги туфайли вақтинча бошқа ишга ўтказилганда;

е) карантин юз берганида;

ж) стационар протез-ортопедия корхонасида протезлаш амалга оширилганида.

Амбулатория-поликлиника шароитида даволанганида мехнатга қобилиятсизлик нафақаси даволовчи врач томонидан 5 кунгача муддатга берилиши мумкин. 5 кун ўтгач, ҳар сафар 10 кунгача муддатга даволовчи врач томонидан бўлим бошлиғи билан биргаликда, бўлим бошлиғи бўлмаганида эса врачлар маслаҳат комиссияси (ВКК) раиси билан биргаликда бемор соғайгунига қадар ёки у тиббий меҳнат эксперт комиссиясига юборилгунига қадар узайтирилиши мумкин.

Узоқ вақт касал бўлган шахслар мехнатга қобилиятсизлик бошланган кундан бошлаб узоғи билан 3 ой ичида (бир хил касаллик билан 12 ой давомида жами бўлиб 4 ой меҳнатга қобилиятсиз бўлиб қолганда) ТМЭКга жўнатилишлари лозим.

Алкоголли ичимлик истеъмол қилиши оқибатида касал бўлган ёки жароҳат олган шахсларга мехнатга қобилиятсизлик варақаси ўрнига маълумотнома берилади.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик варақасини расмийлаштириш, уни бериш тартиблари, шартлари юқорида айтиб ўтилган йўриқномада белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси меҳнат қобилиятини йўқотганлик варақаси расмийлаштирилишининг тўғри юритилиши, унинг юзасидан молия операцияларининг амалга оширилиши, ушбу варақаларнинг ҳисобга олиниши улар юзасидан ҳисоботлар тўғрилиги устидан назорат олиб боради.

Вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси йўқолган ҳолларда, нафақа, унинг ўрнига такрорий берилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси (дубликат) асосида берилади.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа меҳнат қобилияти йўқолган биринчи кундан то у тиклангунга қадар ёки тиббий-меҳнат экспертиза комиссияси (ТМЭК) томонидан ногиронлик белгилангунга қадар, ҳатто бу даврда ходим билан меҳнат шартномаси бекор қилинган ҳолларда ҳам берилади.

Олий, ўрта махсус, касб-хунар таълим муассасаларини, магистратура, аспирантура, клиник ординатура, докторантурани тамомлаган ва белгиланган тартибда ишга юборилган шахсларга нафақа улар ишга чиқиши лозим бўлган кундан бошлаб берилади.

Иш ҳақи, суткалик ва кўчиш бўйича харажатларни олиш ҳуқуқига эга бўлган ходимга иш жойига бораётган даврда бошланган меҳнатга қобилиятсизлик кунлари учун нафақа тўланади.

Ходимнинг меҳнатга қобилиятсизлик кунлари йиллик (асосий ва қўшимча) таътил даврига тўғри келган ҳолларда, вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасида кўрсатилган барча кунлар учун нафақа тўланади.

Санаторий-курортда даволанишда, агар асосий ва қўшимча таътил ходимнинг санаторийда даволаниши учун етарли бўлмаса, нафақа берилади. Бундай ҳолда санаторий-курортда даволанишнинг барча даври учун (йўлланма, даволаниш муддати) санаторийга бориш-келиш вақтини

қўшиб, ammo ходимнинг йиллик таътилини чиқариб ташлаган ҳолда нафақа берилади.

Асосий ва қўшимча таътидан санаторийга боришдан олдин фойдаланган бўлса ҳам нафақа уни чиқариб ташлаган ҳолда берилади. Бунда иш берувчи таътилнинг етмайдиган вақти учун ходим билан келишиб, унга иш ҳақи сақланмаган таътил беради.

Иккинчи жаҳон уруши ногиронларига, байналмилал жангчиларга, Чернобиль АЭС фалокати оқибатларини тугатишда қатнашган шахсларга, шунингдек, санаторийга даволанишни давом эттириш учун даволаш муассасаларидан ўтқир миокард инфаркти билан касалланган, жарроҳлик услуги билан юракнинг аортакоронар шунтровкаси ва аневризмлари, ошқозоннинг ярали касаллиги, ўн икки бармоқ ичак касаллигидан даволанган ва ўт пуфагини олиб ташлашдан кейин бевосита юборилган ходимларга, шунингдек, сил касаллиги билан оғриганларга нафақа санаторийда бўлган барча вақт учун берилади.

Ўн олти ёшгача бўлган ногирон болани тарбиялаётган ота-оналардан бирига (ҳомийга ёки васийга), ногирон боланинг санаторийда даволанган барча даври учун (санаторийга бориб-келиш вақтини ҳисобга олиб) унга якка тартибда парвариш зарурлиги тўғрисидаги тиббий хулоса мавжуд бўлганда нафақа берилади.

Уч ёшгача бўлган болани ёки 16 ёшгача бўлган ногирон болани парваришлашда банд бўлган она касал бўлиб, болани парваришлашга қурби етмай қолган ҳолларда, парвариш билан банд бўлган ишлаётган бошқа оила аъзолари ёки қариндошларига (меҳнатга лаёқатсизлик варақасига асосан) нафақа берилади.

Уч ёшгача бўлган болани ёки 16 ёшгача бўлган ногирон болани парваришлашда банд бўлган она касал бўлиб, болани парваришлашга қурби етмай қолган ҳолларда, парвариш билан банд бўлган ишлаётган бошқа оила аъзолари ёки қариндошларига (меҳнатга лаёқатсизлик варақасига асосан) нафақа берилади.

Оиланинг касал бўлган аъзосига қараш бўйича вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси бемор бировнинг парваришига муҳтож бўлган, лекин 7 календарь кунидан ошмаган давр учун берилади.

Ўн тўрт ёшга етмаган бемор болага қараш учун вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси болага парвариш керак бўлган, аммо 14 календарь кунидан ошмаган давр учун берилади.

Агарда ходим карантин вақтида санитария-эпидемиология хизмати органлари томонидан атрофидаги шахслар орқали юқумли касалликка чалиниш хавфининг олдини олиш мақсадида ишдан четлатилган бўлса.

Мавсумий ва вақтинчалик ишларда банд бўлган ходимларга меҳнатда майибланиш ёки касб касаллиги оқибатида вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик, ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа умумий асосларда, бошқа сабаблар оқибатидаги вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа мавсумий ёки вақтинчалик иш тўғрисида тузилган меҳнат шартномасида кўрсатилган иш кунлари доирасида тўланади.

Ишлаётган ногиронларга вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа меҳнатда майибланиш ҳодисалари ёки касб касаллигидан ташқари, кетма-кет икки ойдан ва календарь йилда уч ойдан ошмаган муддатга берилади.

Ишлаётган Иккинчи жаҳон урушининг ногиронларига ва имтиёзлари жиҳатдан уларга тенглаштирилган бошқа ногиронларга, Чернобиль АЭСдаги фалокат ёки унинг оқибатларини бартараф этиш бўйича ишларни бажариш билан боғлиқ сабабларга кўра ногирон бўлган шахсларга вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси (меҳнатда майибланиш ҳодисалари ёки касб касаллигидан ташқари) кетма-кет тўрт ойгача ёки календарь йилда беш ойгача берилади.

Агар ишловчи ногироннинг вақтинчалик меҳнатга қобилиятсизлиги меҳнатда майибланиш ёки касб касаллиги туфайли юз берса, нафақа у тўла соғайгунга ёки меҳнатда майибланиш ёхуд касб касаллиги билан боғлиқ ногиронлик гуруҳи қайта кўриб чиқилгунга қадар тўланади.

Сил касаллиги оқибатида вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа шахс тўла соғайгунга қадар, лекин кўпи билан 10 ойга берилади.

Ходим сил касаллиги билан қайта касалланганда ёки сил касаллиги оқибатида ногирон деб топилганда нафақа кўпи билан 6 ойга берилади.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 14 майда рўйхатга олинган «Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги низомга кўра:

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик кўйидаги даврларга тўғри келганда нафақа тўланмайди:

-иш ҳақи сақланмаган таътил;

-болани парваришлаш бўйича таътил;

-иш вақтинча тўхтатилганда;

-ходим ишдан (лавозимдан) четлаштирилиб, иш ҳақи тўлаш тўхтатиб қўйилганлиги сабабли ишламаганда;

-ҳарбий ўқув ёки текширув йиғинида;

-ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқув юртларида таҳсил олиш муносабати билан берилган қўшимча таътил.

Ушбу даврларда бошланиб, давом этаётган меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси ходим ишга чиқиши (лавозимга тикланиши) лозим бўлган кундан бошлаб берилади.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси кўйидаги ҳолларда берилмайди:

ишдан ёки бошқа вазифалардан бўйин товлаш мақсадида ўз саломатлигига атайлаб зиён етказган ёхуд ўзини касалликка солганда;

гиёҳвандлик ёки мастлик билан боғлиқ ҳаракатлар оқибатида, шунингдек, спиртли ва гиёҳвандлик моддаларини истеъмол қилиш натижасида касалликка чалинганда (жароҳатланганда);

жиноят содир қилиш вақтида жароҳатланганда;

суд қарори асосида мажбурий даволанишга юборилганда (руҳий касаллардан ташқари);

ҳибсда бўлган даврда;

суд-тиббиёт экспертизасидан ўтиш даврида.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бошланишидан олдин узрсиз сабабларга кўра ишга келмаган, улар учун шифокор белгиллаган тартибни бузган, ёки узрсиз сабабларга кўра белгиланган муддатда шифокор кўригига ёки тиббий-меҳнат экспертиза комиссиясига (ТМЭК) келмаган ходимлар қонидани бузиш рўй берган кундан бошлаб корхонанинг Ижтимоий суғурта бўйича комиссияси белгилайдиган муддатга нафақадан маҳрум қилинадилар.

Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар ҳамда деҳқон хўжалиги аъзолари, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадалларини тўламаган, шифокор белгиллаган тартибни бузган ёки узрсиз сабабларга кўра белгиланган муддатда шифокор кўригига ёки ТМЭКга келмаган ҳолларда, қониданибузиш содир бўлган кундан бошлаб ижтимоий таъминот бўлими томонидан белгиланган муддатга нафақадан маҳрум қилинадилар.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси иш стажининг давомийлигидан қатъи назар иш ҳақининг 100 фоизи миқдорида қуйидагиларга тўланади:

ишлаётган Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиларига;
байналмилал жангчиларга ва уларга тенглаштирилган бошқа шахсларга;

Қарамоғида 16 ёшга (ўқувчилар 18 ёшга) етмаган уч ёки ундан ортиқ болалари бўлган ходимларга;

Чернобиль АЭСдаги авария оқибатларини тугатишда қатнашган ходимларга;

Чернобиль АЭСдаги авария натижасида радиоактив инфлосланиш зонасидан эвакуация қилинган ва кўчирилган, қон ҳосил қилувчи органлар касалликлари (ўтқир лейкоз), қалқонсимон без (аденома, рак) ва хавфли ўсмалар билан боғлиқ касалликларга чалинган ходимларга;

меҳнатда майибланиш ва касб касаллиги натижасида вақтинча меҳнатга қобилиятсиз бўлган ходимларга.

Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган касалликлар (сил касаллиги, онкология касалликлари, янгидан пайдо бўладиган хатарли ўсимталар, жинсий йўл билан ўтадиган касаллик-

лар, СПИД, мохов (лепра) касаллиги, рухий касалликлар) бўйича ҳисобда турган ходимларга улар томонидан давлат ижтимоий сугурта бадали тўлаган даврининг (умумий иш стажининг) давомийлигига боғлиқ равишда вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси қуйидаги миқдорларда тўланади:

а) умумий иш стажи 8 йил ва ундан ортиқ бўлган ходимларга – иш ҳақининг 100 фоизи миқдорида;

б) умумий иш стажи 5 йилдан 8 йилгача бўлган ходимларга – иш ҳақининг 80 фоизи миқдорида;

в) умумий иш стажи 5 йилгача бўлган ходимларга – иш ҳақининг 60 фоизи миқдорида.

Конун ҳужжатларида кўзда тутилган ходимлардан ташқари қолган ходимларга вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа қуйидаги миқдорларда тўланади:

а) умумий иш стажи 8 йил ва ундан ортиқ бўлган ходимларга ҳамда 21 ёшга етмаган чин (сағир) етимларга – иш ҳақининг 80 фоизи миқдорида;

б) умумий иш стажи 8 йилгача бўлган ходимларга – иш ҳақининг 60 фоизи миқдорида.

Тегишли ҳолларда тайинланган вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа қуйидаги миқдорларда тўланади:

а) Ўзбекистон Республикаси қуроли кучлари сафидаги муддатли хизматдан бўшатиладиган сўнг бир ой ичида касал бўлиб қолган собиқ ҳарбий хизматчиларга – республикада белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорида;

б) бошқа ҳолларда – иш ҳақининг 60 фоизи миқдорида.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа барча ҳолларда белгиланган энг кам иш ҳақидан кам бўлмаслиги ва нафақа ҳисоблаб чиқарилган иш ҳақидан юқори бўлмаслиги лозим.

Нафақа миқдори вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бошланган кунгача, меҳнат дафтарчаси ёки унинг ўрнига берилган бошқа ҳужжат, шунингдек, ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан берилган маълумотнома асосида ҳисобланган умумий иш стажига мувофиқ аниқланади.

2. Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа

Ишлаётган аёлларга 70 календарь кундан иборат ҳомиладорлик таътили ва бола туғилгач 56 календарь кун (эгизак бола туғилса ёки туғиш оғир кечган ҳолларда 70 календарь кун) миқдорида ҳомиладорлик ва туғиш таътили берилади. Ушбу таътил даврида аёлнинг иш жойи (лавозими) сақланиб қолинади ҳамда уларга ушбу давр учун давлат ижтимоий суғуртаси маблағлари ҳисобдан нафақа берилади.

«Давлат ижтимоий суғурта бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги низомга мувофиқ ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақани тайинлаш ва тўлаш учун белгиланган тартибда берилган меҳнатга лаёқатсизлик варақаси асос бўлади.

Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича берилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси йўқолган ҳолларда нафақа унинг ўрнига такрорий берилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси (дубликат) асосида берилади.

Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа (шу жумладан, ҳомила тушган ҳолларда) вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасида кўрсатилган барча давр учун тўланади.

Ходим ишдан бўшатилишининг нотўғрилиги ҳақида низо кетаётган даврда ҳомиладорлик ва туғиш бўйича таътил берилганда, нафақа у ишга қайта тикланган тақдирда берилади. Бунда ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақани аёлни ишга қайта тиклаш тўғрисида қарор чиққандан сўнг, нафақа тўланмаган барча меҳнатга қобилиятсиз кунлар учун тўланади.

Олий, ўрта махсус, касб-ҳунар таълим муассасаларини, магистратура, аспирантура, клиник ординатура, докторантурани тамомлаган ва белгиланган тартибда ишга юборилган аёлларга ишни бошлагунга қадар ҳомиладорлик ва туғиш бўйича берилган меҳнатга лаёқатсизлик варақаси асосида нафақа аёл ишга келиши лозим бўлган кундан бошлаб берилади.

Ишни вақтинчалик тўхтатиш ёки ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқув юртларида таҳсил олиш муносабати билан берилган қўшимча таътил даврида ҳомиладорлик ва

туғиш бўйича таътил берилган ҳолда нафақа кўрсатилган давр тугагандан кейин аёл чикиши лозим бўлган кундан бошлаб берилади.

Ходим йиллик (асосий ва қўшимча) таътилда ва болани парваришlash учун таътилда бўлган вақтда ҳомиладорлик ва туғиш бўйича таътил берилганда, нафақа ҳомиладорлик ва туғиш бўйича таътилнинг вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасида кўрсатилган барча кунлари учун берилади. Болани парваришlash бўйича таътил даври учун нафақа таъриф ставкасидан (лавозим маошидан) ва таътил бошланишидан олдинга 12 ой мобайнида олинган мукофотларнинг ўртача ойлик суммасидан ҳисоблаб чиқарилади. Бунда вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси очилган кунига бўлган таъриф ставкаси жойларда белгиланган туман коэффициентини ва устамаларни ҳисобга олган ҳолда олинади.

Иш ҳақи тўлаш тўхтатилиб, ишдан (лавозимдан) четлаштириш оқибатида аёл ишламаган даврда ҳомиладорлик ва туғиш бўйича таътил учун меҳнатга лаёқатсизлик варақаси берилган ҳолда нафақа тўланмайди. Агар ҳомиладорлик ва туғиш бўйича таътил ишга қўйилгандан кейин ҳам давом этадиган бўлса, нафақа у ишга чикиши лозим бўлган кундан бошлаб берилади.

Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа иш ҳақининг 100 фоизи миқдорида берилади.

3. Бола туғилганда бериладиган нафақа (суюнчи пули)

«Давлат ижтимоий суғурта бўйича нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги низомга кўра:

Бола туғилганда бериладиган бир марталик нафақа Ўзбекистон Республикаси ҳудудида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг икки баравари миқдорида берилади.

Иш ҳақига коэффициент қўлланиладиган туманларда нафақа ушбу коэффициентларни ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Ишлаётган аёлларга ҳамда ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда олий, ўрта махсус, касб-хунар таълим муассасаларида, магистратура, аспирантура, клиник ординатура, докто-

рантурада таҳсил олаётган аёлларга бола туғилганда бериладиган бир марталик нафақа тегишлича иш ёки ўқиш жойидан тўланади.

Боланинг онаси ишламайдиган ва ўқимайдиган ҳолларда нафақа боланинг ишлайдиган ёки ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқийдиган отаси ёки ота-она ўрнини босувчи шахсларга тўланади.

Ишламайдиган ва ўқимайдиган ота-оналарга бола туғилганда нафақа ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланади ва тўланади.

Фарзандликка олинган болаларга бола туғилганда бериладиган бир марталик нафақа умумий асосларда берилади.

83. Агар аёл ҳомиладорлик бўйича таътил даврида ишдан бўшаб, шу давр мобайнида ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа олган бўлса, бир марталик нафақа умумий асосларда берилади.

Бола ўлик туғилган ҳолларда нафақа тўланмайди.

4. Қўшимча дам олиш куни учун нафақа

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 230-моддасига кўра:

«Ногирон боласини тарбиялаётган ота-онанинг бирига (васийга, ҳомийга) бола ўн олти ёшга тўлгунга қадар давлат ижтимоий суғуртаси маблағлари ҳисобидан бир кунлик иш ҳақи миқдорида ҳақ тўлаган ҳамда ойига қўшимча бир дам олиш куни берилади».

Ногирон болани тарбиялаётган ишлаётган ота-онанинг бири (васий, ҳомийнинг) бу ҳақда берган аризаси ҳамда ногирон болани тарбиялаётганлигини тасдиқловчи ҳужжат асосида иш берувчи бу ҳақда буйруқ чиқаради ҳамда ҳар ойнинг қайси аниқ санасида бир кун қўшимча дам олиш куни берилиши масаласи ушбу ҳуқуқдан фойдаланаётган ота ёки она (ҳомий, васий) билан келишиб белгиланади.

Ногирон болаларни туғруқ бўлимлари (чақалоқлар, болалар уйлари)дан фарзандликка олган шахсларга ҳам ушбу нафақа тайинланаверади.

5. Дафн этиш маросими учун бериладиган нафақа

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 288-моддасига мувофиқ: «Суғурта қилинган ходим ёки унинг оила аъзоси вафот этганда қонун ҳужжатларида белгиланган миқдорда ва тартибда дафн этиш маросими учун нафақа тўланади.

«Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги низомга кўра:

Дафн этиш маросими учун нафақа ходим ёки унинг қарамоғида бўлган қуйидаги оила аъзолари вафот этганда берилади:

- а) турмуш ўртоғи;
- б) 18 ёшга тулмаган ёки вақтинча меҳнатга қобилиятсиз (ёшидан қатъи назар) болалари, ака-укалари ва опасингиллари;
- в) ота-онаси;
- г) бобоси ёки бувиси.

Яшаш учун мустақил маблағ манбаига эга бўлган (иш ҳақи, пенсия, стипендия олувчи, ширкат ҳужалигининг меҳнатга қобилиятли аъзолари ҳисобланувчи ва ҳоказо) оила аъзолари қарамоғида турган деб ҳисобланмайди.

Ходим вафот этганда дафн этиш маросими учун нафақа унинг оила аъзоларига ёки дафн ўтказишни ўз зиммасига олган шахсларга берилади.

Оиланинг вафот этган аъзосини дафн этиш маросими учун нафақа ишловчи ходимга берилади.

Аёлнинг ҳомиласи тушган ҳолларда дафн этиш маросими учун нафақа берилмайди.

Дафн этиш маросими учун нафақа энг кам ойлик иш ҳақининг уч баравари миқдорида берилади.

Ишламайдиган пенсионер вафот этган тақдирда дафн этиш маросими учун нафақа унинг оиласига ёки пенсионернинг дафн маросимини ўтказган шахсга икки ойлик пенсия миқдорида, лекин энг кам ойлик иш ҳақининг икки ҳиссасидан кам бўлмаган миқдорда, ижтимоий таъминот бўлими томонидан тўланади.

Иш ҳақиға район коэффиценти белгиланган жойларда дафн этиш маросими учун нафақа миқдори ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган тармоқлар учун бериладиган туман коэффицентини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

Муддатли ҳарбий хизматга чақирилган ходим ёки унинг оила аъзоси вафот этган тақдирда дафн этиш маросими учун нафақа, агар унга сўнгги иш ҳақи тўланган кундан бир ойдан кўп вақт ўтмаган бўлса берилади.

Олий, ўрта махсус, касб-хунар таълим муассасаларида, магистратурада, аспирантурада, клиник ординатурада, докторантурада таҳсил олаётган шахслар, шунингдек, уларнинг оила аъзолари вафот этган тақдирда, дафн этиш маросими учун нафақа умумий асосларда тўланади.

Мактаблар, курсларнинг (кадрлар малакасини ошириш, қайта тайёрлаш ва тайёрлаш бўйича), шунингдек, малака ошириш институтлари ўқувчилари ва тингловчилари ёки уларнинг оила аъзолари вафот этганда, агар улар курсларга, мактабларга, институтларга корхона томонидан юборилган бўлсалар ва уларнинг ўқиш давридаги иш ҳақи тўла ёки қисман сақланиб қолган бўлса, дафн этиш маросими учун нафақа умумий асосларда берилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 1 майдаги қарори билан «Кексалар ва меҳнатга яроқсиз фуқаролар, ногирон болалар ва болалиқдан ногиронларнинг дафн маросими учун бир йўла бериладиган нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги низом тасдиқланди¹.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 24 июндаги қарори билан тасдиқланган «Болалиқдан ногиронларга, қарияларга ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги низомга кўра ҳаёт чоғида нафақа олган ёлғиз кексалар, меҳнатга лаёқатсиз фуқаролар, ногирон болалар ва болалиқдан ногирон шахслар вафот этганларида, уларнинг оила аъзоларига ёки уларни дафн этишни амалга оширган шахс-

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари. 2002 йил, 9-сон, 65-модда.

ларга белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг икки баробари микдориди дафн қилиш нафақаси берилади. Нафақа бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси ҳисобидан берилади.

Бир йўла бериладиган нафакани олиш учун мархумнинг оила аъзолари ёки бошқа шахслар мархум вафотидан бошлаб 6 ой ичида вафот этган шахс нафақа олувчи сифатида ҳисобда турган туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига муурожаат қилишлари лозим.

Бундай нафакани олишлик учун:

- а) вафот этганлик ҳақидаги маълумотнома (асл нусхаси);
- б) дафн этиш аризачи томонидан амалга оширилгани ҳақида фуқаролар йиғини маълумотномаси тақдим этилади.

Бир йўла бериладиган дафн қилиш нафақаси бериш ҳақидаги аризани ижтимоий таъминот органлари томонидан кўриб чиқиш тартиблари, муддатлари, аризани рад этиш асослари, ижтимоий таъминот бўлимининг аризани рад этиш тўғрисидаги қарори устидан шикоят бериш тартиби қонун ҳужжатларида белгиланган. Дафн қилиш нафақасидан солиқ олинмайди.

Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тартиби бу ҳақдаги низомда белгилаб қўйилган бўлиб, унга кўра:

Нафақалар ходимнинг асосий иш жойидан қорхонанинг Ижтимоий суғурта бўйича комиссияси ёки шу иш учун вакил қилинган комиссия аъзоси томонидан тайинланади. Комиссия таркиби, аъзолари сони ва раиси қорхона раҳбарининг буйруғи ёки бошқарувининг қарори билан тасдиқланади.

Комиссия меҳнатда майибланганларга, касб касаллигига чалинганларга нафақа тайинлаш, нафақа тўлашни рад этиш, нафақадан (тўлиқ ёки қисман) маҳрум этиш ва нафақа олиш ҳуқуқи юзасидан келиб чиққан низоларни, вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси ва бошқа ҳужжатларнинг асосли равишда ва тўғри берилганлигини кўриб чиқиш ҳуқуқига эга. Қолган барча ҳолларда нафақаларни комиссиянинг шу ишга вакил қилинган аъзоси тайинлайди.

Комиссиялар бўлмаган корхоналарда нафақалар, иш берувчи томонидан шу ишга буйруқ билан вакил қилинган шахс томонидан тайинланади.

Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар, деҳқон хўжалиги аъзоларига, шунингдек, айрим фуқароларникида шартнома асосида ишлаётганларга нафақалар ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланиб, бюджетдан тапқари Пенсия жамғармаси маблағлари ҳисобидан туланади.

Ўқувчи, талаба ва аспирантларга нафақалар мазкур низомнинг 80-91-бандларига биноан ўқиш жойларида тайинланади ва туланади.

Қурулми кучлар сафидан озод этилгандан кейин вақтинча меҳнатга қобилиятсиз бўлиб қолган собиқ ҳарбий хизматчиларга нафақа мазкур Низомнинг 5-бандига биноан туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланади.

Ходимлар вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик муддати тугаганидан сўнг чиқишининг биринчи кунидеъ корхонага вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасини тақдим этадилар. Меҳнатга қобилиятсизлик давом этаётган ҳолларда, навбатдаги иш ҳақи берилиши вақти келганда топширилиши мумкин.

Корхонада вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасининг «Табелчи томонидан ва кадрлар бўлими томонидан тўлдирилади» деган бўлимларига зарур маълумотлар ёзилади ва вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси (бемор ҳақидаги маълумотлар ёзиб, имзо қўйилади) ижтимоий суғурта комиссиясига топширилади.

Меҳнатда майибланиш туфайли вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бошланганда нафақа ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодиса содир бўлганлик ҳақидаги (Н-1-шаклда) далолатнома асосида тайинланади.

Агар бахтсиз ҳодиса бошқа шароитларда рўй берса (уйда ишга бориш ёки ишдан қайтишда, давлат ёки жамоатчилик бурчини бажараётган пайтда), нафақа рўй берган бахтсизлик сабаблари иш берувчи томонидан ўрганиб чиқилгандан кейингина тайинланади.

Нафақа олиш ҳуқуқи ижтимоий суғурта бўйича комиссия ёки вакил қилинган комиссия аъзоси ҳар бир вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси бўйича тўлов амалга оширилиши лозим бўлган кунлар сонини ва иш ҳақига нисбатан белгиланадиган нафақа фоизи миқдорини белгилайди. Нафақа фоизи миқдори нафақа белгилаш баённомасида ва комиссия раиси ёки вакил қилинган комиссия аъзосининг имзоси қўйилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасида қайд қилинади.

Меҳнатда майибланиш туфайли вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа комиссия томонидан (жароҳатланган ходимнинг аҳволи комиссия мажлисига келишга имкон берган тақдирда унинг иштирокида) тайинланади. Нафақадан маҳрум этиш, нафақадан тўлиқ ёки қисман рад этиш масаласи нафақа олувчининг иштирокида куриб чиқилади.

Ходим вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси бўйича нафақа олиш ҳуқуқига эга бўлмаган тақдирда, комиссия нафақа бермаслик тўғрисида қарор чиқаради ва рад этиш сабабларини вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасига қайд этади.

Нафақа тайинлангандан сўнг комиссия ёки вакил қилинган комиссия аъзоси корxonанинг ҳисоб-китоб бўлимига нафақа чиқариш ва тўлаш учун белгиланган тартибда расмийлаштирилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасини топширади.

Тўланадиган ва тўланмайдиган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақалари, шунингдек, нафақа олиш учун тақдим этилган барча бошқа ҳужжатлар корхона бухгалтериясида пушрик ҳужжатларга тенг ҳолда барча харажат ҳужжатларидан алоҳида ҳолда сақланади.

Ҳомиладорлик ва туғиш нафақаси туғишдан олдин амалда фойдаланилган кунларнинг сонидан қатъи назар, таътилнинг тўлиқ даври учун бир йўла тўланади.

Бола туғилганда бир йўла тўланадиган нафақани олиш учун ота ёки она комиссияга Фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) бўлими томонидан берилган

боланинг туғилганлик ҳақидаги маълумотномасини топшириши лозим. Берилган ҳужжатлар асосида вакиллик қилувчи комиссия аъзоси нафақа олиш ҳуқуқини белгилайди ҳамда белгиланган миқдорда уни тайинлаш тўғрисида қарор чиқаради ва тайинлаш баённомасига ёзади. Шундан сўнг ҳужжатлар қорхонанинг ҳисоб-китоб қилиш бўлимига топширилади.

Бола туғилганлиги ҳақидаги маълумотнома йўқотилган тақдирда бир йўла туланидиган нафақа ФХДЁ бўлимлари томонидан берилган бола туғилганлиги ҳақидаги такрорий маълумотноманинг ҳамда отанинг иш жойидан (ўқиш жойидан) нафақа олмаганлиги ҳақидаги маълумотнома топширилганидан сўнг берилади.

Ходимнинг вафоти туфайли уни дафн этиш маросимини ўтказиш нафақасини олиш учун ижтимоий суғурта комиссиясига ФХДЁ бўлими томонидан берилган вафот этганлик тўғрисидаги маълумотнома топширилади. Оила аъзоси вафот этганда эса вафот этганлиги ҳақидаги маълумотномадан ташқари уй-жойдан фойдаланиш идораси (бинодан фойдаланиш дирекцияси, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари) томонидан вафот этган шахснинг ходим билан қариндошлик алоқалари борлиги ва у ходимнинг қарамоғида бўлганлиги тўғрисида маълумотнома ҳам топширилиши лозим.

Топширилган ҳужжатлар асосида вакил қилинган комиссия аъзоси нафақа олиш ҳуқуқини, унинг миқдорини белгилайди ва нафақа тайинлаш ҳақида қарор чиқаради ва нафақа тайинлаш баённомасига ёзиб қўяди.

Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахс, деҳқон хўжалиги аъзосига, шунингдек, айрим фуқароларникида шартнома асосида ишлаётганлар нафақа олиш учун вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаларини, бола туғилганлик ҳақидаги маълумотномани ва вафот этганлик тўғрисидаги маълумотномани ижтимоий таъминот бўлимига топширадилар. Топширилган ҳужжатлар асосида бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси даромадлари ва харажатлари шўъбалари томонидан нафақа

тайинлаш (тайинламаслик) ва унинг миқдорлари масаласи кўриб чиқилиб, ижтимоий таъминот бўлими бошлиғининг қарори чиқарилади ва белгиланган тартибда расмийлаштирилади. Нафақалар, фуқароларнинг фойсиз шахсий ҳисобрақамига нафақа суммасини ўтказиш йўли билан банк орқали тўланади.

Ходимнинг вафоти кунигача олинмай қолган вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик ҳамда хомиладорлик ва туғиш нафақаси у билан бирга яшаган оила аъзоларига, шунингдек, унинг қарамоғида бўлганларга берилади.

Ходимнинг вафот этган кунига қадар олинмаган нафақа вафот этган ходим билан қариндош ва бирга истиқомат қилганлик ёки вафот этганининг қарамоғида бўлганликни тасдиқловчи далил бўлган ҳужжат топширилгандагина берилиши мумкин.

Бола туғилганда бир йўла тўланадиган нафақани олиш ҳуқуқига эга бўлган она вафот этганда мазкур нафақа отага ёки болани ўз тарбиясига олган бошқа шахсга берилади.

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағидан бериладиган нафақа белгиланган тартибда расмийлаштирилган ишончнома бўйича тўланиши, фуқароларнинг аризасига биноан банк муассасаларидаги ҳисобрақамига ўтказилиши ҳамда алоқа бўлими орқали жўнатилиши мумкин.

Нафақани жўнатиш билан боғлиқ бўлган чиқимлар нафақа суммасидан ушлаб қолинади.

3-§. Бюджет ҳисобидан тўланадиган ижтимоий нафақалар

Фуқароларни муайян ҳолларда, уларнинг меҳнат фаолияти билан шугулланмаганликлари ва меҳнат стажи бор-йўқлигидан қатъи назар, моддий жиҳатдан таъминлаш давлат томонидан амалга оширилади.

Ана шу мақсадда бюджет ҳисобидан ижтимоий нафақалар тўлаш кўзда тутилган бўлиб, улар оила (шахс)нинг моддий шароитлари ёки болалар парвариш қилинаётганлиги ва бошқа сабабларга кўра тайинланиши ҳамда тўланиши мумкин.

Куйида ушбу нафақаларнинг қисқача тавсифи, тайинланиш асослари, шартлари, тўланиш тартибларини кўриб ўтамиз.

1) *16 ёшгача болалари бўлган оилаларга тайинланадиган нафақа.* Ушбу кўринишда мазкур нафақа тури Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 10 декабрдаги Фармонида кўра 1997 йил 1 январдан бошлаб жорий этилди. Фармон асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1996 йил 10 декабрдаги қарорига мувофиқ «16 ёшгача болали оилаларга нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тўғрисида»ги низом тасдиқланган. Мазкур ҳужжатларга асосан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Меҳнат вазирлиги томонидан «16 ёшгача болали оилаларга нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тартиби юзасидан услубий тавсиялар ишлаб чиқилган ҳамда ушбу услубий кўрсатмалар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1999 йил 4 июнда рўйхатга олинган.

Нафақанинг тайинланиш тартиби

Юқоридаги қонунчилик ҳужжатларига кўра 16 ёшгача болали оилаларга нафақа фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари (фуқаролар йиғини томонидан, уни ўз вақтида чақиришнинг иложи бўлмаганда эса куча, турар жой, маҳалла, посёлка, қишлоқ, овул фуқаролари вакиллари мажлиси) томонидан оиланинг ёрдамга муҳтожлик аҳволи ҳисобга олингани ҳолда тайинланади.

Фуқаролар йиғини нафақа миқдорини аниқлаш пайтида ўзига ажратилган маблағнинг чекланган миқдори, ёрдам сўраб мурожаат қилган оилалар сони, ушбу аризалар бўйича тўлаш мумкин бўлган суммадан келиб чиққани ҳолда белгилайди.

Нафақа учун белгиланган лимит тамом бўлгани тақдирда аризаларни қабул қилиш вақтинча тўхтатилади.

Муҳтож оилаларга нафақа қарор қабул қилинган ойдан кейинги ойдан бошлаб 6 ой давомида тўлаб борилади. Шу муддат ўтгач, оила нафақа тайинланишини сўраб такроран мурожаат қилишга ҳақли.

Нафақа мухтож оила аъзоларидан бирининг (ота ёки онаси) ёзма аризасига кўра (оила аъзолари, оиланинг даромади, ёрдам сўраш сабаблари кўрсатилгани ҳолда) тайинланади. Ариза фуқароларнинг узини ўзи бошқариш органи номига берилади.

Ариза қабул қилиб олинганидан кейин аризага оила аъзосининг моддий аҳволи фуқаролар йиғини томонидан тасдиқланган комиссия текширишларига кўра белгиланади. Комиссия таркибига фуқаролар йиғини раиси, котиби, меҳнат бўлими, ҳокимият вакили, маслаҳатчилар, жамоатчилик вакиллари киритилади.

Нафақа тайинлаш ҳақида ариза тушган пайтдан бошлаб икки ҳафта муддат ичида комиссия (камида уч комиссия аъзосидан иборат таркибда) аризачи оилавий аҳволини ўрганиб чиқади ва бунда оиланинг расмий ва норасмий даромадлари, моддий аҳволи чуқур ўрганиб чиқилади. Комиссия текширишлари асосида оилага нафақа тайинлашлик ёки нафақа тайинлашни рад этишлиги юзасидан фуқаролар йиғинига ёзма тавсия беради.

Оилага нафақа тайинлаш пайтида унинг даромадлари ойлик миқдорини аниқлаш тартиблари, мезонлари ва унга тааллуқли бўлган бошқа ҳолатлар “Услужий кўрсатма”да белгилаб қўйилган.

Кўп болали оилаларга тайинланадиган нафақа миқдори Ўзбекистон Республикаси Президентнинг 1996 йил 10 декабрдаги “Болали оилаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш тўғрисида”ги Фармонида белгилаб қўйилган бўлиб, бир нафар болали оилага – энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизи; икки нафар болали оилага – 100 фоизи; уч нафар болали оилага 140 фоизи; тўрт ва ундан кўп болали оилага эса 175 фоизи миқдоридан тайинланади.

2) *Ишлаётган оналарга боласини икки ёшга етгунича парваришда даврида тайинланадиган нафақа.*

Ишламаётган ва икки ёшга етмаган бола тарбияси билан банд бўлган оналарга бола парвариши даврида нафақа тайинлаш ва тўлаш масалалари Ўзбекистон Республикаси

Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 14 мартда рўйхатга олинган «Ишламаётган оналарга икки ёшга етмаган болаларини парваришлаш даврида нафақа тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги низомда тартибга солинган¹. Мазкур янги низомнинг ишлаб чиқилиши Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002-2003 йилларга мўлжалланган дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори кайд қилиниши, аҳолини аниқ йўналтирилган ҳолда ижтимоий ҳимоялаш ва қўллаб-қувватлашнинг кучайтирилиши билан боғлиқ бўлди.

Низомга кўра, икки ёшга етмаган бола тарбияси билан машғул бўлган ишламаётган (меҳнат шартномаси (контракти) асосида ёлланиб ишламаётган) шахс сифатида нафақа олиш ҳуқуқига қуйидагилар эга бўладилар:

а) ишламаётган оналар ёки улар ўрнини босаётган шахслар (одатда боланинг отаси, фарзандликка олган шахс, васий ва бошқалар);

б) тўлов-контракт асосида олий, ўрта махсус, касб-ҳунар ўқув юртларининг кундузги бўлимида таълим олаётган ишламаётган оналар ёки уларнинг ўрнини босувчилар (бола парвариши билан бевосита шуғулланаётган шахслар);

в) юридик шахс ташкил этмасдан яққа тадбиркорлик қилаётган, юридик шахс бўлмаган деҳқон ҳўжалигида аъзо сифатида ишлаётган оналар (уларнинг ўрнини босаётган шахслар).

Нафақа тайинлашни сўраб фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига ариза билан мурожаат қилиши лозимлиги кўзда тутилган. Қишлоқ, шаҳарча, овул, маҳалла фуқаролар йиғинининг ёки у ваколат берган Комиссиянинг

¹ Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат ҳўмиталари ва идораларининг мейёрый ҳўжатлари Ахборотномаси. 2002 йил, 5-сон.

нафақа тайинлаш тўғрисидаги қарори нафақа тайинланиши учун асос бўлади.

Нафақа онанинг меҳнат стажи бор-йўқлиги, болаларининг сонидан қатъи назар, 2002 йил 1 февралдан 31 декабргача бўлган даврда – энг кам ойлик иш ҳақининг 170 фоизи миқдорида, 2003 йил 18 январдан бошлаб эса 200 фоизи миқдорида тайинланади. Нафақа 12 ой муддатга, аммо бола 2 ёшга етиши муддатидан кўп бўлмаган даврга тайинланади. Нафақага муҳтожлик сақланиб қолгани тақдирда аввал тайинланган нафақа тулаш муддати тамом бўлишига 1 ой қолганда маҳалла кўмитасига такроран ариза берилади ва ариза кўриб чиқилиб, уни тайинлаш ҳақида янгидан қарор қабул қилинади.

Аризачи нафақа тайинлаш ҳақидаги ўз аризасига қуйидагиларни илова қилиши лозим:

- а) бола туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома нусхаси;
- б) меҳнат дафтарчасининг нусхаси (аввал ишлаган бўлса);
- в) ариза беришдан олдинги 2 ой давомида оиланинг даромадлари ҳақида маълумотнома;
- г) боланинг ногиронлиги (агар ногирон бола бўлса) ҳақида тиббий маслаҳат комиссияси (ВКК)нинг хулосасидан нусха;
- д) никоҳ бекор бўлгани (бекор бўлган бўлса) ҳақида суд қарори;
- е) боланинг онаси бўлмаганда бола парваришини амалга ошираётган шахс боланинг онаси йўқлиги тўғрисидаги маълумотномани ҳам тақдим этади.

2 ёшга етмаган бола парвариши даврида боланинг онасига (унинг ўрнини босувчи бошқа шахсга) нафақа оиланинг даромадлари эътиборга олингани ҳолда тайинланиши мумкин. Яъни моддий жиҳатдан нормал таъминланган оналарга бу нафақани тайинлашлик рад этилиши ҳам мумкин. Аммо қуйидаги ҳолларда, оиланинг даромади даражасидан қатъи назар, нафақа тайинланиши шарт:

- 1) тўлиқ бўлмаган (ёки отаси ёхуд онаси йўқ оилада) оилада болани тарбиялаётган ота ёки онага;

2) ногирон болани тарбиялаётган оналарга (қайси бола ногирон эканлигининг аҳамияти йўқ).

Оиланинг умумий даромади тақсимланганида унинг ҳар бир аъзосига энг кам ойлик иш ҳақининг 150 фоизидан кам даромад тўғри келадиган ҳолларда оила кам таъминланган деб ҳисобланади.

Оила даромадларини аниқлаш тартиби ва усуллари, нафақа тайинлаш ҳақидаги аризани кўриб чиқиш муддатлари ҳамда тартиби, ариза юзасидан қарор қабул қилиш тартиби эслатиб ўтилган низомда белгилаб қўйилган. Ариза аризачи иштирокида кўриб чиқилиши, унинг аризани кўриш пайтида узрсиз қатнашмаслиги уни кўришнинг кейинга қолдирилишига сабаб бўлиши қайд этилган.

Кўзда тутиб қўйилган ҳолларда нафақа тўлаш тўхтатилиши мумкин. Бола учун нафақа олаётган шахс ва фoш этганда, у оналик (оталик) ҳуқуқидан маҳрум этилганида, васийлик бекор қилинганда нафақа болани амалда парваришлайётган тегишли шахсга берилади.

Тайинланганидан кейин ўз вақтида талаб қилиб олинмаган нафақа тегишли муддат ўтгач фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари ҳисобига ўтказилади. Нафақалар маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобидан амалга оширилади

3) *Ишлайдиган оилаларга бола икки ёшга етгунга қадар уни парвариш қилганлик учун ҳар ойлик нафақа.*

Нафақанинг ушбу турини тайинлаш ва тўлашнинг ҳуқуқий асоси бўлиб Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 14 мартда давлат рўйхатига олинган «Ишлайдиган оналарга бола икки ёшга етгунга қадар уни парвариш қилганлиги учун ҳар ойлик нафақа тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги низом хизмат қилади¹.

Мазкур низомга мувофиқ бола икки ёшга етгунга қадар уни парваришлаш учун нафақа боланинг онасига, отасига, фарзандликка олган шахсга, васийга ёки амалда бола парвариши билан машғул бўлган бошқа шахсларга берилиши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси, 2002 йил, 5-сон.

Нафақа болалар сонидан ва нафақа олувчининг меҳнат стажидан қатъи назар 2002 йил 31 декабргача энг кам ойлик иш ҳақининг 170 фоизи, 2003 йил 1 январдан бошлаб эса 200 фоизи миқдорида тайинланади. Агар 2 ёшга етмаган бир неча бола парваришланаётган бўлса, у ҳолда нафақа 1 баробар миқдорда энг кичик бола 2 ёшга етгунига қадар тўлаб борилади. Ушбу нафақани олиш даврида нафақа олаётган шахс ҳомиладорлик ёки туғиш таътилига чиқса, унда онанинг хоҳишига кўра икки нафақадан бири берилади.

Бола 2 ёшга етгунга қадар уни парвариш қилганлик учун ҳар ойлик нафақа бюджет муассасаларида ишлаётган (бюджет ҳисобидан ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқиётган) оналарга маҳалла фуқаролар йиғини орқали нафақа тайинланади.

Туликсиз иш куни режимида, иш берувчи билан келишгани ҳолда ўз устида ишлаган вақтлари учун ишлаётган она иш ҳақини ҳам, тегишли нафақани ҳам тўлиқ миқдорда (стипендияни тўлиқ миқдорда) олиши мумкин.

Нафақа тайинлашни сўраб корхона, ташкилотга (ўқув юртига) берилган аризага бола туғилганлиги ҳақидаги гувоҳнома нусхаси, болани онасидан бошқа шахслар парвариш қилаётганларида, шунингдек, бу ҳақдаги маълумотнома ҳам илова қилинмоғи лозим.

Тегишли ҳолларда нафақа тўлаш тўхтатилади (бола 2 ёшга етгач, болалар уйига жойлаштирилса; бола вафот қилса; оила Ўзбекистондан кўчиб кетса, ўз вақтида тўланмаган ёки талаб қилиб олинмаган нафақа суммалари қонун ҳужжатларида белгилаб кўйилган муддатгача нафақа олувчиларга берилиши мумкин.

Сохта ҳужжатлар ва қасддан нотўғри маълумотлар тақдим этиш йўли билан олинган бўлса, у ҳолда айбдор шахслар тегишли ҳуқуқий жавобгарликка тортиладилар ҳамда нотўғри тўланган нафақа қайтариб ундириб олинади.

Бюджетдан маблағ билан таъминланувчи давлат ташкилотларида (шу жумладан, давлат ўқув юртларида) ишлаёт-

ган оналарга (уларнинг ўрнини босувчи шахсларга) нафақа давлат бюджетидан тўланади.

Нодавлат корхона ва ташкилотларида ишловчи аёлларга эса ушбу корхоналарнинг ўз маблағларидан тўланади (бу суммадан солиқ олинмайди, ундан Пенсия жамғармасига бадал тўланмайди).

Бола 2 ёшга етгунга қадар уни парваришлаш учун нафақа тайинлаш ва тўлаш билан боғлиқ бўлган низолар қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда кўриб ҳал этилади.

4) *Ногирон болалар ёки болаликдан ногирон бўлган шахсларга тайинланадиган нафақа*, ҳар ойда бериладиган нафақанинг бу тури Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 24 июндаги қарори билан тасдиқланган “Болаликдан ногиронларга нафақа тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида”ги низомда¹ назарда тутилган бўлиб, бу нафақа тиббий меҳнат эксперт комиссиялари (ТМЭК) томонидан болаликдан I ёки II гуруҳ ногиронлари деб тан олинган иш стажига эга бўлмаган 16 ёшдан катта шахсларга, шунингдек, 16 ёшгача бўлган ногирон болаларга тайинланади. Нафақа тайинлаш тўғрисида ариза болаликдан I ёки II гуруҳ ногиронлари томонидан, уларнинг ота-онаси, ҳомий ёки васийлари томонидан, шунингдек, 16 ёшга тўлмаган ногирон болаларнинг ота-оналари, ҳомий ёки васийлари томонидан яшаш жойидаги ижтимоий таъминот бўлимига берилади.

Ногирон боланинг ёки болаликдан I ёки II гуруҳ ногирон шахснинг ёши, турар жойи, васий мурожаат қилган ҳолларда васий этиб тайинлаш тўғрисидаги қарорнинг бир нусхаси. I ёки II гуруҳ ногиронларига ТМЭК текшириш далолатномасидан кўчирма 16 ёшга етмаган ногирон болаларга соғлиқни сақлаш муассасалари томонидан белги-ланган тартибда берилган тиббий хулоса тақдим этилади.

Нафақа тайинлаш учун зарур барча ҳужжатлар туман ижтимоий таъминот бўлими томонидан қабул қилиб олин-

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлари тўплами. 1994 йил. №6, 33-модда.

ган кун ариза билан мурожаат қилинган кун бўлиб ҳисобланади. Ариза барча зарур ҳужжатлар билан қабул қилиб олинган ҳолда у 10 кун ичида кўриб чиқилиши ва ҳал этилиши лозим.

I ёки II гуруҳ болалиқдан ногирон шахсларга нафақа ногиронликнинг бутун даврига ногирон болаларга эса тиббий хулоса кўрсатилган муддатларга тайинланади ва ногирон боланинг ота-онаси, васийси I-II гуруҳ болалиқдан ногирон шахснинг, унинг ота-онаси ёки васийсининг яшаш жойидаги ижтимоий таъминот бўлими томонидан тўланади.

Нафақа олувчи Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасида бошқа туманда доимий яшашга кетганида нафақа олувчининг шахсий ҳужжатлар йиғмажилди олинганидан кейин янги яшаш жойида давом эттирилиб, аввалги яшаш жойидан нафақа тўлаш тўхтатилади.

Ногирон бола, I ёки II гуруҳ болалиқдан ногирон интернат уйига ўтказилиб, тўлиқ давлат таъминотига олинганда нафақа тўлаш тўхтатилади.

Тайинланган, аммо ўз вақтида олинмаган нафақа олдинги уч йилгача бўлган вақт учун берилиши мумкин, яъни тайинланган, ҳисоблаб чиқарилган нафақа миқдори талаб қилиб олиш юзасидан уч йиллик умумий даъво муддати белгиланган.

Ногирон болаларга нафақа у бошқа турдаги нафақалар (алимент, боқувчисини йўқотганлик нафақаси) олиш-олмаслигидан қатъи назар тўланаверади. I ёки II гуруҳ болалиқдан ногирон шахсларга эса улар олаётган иш ҳақи стипендия, алимент ёки бошқа даромадларидан қатъи назар тўланаверади. Улар тўлиқ давлат таъминотида бўлган даврлар учун нафақа тўланмайди.

Лепрозорийларда бўлган I ва II гуруҳ болалиқдан ногирон шахсларга, ногирон бола у ерда бўлган вақтларда нафақа тўланаверади. Нафақа тўлаш ва уни етказиб бериш хизматлари ижтимоий суғурта маблағлари ҳисобига амалга оширилади.

Оиланинг нафақа тайинлашда ҳисобга олинган аъзолари сони ўзгариши, иш ҳақининг энг кам миқдори ўзгариши,

туман коэффициенти белгиланиши аҳоли даромадлари индексациялаши нафақа миқдорини қайта ҳисобланишига асос бўлади.

Низомга кўра ногирон болаларга, I ва II гуруҳ болалиқдан ногирон шахсларга энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизи миқдорида нафақа тайинлаш белгиланган, бироқ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иш ҳақлари, пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақалар миқдори 2008 йил 21 июлдан бошлаб ошириш тўғрисида»ги Фармони билан болалиқдан ногиронлик нафақаларининг миқдори оширилди.

5) Пенсия тайинлаш учун зарур бўлган меҳнат стажига эга бўлмаган ёлғиз қариялар, меҳнатга лаёқатсиз (ногирон) фуқаролар, боқувчисини йўқотган шахсларга ҳар ойда тўланадиган нафақалар.

Ушбу нафақа турини тайинлаш асослари, тартиби ва нафақа олувчи шахслар доираси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 24 июндаги қарори билан тасдиқланган шу номдаги низомда баён этилган¹.

Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунига биноан пенсия олиш ҳуқуқига эга бўлмаган ҳамда Ўзбекистон Республикасининг «Оила кодекси»га мувофиқ уларни боқиш ва моддий жиҳатдан таъминлашга мажбур бўлган қариндошлари йўқ фуқаролар шу турдаги нафақани олишга ҳақли бўладилар.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунга кўра пенсия ололмайдиган қария, ногирон ва бошқа меҳнатга лаёқатсиз шахсларга нафақалар уларнинг ёши эътиборга олингани ҳолда I ёки II гуруҳ ногирони туфайли боқувчисини йўқотганликлари сабабли тайинланиши мумкин. Бундай нафақа манфаатдор шахсининг аризаси асосида туман ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланади.

Ёш буйича нафақалар ёшга доир пенсия олиш ҳуқуқига эга бўлмаган фуқароларга:

¹ Оила кодекси. –Т.: Алолат, 1999 йил.

– аёлларга – 60 ёшга етганларида;

– эркакларга – 65 ёшга етганларидан сунг тайинланади.

Ёш бўйича нафақанинг миқдори қонун билан белгиланади.

Ногиронлик бўйича нафақалар ногиронлик содир бўлган ҳолларда, яъни меҳнат қобилияти доимий ёки узок муддатга йўқотилганида фақат I ва II гуруҳ ногиронларига тайинланиши мумкин.

Ишлаб турган ёки бошқа даромад манбаига эга бўлган ногиронларга бундай нафақа тўланмайди.

Пенсия тайинлаш учун зарур бўлган иш стажига эга бўлмаган шахс вафот этган тақдирда унинг қарамоғида бўлган меҳнатга яроқсиз, моддий ёрдамга муҳтож бўлган оила аъзоларига нафақа тайинланади. Нафақа миқдори бу ҳолда оиланинг меҳнатга яроқсиз 3 ва ундан ортиқ аъзосига вафот этган шахс олиши лозим бўлган нафақасининг 100 фоизи; оиланинг 2 меҳнатга яроқсиз аъзосига 75 фоизи, бир аъзосига эса 50 фоиз миқдорида тайинланади.

Нафақанинг ушбу турини олиш учун ариза ҳамда ариза берувчининг ёшини тасдиқловчи ҳужжат, яшаш жойидан берилган маълумотнома, оиланинг умумий даромади ҳақида маълумотнома, ногиронлик бўйича нафақа тайинлашда эса қўшимча равишда ТМЭКнинг ногиронликни тасдиқловчи ҳулосаси, боқувчининг йўқотганлик нафақасини тайинлаш пайтида боқувчисининг вафот этганлиги тўғрисида гувоҳнома, боланинг туғилганлиги ҳақидаги гувоҳномалар нусхалари тақдим этилади. Ариза ва зарур ҳужжатлар қабул қилингандан бошлаб 10 кун ичида ижтимоий таъминот бўлими томонидан кўриб чиқилади. Ариза қондирилган ҳолда ариза берилган кундан бошлаб нафақа тайинланади. Ариза рад этилган тақдирда эса бу ҳақда 5 кун ичида аризачига тегишли қарор нусхаси барча ҳужжатлар билан қайтарилиб, қарор устидан шикоят бериш тартиби тушунтирилади.

Нафақа уни олувчи яшаб турган жойидаги ижтимоий таъминот органи орқали тўланади. Нафақа олувчи тўлик

давлат таъминотига ўтказилганда нафақа тўлаш тўхтатилади.

Иш ҳақининг ойлик энг кам миқдори, ногиронлик гуруҳи, коэффициентлар ўзгарган, аҳоли даромадлари индексацияланган тақдирда нафақа миқдори қайта ҳисоблаб чиқилади.

Нафақаларни қайта ҳисоблаб чиқиш муддати ва тартиблари низомда белгиланган. Нафақа олувчи Ўзбекистон ҳудудидан чиқиб кетганида нафақа тўлови бекор қилинади.

4-§. Фуқароларга бериладиган бошқа турдаги нафақалар

Фуқароларга қонун ҳужжатларига кўра бошқа бир қатор нафақаларнинг ҳам тўланиши назарда тутилган. Улар ижтимоий таъминот ҳуқуқи мавзуси доирасига кирмаса-да, аммо аҳолини ижтимоий жиҳатдан химоя қилишнинг, муайян воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ тарзда юз берган ноқулай шароитларда уларни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлашнинг муҳим шаклларида ҳисобланади ва ушбу нуктаи назардан қараганда, мазкур нафақа турларини ҳам қисқача кўриб ўтиш, уларга умумий тарзда бўлса-да тавсия бериш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бундай нафақалар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) ишсизлик нафақаси;
- 2) ишдан бўшаш пайтида бериладиган нафақа;
- 3) ёш оилаларга бериладиган моддий ёрдам;
- 4) ишлаб чиқаришда юз берган бахтсиз ҳодисалар туфайли ҳалок бўлган ёки соғлиғига шикаст етганда бир йўла бериладиган нафақалар.

Ишсизлик нафақаси. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 1 майдаги «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонунининг 29-моддасига кўра туман (шаҳар) меҳнат бўлимлари томонидан белгиланган тартибда ишсиз шахс деб эътироф этилган фуқароларга ишсизлик нафақаси тайинланади.

Нафақанинг миқдори ва тўланишининг энг узоқ муддати ҳам «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонунда белгилаб қўйилган.

Аввал ишлаган, ишдан ва иш ҳақи (меҳнат даромади)дан маҳрум бўлган шахсларга улар ишлаган давридаги иш ҳақининг эллик фоизи миқдорида, аммо энг кам ойлик иш ҳақидан кам бўлмаган ҳамда нафақани ҳисоблаш пайтида Ўзбекистон Республикасида таркиб топган ўртача иш ҳақидан ортиқ бўлмаган миқдорда ишсизлик нафақаси тайинланади.

Ҳарбий хизматдан, ички ишлар ва Миллий хавфсизлик хизматидан, бошқа ҳарбий органлардаги ҳарбий хизматдан бўшатишган шахслар аввал ишлаган бўлсалар, иш ҳақларининг 50 фоизи миқдорида, аввал ишламаган шахсларга ишсизлик нафақаси энг кам ойлик иш ҳақининг 100 фоизи миқдорида тайинланади.

Биринчи марта иш қидираётган ва ишсизлик нафақаси олиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга энг кам ойлик иш ҳақининг 75 фоизи миқдорида ишсизлик нафақаси тайинланади.

Ишсиз деб эътироф этилган шахсларга бир марталик моддий ёрдамлар ҳам курсатилиши мумкин.

Ишсизлик нафақаси биринчи марта иш қидираётган шахсларга бир календарь йил давомида 13 ҳафтагача, аввал ишлаган шахсларга эса йил давомида 26 ҳафтагача бўлган муддат давомида тўланиши мумкин.

Ишсиз деб эътироф этилган шахсларга ишсизлик нафақасини тайинлаш ва тўлаш тартиблари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 23 ноябрда рўйхатга олинган «Ишсиз фуқароларни иш билан таъминлашга қўмаклашувчи давлат жамғармаси маблағларидан ажратиладиган моддий ёрдам курсатиш тартиби, миқдори ва шартлари тўғрисида»ги низомда курсатиб қўйилган.

Ишдан бўшатилаётган ходимларга бериладиган нафақа. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига назарда тутилган бўлиб, унга кўра муайян сабаблар билан ишдан

бўшатилаётган шахсларга ишдан бўшатилаётганларида бундай нафақалар берилиши белгиланган.

Меҳнат кодексининг 89-моддаси 4-қисмига кўра ходим янги меҳнат шартлари асосида ишлашдан бош тортганлиги туфайли, 100-модда 2-қисмининг 1 (штатлар қисқариши, корxonанинг тугатилиши), 2 (ходим эгаллаб турган вазифа ишга нолойиқ бўлиб қолиши), 5 (ўриндошлик бўйича ишлаётган шахс бошқа доимий ходим ишга қабул қилиниши туфайли ишдан бўшатилиши), 6 (корхона мулкдори алмашганлиги туфайли корхона раҳбари, ўринбосарлари, бош бухгалтерининг ишдан бўшатилиши)-бандлари билан иш берувчи ташаббусига кўра ишдан бўшатиш шахсларга Меҳнат кодексининг 109-моддасига биноан ўртача ойлик иш ҳақидан кам бўлмаган миқдорда ишдан бўшатиш нафақаси берилади.

Ишдан бўшатиш нафақаси ишдан бўшатиш пайтида ишга жойлаша олмаганлиги туфайли ўртача ойлик иш ҳақини сақлаб қолиниши билан ҳамда фойдаланилмаган меҳнат таътили учун бериладиган ёки ишдан бўшатилиш ҳақида олдиндан огоҳлантириш ўрнига тўланадиган компенсация пули билан алмаштириб юборилмаслиги лозим. Ишдан бўшатиш нафақаси юқоридаги тўловлар берилган-берилмаганлигидан қатъи назар тўланавериши лозим.

Ёш оилаларга бериладиган моддий ёрдам. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1999 йил 7 майдаги давлат рўйхатига олинган «Моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга муҳтож бўлган ёш оилаларга кўрсатиладиган маблағларни ташкил топтириш ва сарфлаш тартиби тўғрисида»ги низом асосида кўрсатилади.

Ушбу низомга кўра ёш оилаларга бир марталик қайтариб олинмайдиган моддий ёрдам шаклида, фоиз олинмайдиган қарз бериб туриш тарзида ёки бошқа шаклларда моддий кўмак берилиши мумкин. Кўрсатиладиган беғараз ёрдам миқдори, бериладиган фоизсиз қарз, ундан фойдаланиш тартиби ва муддатлари юқоридаги низом асосида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан белгиланади.

Бундай ёрдамни олишда келин ёки куёв ногирон бўлса, кариндошлари ва бошқа ёрдам берувчи яқинлари бўлмаса, камбағал оилалардан бўлса, келин ёки куёв фуқаролар йиғини фаолиятида мунтазам иштирок этса, афзалликдан фойдаланадилар.

Ёш оила томонидан моддий ёрдам кўрсатишни сўраб берилган ариза фуқаролар йиғини томонидан белгиланган муддатда ва тартибда кўриб чиқилади.

Ходимнинг соғлиғига шикаст етказилганлиги ёки унинг вафоти муносабати билан бир йўла бериладиган нафақа микдори, тўланиш асослари ҳамда тартиби Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 194-моддасида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 1 февралдаги қарори билан тасдиқланган «Ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиши, касб касалликларига чалиниши ёки саломатликнинг бошқа хил шикастланиши туфайли етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўлаш қоидалари»да айтилишича: йўқотилган иш ҳақини тўлашдан, зарарни тўлашдан ташқари иш берувчи соғлиғига зарар етказилган жабрланувчи ходимга унинг бир йиллик иш ҳақи жамидан кам бўлмаган микдорда (қоидаларнинг 22-банди), ходим вафот этгани тақдирда эса унинг қарамоғида бўлиб келган боқувчисини йўқотган шахсларга марҳум ходимнинг 6 йиллик (72 ойлик) иш ҳақи жами микдорида бир йўла бериладиган нафақа тўлашга мажбур бўлади (қоидаларнинг 26-банди).

Таълим муассасаларида бериладиган стипендиялар ҳам аҳолини маълум табақаларини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ҳимоялашнинг муҳим шаклларида бири саналади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 17 августдаги «Олий ўқув юртлари талабаларига стипендиялар тўлаш тартиби ва микдорлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2002 йил 6 март куни «Таълим муассасаларида стипендиялар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги йўриқнома рўйхатга олинди.

Ушбу йўриқномага кўра стипендия деганда? таълим муассасаларида давлат грантлари ёки тўлов-контракт асосида муваффақиятли таълим олаётган талабалар (ўқувчилар)га ҳар ойда тўланадиган пул тўловларидан иборат бўлиб, бошқа тўловлар тўланишидан қатъи назар (бошқа нафақа турлари, пенсия, алимент ва бошқалар) тўланаверади.

Стипендиялар ўқув юртида тузиладиган стипендия комиссияси томонидан рейтинг назорати ва талаба (ўқувчи) ўзлаштириши кўрсаткичларига мувофиқ тайинланади.

Стипендиянинг таянч миқдори 9400 сўмдан иборат бўлиб, рейтинг бўйича 86-100 ўзлаштирувчи талабага шунинг 100 фоизи (9400 сўм); 71-85 фоиз ўзлаштирувчи талабага 75 фоизи (7050 сўм); 55-70 фоиз ўзлаштираётган талабага эса 50 фоизи (4700 сўм) миқдорида стипендия тўланади.

Стипендия миқдори муайян ҳолатлар (етим болалар, собиқ ҳарбий хизматчилар, математика йўналиши бўйича таълим олаётганлар) ҳисобга олиниб, бошқача таянч миқдорларга кўра ҳам тайинланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти стипендиясини олувчиларга 17745 сўм, Беруний, Ибн Сино, Навоий, Улуғбек номидаги стипендияларни олувчи талабаларга эса 12300 сўм миқдорида стипендия берилади.

Ўрта махсус ўқув юртларида стипендиянинг таянч миқдори 9085 сўм белгиланган бўлиб, ўқувчиларга уларнинг ўзлаштириш кўрсаткичига мувофиқ ушбу сумманинг 100, 75 ёки 50 фоизи миқдорида стипендия берилади. Бунда ҳам ўқувчиларнинг муайян тоифаларига бошқача таянч миқдорларига кўра стипендия тайинлаш назарда тутиб қўйилган.

Муайян фанлардан қарздор бўлиб қолган (бир ёки бир неча фандан 55 фоиздан кам рейтинг баллари тўплаган) талаба (ўқувчи) кейинги ўқув семестрида стипендия олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Талаба (ўқувчи) академик таътилда бўлган даврида стипендия тўланмайди.

Ҳомиладорлик ва туғиш таътилида бўлган талабаларга таътил даврида тўлиқ стипендия тўланаверади.

Ёзги каникул пайти учун ҳам стипендия туланаверади.
Талаба (ўқувчи) стипендиясидан ушлаб қолганига йўл
қўйилмайди.

Х боб. ФУҚАРОЛАРГА КЎРСАТИЛАДИГАН БОШҚА ИЖТИМОЙ ЁРДАМЛАР

1-§. Аҳолига кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам тушунчаси, зарурлиги ва уларнинг таснифи

Аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялашни кучайтириш, «Аҳолининг ижтимоий ҳимоя қилинишини таъминлашга йўлланаётган бюджет маблағларидан улар аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларига йўналтирилганлигини кучайтиришни назарда тутган ҳолда фойдаланиш самарадорлигини ошириш»¹, «Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишни кучайтириш, оила манфаатларини таъминлаш, аёллар мавқеини ошириш, соғлом авлодни шакллантириш бўйича амалга оширилган умумдавлат чора-тадбирлари Республикадаги ижтимоий-демографик вазиятни сезиларли даражада яхшилаш имконини берди. Оила институти мустаҳкамланмоқда, чақалоқлар ўлими камаймоқда, туғруқ ёшининг таркиби яхшиланмоқда, аҳолининг узок умр кўриш даражаси ўсмоқда»².

Буларнинг барчаси ушбу соҳадаги давлат сиёсатининг изчил рўёбга чиқарилаётганидан нишонадир.

Аҳолига бериладиган ижтимоий ёрдам ва ижтимоий қўллаб-қувватлаш йўналишларидан бири – уларга пенсия ва нафақалар беришдан ташқари, бошқа шакллардаги ёрдамлар кўрсатилишидан иборат. Пенсия ва нафақалардан бошқача ижтимоий ёрдам кўринишлари хилма-хил бўлиб, моддий ёки бошқа номоддий шаклларда амалга оширилиши мумкин. Юқорида таъкидланганидек, ҳозирги пайтда аҳолининг муҳтож қатламлари ўнлаб турдаги ижтимоий ёрдамларни олмоқдалар, юздан ортиқ шаклдаги ҳар хил имтиёзлардан фойдаланмоқдалар ва ана шу мақсадлар учун давлат ҳазинасидан миллиардлаб сўм маблағ сарф қилинмоқда.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 6 декабрдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002-2003 йилларга мўлжалланган дастури тўғрисида»ги қарори. Халқ сўзи, 2001 йил, 13 декабрь.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги «Аёллар ва усиб келаётган авлод соғлигини мустаҳкамлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори.

Бундай ёрдамдан фойдаланувчи фуқаролар орасида қариялар, ёш болалар, болали оилалар, ногиронлар етакчи ўринни тутмоқда.

Аҳолининг муҳтож табақаларига кўрсатиладиган ёрдамларни аниқ тавсифлаш ва тўғри таснифлаш, ҳар бир ижтимоий ёрдам кўрсатиш шаклини, мазмун-моҳиятини, мақсад-вазифасини, роли-ўрнини аниқ тасаввур этиш бундай ёрдамни кўрсатиш билан бевосита шуғулланаётган шахслар учун, бу соҳада фаолият юритувчи мутахассис-кадрлар учун муҳим амалий аҳамиятга эга. Бундай ёрдамларнинг сиёсий моҳияти ва ҳуқуқий асосларидан яхши хабардор бўлиш ҳамда уларни тўғри тушуниб етиш, уни ўз вақтида, тўла ҳажмда тегишли шахсларга етказилишини таъминлайди, ижтимоий адолат ва қонунчилик тамойилларининг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Пенсия ва нафақалардан бошқа шакллардаги ижтимоий ёрдамдан фойдаланишга ҳақли бўлган шахслар тоифалари хилма-хил, доираси жуда кенг бўлиб, улар қаторига қариялар, ногиронлар, боқувчисиз қолган фуқаролардан ташқари, ёлғиз кекса ва ёлғиз ногиронлар, кўп болали ва кам таъминланган оилалар, мактаб ўқувчилари, уруш қатнашчилари ва бошқа шахслар қирадилар.

Аҳолининг ушбу табақаларига бериладиган ижтимоий ёрдам шакллари ҳам ранг-баранг кўринишларга эга бўлиб, уларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- 1) қариялар, ногиронлар ва болаларни давлат таъминотига олиш, махсус муассасаларда яшашларини таъминлаш;
- 2) ёлғиз қарияларга уйларида ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва зарур озиқ-овқат маҳсулотлари билан бепул таъминлаш;
- 3) қариялар, ногиронларга санаторий-курорт хизматларини кўрсатиш;
- 4) ногирон фуқароларга протез-ортопедия, ҳаракатланиш воситалари бериш хизматларини кўрсатиш;
- 5) мактаб ёшидаги болали оилаларга моддий ва бошқа ёрдамлар кўрсатиш;

6) фукароларнинг муайян тоифаларига турар жой-маиший, транспорт-алоқа, солиқ, тиббий-фармацевтика ва бошқа соҳаларда имтиёзлар бериш;

7) қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа турдаги ижтимоий хизматларни кўрсатиш.

Аҳолининг муайян тоифаларига кўрсатиладиган ижтимоий хизматлар ва бериладиган имтиёзлар иқтисодий тушунча сифатида давлат ва жамият томонидан ушбу мақсадлар учун ажратиладиган маблағларни сарфланишидан иборат бўлса, юридик тушунча сифатида у фукароларга Конституцияга мувофиқ берилганган ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқларини амалга оширилишидан иборатдир.

Бозор иқтисодий муносабатлари кучайиб ва чуқурлашиб бораётган, боқимандалик кайфиятларига барҳам берилаётган шароитда ночор ва тенг рақобатлашишга қодир бўлмаган аҳоли табақаларини реал ижтимоий ҳимоя қилиниши муҳим аҳамиятга эгадир.

2-§. Ёлғиз қариялар, ёлғиз ногиронлар ва ота-она парваришидан маҳрум бўлган болаларни давлат таъминотига олиш

Ёлғиз қариялар, кимсасиз ногиронлар, етим болалар ҳақида амалда ғамхўрлик қилиш аҳволига қараб жамиятнинг, унинг аъзоларининг, давлатнинг маданий ҳамда маънавий-ахлоқий савиясига баҳо берилади ва ушбу кўрсаткичлар инсонпарварлик даражасини белгиловчи муҳим мезонлардан ҳисобланади.

Мамлакатимизда ана шу тамойилларга амал қилингани ҳолда қариялар, ногиронлар, етим-есирлар ҳақида алоҳида ғамхўрлик қилиб келинмоқда. 2002 йилни «Қарияларни кадрлаш йили» деб эълон қилиниши, аввалги йилларнинг ногиронлар, аёллар, болаларга бағишланганлиги ҳамда шу муносабат билан зарур давлат дастурлари ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ этиб келинаётганлиги давлатимиз ва жамиятимизда инсон ва унинг манфаатлари олдинги ўринларда туришини кўрсатади.

Бугунги кунда Республикамизда кўплаб «Саховат уйлари», «Меҳрибонлик уйлари», «Мурувват уйлари» фаолият кўрсатиб келмоқда ва уларда бир неча ўн минглаб ночор фуқаролар давлат меҳр-мурувватидан баҳраманд бўлмоқдалар.

Интернат ва пансионатлар – парваришга ва тиббий хизмат кўрсатишга муҳтож бўлган ёлғиз қариялар ҳамда ногиронларнинг доимий яшашга мўлжалланган тиббий-ижтимоий муассасалар бўлиб, уларнинг ҳар хил турлари мавжуд.

Қариялар уйи ёки ногиронлар уйига жойлаштиришга муҳтож бўлган фуқароларни аниқлаш, ҳисобга олиш ва ушбу муассасаларга йўллаб жойлаштириш вазифаси туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимлари зиммасига юкланган. Шунингдек, ўз ҳудудида жойлашган интернат уйлари фаолиятига кўмаклашиш ва уларнинг ишини назорат қилиш ҳам ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан амалга оширилади.

Қариялар ва ногиронлар уйлари республика ёки маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобидан таъминланиши мумкин ва улар юридик шахс саналади.

Интернат уйига ҳамда меҳнат ва уруш фахрийлари пансионатларига 60 ёшдан ошган эркаклар, 55 ёшдан ошган аёллар, 18 ёшдан катта бўлган I-II гуруҳ ногиронлари қабул қилинади. Сурункали руҳий касал бўлган шахслар руҳий-асаб интернат уйларига жойлаштириладилар.

Болалар интернат уйларига 4 ёшдан 17 ёшгача ақли заиф ёки жисмоний етук бўлмаган болалар қабул қилинади.

Интернат уйларига қабул қилиш асос ва тартиблари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилгандир.

Интернат уйида яшовчи ва тўлиқ давлат таъминотида бўлган фуқароларга (руҳий-асабий касалликлар интернатидан ташқари) интернат уйидаги харажат билан пенсияси ўртасидаги фарқ тўланади, аммо пенсионерга тўланадиган сумма унинг пенсиясининг 10 фоизидан, уруш ногиронларига эса 20 фоизидан кам бўлмаслиги лозим.

Интернат уйида яшаётган фуқаролар тегишли асослар ва тартибларда бу ердан чиқарилишлари мумкин. Интернат уйдан чиқарилган фуқароларни жойлаштириш ва таъминотини амалга ошириш ижтимоий таъминот бўлимларига юклатилган.

Интернат уйларига одатда ёрдамга муҳтож ва қонун бўйича таъминлаш ва парваришлагга мажбур бўлган яқин қариндошлари йўқ фуқаролар жойлаштирилади. Аммо тўлов-контракт асосида яқин қариндошлари мавжуд бўлган фуқаролар ҳам бу ерга жойлаштирилишлари мумкин.

Пенсионерлар ва ногиронларни санаторий-курортларга юбориш орқали даволаш, саломатликларини мунтазам назорат қилиб туриш – уларга кўрсатиладиган ижтимоий ёрдамнинг асосий таркибий қисмини ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 29 августдаги «Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида»ги қонунининг 21-22-моддаларида пенсионер ва ногирон бўлиб қолган фуқаролар зарур тиббий-ижтимоий ёрдамни олиш ҳуқуқига, шу жумладан санаторий ва дам олиш уйларида соғломлаштириш хизматидан фойдаланишга ҳақли эканликлари кўрсатиб қўйилган.

Пенсионерлар ва ногиронларни санаторий-курортлар, дам олиш уйларига юбориш асослари, муддатлари, тартиблари Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлигининг 1993 йил 8 июлдаги буйруғи билан тасдиқланган бўлиб, унда барча пенсионерлар ҳар икки йилда, уруш қатнашчиси бўлган ногиронлар эса ҳар йили бепул йўланма билан санаторий-курортларга юборилиш ҳуқуқига эга эканликлари белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасида яшовчи фуқароларни протез буюмлари, ортопедия пойафзали ва бошқа протез-ортопедия ашёлари билан таъминлаш тартиби, шартлари ва муддатлари Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги томонидан 1994 йил 17 февралдаги буйруқ билан таъминланган шу ҳақдаги йуриқнома билан белгилаб қўйилган.

Ушбу йуриқномага кўра протез-ортопедия буюмлари тегишли тиббий муассасалар йўлланмаси ва хулосаси асосида фуқароларга протез-ортопедия корхоналари томонидан бепул (тегишли ҳолларда пул тўланиши орқали) тайёрлаб берилиши ёки савдо корхоналари (тиббийёт савдо шохобчалари) орқали сотилиши белгилаб қўйилган.

Фуқароларни протез-ортопедия буюмлари билан таъминлаш ижтимоий таъминот бўлимларига юклатилганлиги ва улар томонидан таъминот амалга оширилиши ҳам қайд этиб ўтилган.

Ногиронларни қўлда бошқариладиган автомобиллар ва мотоколяскалар билан таъминлаш масалалари Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1977 йил 3 мартдаги қарори (унга 1981 йил 11 майда ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган) билан тартибга солинади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирининг 1994 йил 29 сентябрдаги буйруғи билан «Ўзбекистон Республикасидаги ногиронларни ҳаракат воситалари (велоколяска, креслоколяска ва кичик габаритли коляскалар) билан таъминлаш тартиби тасдиқланган бўлиб, унга кўра тегишли Тиббий-меҳнат экспертлар комиссиясининг хулосасига мувофиқ ногиронлар ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тегишли рўйхатларга кўра ҳаракатланиш воситалари билан таъминланишлари айтилган.

Мазкур тартибга кўра уруш ногиронлари, урушда ҳалок бўлган шахсларнинг оила аъзолари, ЧАЭС ҳалокати туфайли I-II гуруҳ ногирони бўлганлар, 18 ёшга тўлмаган ўқувчи ногиронлар ва бошқа айрим тоифадаги ногиронлар ҳаракат воситалари билан бепул таъминланишлари ёки имтиёзли нархларда таъминланишлари, бошқа фуқаролар эса тегишли пулини тўлаш орқали таъминланишлари, ҳаракат воситаларини таъмирлаб бериш, янгилаш шартлари ва тартиблари белгилаб қўйилган.

Ижтимоий ёрдамнинг бу тури аввалдан турли шаклларда (бепул тушликлар бериш, ўқув дарсликлари билан бепул

таъминлаш, кийим-кечак билан таъминлаш ва ҳоказо) аввалдан ҳам фуқароларга кўрсатиб келинар эди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002-2003 йилларга мўлжалланган дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори қабул қилиниши билан ушбу соҳада янада ижобий ўзгаришлар рўй бера бошлади.

Қарорга кўра 2002 йил 1 сентябрдан бошлаб кам таъминланган оилаларнинг ўрта умумтаълим мактабларининг барча синфларида ўқиётган ўқувчи-болалари бепул қишки кийим-бош тўплами билан таъмин этилишлари белгиланди.

Ушбу қарорга кўра ўрта умумтаълим мактабларининг барча синфларида ўқийдиган кам таъминланган оилаларга мансуб ўқувчиларнинг 2002 йилда 75 фоизи, 2003 йил 1 сентябрдан бошлаб 100 фоизи бепул дарсликлар билан таъминланишлари назарда тутилди.

Етим болалар ва ота-онадан қаровсиз қолган тулик давлат таъминотидаги (болалар уйларидаги) болаларни ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадида улар умумтаълим мактабларини битириб чиқаётганларида кийим-бош, пойафзал сотиб олиш учун 2002 йилда энг кам иш ҳақининг 80 баробари, 2003 йилда эса 100 баробари миқдорида бир йўла нафақа бериш назарда тутилди.

Чақалоклар уйидан чақалокларни фарзандликка, тарбиясига (патронат) олган тутинган ота-оналарга ҳар бир чақалок учун энг кам иш ҳақининг 3 баробари миқдорида ҳар ойлик нафақа бериш белгилаб қўйилди.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва қўллаб-қувватлаш мақсадида уларга кенг қатламли имтиёзлар бериш кўзда тутилган. Бу имтиёзлар улардан фойдаланишга ҳақли бўлган шахслар доирасига, имтиёз турлари ва уларнинг ижтимоий моҳиятига ҳамда бошқа хусусиятларига кўра гуруҳларга ажратилиши мумкин. Давлат бюджети ҳисобидан фуқароларга бериладиган ижтимоий ёрдамни амалга ошириш шакли сифатида улар фуқаролар кундалик турмушида

мухим ўрин тутмоқда. Шуни айтиш кифояки, бугунги кунга келиб имтиёз ва енгилликларнинг умумий сони юздан ортиқ шаклда амалга оширилмоқда.

Ижтимоий кўллаб-қувватлаш мақсадидаги имтиёзлар ва енгилликлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доираси пенсиячилар, ногиронлар, ёлғиз қариялар, кўп болали ва кам таъминланган оилалар билангина чекланиб қолмасдан, ижтимоий аҳамияти катта бўлган муайян касб ва вазифаларда банд бўлган шахсларни (педагоглар, врачлар ва бешкалар) ҳамда бошқа тоифадаги фуқароларни ҳам ўз ичига қамраб олгандир.

Имтиёз ва енгиллик берилиши объектлари ҳам хилма-хил бўлиб, турар жой-коммунал хизматлар, тиббий хизматлар, фармацевтика таъминоти, транспорт-алоқа хизмати, солиқ ва бож тўловлари кабиларни ўз ичига олган.

Имтиёз ва енгилликлар ҳажми турли тоифадаги фуқаролар учун турлича белгиланган бўлиб, бунда унинг давлат ва жамият олдидаги хизмати, моддий-ижтимоий аҳволи ва бошқа кўрсаткичлар эътиборга олинган.

Имтиёзлардан фойдаланиш асослари ва шартлари ҳам турлича бўлиб, фуқаронинг аввалги даврдаги хизмати, аввалги даврдаги ёки бугунги кунда бажариб келаётган вазифаси, оилавий аҳволи кабилардан иборат бўлиши мумкин.

Имтиёз ва енгилликлардан фойдаланишнинг умумий тартибига кўра имтиёздан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган фуқаро ёки оила шундай имтиёз ёки енгилликни бериши лозим бўлган давлат ёки жамоат органига, корхона-ташкilotга ёзма ариза билан мурожаат қилиши ҳамда имтиёздан фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқловчи зарур ҳужжатларни тақдим этиши лозим.

Имтиёздан фойдаланиш ҳуқуқи бекор бўлганида ёки ўзгарганида фойдаланувчи шахс бу ҳақда белгиланган муддат ичида имтиёз берувчи органи, тегишли ҳолларда – бошқа органларни хабардор қилиб қўйиши шарт.

Сохта ҳужжатлар асосида ёки нотўғри маълумотлар тақдим этган ҳолда имтиёздан фойдаланаётган шахслар

қонун ҳужжатларига мувофиқ маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортиладилар ҳамда нотўғри берилган имтиёз тарзидаги зарарлар улардан тўлиқ ундириб олинади.

Ёлғиз қариялар ва ногиронлар ҳамда пенсионерларга ижтимоий ёрдамлар кўрсатиш. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2000 йил 23 февралда давлат рўйхатига олинган ёлғиз қариялар, пенсионерлар ва ногиронларга ижтимоий ёрдамлар кўрсатиш тартиби асосида амалга оширилади.

Ёлғиз қариялар, пенсионерларни ва ногиронларни туман ижтимоий таъминоти бўлимлари томонидан ҳисобга олиниш мезонлари ҳамда ҳисобга олиш тартиблари, уларга ижтимоий ёрдамлар кўрсатиш масалалари мазкур тартибда белгиланади. Уларга кўрсатиладиган ижтимоий ёрдамнинг турлари ва ҳажмлари минтақавий (шаҳар), туман миқёсидаги, дастурларга мувофиқ белгиланади.

Ёлғиз пенсионерларни асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан бепул таъминлаш масалалари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1999 йил 15 февралда давлат рўйхатига олинган «Ўзгалар парваришига муҳтож ёлғиз пенсионерларни асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан бепул таъминлаш тўғрисида»ги низомга биноан тартибга солинган бўлиб, унга кўра бошқалар парваришига муҳтож бўлган ёлғиз қариялар кўйидаги асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан бепул таъминландилар:

- ун;
- ўсимлик ёғи;
- макарон маҳсулотлари;
- гуруч;
- чой;
- тухум;
- қанд-шакар;
- кир ювиш воситалари;
- гўшт.

Ёлғиз ва ўзгалар парваришига муҳтож бўлган фуқароларни аниқлаш белгиланган тартибларга мувофиқ фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан туман

(шахар) ижтимоий таъминот органлари билан биргаликда амалга оширилади ва бунга ёлғиз пенсионернинг аризаси, ТМЭК ёки ВККнинг пенсионер ўзгалар парваришига муҳтож эканлиги ҳақидаги маълумотнома, турар жойдан маълумотнома; ёлғиз пенсионер турмуш шароитларини ўрганиш далолатномаси асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзгалар ёрдамига муҳтож ёлғиз пенсионерларга ижтимоий ёрдамнинг ушбу турини кўрсатиш тартиблари, муддатлари аниқ белгилаб қўйилган.

Аниқ мақсадли коммунал уй-жой фондидан турар жой олиш ҳуқуқига эга бўлиш соҳасидаги имтиёзлар Ўзбекистон Республикасининг уй-жой кодекси ҳамда унинг асосида қабул қилинган бошқа қонун ҳужжатларига асосан берилади.

Ўзбекистон Республикасининг Уй-жой кодекси 40-моддасига биноан: «Аниқ мақсадли коммунал уй-жой фондидан турар жой олиш ҳуқуқига уй-жой шароитларини яхшилашга муҳтож бўлган ва турар жой олиш учун ҳисобда турган ижтимоий жиҳатдан ҳимояланмаган; кам таъминланган фуқаролар эгадирлар. Аниқ мақсадли коммунал уй-жой фондидан турар жой олиш ҳуқуқига эга бўлган фуқаролар тоифалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади».

Тиббий хизмат кўрсатиш ва дори-дармон воситалари билан таъминлаш юзасидан имтиёзлар. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида»ги қонуни¹ (қонуннинг 17-моддаси) ҳамда унинг асосида қабул қилинадиган меъёрий ҳужжатларга биноан берилади².

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 2 декабрдаги 532-сонли «Даволаш-профилактика муассасаларини молиявий таъминлаш тизимларини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорига кўра бу соҳада имтиёзлар қайта кўриб чиқилди.

¹ Ўзбекистоннинг янги қонуллари. №14, -Т.: Адолят, 1997. 40-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 8 январдаги «Аҳолини дори-дармон воситалари билан таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори ва бошқа қарорлар.

Юқоридаги қонун ҳужжатларига кўра имтиёзлар доридармон воситаларини аҳолининг муайян тоифаларига бепул бериш ёки нархига нисбатан муайян фойзаларда чегирма қилиш йўли билан сотиш, тиббий муассасаларда хизмат кўрсатиш ҳақларидан тулиқ ёки қисман озод қилиш тарзида берилиши мумкин.

Ушбу соҳадаги имтиёзларни бериш шартлари, тартиблари ва муддатлари юқорида эслатилган қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган. Шунингдек, уларда бу имтиёзлардан фойдаланишга ҳақли фуқаролар тоифалари ҳам аниқ кўрсатилгандир.

Фуқароларга уларни ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадида солиқ соҳасида имтиёзлар бериш.

Ўзбекистон Республикасининг «Солиқ кодекси»да¹ ҳамда унинг асосида қабул қилинган бошқа меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларда² назарда тутиб қўйилган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексида жисмоний шахсларнинг солиқ солинмайдиган даромадлари турлари ҳамда солиқ солишдан озод қилинган даромадлари доираси белгилаб қўйилган.

Ушбу кодексга кўра, фуқароларга мол-мулк солиғи соҳасидаги имтиёзлар, ер солиғи солиш юзасидан бериладиган имтиёзлар бериш назарда тутилган.

Солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар (йиғимлар) юзасидан фуқароларга берилган имтиёзлардан фойдаланиш шартлари, тартиблари ҳамда муддатлари солиқларни ҳисоблаб чиқиш ва тўлашга оид бўлган тегишли йуриқномалар билан белгилаб қўйилади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й. 52 махсус сон.

² Ўзбекистон Республикаси Хукуматининг қарорлари тўплами, 2002 йил, 3-сон, 18-модда.

XI боб. ХАЙРИ-ЭҲСОН ВА МУРУВВАТ ЁРДАМИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ШАКЛИ СИФАТИДА

1-§. Мурувват ва хайри-эҳсон ёрдами ва унинг тавсифи

Жамиятда бозор муносабатлари принциплари ва қоидаларни амал қила бошлаганлиги яратиладиган бойликларни тақсимлаш чоғида қаттиқ талаблар қўйилишига, боқимандачилик кайфиятларига нисбатан тоқатсиз вазиятни юзага келишига сабаб бўлмоқда. Бундай ҳолат жамиятнинг ёрдамга муҳтож, ижтимоий яхши ҳимояланмаган аъзоларини (биринчи навбатда ёлғиз ногиронлар ва ёлғиз қариялар, қаровчисиз қолган ёш болалар) давлат маблағлари билан бир қаторда турли нодавлат ташкилотлари, тижорат тузилмалари, савоб талаб хусусий шахслар, чет эл ҳомийлик ташкилотлари молиявий-мулкӣ ёрдамлари ҳисобидан қўшимча равишда қўллаб-қувватлашликни, ана шундай ҳомийлик ва меҳр-мурувват кўрсатиш фаолиятларини рағбатлантириш, бундай кўмак манбаларини фаол қидириб топиш, ушбу хайрли ва савобли ишга жалб этишликни тобора кўпроқ тақозо этмоқда.

Мустақиллигимиз қўлга кирганидан кейинги йиллар давомида хорижий давлатлар, хорижий юридик ва жисмоний шахслар, турли халқаро мурувват ташкилотларидан мамлакатимизга гуманитар ёрдамлар кўрсатиш кучайди, бундай ёрдам оқимлари тобора кўпайиб бормоқда. Шунингдек, мамлакатимизнинг ўзидаги тадбиркорлар, мурувватли инсонлар томонидан бева-бечораларга турли-туман ёрдамлар кўрсатилиши ҳам аста-секин кенг русум бўлиб бормоқда.

Ана шундай шароитда хайри-эҳсон, меҳр-мурувват ёрдами кўрсатилишини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиниши, бу соҳада қонунийликни таъмин этилиши, ижтимоий адолатни қарор топдирилиши бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан бирига айланиб қолганлиги табиий ҳолдир.

Фойдаланиш мумкинлиги ижтимоий таъминотга оид бўлган қонунчилик ҳужжатларида назарда тутилган.

Жумладан, «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 66-моддасига кўра пенсия таъминоти маблағлари шакллантирилишида мулкчилик шаклидан қатъи назар қорхона ва ташкилотлар иштирок этишлари белгиланган. «Ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 38-моддасида белгиланишича, ногиронларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ижтимоий ёрдамни пул билан таъминлаш бошқа манбаалар билан бир қаторда ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш жамғармалари маблағлари ҳисобидан, шунингдек, қорхоналар, бирлашмалар, ташкилотлар ва фуқароларнинг иштиёрий бадаллари ҳисобидан ҳам амалга оширилиши мумкинлиги назарда тутилган.

Республикамиз Президенти И.Каримов мулкдорлар синфини таркиб топдириш ҳақида сўз юритаётган экан, қуйидагиларни таъкидлаган эди: «Бизда ўтмишда ҳам бойлар бўлган. Улар бизга шўро даврида уқдирганларидек, золим бўлмаган. Бой-бадавлат одамнинг бутун маҳаллага, қишлоққа нафи теккан».¹

Меҳр-муруват, холами тойлик мусулмонларнинг ўзбек халқининг қадимий инсоний фазилатларидан саналиб келган. Шариат ҳар бир мўмин-мусулмондан пешона тери билан ризқу-насиба топишликни ва ҳалол ризқ билан ўзи, оиласини таъминлашликни, башарти ортиқча молу-давлатга эга бўлса, у ҳолда бева-бечоралар, яъни меҳнатга яроқсиз, қари-қартаг, етим-есирларга таъминоти учун фитру-закот беришликни талаб қилади.

«Ҳидоя» китобида айтилганидек, закотдан таъминот олишга ҳақли бўлганлар қаторига фақирлар, яъни ўзини таъминлаш учун зарур бўлганидан кам маблағга эга бўлган; мискин, яъни тирикчилик ўтказишлик учун ҳеч бир маблағга эга бўлмаган шахслар кирадилар.² Бизнинг мамлакатимизда мискинлар ва фақирга ғамхўрлик кўрсатиш давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир. Бу нарса ўтган йилларни «Ногиронлар йили», «инсон манфаатлари

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1997. 337-бет.

² Ҳидоя Комментарий мусулманского права. –Т.: Ўзбекистон, 1994. –С.107.

йили», «Болалар йили» деб ва ниҳоят 2002 йилни «қарияларни қадрлаш йили» деб эълон қилинишида, шунга муносиб тарзда ушбу табақаларни ижтимоий ҳимоя қилишга қаратилган давлат тадбирлари дастурларини ишлаб чиқиши ва рўёбга чиқарилишида ҳам ўз ифодасини топмоқда.

Бугунги кунда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш жараёнида ана шундай бюджетдан ташқари манбалар, хусусан мамлакатимиздаги ҳомий ва хорижий меҳр-мурувват ташкилотлари, айрим чет эл фуқаролари томонидан кўрсатилаётган пул ва бошқа шакллардаги моддий ёрдамларни эгалларига аниқ етиб боришлигини таъминлаш, бунда барча маъмурий, ташкилий-ҳуқуқий воситалардан тўлиқ фойдаланиш, бу гуманитар ёрдамларни адолатли тақсимлаш механизмларини яратиши долзарб вазифалардан бирига айланиб бормоқда. Чунки бу ҳол бева-бечоралар, етим-есирларни таъминотини яхшилашга, бу соҳада ижтимоий адолат тамойилларини қарор топишига, балки давлатимиз ва жамиятимизнинг халқаро обрў-эътиборига, мавқеига даҳлдор бўлган масаладир. Бошқалар ҳисобига, шу жумладан ночор-нотавонларга ажратиладиган хайру-садақа ҳисобига бойлик орттириш, роҳат-фароғатда яшашга интилувчи, ҳаромдан ҳазар қилмайдиган кимсалар ҳар қандай давлатда, жамиятда бўлган, ҳозир ҳам мавжуд мақсад-ўзгалик ризқу-насибасини улар томониан ўзлаштириб, талон-тарож қилиб юборилишига йўл қўймасликдан иборат.

Ана шу мақсадда давлатимиз томонидан зарур ташкилий-ҳуқуқий чоралар кўрилмоқда ва ижтимоий муҳтож шахсларга аталган маблағ ҳамда бошқа ёрдамларни тўғри тақсимланишини таъминловчи зарур механизмлар яратиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 26 июлдаги «Мурувват ёрдамидан ва беғараз техник кўмакдан мақсадли фойдаланишни таъминлаш чоратадбирлари тўғрисида»ги 268-сон қарори ана шу мақсадга қаратилган. Мазкур қарор халқаро молиявий ва иқтисодий институтлар, хорижий ҳукумат ташкилотлари ва ҳукуматга тегишли бўлмаган ташкилотлар томонидан кўрсатиладиган

мурувват ёрдами ҳамда беғараз техник кўмакдан катъий мақсадларда фойдаланишликни таъминлаш, уларни талон-тарож қилинишига, улардан фойда олиш учун тижорат мақсадларида ва бошқа ғаразли мақсадларда фойдаланишликка йўл қўймасликни таъмин этувчи зарур чора-тадбирларни назарда тутати. Бу қарорни тўлиқ рўёбга чиқарилиши халқаро каналлар орқали гуманитар ёрдамлар олиниши, уларни мақсадли тақсимланишига оид самарали қоидаларни ўрнатилишига, тартиб интизомга ўрнатилишига хизмат қилади.

2-§. Хайри-эҳсон, мурувват ёрдами кўрсатишнинг ҳуқуқий жиҳатлари

Аҳолининг муайян табакаларини бюджетдан ташқари манбалардан ижтимоий таъминлашда таъминот бериш объекти, таъминот бериш ва бу таъминотдан фойдаланиш субъектлари ифодалаш чоғида турли атамалар, тушунчалар ва таърифлардан кенг фойдаланилади. Улар мазмун-моҳиятини тўғри ҳамда чуқур тушуниб етиш, бу тушунчаларга юклатилган социал вазифани англаб олиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки бу соҳадаги қонун ҳужжатлари нормаларини тўғри қўллаш, ёрдамни эгасига аниқ етиб боришига эришиш кўп ҳолларда ушбу омилларга боғлиқ бўлади.

Ғакиру-мискин, бева-бечора, етим-есир тушунчаларининг моҳияти юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, ислом таълимотининг асосий қисми бўлган шароитда аниқ ифодалаб берилган ва бу тушунчалар бугунги кунда амал қилиб турган қонунларимиз ҳамда қонун ҳужжатларимизда аниқ мазмун ва мезонлар билан бойитилган.

Бугунги кунда кенг муомалада бўлган мурувват ёрдами, техник ёрдам, хайрия ёрдами, эҳсон каби тушунчалар таърифи ҳам баъзи ҳолларда қонун ҳужжатларида баён этилган, айрим тушунчаларни илмий ва расмий таърифлашга эса энди киришилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 26 июлдаги 268-сон қарори билан тасдиқланган «Мурувват ёрдами юқларини қабул қилиш, ҳисобга олиш, аниқ йўналтирилган тарзда тақсимлаш ва улардан мақсадли фойдаланилишини назорат қилиш тартиби ҳамда мурувват лойиҳалари мониторинги тўғрисидаги Низом»нинг 2-бандида мурувват ёрдами кўрсатишга оид асосий тушунчаларга таъриф берилган.

Жумладан, мурувват ёрдами-бу аҳолининг ижтимоий ночор гуруҳларига тиббий ва ижтимоий ёрдам кўрсатиш, ижтимоий соҳа муассасаларини қўллаб-қувватлаш, табиий офатлар ва бошқа фавқулодда ҳодисалар оқибатларини тугатиш учун бериладиган мақсадли беғараз кўмакнинг бир туридан иборат. Бунда аҳолининг ночор қатламларини тиббий ёрдам билан таъминлаш, бепул ёки арзонлаштирилган нархларда тиббий дори-дармонлар, тиббий воситалар, ҳаракатланиш воситалари, сунъий аъзолар билан таъминлаш, уларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш, яъни, озиқ-овқат ва нооziқ-овқат буюмлари билан бепул таъминлаш, натурал шаклда ёрдамлар кўрсатиш, уларнинг бепул даволанишлари, соғлиқларини тиклашларига кўмаклашиш; ижтимоий соҳа муассасаларини (мактаблар, касалхоналар, қариялар, ногиронлар, болалар уйлари ва бошқалар) қўллаб-қувватлаш яъни, улар таъминоти, таъмирланиш, усқуналар билан жиҳозланиши учун мурувват ёрдами маблағлари ҳисобидан ёрдам кўрсатиш; табиий офатлар (сел, бўрон, ер қимирилаши ва бошқалар) юз берганида жабр кўрганларга моддий ҳамда бошқа ёрдамларни кўрсатиш ишлари амалга оширилади.

Мурувват ёрдами предмети сифатида тиббиёт товарлари (тиббий-фармацевтика буюмлари, тиббий асбоб-анжомлар, усқуналар), озиқ-овқат товарлари, бошқа буюмлар, асбоб-усқуналар, транспорт воситалари, грантлар, ихтиёрий эҳсонлар, бепул бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар ҳисобланиши мумкин.

Мурувват ёрдамини кўрсатувчилар сифатида кенг доирадаги шахслар – хорижий давлатлар, уларнинг айрим

тузилмалари, халқаро ташкилотлар, хорижий юридик ҳамда жисмоний шахслар (донор ташкилотлар) иштирок этишлари мумкин.

Мурувват ёрдами беғараз бўлиши, яъни қандайдир шартлар қўйилмагани ҳолда кўрсатилиши, ёрдам Ўзбекистон Республикаси, унинг юридик ва жисмоний шахсларини камситишга қаратилмаслиги, ёрдам сифатида топширилаётган буюмлар инсонлар соғлиғи ёки ҳаётига, давлат-жамият манфаатларига хавф туғдирмаслиги лозимлиги бу ёрдам кўрсатилишининг асосий принциплари сифатида баҳола-ниши мумкин.

Мурувват ёрдамини республикадаги истеъмолчи жисмоний ва юридик шахслар ўртасида тақсимлашни амалга ошириш мақсадида олувчилар бўлиб бюджет ташкилотлари, фаолият фойда олиш мақсадини кўзламайдиган нодавлат ноижорат ташкилотлари (юридик шахслар) ҳисобланиш-лари мумкин.

Мурувват ёрдамини олувчилар доираси Вазирлар Маҳкамаси ижтимоий комплекси қарори билан белгиланади ва бунда тегишли ёрдам дастурлари муассислари ҳамда донорлар билан тузилган шартномага кўра олувчилар аниқлаб олинади.

Ҳарбий мақсадларга мўлжалланган буюмлар, тамаки ва алкоголь маҳсулотлари (вино-ароқ ва бошқалар), Ўзбекистонга олиб кирилиши тақиқланган ашёлар (гиёҳвандлик ва психотроп воситалар ва бошқалар) мурувват ёрдами кўрсатиш предмети бўлиши мумкин эмас.

Мурувват ёрдами кўрсатувчи халқаро ва ноҳукумат ташкилотлари Ўзбекистон Республикаси ташқи ишлар вазирлигида аккредитациядан ўтказиш орқали ўзларининг ваколатхоналарини Ўзбекистон ҳудудида очишлари, улар фаолиятини ташкил этишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мурувват ёрдамлари олиниши, тақсимланиши, улардан мақсадли фойдаланили-шини мувофиқлаштириш, назорат қилиш, ташкил қилиш вазифаси Вазирлар Маҳкамаси Ижтимоий комплекси доимий ишлайдиган ишчи гуруҳ зиммасига; Қорақалпоғис-

тон Республикасида Вазирлар Кенгаши хузурида тузиладиган, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида эса тегишли вилоят (Тошкент шаҳар) ҳокимлиги хузурида тузиладиган мурувват ёрдами бўйича ҳудудий комиссияларга юклатилади.

Мурувват ёрдами юклари божхона чегараси орқали тезлаштирилган тартибда, тегишли божхона йиғимлари ва бошқа тўловлари олинмагани ҳолда текшириш (сифат ва бошқа), транспорт ҳақлари олинмасдан ўтказилади.

Мурувват ёрдами кўрсатиш лойиҳаларини амалга оширилиши ва кўрсатилган ёрдамдан мақсадли фойдаланиш устидан тегишли кузатувлар ҳам амалга оширилади.

Бундай текширишни бевосита амалга оширувчи орган бўлиб, Вазирлар Маҳкамаси Ижтимоий Комплексининг ишчи гуруҳи ҳисобланади ва у белгиланган тартибда тасдиқланган жадвал асосида божхона ва солиқ органлари, тегишли ҳолларда бошқа ваколатли органлар ҳам жалб этилгани ҳолда текширишлар ўтказилади.

Мурувват ёрдамини олувчилари олинган ёрдамни тақсимланиши, улардан мақсадли фойдаланиши юзасидан белгиланган тартибда ва муддатларда ваколатли давлат органларига ҳисобот тақдим этадилар.

Мурувват ёрдами лойиҳаси бажарилганлиги тўғрисидаги тегишли ахборотлар ваколатли давлат органлари томонидан донор ташкилотларга (уларнинг ваколатхоналари орқали) тақдим этилади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар «Прокуратура тўғрисида»ги қонунга кўра мурувват ёрдами олинishi, улардан мақсадли фойдаланиши, истеъмошчиларга адолатли тақсимланиши устидан умумий назоратни амалга оширади.

Текшириш ва назорат қилиш чоғида маблағлардан мақсадсиз фойдаланиш, уларни талон-тарож қилиш, суистеъмошларга йўл қўйиш ҳоллари аниқлангани тақдирда айбдор мансабдор шахслар ҳуқуқий жавобгарликка тортилишлари, яъни улар жиноий, маъмурий ҳуқуқий, фуқаролик ҳуқуқий – мулкий жавобгарликларга тортилишлари мумкин. Бунда жиноий ёки маъмурий жавобгарликдан бири

қўлланилиши мумкин. Айни пайтда жиноий ёки маъмурий жавобгарлик билан бир вақтда мулкий (фуқаролик-ҳуқуқий) жавобгарлик қўлланилишига йўл қўйилиши мумкин.

Айбдор шахсларни интизомий жавобгарликка тортиш меҳнат қонунчилиги нормаларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Хориждан келадиган мурувват ва бошқа гуманитар ёрдамларни ҳуқуқий тартибга солишнинг аниқ механизми яратилганлиги таҳсинга сазовор эканлигини тан олганимиз ҳолда мамлакатимизнинг ички юридик ва жисмоний шахслари (ҳомий ташкилотлар, хайрия ёрдами кўрсатувчилар) томонидан кўрсатиладиган мурувват ёрдамлари, хайри-эҳсон тадбирлари кўрсатилиши махсус тарзда тартибга солинмаганлигини, ушбу масалага оид норматив-ҳуқуқий ҳужжат мавжуд эмаслигини таассуф билан қайд этишимиз лозим. Бизнинг назаримизда бу масала долзарб бўлиб, тез орада ҳал этилиши лозим. Мурувват ва хайрия ёрдамини ҳуқуқий тартибга солиш мақсадида махсус қонун қабул қилинса ҳамда бу масалалар жамланган ҳолда бир тизимга солинса энг мақбул булар эди.

ХП БОБ. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ СОҲАСИДАГИ ҚОНУНЧИЛИККА РИОЯ ЭТПШИ ТАЪМИНЛАШ

1-§. Ижтимоий таъминот соҳасидаги қонунчиликка риоя этишни назорат қилиш, шакл ва усуллари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасида айтилишича: «Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўради». Бинобарин, фақат қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот таъминланган давлатдагина адолат, демократия, шахс ҳуқуқ ҳамда эркинликлари ҳақида сўз юритилиши мумкин. Республикамиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Ҳуқуқий давлатнинг қуроли ҳам, ҳимояси ҳам, кўзи ҳам, сўзи ҳам қонундир»¹.

Давлат ва жамиятда қонунийлик режимини таъминлаш усулларида бири – уларга амал қилинишини текшириш, қонун талаблари сўзсиз бажарилиши устидан назоратни мунтазам ва самарали тарзда амалга ошириб борилиши саналади. Бу вазифа давлат ва жамоат органлари томонидан қонунда назарда тутиб қўйилган шаклларда ва воситалар орқали амалга ошира борилади.

Пул ва бошқа бойликларни тасарруф этилиши, уларнинг тақсимланиши билан боғлиқ бўлган жойларда давлат органлари, уларнинг мансабдор шахслари томонидан қонунлар ижроси текширилиб, назорат қилиб борилиши муҳим аҳамиятга эга. Чунки бундай жойларда «ўлжа» пайдо бўлган текинхўрларнинг уралашиб қолишлари эҳтимоли ҳар доим ҳам катта бўлади ва қонуннинг вазифаларидан бири давлат, жамият, шахс моддий манфаатларини турли суиистеъмол ҳамда тажовузлардан ҳимоя қилишдан иборатдир.

Ижтимоий таъминотнинг амалга оширилиши соҳаси ҳам ана шундай соҳалардан бўлиб, бу ерда мамлакатимизда яратилган миллий бойликнинг муайян қисми қариялар, ногиронлар, бева-бечораларни ҳимоялаш, уларни таъмин-

¹ Каримов И.А. Мустақил давлатнинг бунёд бўлиши. –Т.: Ўзбекистон, 1992. 66-бет.

лаш учун қайта тақсимланади ва «Қозон тепаси»га виждони нопок, қўли эгри одамларнинг келиб қолиши бу маблағлар талон-торож қилинишига, ўз эгаларига тўлиқ етиб бормаслигига, жамиятда иқтисодий ва сиёсий барқарорлик йўқолишига олиб келиши мумкин.

Навоий вилоят прокуратураси томонидан аҳолини ижтимоий ҳимоялашга қаратилган қонунлар, Президент фармонлари, ҳукумат қарорлари ижроси бўйича текширишлар ўтказилганида халқ банки, почта бўлимлари, фуқаролар йиғинлари ходимлари ва мансабдор шахслари томонидан катта миқдорлардаги пенсия пуллари, нафақалар, бошқа ижтимоий ёрдам пуллари ўзлаштирилиб, талон-торож қилиб юборилгани маълум бўлди¹.

Ўтказилган текширишлар натижасида Республика миқёсида бундай фактлар оз эмаслиги маълум бўлмоқда ва бунинг асосий сабабларидан бири қонун ижроси устидан назорат сустлиги, унинг паст самарали тарзда ўтказилишидадир.

Ҳозирги кийинчиликлар мавжуд бўлган ўтиш даврида Республикамиз Президенти ва ҳукуматининг саъй-ҳаракатлари билан ночор-ногирон фуқароларга ажратилаётган маблағларни бундай талон-торож қилиниш ҳоллари жуда аянчли бўлиб, айбдорлар қонун олдида шафқатсиз жавоб беришлари лозим.

Ижтимоий таъминот соҳасида қонунчиликка амал қилиниши устидан давлат ва жамоат назорати олиб борилади ҳамда бундай назоратнинг асосий усуллари ва шакллари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган.

Қонунлар ижроси устидан назоратни амалга ошириш ваколати Конституция ва қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тегишли қўмиталари ҳамда комиссияларига берилган бўлиб, улар жойларда текширишлар ўтказиш, реал аҳволни ўрганиш – таҳлил қилиш асосида ўзларининг мажлисларида ушбу соҳа учун мутасадди раҳбарлар, маҳаллий давлат ҳокимияти орган-

¹ Халқ сўзи, 2001 йил, 4 декабрь, 244-сон.

лари ва бошқа идоралар хисоботларини эшитиш, зарур чора-тадбирлар кўрилишига эришиши орқали ушбу ваколатларини амалга оширадилар.

Прокурорлик назорати ижтимоий таъминот соҳасида қонунийликни таъминлашнинг энг самарали усулларидан бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги «Прокуратура тўғрисида»ги қонуни 20-моддасига кўра: «Вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда вазирликлар, давлат кўмиталари ва идораларнинг ҳарбий қисмлари, ҳарбий тузилмалари, ҳокимлар ва бошқа мансабдор шахслар томонидан қонунларнинг ижро этилиши, шунингдек, улар томонидан қабул қилинаётган ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги назорат предмети ҳисобланади».

Прокуратура органлари қонун ижросини текшириш мақсадида тегишли мансабдор шахслар тушунтиришларини талаб қилиши, ҳужжатлар ва материаллар билан танишиб чиқиш, текширишлар ўтказиши ва бошқа ваколатларни амалга ошириши мумкин.

Қонун бузилиш ҳоллари аниқлангани тақдирда прокурорлик таъсири ўтказишнинг ҳуқуқий шакллари «Прокуратура тўғрисида»ги қонуннинг 37-42-моддаларида назарда тутилган бўлиб, улар протест келтириш, қарор чиқариш, тақдимнома киритиш, даъво аризаси ёки бошқа аризалар билан судга мурожаат қилиш, огоҳлантириш кабилардан иборатдир.

Ижтимоий таъминот органлари, фуқароларни пенсия ва нафақалар билан таъминловчи бошқа давлат органлари томонидан бюджет маблағларининг тўғри сарфланиши устидан идоравий назорат Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тизимига кирувчи текширувчи органлар томонидан ўз ваколатлари доирасида ва қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

“Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тўғрисида”ги Низомга кўра бюджетдан маблағ олувчиларга давлат ва маҳаллий бюджетдан ажратиладиган молиявий маблағлардан мақсадли ҳамда оқилона фойдаланилиши устидан давлат молиявий назорати ушбу вазирлик томонидан¹, унинг таркибига кирувчи тафтиш-назорат бошқармаси ҳамда унинг жойлардаги органлари орқали амалга оширилади. Молия вазирлигининг тафтиш-назорат органларининг ваколатлари, вазифалари, фаолият олиб бориш шакл ҳамда услублари қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилади².

Ижтимоий таъминот органлари томонидан бюджет маблағлари тўғри сарфланиши, улар юзасидан ҳисоб-китоб операциялари қонунга мувофиқ ўтказилиши устидан Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги³ қонунга кўра тижорат банк муассасалари ҳам кузатув олиб борадилар.

Пенсия қонунчилиги тизими такомиллаштирилиши, пенсия жамғармаси қайта ташкил этилиши муносабати билан корхона, муассаса, ташкилотлар томонидан Республика Пенсия жамғармасига тегишли бадал ҳамда мажбурий туловлар ўз вақтида ҳамда тўлиқ туланишини кузатиб бориш ваколати Давлат солиқ хизмати органларига юклатилди.

Бундан ташқари, ижтимоий таъминотни амалга оширувчи органларнинг бевосита ўзида уларнинг бош (катта) бухгалтерлари Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонунига биноан маблағларни тўғри сарфланишини кузатиб ва текшириб борадилар ҳамда уларни тўғри мақсадли сарфланиши учун тўлиқ жавобгардирлар.

Ижтимоий таъминот органлари иш фаолияти, улар томонидан маблағларнинг тўғри сарфланиши устидан жамоат назорати ҳам ўрнатилган бўлиб, қонун ҳужжатларига кўра бу ваколат Республика «Нуроний» жамғармаси, бошқа жамоат бирлашмалари, касаба уюшмаларига бериб қўйилган ва улар қонунда белгиланган тартибда ижтимоий

¹ «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тўғрисида»ги Низом.

² Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги «Тафтиш ва назорат бошқармаси тўғрисида»ги Низом.

³ Уша манба.

таъминот органлари фаолиятининг қонунийлиги, маблағларни тўғри сарфланиши устидан жамоат назоратини амалга оширадилар, қонун бузилиш ҳоллари аниқланганида эса уларни бартараф этишга оид чораларни ўз ваколатлари доирасида амалга оширадилар.

Давлат функцияларини жамиятни ўзини ўзи бошқариш органларига ўтказила борилиши, кучли давлатчиликдан кучли жамият томон ривожланиш, фуқаролик жамияти барпо этила бориши билан жамоат назоратининг кучая бориши, унинг салмоғи ортиб бориши табиий ҳолдир.

2-§. Ижтимоий таъминот ва жавобгарлик

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлардаги жавобгарлик юридик жавобгарлик кўринишларидан бўлиб, «юридик жавобгарлик – содир этилган ҳуқуқбузарлик учун шахснинг давлат-ҳокимият хусусиятидаги маълум маҳрумликларга дучор бўлишидир»¹. Юридик жавобгарлик, бу – шахснинг айбли, ҳуқуққа хилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги билан содир этилган ижтимоий зарарли хулқ-атвори учун давлат айблови ва давлат мажбурлови қўлланилишидан иборат.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқида жавобгарлик субъектларига кўра фуқароларнинг жавобгарлиги ва юридик шахс саналувчи корхона ва ташкилотларнинг жавобгарлиги фарқланади.

Фуқароларнинг жисмоний шахсларнинг жавобгарлиги ўз навбатида оддий фуқаролар жавобгарлиги ҳамда мансабдор шахслар жавобгарлиги шаклларида намоён бўлади. Юридик шахслар эса фақат иқтисодий-молиявий ҳуқуқий жавобгарликка тортилишлари мумкин.

Юридик жавобгарлик сифатида фуқаролар – жисмоний шахсларга қўлланиладиган жавобгарликларнинг қуйидаги турлари назарда тутилган:

- 1) фуқаровий-ҳуқуқий мулкий жавобгарлик;
- 2) маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик;

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Т.: Адалат, 2001. 306-бет.

3) интизомий жавобгарлик;

4) жинойий жавобгарлик.

Ким томонидан жавобгарлик қўлланилишига кўра ижтимоий таъминот ҳуқуқидаги ҳуқуқий жавобгарликлар:

а) суд томонидан қўлланиладиган;

б) маъмурий-бошқарув органлари томонидан қўлланиладиган жавобгарликларга бўлинади.

Оддий фуқаролар – жисмоний шахсларнинг ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлардаги юридик жавобгарликлари қонунда махсус кўрсатиб қўйилган ғайриқонуний хатти-ҳаракатларни айбли равишда содир этишлари туфайли юз беради ва кўпчилик ҳолларда фуқаролик ҳуқуқий-маъмурий, фуқаролик ҳуқуқий-жинойий жавобгарликлар тарзида вужудга келади. Масалан: «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 65-моддасига кўра пенсионер сохта ҳужжатлар тақдим этганлик, пенсия миқдорига таъсир этувчи (унинг камайтирилишига сабаб бўлувчи) ҳолатлар ҳақида ўз вақтида ижтимоий таъминот органларига хабар бермаганлик тарзида суниестемолларга йўл қўйиши оқибатида унга (оиланинг бошка аъзоларига) ортиқча туланган пенсия суммаси ушлаб қолиниши назарда тутилган. Айни пайтда ушбу хатти-ҳаракатлари учун фуқаро маъмурий-ҳуқуқий (айтайлик, Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 61-моддасига кўра) ёки жинойий жавобгарликка (айтайлик, Жиноят кодексининг 228-моддаси (ҳужжатларни сохталаштирганлик); 167-моддаси (фирибгарлик); 170-моддаси (алдов ёки суниестемол қилиш йўли билан мулккий зарар етказганлик ва ҳоказо) тортилиши мумкин. Афсуски текширишларга кўра айрим фуқаролар томонидан ўз ҳуқуқларини суниестемол қилишлари йўли билан ижтимоий таъминот соҳасида ҳуқуқбузарлик содир қилиш фактлари (ноқонуний тарзда пенсия ва нафақалар олиш, имтиёзлардан ноқонуний тарзда фойдаланиш ҳоллари) тез-тез учраб турибди.

Ижтимоий таъминот соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар орасида мансабдор шахслар томонидан содир этиладиганлари айниқса хавfli бўлиб, молиявий маблағларни тасарруф

этиш ваколати берилган, кенг имкониятларга эга бўлган бундай шахслар томонидан қонун бузарликка йўл қўйилиши фуқаролар ҳуқуқларини поймол этилишига, бева-бечоралар учун мўлжалланган давлат маблағларини талон-торож қилиниши, мақсадсиз сарфланишига, ижтимоий адолат тамойилларини оёқ ости қилинишига, одамларнинг давлат ва унинг органларидан норози бўлишларига олиб келади. Шу сабабли қонун мансабдор шахс томонидан содир этилган ғайриқонуний хатти-ҳаракат учун бирмунча қаттиқ жазо чораларини назарда тутати.

Ижтимоий таъминот органлари, фуқаролар йиғинлари ва бошқа фуқароларга ижтимоий ёрдамни амалга оширувчи давлат ҳамда жамоат органларида ишловчи раҳбарлар ва бошқа мансабдор шахслар ноҳўя хатти-ҳаракатлари учун маъмурий-ҳуқуқий (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 61, 157, 200, 209-моддалари) ёки жиноий жавобгарликларга тортилишлари мумкин (Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 167, 205, 207, 209, 210, 214, 229 ва бошқа моддалари).

Мансабдор шахснинг жиноий ёки маъмурий жавобгарликка тортилганлиги ва унга жазо қўлланилганлиги унинг айби билан давлат мулкига, фуқаролар мулкига, бошқа мулкӣ ёки номулкий манфаатларига етказилган зарарни ундан тўла ҳажмда ундириб олинишига мутлақо тўсқинлик қилмайди. Аксинча, мансабдор шахс хатти-ҳаракатининг маъмурий ноҳўя ҳаракат деб тан олинганлиги ёки жиноят деб баҳоланганлиги унга фуқаролик-ҳуқуқий мулкӣ жавобгарлик ёхуд меҳнат ҳуқуқига кўра тўлиқ моддий жавобгарлик қўлланилиши учун шубҳасиз далил бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Вақтли матбуотнинг хабар беришича, ижтимоий таъминот органларида ишловчи мансабдор шахслар томонидан турли суиистеъмолларга, талон-торожларга йўл қўйилиши ҳоллари учраб турибди ва унга қарши курашни кучайтириш, бу соҳадаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга оид самарали ҳуқуқий воситалар ишлаб чиқиш долзарб вазифалардан бўлиб қолмоқда.

Юридик ва иқтисодий адабиётларда турлича талқинга ҳамда тортишувларга сабаб бўлаётган жавобгарлик турларидан бири – иқтисодий, молиявий жавобгарлик бўлиб, жавобгарликнинг бу тури корхона ва ташкилотларга нисбатан қўлланилади.

Айрим муаллифлар иқтисодий жавобгарликни юридик жавобгарликдан мустақил ҳолда кўриш ва ҳуқуқий жавобгарликка алоқаси йўқ ижтимоий ҳодиса сифатида тасвирлашга ҳаракат қиладилар. Бизнинг фикримизча, иқтисодий жавобгарлик ҳамда юридик шахсларга нисбатан қўлланиладиган молиявий жазо чоралари – бу қонун талабларини бузаётган, ўзининг ногўфри фаолияти билан давлат органлари, бошқа корхона ва ташкилотлар учун ноқулай шароитларни вужудга келтираётган, табиий ресурслардан ноқиллона фойдаланаётган, бозор тамойилларига зид иш тутаётган корхоналар учун иқтисодий жиҳатдан ўнғайсиз, номаъқул вазият туғдиришга қаратилган чора-тадбирлардандир.

Иқтисодий жавобгарлик ва молиявий жазо чоралари ҳам ҳуқуқий жавобгарликнинг бир тури сифатида, ҳуқуқий муомала субъекти саналувчи юридик шахс томонидан содир этиладиган айбли, ҳуқуққа хилоф ҳатти-ҳаракат учун қўлланиладиган юридик жавобгарлик чораси сифатида баҳоланмоғи лозим. Чунки корхоналарга нисбатан қўлланиладиган иқтисодий жавобгарликларда ҳам бошқа турдаги ҳуқуқий жавобгарликларга хос бўлган барча асосий хусусиятлар: а) қонун асосида қўлланилиши; б) ваколатли орган ёки мансабдор шахс томонидан қонун асосида қўлланилиши; в) юридик шахс учун иқтисодий ва бошқа ноқулай оқибатларни юзага келтириши кабилар мавжуд бўлади.

Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатларда юридик шахсларни иқтисодий жавобгар қилиш ва уларга нисбатан молиявий жазо қўллашнинг бир қанча ҳоллари мавжуд.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонунининг 18-моддасига

кўра¹, «Ижтимоий ҳимояга муҳтож шахсларга энг кам миқдордаги иш жойларини яратиш юзасидан маҳаллий давлат ҳокимияти органлари чиқарган қарорларни бажармаганлик учун иш берувчилардан ҳар бир яратилмаган иш жойи учун ходимнинг йиллик ўртача иш ҳақи миқдорига жарима ундирилади. Ёки бўлмаса, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2001 йил 16 мартда давлат рўйхатига олинган «Давлат ижтимоий суғуртаси бадалларини ўтказиш, мажбурий тўловларни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги йуриқноманинг² 11-бандида белгиланган тартибда ва муддатларда тегишли бадалларни тўламаган корхоналар Солиқ кодексининг 135-моддаси 8-бандида кўрсатилган миқдорда айбдор корхоналарга нисбатан молиявий жазо қўлланилади.

Юридик шахсларга нисбатан молиявий-иқтисодий жазо чоралари қўлланилишидан мақсад улар томонидан қонун бузилиш ҳолларига йўл қўймаслик, ижтимоий таъминотга оид вазифаларнинг бажарилишини таъминлаш зарурлиги билан боғлиқдир.

¹ Ўзбекистоннинг янги қонунлари, №19. –Т.: Адолат, 1998. 170-бет.

² Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат комитетлари ва идораларининг маъьрий ҳужжатлари Ахборотномаси. 2001 йил, 6-сон

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT YURIDIK INSTITUTI

D.Q. AHMEDOV

**IJTIMOIIY TA`MINOT
HUQUQI**

*O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus ta`lim vazirligi
tomonidan o`quv yurtlari uchun darslik sifatida tavsiya
qilingan*

Toshkent-2008

O`zbekiston Respublikasi bozor munosabatlariga asoslanuvchi yangi jamiyat barpo etar ekan, o`z mustaqil taraqqiyotining dastlabki kunlaridayoq, "O`zbek modeli" degan nom bilan jahonga mashhur bo`lgan hamda mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy, milliy xususiyatlarini aks ettiruvchi ilmiy asoslangan dasturga muvofiq islohotlarni izchillik bilan amalga oshirib kelmoqda.

Yangi jamiyat qurishning "O`zbek modeli" eng muhim jihatlaridan bo`lib, kuchli ijtimoiy siyosat yuritish sanaladi va shu sababli bunday siyosat asosiy besh tamoyildan biri sifatida belgilab qo`yilgan.

Yuqorida belgilangan strategik taraqqiyot yo`liga mos ravishda davlatimiz tomonidan izchillik bilan aholining ijtimoiy zaif va himoyaga muhtoj qatlamlarini ijtimoiy-moddiy qo`llab-quvvatlash yuzasidan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda hamda bu tadbirlar 1997-yildan buyon har bir kelayotgan yilni muayyan nomlar bilan nomlanishida, fuqarolarning ayrim qatlamlarini qo`llab-quvvatlashga yo`naltirilgan ishlarimizda o`z ifodasini topmoqda.

Respublikamiz Prezidenti I.A. Karimov qayd etib o`tganidek: "Hech shubhasiz, mamlakatimizning erkin va ozod hayot, demokratik davlat, fuqarolik jamiyati qurish yo`lida qo`yayotgan qadamlari barchamizni quvontiradi. ... Lekin hammamizga ma'lum – hayot hech qachon bir joyda to`xtab turmaydi, shiddat bilan, tez sur'atlar bilan hamisha oldinga intiladi. Kimki hayot taraqqiyoti sur'atlari bilan hamnafas bo`lmasa, unga loqayd va bepisand qarasa, hech shubhasiz, tez o`zgarayotgan tarixning bir chekkasida, qoloqlik va armonda qolib ketadi. Bu-hayotning achchiq haqiqatidir".¹

Mamlakatimizda "Ijtimoiy himoya yili" deb e`lon qilingan 2007-yilning o`zida aholining muhtoj tabaqalarini qo`llab-quvvatlash yuzasidan keng qamrovli Davlat dasturi amalga oshirildi.

Yaqin uch yilda ish haqini 2-2,5 barobar oshirish bo`yicha o`z oldimizga qo`ygan strategik vazifaga muvofiq, 2007-yilda

¹ Karimov I.A. Tadbirkorlar va ishbilarmenlar ijtimoiy katlamni Uzbekiston sotsial maydonida uz urinimi egallashi lozim. "Xalq suxi", 2003 yil, 9 oktyabr.

ish haqi, pensiya, stipendiya va nafaqalar miqdori 1,5 barobar ko'paytirildi. 2007-yilning dekabrda o'rtacha oylik ish haqi, xo'jalik subyektlari va budjet sohalarini hisobga olganda, 210 AQSh dollari miqdoriga teng bo'ldi.

2006-yildan boshlab umumta'lim maktablari o'qituvchilari va shifokorlar mehnatiga haq to'lashning yanada takomillashtirilgan tizimi joriy etildi. Natijada keyingi ikki yilda ularning ish haqi miqdori tegishli ravishda 2,8 va 2,7 barobar oshirildi.

Aholining real pul daromadlari bir yilda 27 foizdan ziyod ko'paydi. Statistika idoralari ma'lumotlariga ko'ra, 2001-yilda mehnatga layoqatli aholining o'rtacha ish haqi kun kechirish uchun minimum darajada zarur bo'lgan mablag'ning 99 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2007-yilda ushbu ko'rsatkich 3 barobardan ko'proq oshdi. Ta'kidlash joizki, mazkur raqam Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari o'rtasida oldingi o'rindagi ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi.¹

Yana shuni qayd etib o'tish lozimki, kuchli ijtimoiy siyosat, aholining muhtoj tabaqalarini manzilli qo'llab-quvvatlash keyingi o'n yillik tarixiy taraqqiyotimiz markaziy yo'lini tashkil etib kelmoqda va har bir kelayotgan yilni ana shu maqsadga qaratilgan muayyan nomlar bilan atab, shunga mos keluvchi tadbirlar majmuini izchil ro'yobga chiqarib kelmoqdamiz. Buning tasdig'i sifatida shuni qayd etish joizki, ijtimoiy sohaga yo'naltirilgan mablag'lar mamlakatimiz budjetining umumiy xarajatlariga nisbatan 2006-yilda 51,9 foizni, 2007-yilda 53,8 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2008-yilgi davlat budjetingi 54, 6 foizi ana shu maqsad uchun ajratilgandir. "Ijtimoiy himoya yili" deb nom olgan 2007-yilda ijtimoiy muhofaza maqsadlari uchun 380 mlrd. so'm sarflanishi nazarda tutilgani holda amalda 483 mlrd. so'mdan ko'proq mablag' sarflagani diqqatga sazovordir.

"Yoshlar yili" deb e'lon qilingan ushbu – 2008-yilda ham yoshlarimiz va aholining boshqa muhtoj tabaqalarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash uchun katta hajmdagi davlat va jamiyat mablag'larini sarflash belgilab qo'yilgandir².

¹ "Xalq su'ni". 2008 йил, 8 февраль.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 февралдаги 805-сонли қарори билан тасдиқланган "Ёшлар йили" Давлат дастури. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари гўшамаси. 2008., 10-11 сон, 56-модда.

Ijtimoiy himoya davlatimiz hamda jamiyatimiz taraqqiyotining muhim jihati ekanligi va bu masalaga muntazam e'tibor qaratib kelinayotganligi inson manfaatlarining ustuvor ahamiyatga egaligini so'zsiz isbotlab turibdi. Ana shunday sharoitda ijtimoiy himoya va ijtimoiy ta'minotning huquqiy asoslaridan yaxshi xabardor, bu sohadagi qonunchilik tizimi hamda ularni amalga tatbiq etish yuzasidan amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan, intellektual salohiyatli, yuksak axloqiy va insonparvarlik fazilatlariga ega bo'lgan mutaxassis kadrlar tayyorlash nechog'lik katta ahamiyatga ega ekanini hech kim inkor etolmaydi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi fuqarolarning qariganlari, nogiron bo'lib qolganlari, boquvchisidan judo bo'lib qolganlarida va qonunlarda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta'minot olishga doir konstitutsiyaviy huquqlarini ro'yobga chiqarilishiga taalluqli fanlar sirasiga kiradi va shu sababli bu sohada ishlovchi mutaxassislarning bilimli bo'lishlari, yuqori insoniy fazilatga egaliklari muhim ahamiyatga ega. "Ijtimoiy ta'minot huquqi" fani bo'lg'usi yurist mutaxassis kadrlarga huquqiy bilimlar berish bilan birga ana shunday yuksak insoniy xislatlarni singdirishga ham qaratilgandir.

Mazkur darslik bu sohada avval nashr etilgan darslik va qo'llanmalar asosida va ulardagi ijobiy jihatlarga tayanilgani holda mamlakatimizda keyingi yillar davomida yuz bergan yangilanish hamda o'zgarishlarni e'tiborga olgan holda tayyorlangan bo'lib, o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra "Ijtimoiy ta'minot huquqi" o'quv dasturiga mos keladi.

Ushbu darslik haqidagi o'z foydali taklif va mulohazalarini bildirgan o'quvchilarimizga minnatdorчилиgimizni bildiramiz.

UMUMIY QISM

I bob. KUCHLI IJTIMOYIY HIMOYA-O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI IJTIMOYIY SIYOSATINING MUHIM JIHATI SIFATIDA. IJTIMOYIY TA'MINOT HUQUQI FANINING PREDMETI VA ASOSIY VAZIFALARI

1-§. Ijtimoiy ta'minot tizimlarining vujudga kelish va rivojlanish tarixi. O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy ta'minotning taraqqiy etish bosqichlari

Har qanday davlat va jamiyat yuritadigan ijtimoiy siyosat hamda iqtisodiy siyosat o'zaro bog'liq bo'lib, iqtisodiy siyosatning bosh maqsadi – ushbu jamiyatda yashayotgan fuqarolar turmush farovonligini ta'minlash, ya'ni ijtimoiy siyosatga xizmat qilishdan iboratdir va shu nuqtai nazardan qaraganda ushbu ikki siyosat o'rtasidagi muvozanatni, ularning o'zaro to'g'ri nisbatining belgilanishi jamiyatda ijtimoiy adolat o'rnatilishining muhim shartlaridan bo'lib sanaladi.

Davlat ijtimoiy siyosati deganda, aholi hayot kechirish darajasini shakllantirish, inson kapitalini qayta yaratish, ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish, ijtimoiy infratuzilmalarni barpo etish, ularning bir maromda faoliyat yuritishini ta'minlash sohasida muayyan davlat tomonidan olib borilayotgan ichki siyosat yo'nalishi nazarda tutiladi. Fuqarolarning asosiy Konstitutsiyaviy huquqlari davlat ijtimoiy siyosati orqali ro'yobga chiqariladi. Bunda davlat turli ijtimoiy dasturlar ishlab chiqish va amalga oshirish, moliyalashtirish normativlarini belgilash, ijtimoiy-iqtisodiy andozalar, qonunlar, boshqa me'yoriy hujjatlar qabul qilish kabi vositalardan keng foydalanadi.

Shuni qayd etib o'tish lozimki, davlat iqtisodiy va ijtimoiy siyosatida o'zaro nisbatning buzilishi, ya'ni aholi turmush darajasining pasaytirilishi hisobiga jamg'arishga zo'r berilishi, iqtisodiy siyosatni kuchaytirishga urinish ko'pchilik hollarda salbiy natijalarga olib ketayotganligi, bunda ham ijtimoiy ahvol yomonlashib ketayotganligi va ayni paytda davlat iqtisodiy taraqqiyoti ham orqaga ketayotganligi sobiq Ittifoq tarkibiga

kirgan mustaqil davlatlarning ayrimlari tajribasidan ayon bo`lmoqda.

Bunday rivojlanish tendensiyasi tarix uchun yangilik emas, industrial sivilizatsiyaning so`nggi 200 yil davomidagi taraqqiyoti davrida iqtisodiy va ijtimoiy siyosat nisbatlarining to`g`ri belgilanmaganligi tufayli salbiy oqibatlar kelib chiqqanligi bizga ma`lum. Shu tufayli XIX asr oxiri va XX asr boshlarida rivojlangan mamlakatlarda ijtimoiy siyosatga katta e`tibor berila boshlandi. Ularda iqtisodiy taraqqiyot yuksak ko`rsatkichlarga erishgani holda aholi turmush darajasi ham yuqori ekanligi, kafolatlangan. ijtimoiy jihatdan himoyalanganliklari sabablaridan biri ham ana shunda bo`lsa kerak.

O`zbekiston Respublikasi hozirgi paytda yangi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo`lidan, bozor munosabatlariga siyosiy va ijtimoiy larzalarsiz, bosqichma-bosqich o`tish yo`lidan bormoqda. Bu yo`l – tabiiy, iqtisodiy-moliyaviy, mehnat va boshqa resurslardan oqilona foydalanishni tashkil etish orqali jamiyatni rivojlantirish, samarali iqtisodiyotni yuzaga keltirish, odamlar turmush darajasini taraqqiyotga erishgan mamlakatlardagi ko`rsatkichlarga yaqinlashtirish imkoniyatini beradigan yo`ldir. Yanada aniqrog`i bu yo`l – «...eski, mustabid, ma`muriy-buyruqbozlik va o`ta markazlashgan taqsimot tizimidan voz kechib, butun dunyo yashayotgan, bozor iqtisodiyoti munosabatlari asosiga qurilgan tizimga o`tish, milliy davlatchilik boshqaruvini tashkil qilish, lo`nda qilib aytganda, demokratik davlat, fuqarolik jamiyati asoslarini, bozor iqtisodiyotini qurish»¹ yo`lidir.

Aholini kuchli ijtimoiy himoyalash yuzasidan belgilangan strategik yo`l ijtimoiy siyosatimiz mazmun-mohiyatini belgilab berdi va so`nggi o`n yillikda har bir kirib kelayotgan yangi yilni turli nomlar bilan atalishi hamda ushbu yil nomlariga mos davlat dasturlarining ishlab chiqilishi, ro`yobga chiqarilishi ijtimoiy zaif, yordamga muhtoj qatlamlarni manzilli ijtimoiy himoyalash imkonini berdi.

¹ Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч қимга қарам бўлмайди. Асарлар тўплами. 13-жид. –Т.: Ўзбекистон, 2005. 105-106-бетлар.

Respublikamiz Prezidenti Konstitutsiyaning 14 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqida ta'kidlaganidek: "Lo'nda qilib aytganda, qariyb o'n yil davomida e'lon qilingan yillarning barchasi o'zining ma'no-mazmuni va ahamiyatiga ko'ra o'zaro chambarchas bog'lanib, mantiqan bir-birini to'ldirib, aynan aholimiz manfaatlarini ta'minlashdek maqsadga xizmat qilib kelayotganini ko'rish va kuzatish qiyin emas".¹

I.A.Karimovning taklifi va tashabbusi bilan 2007-yilni "Ijtimoiy himoya yili" deb e'lon qilinishi hamda ushbu sohada davlat Dasturini ishlab chiqilishi, tasdiqlanishi² ijtimoiy himoyalash taraqqiyotimizning ustuvor strategik yo'li bo'lib qolayotganligidan darak beradi.

Mustaqillik tufayli mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar strategiyasi ishlab chiqilib, ro'yobga chiqarilmoqda. Ushbu jarayonda, jumladan, aholining, ayniqsa, uning ijtimoiy nochor qatlamlari manfaatlarining muhofaza qilinishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zero, amalga oshirilayotgan islohotlardan ko'zlangan asosiy maqsad odamlar moddiy turmush darajasini yuksaltirish, ular farovonligini ta'minlashdan iboratdir. Shunday qilib, islohotlarimizning dastlabki bosqichlaridayoq inson manfaatlarini ta'minlash masalasi eng muhim zarurat sifatida belgilab olindi. Shuning uchun ham jamiyatning sifat jihatidan yangi holatga o'tishida bizga islohot chog'ida odamlar moddiy ahvoli keskin yomonlashadigan, axloqiy qadriyatlar, ma'naviy tayanchlar barbod bo'ladigan, o'tish davrining barcha qiyinchiliklari aholi yelkasiga tushadigan andoza maqbul emas edi.

Darhaqiqat, istiqloлга erishganimizdan keyingi o'tgan yillar mobaynida mamlakatimizda ijtimoiy ta'minot hamda ijtimoiy muhofazalash davlat organlari tizimi tamomila qayta qurildi, ijtimoiy himoyaning yangi shakllari joriy etilishi bilan birga uni amalga oshiruvchi davlat organlari vakolatlari qayta ko'rib chiqildi, bu sohadagi vakolatlarning muayyan qismi nodavlat

¹ Karimov I.A. Inson manfaatlarini ta'minlash ijtimoiy himoya tizimining takomillashtirilish ustuvor vazifasidir. -T.: Uzbekiston, 2007. 37-bet.

² Uzbekiston Respublikasi Prezidentining "Ijtimoiy himoya yili" davlat Dasturi tuzilishida" 2007 yil 23 yanvardagi qarori. Uzbekiston Respublikasi Konun hujjatlari to'plami. 2007.. № 7-6, 39-modd.

tashkilotlariga, birinchi navbatda, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga o'tkazila boshladi. Bu hol davlatimiz boshlig'i tomonidan ilgari surilgan "Kuchli davlatdan – kuchli fuqarolik jamiyati sari" rivojlanish konsepsiyasiga to'la mos keladi.

Respublikamizda ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy himoyaning "O'zbek modeli" hamda bozor munosabatlari o'tish davri talablariga mos keladigan qonunchilik tizimi barpo qilindi. Endilikda bu tizimni zamon o'zgarishlari bilan hamohang ravishda takomillashtirishga qaratilgan tegishli tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda. Mamlakatimiz rahbari haqli ravishda ta'kidlaganidek: "Davlat o'z aholisini ijtimoiy himoya qilgan taqdirdagina insonparvar hisoblanadi.

...Kishilarni ijtimoiy himoyalash va uni kafolatlashning kuchli, ta'sirchan mexanizmi bo'lgandagina bozor iqtisodiyotiga sobitqadamlik bilan o'tishni ta'minlash, tarkibiy qayta qurishni amalga oshirish, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni saqlagan holda ishlab chiqarish munosabatlarini tubdan isloh qilish mumkin"¹.

Istiqlol qo'lga kiritilganidan keyingi o'tgan o'n yetti yillik davr tarixan qisqa muddat. Shunga qaramay, bu davr mobaymida aholini ijtimoiy himoyalash sohasida amalga oshirgan ishlari-miz, bu vazifani bajaruvchi davlat organlari tizimining vujudga keltirilishi va faoliyati, ijtimoiy muhofazaga oid qonunchilik bazasining yaratilishi va rivojlanish amaliyoti, uning muammolari, bu muammolar yechimini topish masalalari g'oyat dolzarbligini hamda muhimligi bilan jiddiy va har jihatdan chuqur ilmiy tadqiqot uchun mavzu bo'la oladi.

Mamlakatimiz taraqqiyoti natijasida hamda xalqaro hamjamiyatga integratsiyalashuv jarayonlarining kuchayishi tufayli ijtimoiy-gumanitar masalalarga qarashlarimiz asta-sekinlik bilan o'zgarib, avvalgi tushunchalar va yondashuvlar yangicha mazmun-mohiyat kasb etib bormoqda. Shu o'rinda bugungi kunda "ijtimoiy siyosat", "ijtimoiy himoya", "ijtimoiy kafolat" kabi tushunchalar hayotimizda sodir bo'layotgan ijobiy o'zgarishlarni tobora o'zida to'laroq ifoda etib borayotganligini

¹ Каримов И.А. *Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сийosat, мафкура. Асарлар тўплами. 1-жилд.* – Т.: Ўзбекистон, 1996. 119-бет.

alohida ta'kidlash lozim. Shu bilan birga, endilikda mamlakatimizda ijtimoiy siyosat jamiyat a'zolarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy va boshqa yo'nalishlarni o'zida kompleks mujassamlashtirgan davlat siyosati darajasida amal qilayotgan bo'lsa, ijtimoiy himoyalash siyosati davlat tomonidan aholini ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, zarur infratuzilmani shakllantirish va ularning normal faoliyatini ta'minlash, bu sohaning samarali boshqaruvini amalga oshirish, fuqarolar uchun har tomonlama qulay yashash va mehnat sharoitlarini ta'minlab berishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuasi sifatida namoyon bo'lmoqda.

"Ijtimoiy himoya yili" davlat Dasturining qabul qilinishi va ro'yobga chiqarilayotganligi, mavjud ijtimoiy himoya tizimlarida jiddiy o'zgarishlar amalga oshirilishiga asos bo'lmoqda.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 19-martdagi "Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish va mustahkamlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmonni qabul qilinishi, bu sohadagi davlat faoliyatini yanada takomillashtirishni nazarda tutadi.¹

Hozirgi paytda ijtimoiy himoya faqat nochor-bechoralarga yordam ko'rsatishdangina iborat bo'lib qolmay, balki fuqarolarning ish bilan ta'minlanganlik darajasini oshirish, mehnatining miqdori va sifatiga yarasha ish haqi to'lash, oqilona ijtimoiy jihatdan ta'minlash, ilm olish huquqlarini ro'yobga chiqarish, yuksak sifatli tibbiy xizmatlar ko'rsatish, insonning munosib turmush kechirishini ta'minlashning barcha jihatlarini qamrab olmoqda.

Modomiki, yangi davlatchilik asoslari va tamoyillari shakllanishi jarayonida uning qonunlar tizimi tarkib topib borar ekan, jumladan, ijtimoiy himoya tizimi bilan bog'liq huquqiy asoslar ham shakllanib bormoqda. Mamlakatimizda ijtimoiy himoyaning huquqiy asoslari Konstitutsiyamizda va qator qonun hujjatlarida o'z ifodasini topgan. Bu yo'nalishda ham shakllanish, ham takomillashish jarayoni davom etmoqda.

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонуи ҳужжатлари тўплами. 2007 йил, 12-сон, 105-модда.

Zeroiki, Respublika Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "...biz o'zimizning pirovard maqsadimizga erishish uchun zamon qanday tez va shiddat bilan o'zgarayotganini hisobga olgan holda voqealarning ortida emas, balki uning oldida yurishimiz, har qanday noxush harakat va muammolarning oldini olishimiz, taraqqiyotimiz va demokratik yangilanish zaminini belgilab beradigan qonunlarni o'z vaqtida qabul qilishimiz, ularga hayot taqozo etayotgan o'zgartirish va qo'shimchalarni zarurligi bugun nechog'lik dolzarb ekanini anglash, tushunish qiyin emas".¹

Bugungi kunga kelib jamiyat iqtisodiy va ijtimoiy hayoti o'rtasida eng maqbul nisbat belgilanishining ikki asosiy usuli qaror topdi.

Ulardan birinchisi – radikal usul bo'lib, bunda ijtimoiy siyosatning barcha yo'nalishlari davlat tomonidan markazlashtirilgan tarzda amalga oshiriladi. Ijtimoiy siyosat bu usulda amalga oshirilishining afzal tomoni sifatida odamlarning ko'proq, to'liqroq himoyalanganligi, davlat bu sohadagi mas'uliyatni asosan o'z zimmasiga olganligi, kafolatlar darajasi birmuncha yuqori ekanligi ko'rsatib o'tilsa-da, ammo u o'zining serxarjligi, sun'iy tenglashtirishga qaratilganligi va shu tufayli ijtimoiy adolat tamoyillarining buzilishiga olib kelishi, soliqlar shaklidagi og'irlikni iqtisodiy faol aholi qatlamlari zimmasiga yuklab qo'yilishi kabi salbiy jihatlari bilan ajralib turadi va shu tufayli bozor munosabatlari qaror topgan jamiyatlarda bu usuldan foydalanish qiyin kechadi.

Ikkinchi usul - hayotiy mushkulotlar uchun davlat mas'uliyati soqit qilinmagani holda aholi turmush darajasi, ijtimoiy jihatdan himoyalanganligi, insoniy huquqlarning kafolatlanishida ijtimoiy birdamlikka, adolatga, ijtimoiy ta'minot va qo'llab-quvvatlashning muayyan muhtoj tabaqalarga aniq yo'naltirilganligi, ijtimoiy siyosatning amalga oshirilishida davlat mablag'lari bilan bir qatorda, jamiyat mablag'lariga, o'zaro yordam, xayriya mablag'lariga ham tayanilishi kabi xususiyatlari bilan tavsiflanishi mumkin.

¹ Каримов И.А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини тақомиллаштиришни устувор назифага эдири. –Т.: Ўзбекистон, 2007. 8-бет.

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini qo'lg'a kiritganidan keyingi yillar davomida yuritib kelinayotgan ijtimoiy siyosat rivojiga e'tibor berilsa, ana shu radikal usuldan ijtimoiy usulga asta-sekin o'tilayotganligini, birinchi usulga xos bo'lgan ijobiy jihatlar imkon darajasida saqlab qolinayotganligini kuzatish mumkin bo'ladi.

Har qanday jamiyatda ijtimoiy himoya tizimlarining barpo etilishi ma'lum ishlar amalga oshirilishini ko'zda tutadi. Bunda quyidagilar amalga oshirilishi lozim bo'ladi:

1) Oilaviy va shaxsiy daromadlarni nazorat qilish hamda baholash mexanizmlaridan foydalangan holda aholining ijtimoiy himoya va ko'makka muhtoj guruhlari ajratib olinadi;

2) Oilaning pul va natura holda oladigan daromadlari hisobga olinib, oila budjetini aniqlash, shu orqali turmush darajasini, yordamga muhtojligini aniqlash amalga oshiriladi.

Bunda ijtimoiy yordamning aniq yo'naltirilganligini ta'minlash maqsadida eng kam iste'mol darajasi – iste'mol dasturxonini aniqlanadi. Minimal turmush kechirish darajasi aniqlanishida eng kam ta'minlangan oilalarning oziq-ovqat, ijtimoiy xizmatlar va boshqa buyumlarga bo'lgan kundalik eng zarur talablari asos qilib olinadi.

Sobiq Ittifoq tarkibiga kiruvchi ba'zi mustaqil davlatlarda turmush kechirishning eng kam darajasi, zaruriy iste'mol dasturxonini noto'g'ri, haqiqiy ahvolga mos kelmaydigan tarzda aniqlanayotganligi yoki bu ko'rsatkich umuman ishlab chiqilmaganligi tufayli odamlar real turmush darajasini xolis baholash imkoni mavjud emas:

3) Ijtimoiy yordam va ta'minot berish usulining to'g'ri belgilanishi, ya'ni bunday yordamlarni pul holda, natural ko'rinishida yoki ijtimoiy imtiyozlar va afzalliklar shaklida berilishining to'g'ri tanlanishi muhim ahamiyatga ega.

XXI asrdagi ijtimoiy taraqqiyotning asosiy xususiyatlari muhokama qilingan va 1995-yili Kopengagenda bo'lib o'tgan Oliy darajadagi uchrashuvlar yuzasidan qabul qilingan Umumjahon Deklaratsiyasida qayd etib o'tilganidek, XXI asr iqtisodiyot inson manfaatlariga yo'naltirilganligi ta'limotiga tayanishi bilan ajralib turadi.

Strategik jihatdan olganda, inson omiliga tayanilishi, unga kapital sarflanishi – kapital sarflashning eng sermahsul, eng ratsional usuli sanaladi. Chunki insonga, uning moddiy turmush darajasiga e'tibor berilayotgan davlatlarga iqtisodiy yuksalishga erishmoqda, ularda mehnat unumdorligi yuqori bo'lmoqda, jamiyat farovonlikka erishmoqda. Aksincha, inson ahamiyati pasaytirilayotgan, uning turmush kechirish darajasi past bo'lgan davlatlar, qashshoqlar yashaydigan davlat qashshoq davlatligicha qolmoqda va bu hamma narsani odamlar hal qiladi degan qadimiy qoidaning to'g'ri ekanligini, inson omili hisobga olinmaydigan davlatning taraqqiy topa olmasligini isbotlamoqda.

O'zbekiston Respublikasi siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini qo'lga kiritganidan keyin davlat va jamiyatning muhim funksional faoliyat olib borish sohalaridan biri sifatida ijtimoiy ta'minot tizimlari asta-sekinlik bilan shakllantirila boshlandi. Mustaqillikning dastlabki yillarida ijtimoiy ta'minot siyosati huquqiy asoslari sifatida, sobiq Ittifoq davrida qabul qilingan qonunlardan foydalanilgan bo'lsa-da¹, ammo sekin-astalik bilan, bosqichma-bosqich tarzda bu sohadagi o'z milliy qonunchiligimiz shakllantirila boshlandi. Dastlabki davrlarda bu O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari, Vazirlar Mahkamasi-ning qarorlari shaklida amalga oshirilgan bo'lsa², keyinchalik ushbu masalalarga oid maxsus qonunlar qabul qilindi va ijtimoiy ta'minot tizimlari milliy qonunchilik asosida rivojlantirildi³.

Respublikamizda ijtimoiy ta'minot va uning huquqiy tizimlari barpo etilishi shartli ravishda bir necha bosqichlarga bo'linishi mumkin hamda bu bosqichlar mamlakatimizning mustaqillik yillaridagi taraqqiyoti davri xususiyatlarini o'zida obyektiv tarzda aks ettiradi.

Bu bosqichlar quyidagicha taqsimlanadi:

Birinchi bosqich. Mamlakat mustaqil deb e'lon qilingan – 1991-yil 31-avgustdan O'zbekiston Respublikasining Konstitu-

¹ «Davlat pensiyalari tuzilishida»gi 1956 yilgi va «Kolkhozchilarga pensiya va nafqalar tayinlash tuzilishida»gi 1964 yilgi qonun va hokimzo.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 16 noyabrda «Boshali oilalarga davlat ijtimoiy e'rdami tizimining takomillashtirish tuzilishida»gi Farmoni va boshqalar.

³ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida 1993 yil 3 sentyabrda qabul qilingan «Fuzqrolarning davlat pensiya tizimining tuzilishida»gi qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000-2002 yillaridagi farmonlari va boshqalar.

tsiyasi qabul qilingan – 1992-yil 8-dekabrgacha boʻlgan davrni oʻz ichiga oladi.

Bu davr mustaqil davlat organlari, shu jumladan, ijtimoiy taʼminotni amalga oshirish sohasidagi davlat organlari, ular kundalik faoliyatining huquqiy asoslari shakllantirilishi davri ekanligi bilan, sobiq Ittifoq davridagi davlat tuzilmalari oʻz faoliyatini amalga oshirishda davom etayotgan, sobiq Ittifoq qonunchilik hujjatlari amal qilib turganligi bilan, ayni paytda davlatchilikning milliy tizimlari tez surʼatlar bilan barpo etilayotgan, yangi-yangi farmonlar, qarorlar qabul qilinayotgan davr ekanligi bilan tavsiflanadi.

Ikkinchi bosqich. Oʻzbekiston Respublikasining 1992-yil 8-dekabrda yangi – mustaqil davlat sifatidagi Konstitutsiyasi qabul qilingan sanadan boshlagan va taxminan 1994-yilning oʻrtalarigacha davom etgan ikkinchi bosqich yangi konstitutsiyaviy zaminga tayanilgan holda davlat va huquq tizimlarini qaytadan shakllantirila boshlanganligi, pensiya taʼminoti sohasida milliy qonunning qabul qilinishi, ijtimoiy taʼminotni sunʼiy tenglashtirilgan holda amalga oshirilishidan tobora aniq yoʻnaltirilgan koʻrinishga ega boʻlib borayotganligi, zaif aholi qatlamlari ijtimoiy himoyasini asta-sekin kuchaytirila borishi bilan diqqatga sazovordir.

Uchinchi bosqich. 1994-yilning ikkinchi yarmidan 2001-yilgacha boʻlgan vaqt oraligʻini qamrab olgan. Bu davrda ijtimoiy taʼminot sohasidagi qonunchilik tizimlari asosan barpo etib boʻlindi; aniq yoʻnaltirilgan ijtimoiy himoyalash tizimlari va mexanizmlari yaratildi; ijtimoiy taʼminotni amalga oshirish manbalari sanaluvchi moliyaviy mablagʻlar, ularning shakllantirishi, sarflanishi sohasidagi davlat va jamiyat tizimlari yuzaga keltirildi hamda ularni bir maromda ishlashligi taʼminlandi.

Toʻrtinchi bosqich. Bu bosqich 2000-yil oxirlaridan boshlangan boʻlib, bugungi kunda ham davom etib kelmoqda.

Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 15-noyabrda «Oʻzbekiston Respublikasida pensiya taʼminoti tizimlarini takomillashtirishga oid chora-tadbirlar haqida»gi qarorining qabul qilinishi va shu asosda pensiya jamgʻarmasining tizimlari qayta tashkil etilishi, yakka tadbirkorlar va yakka

dehqon xo'jaliklari pensiya ta'minoti masalalarining soddalash-tirilishi, aholini ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlashning 2002-2003-yillarga mo'ljallangan hukumat dasturining qabul qilinishi va ro'yobga chiqarilishiga qaratilgan qonun hujjatlarining qabul qilinishi, ijtimoiy yordam oluvchi fuqarolar doirasining kengaytirilishi hamda moddiy yordam miqdorlarining ko'paytirilishi borilishi kabilar ushbu bosqichning o'ziga xos xususiyatlaridan sanaladi.

Zeroki, Respublikamiz Prezidenti I.A. Karimov mustaqil taraqqiyotimiz tongida ta'kidlaganidek: bizga islohot chog'ida odamlar moddiy ahvoli keskin yomonlashadigan, axloqiy qadriyatlar, ma'naviy tayanchlar barbod bo'ladigan, o'tish davrining butun qiyinchiliklari aholi yelkasiga tushadigan andoza maqbul emas"¹. Mamlakatimizda islohotlar amalga oshirilar ekan, uning asosiy shiori Prezident I.A. Karimov ko'rsatganidek: "Yaqin uch yilda ish haqini 2-2,5 barobar oshirish bo'yicha o'z oldimizga qo'ygan strategik vazifaga muvofiq, 2007-yilda ish haqi, pensiya, stipendiya va nafaqalar miqdori 1,5 barobar ko'paytirildi. 2007-yilning dekabrda o'rtacha oylik ish haqi, xo'jalik subyektlari va budjet sohalarini hisobga olganda, 210 AQSh dollari miqdoriga teng bo'ldi.

2006-yildan boshlab umumta'lim maktablari o'qituvchilari va shifokorlar mehnatiga haq to'lashning yanada takomillashtirilgan tizimi joriy etildi. Natijada keyingi ikki yilda ularning ish haqi miqdori tegishli ravishda 2,8 va 2,7 barobar oshirildi.

Aholining real pul daromadlari bir yilda 27 foizdan ziyod ko'paydi. Statistika idoralari ma'lumotlariga ko'ra, 2001-yilda mehnatga layoqatli aholining o'rtacha ish haqi kun kechirish uchun minimum darajada zarur bo'lgan mablag'ning 99 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2007-yilda bu ko'rsatkich 3 barobardan ko'proq oshdi. Ta'kidlash joizki, bu raqam Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari o'rtasida yuqori ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi².

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миаллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. -Т.: Ўзбекистон, 1996. 322-бет.

² Каримов И.А. Инсон манфатлари устуворлигини таъминлаш - барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. "Халқ сўзи", 2008 йил, 8 февраль.

2-§. Ijtimoiy ta'minot huquqi fani, uning predmeti, asosiy tamoyillari va vazifalari

Davlatning ijtimoiy siyosati yo'nalishlaridan biri bo'lgan aholini ijtimoiy ta'minlash, o'z jismoniy va boshqa xususiyatlariga ko'ra jamiyat yordamiga muhtoj bo'lgan zaif qatlamlarni ijtimoiy hamda iqtisodiy jihatdan himoyalashni amalga oshirish masalalariga taalluqli bo'lgan qonunchilik sohasi ijtimoiy ta'minot huquqi deb yuritiladi.

Ijtimoiy ta'minot huquqining konstitutsiyaviy asoslari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 39-moddasi bilan belgilab qo'yilgan. Unda: «Har kim qariganda, mehnat layoqatini yo'qotganda, shuningdek, boquvchisidan mahrum bo'lganda va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta'minot olish huquqiga ega», deyiladi. Ushbu konstitutsiyaviy huquqlarning real amalga oshirilish shakllari, usullari va vositalari Konstitutsiya asosida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari, hukumat qarorlari va boshqa me'yoriy huquqiy hujjatlar bilan belgilab qo'yilgan bo'lib, ular o'zaro qo'shilgani holda ijtimoiy ta'minot huquqi yagona huquq sohasini tashkil qiladi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi fan sohasi sifatida fuqarolarni turli shakllarda ijtimoiy ta'minlash, ijtimoiy ta'minotning amalga oshirilishi bilan mashg'ul bo'lgan davlat organlari tizimi, ularning ishlash rejimi, aholini ijtimoiy ta'minlash masalalarini huquqiy tartibga solish jarayonining xususiyatlari, bu jarayonning rivojlanish tendensiyalari, muammolari, bu muammolarni hal etilish masalalari, ijtimoiy ta'minot va yordam shakllari, ularning yanada takomillashtirilishi, ijtimoiy ta'minotning amalga oshirilish usullarini hayotning o'zgaruvchan sharoitlariga moslashtirish kabi nazariy masalalar hamda ularning amaliyotga tatbiq etish muammolari bilan shug'ullanadi.

Avvalo, «Ijtimoiy ta'minot» va «Ijtimoiy ta'minot huquqi» tushunchalari to'g'ri anglab olinmog'i lozim.

I.T. Tul'teyevning fikricha: «Ijtimoiy ta'minot» tushunchasi davlat tomonidan fuqarolarning ijtimoiy kam ta'minlangan qatlamlariga ularning asosiy moddiy ehtiyojlarini qondirish,

ularga pensiyalar, nafaqa va boshqa ko`rinishdagi moddiy yordam va boshqa turdagi ijtimoiy yordam ko`rsatish yo`li bilan kishilarning normal hayot kechirishlari uchun zarur sharoitlar yaratib berishdir¹.

Bizning nazarimizda, «ijtimoiy ta`minot» tushunchasiga bu muallif bergan ta`rif O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 39-moddasini kengaytirib talqin etishdan iboratdir. Chunki na Konstitutsiyaning o`zida va uning asosida qabul qilingan boshqa qonunlarda fuqaroning ijtimoiy ta`minot olishining zaruriy sharti sifatida uning kam ta`minlangan bo`lishi lozimligi nazarda tutilgan emas. Fuqaro muayyan miqdordagi mehnat stajiga ega bo`lsa va boshqa bir qator shartlar (ma`lum yoshga yetgan yoki nogiron deb e`tirof etilgan va hokazo) mavjud bo`lsa, ta`minlanganlik darajasidan qat`i nazar ijtimoiy ta`minot olishga haqli bo`ladilar, ya`ni uning moddiy jihatdan yaxshi ta`minlangan ahvolda ekanligi, aytaylik, yoshga doir pensiya taymlanishiga hech bir monehik qilmaydi. Shu tufayli I.T. Tul'teyevning «Boshqacha qilib aytganda, ijtimoiy ta`minot – ijtimoiy himoya va qo`llab-quvvatlashga muhtoj fuqarolarni moddiy jihatdan ta`minlashning davlat tizimi», degan fikriga ham unchalik qo`shilib bo`lmaydi².

To`g`ri, ijtimoiy ta`minotning muayyan shakllari amalga oshirilishida aniq yo`naltirilganlik tamoyillari hamda xususiyatlari mavjud va bu xususiyatlar kuchayib bormoqda. Biroq bu xususiyatlar nafaqa ta`minotining ayrim turlariga, natural holda ko`rsatiladigan ijtimoiy yordam, imtiyoz va yengilliklarga xosdir. Shu tufayli ijtimoiy ta`minotni fuqarolar moddiy ahvoliga, kam ta`minlangan bo`lishligiga bog`lab qo`yish aholining muayyan qatlamlari ijtimoiy ta`minot huquqlarini shubha ostiga qo`yilishiga va shu tufayli konstitutsiyaviy huquqlar buzilishi uchun shart-sharoit yaratilishiga sabab bo`lgan bo`lar edi.

Ijtimoiy ta`minot deganda, asosan davlat yo`li bilan fuqarolarni ta`minlash va qo`llab-quvvatlash, davlat ijtimoiy ta`minot tizimlari nazarda tutiladi. Ammo bugungi kunda ijtimoiy ta`minotning boshqa ko`rinishlari ham yuzaga kela

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳ. –Т.: Ўзбекистон, 2001. 233-бет.

² Ўша манба.

boshladi. Xususan, O'zbekistonda «Nuroniy», «Sog'lom avlod uchun», «Mahalla», Bolalar va boshqa ijtimoiy jamg'armalarining tashkil etilganligi; turli korxonalar, tashkilotlar, ayrim fuqarolar tomonidan xayr-ehson tarzida turli yordamlar, tadbirlar uyushtirilayotganligi nodavlat ijtimoiy ta'minot tizimlarini ham asta-sekin shakllantirib borilayotganligidan, aholining yordamga muhtoj, zaif qatlamlarini ijtimoiy himoya qilishda ularning o'rni, salmog'i ortib borayotganligidan darak beradi.

Bularning barchasi «Ijtimoiy ta'minot» tushunchasi mazmunan kengayib va boyib borayotganligidan, o'zida bozor munosabatlaridan kelib chiquvchi xususiyatlarni to'laroq aks ettirayotganligidan nishonadir.

«Ijtimoiy ta'minot huquqi» tushunchasiga kelsak, bu tushuncha «ijtimoiy ta'minot» tushunchasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, uning bir qirrasini, ya'ni ijtimoiy ta'minotning amalga oshirilishiga oid tashkiliy-huquqiy shakllarni, qonunchilik tizimini, ijtimoiy ta'minotni amalga oshiruvchi davlat, tegishli hollarda esa jamoat organlari tizimini o'zida aks ettiradi.

Ijtimoiy ta'minotni amalga oshirilishi sohasida yuz beruvchi ijtimoiy munosabatlar ijtimoiy ta'minot huquqi fanining predmeti sanaladi. Ammo buning uchun ushbu ijtimoiy munosabatlar ijtimoiy ta'minot sohasidagi qonunchilik aktlari bilan tartibga solinishi, ya'ni qonun hujjatlarining «ta'sir doirasi»ga kirishi lozim.

Ijtimoiy ta'minot huquqi fani predmeti sanaluvchi ijtimoiy munosabatlar tasnifi va tavsifi, ularning yuzaga kelish, barham topish xususiyatlari, bu munosabat ishtirokchilari, ularning huquqiy holati, ijtimoiy ta'minot sohasidagi huquqlarni himoyalash usullari va vositalariga oid masalalar tegishli boblarda atroflicha yoritilishi bois ularga bu o'rinda batafsil to'xtab o'tirish maqsadga muvofiq emas. Shunday bo'lsa-da, fuqarolarni pensiyalar, nafaqalar, moddiy yordamlar bilan ta'minlash, ularga turli ijtimoiy natural yordamlar ko'rsatish, ijtimoiy imtiyozlar berish paytida ijtimoiy ta'minot olish huquqiga ega shaxslar bilan bunday yordamni ko'rsatish vazifasi yuklatilgan davlat yoki boshqa jamoat organlari o'rtasida vujudga keluvchi huquqiy munosabatlar; fuqarolar, korxonalar va

tashkilotlar, ijtimoiy ta'minot organlari huquqiy maqomining belgilanishi, ijtimoiy ta'minot shakllarining amalga oshirilishi asoslari, shartlari, tartiblarining belgilanishi kabilar ijtimoiy ta'minot huquqi predmeti sanaladi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi fanining tamoyillari – ya'ni bu ta'minotni amalga oshirilishiga oid g'oyalar, eng avvalo, universal xalqaro huquqiy standartlar sanalmish BMTning Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi, Iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Paktga, boshqa yetakchi xalqaro huquqiy hujjatlarga tayanadi.

Jahon hamjamiyati "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi" qabul qilinganligining 60 yilligini keng nishonlamqda. Ushbu universal xalqaro huquqiy hujjat insonning eng muhim huquqlari hamda erkinliklarini o'zida mujassamlantiradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 1-maydagi "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi qabul qilinganligining 60 yilligiga bag'ishlangan tadbirlar Dasturi to'g'risida"gi Farmonida ko'rsatib o'tilganidek: "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi" O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan keyin qo'shilgan birinchi xalqaro huquqiy hujjat bo'ldi. Istiqlol yillarida mamlakatimiz inson huquqlari bo'yicha 60 ta asosiy hujjatga qo'shildi.

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining qoidalari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, insonning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquq va erkinliklarining ishonchli himoya qilinishini ta'minlaydigan milliy qonunchilik me'yorlarida o'z ifodasini topgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, uning asosidagi milliy qonunchilik tizimimizga mansub bo'lgan qonunlarda va boshqa qonun hujjatlarida ham ijtimoiy ta'minot tamoyillari nazarda tutib qo'yilgan.

Ijtimoiy ta'minotni amalga oshirishning eng yetakchi tamoyillari Respublikamiz Prezidenti I.A. Karimovning ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga, mamlakatimizda bozor iqtisodiga asoslangan huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati barpo etishga bag'ishlangan ilmiy-nazariy qarashlarida bayon etilgan.

Jumladan, «...demografiya sohasidagi real ahvolni, aholining mavjud turmush darajasini hisobga olgan holda bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda odamlarni ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni oldindan amalga oshirish kerak. Ijtimoiy himoyalash va kafolatlarning kuchli, ta'sirchan mexanizmi mavjud bo'lgandagina ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni saqlab qolgan holda bozor iqtisodiyoti sari tinimsiz rivojlanib borishni ta'minlash mumkin»ligi haqida Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimovning g'oyalari¹ mamlakatimizda ijtimoiy ta'minotning amalga oshirilishidagi tub tamoyilni tashkil qildi.

Ijtimoiy ta'minot huquqining tamoyillari umumhuquqiy tamoyillardan hamda turli shakllardagi ijtimoiy ta'minotning amalga oshirilishiga bevosita taalluqli bo'lgan o'ziga xos tamoyillardan iboratdir.

Ijtimoiy ta'minotning amalga oshirilishida qonuniylikka amal qilish, kamsitishga yo'l qo'yilmaslik, insonparvarlik, demokratiizm kabi umumhuquqiy tamoyillar so'zsiz amal qiladi. Bu tamoyillarning ro'yobga chiqarilishi Respublikamiz Konstitutsiyasi va boshqa qonunlar bilan to'la kafolatlangan bo'lib, ulardan qandaydir tarzda chekinish inson huquqlarini poymol etilishi sifatida baholanadi hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan huquqiy javobgarliklarni keltirib chiqaradi.

Yuqoridagilardan tashqari ijtimoiy ta'minot huquqining o'ziga xos, maxsus tamoyillari ham mavjud bo'lib, bu tamoyillar ijtimoiy ta'minotning amalga oshirilishiga, u yoki bu shakldagi ijtimoiy yordam xususiyatlariga va boshqalarga taalluqli bo'ladi.

Ijtimoiy ta'minot huquqining maxsus tamoyillari jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) *Ijtimoiy ta'minotning umumiyligi va keng qamrovli tusga ega ekanligi.* Bunda fuqarolarning millati, jinsi, ijtimoiy mavqeyi va boshqa farqlaridan qat'i nazar muayyan ko'rsatkichlar mavjud bo'lgani taqdirda teng asoslarda ijtimoiy ta'minot olishlari tushumiladi. Shuni aytish kifoyaki, bugungi kunda ikki yarim million nafardan ortiq fuqarolar pensiyalar bilan, yuz

¹ Karimov I.A. *Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида.* -Т.: Ўзбекистон, 1995. 11-бет.

minglab oilalar nafaqalar va boshqa moddiy yordamlar olmoqdalar, ana shu maqsadlar uchun davlat budjetidan yuz milliardlab so'm mablag' sarflanmoqda.

2) *Ijtimoiy ta'minot uchun ajratiladigan mablag'ning yetarli darajadali.* Ya'ni: pensiyalar va nafaqalar miqdori belgilanish paytida turmush kechirish uchun zarur bo'lgan eng kam mablag' ko'rsatkichi, iste'mol dasturxonini tarkibiga kiruvchi eng zarur mahsulotlar va xizmatlar to'plami uchun zarur bo'lgan mablag'ning eng kam darajasi e'tiborga olinishi ushbu tamoyil mohiyatini tashkil etadi. Pensiyalarning eng kam miqdorlari, nafaqalar va ularning eng kam miqdorlari qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yilishi hamda ushbu eng kam miqdordan kam bo'lishiga yo'l qo'yilmasligi, ushbu eng kam miqdorlarni vaqti-vaqti bilan qayta ko'rib, indeksatsiya qilib turilishi orqali mazkur tamoyil ro'yobga chiqariladi. Ijtimoiy ta'minotning yetarli darajada bo'lishi tamoyili BMTning 1966-yil 19-dekabr-dagi iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 11-moddasi, 1-bandida nazarda tutilgan: «Ushbu Paktga ishtirok etuvchi davlatlar har bir kishi o'zi va oilasi uchun yetarli oziq-ovqat, kiyim-kechak va uy-joy hamda turmush sharoiti to'xtovsiz yaxshilanib borishini o'z ichiga oladigan yetarli turmush darajasi bo'lishi huquqini e'tirof etadi» degan bosh qoidaga asoslanadi.

3) *Ijtimoiy ta'minotning amalga oshirilishida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, korxonalar va tashkilotlar, jamoat birlashmalarining bevosita ishtirok etishlari tamoyili.* Mamlakatimizda fuqarolik jamiyati barpo etilayotganligi, kuchli davlat-chilikdan kuchli jamiyatga tomon rivojlanib borilayotganligi namoyon bo'lishi ko'rinishlaridan biri – davlatga xos funksiyalar jamiyatga o'tkaza borilayotganligida, avval davlat organlari bajarib kelgan vazifalar bosqichma-bosqich fuqarolar yig'inlari, boshqa jamoat organlari zimmasiga yuklanayotganligida ko'zga tashlanadi.

Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov o'zining diplomatiya korpusi rahbarlari, xalqaro tashkilotlar va xorijiy ommaviy axborot vositalari vakillari bilan 1996-yil 27-dekabrda bo'lib o'tgan uchrashuvda so'zlagan nutqida ta'kidlab o'tganidek:

«Davlat, jamiyat va shaxs o`rtasidagi munosabatlar demokratik tus olmoqda. Davlatga qarashli bo`lmagan tuzilmalarning vakolatlari kengaymoqda. Ularning ijtimoiy munosabatlarini rivojlantirishda, jamiyatni boshqarishda tutgan o`rni tobora salmoqli va faol bo`lib bormoqda»¹.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999-yil 13-yanvardagi «Aholini aniq yo`naltirilgan ijtimoiy madad bilan ta`minlashda fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari rolini oshirish to`g`risida»gi Farmoni qabul qilindi.

Bugungi kunda ijtimoiy ta`minotning amalga oshirilishida korxonalar va tashkilotlar, ularning mehnat jamoalari, turli nodavlat-nohukumat jamg`armalari, xayriya tashkilotlari, tadbirkor fuqarolar va boshqa shaxslar ham ishtirok etib kelmoqdalar. Bu tendensiyaning tobora kuchayib borishi bashorat qilinmoqda. Binobarin oqizlarga rahm-shafqat qilish, yordam qo`lini cho`zish, sahovatpeshalik, bag`rikenglik o`zbek xalqining milliy xususiyati bo`lib, avloddan-avlodga o`tib kelayotgan bebaho an`analarimizdan, qadimiy qadriyatlarimizdan sanaladi.

4) *Mamlakatimizda ijtimoiy ta`minot xilma-xil shakllarda amalga oshirilishi tamoyili.* Ijtimoiy ta`minotga oid qonunchilik hujjatlarida ta`minot har xil shakllarda, xususan, pensiyalar, nafaqalar, bir martalik moddiy yordamlar, ijtimoiy xizmatlar ko`rsatish, muayyan imtiyozlar va yengilliklar ko`rinishida amalga oshirilishi nazarda tutilgan. Kelgusida ijtimoiy yordam ko`rsatish shakllari yanada xilma-xillashuvi shakllan mukammallashtirib borishi kutilmoqda.

Ijtimoiy ta`minotning qaysi shaklda amalga oshirilishi masalasi aniq shart-sharoitlar hisobga olingani holda qonun hujjatlari bilan belgilab qo`yiladi.

Ijtimoiy ta`minotning asosiy shakli pensiyalar va nafaqalar berishdan iborat ekanligi shubhasiz hamda ijtimoiy ta`minotning ushbu ikki shakli yetakchi mavqegini saqlab qolishi aniq, ammo pensiya va nafaqalar ham shakllan takomillashtirib borilishi tabiiy holdir.

¹ Karimov I.A. Yangi fikrlash va ishlovchi — davr talabi. 5-jiild. —T.: O`zbekiston, 1997. 288-bet.

5) *Ijtimoiy ta'minotni davlat va jamiyat mablag'lari hisobidan amalga oshirilishi.*

Odatda fuqarolar ijtimoiy ta'minot uchun oldindan badallar to'lamaydilar (qonunda ko'zda tutib qo'yilgan hollardan, yakka tadbirkor va dehqon xo'jaligi a'zosi bo'lgan fuqarolardan tashqari) va ijtimoiy ta'minot budjet mablag'lari, budjetdan tashqari pensiya jamg'armasi mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Ammo kelgusida pensiya ta'minoti tizimlarida islohotlar qilinishi natijasida fuqarolarning shaxsiy mablag'lari hisobiga parallel pensiya ta'minoti tizimlari ham vujudga keltirilishi mumkin. Jahonning ayrim rivojlangan mamlakatlari-da ana shunday nodavlat ijtimoiy ta'minot tizimlarining mavjudligi va amal qilib turganligi, hozirda mustaqil bo'lgan hamdo'stlik davlatlarining ba'zilarida ham shunday nodavlat pensiya ta'minoti tizimlarini barpo etilayotganligi bizning mamlakatimizda ham kelgusida ana shunday o'zgarishlar bo'lishi mumkinligini istisno etmaydi.

6) *Ijtimoiy ta'minotni amalga oshirilishi ustidan davlat va jamoat nazoratining o'rnatilganligi tamoyili.*

Ijtimoiy ta'minotga oid mablag'larni o'z vaqtida va to'liq hajmda to'lanishi maqsadga muvofiq va to'g'ri sarflanishi, ijtimoiy ta'minotni amalga oshiruvchi davlat hamda jamoat organlari, ularning mansabdor shaxslari faoliyatining qonuniyligi ustidan umumiy nazoratni O'zbekiston Respublikasi prokuratura organlari amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasining «Prokuratura to'g'risida»gi qonunining 4-moddasiga muvofiq: «Vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, hokimlar va boshqa mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarning ijro etilishi ustidan nazorat qilish;

Fuqaroning huquq hamda erkinliklarini ta'minlashga qaratilgan qonunlar ijrosi ustidan nazorat qilish» prokuratura organlari faoliyati yo'nalishlaridan sanaladi¹.

¹ O'zbekiston Respublikasini Qonun hujjatlarini g'ujlamasi. 2001 йил, № 20, 139-модди.

Prokuratura organlari tomonidan amalga oshiriladigan nazorat shakllari, usullari va vositalari yuqorida eslatilgan «Prokuratura to`g`risida»gi qonunda nazarda tutilgan.

Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi nazorat qilish funksiyasini amalga oshirish mexanizmlari idoraviy me`yoriy hujjatlar bilan belgilab qo`yiladi.

Ijtimoiy ta`minotning to`g`ri amalga oshirilishi ustidan ta`sirchan va samarali nazorat o`rnatilishi bu sohada qonuniylikni ta`minlash, mablag`larni o`z egalariga etib borishini ta`minlashning asosiy kafolatlaridan sanaladi.

Ijtimoiy ta`minot huquqida boshqa bir qator tamoyillar ham amal qiladi.

Ijtimoiy ta`minot huquqi qonunchilik tarmog`i va O`zbekiston Respublikasi Milliy qonunchilik tizimi tarkibiy qismi sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi:

a) fuqarolarning O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida kafolatlab qo`yilgan ijtimoiy ta`minot olish huquqlarini ro`yobga chiqarish mexanizmlarini belgilaydi;

b) ijtimoiy ta`minotning amalga oshirilishida ijtimoiy adolat tamoyillarining qaror topishini ta`minlaydi va bu tamoyilning buzilishiga yo`l qo`ymaydi;

d) ijtimoiy ta`minot sohasida fuqarolarga beriladigan huquqlar hajmi va mazmunini nazarda tutadi;

e) ijtimoiy ta`minotni amalga oshirish vazifasi yuklatilgan davlat va jamoat organlari, korxonalar hamda tashkilotlar huquqiy maqomini, vazifalarini, vakolatlari va majburiyatlarini belgilaydi;

f) ijtimoiy ta`minot uchun zarur bo`lgan moliyaviy mablag`larning qonun hujjatlarida belgilangan tartibda to`planishi maqsadga muvofiq sarflanishi yo`llarini ko`zda tutadi;

g) ijtimoiy ta`minot sohasida huquqbuzarlikka yo`l qo`ygan mansabdor shaxslar va ayrim fuqarolar uchun huquqiy javobgarlik choralarini, yuridik shaxslar uchun esa moliyaviy jazo choralarini belgilaydi va boshqa vazifalarni bajaradi.

Ijtimoiy ta`minot huquqi huquqning bir sohasi, huquqiy fan tarmog`i sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi:

a) bozor iqtisodiyoti munosabatlari qaror topayotgan sharoitda aholini samarali ijtimoiy himoya qilish va ijtimoiy ta'minlash yo'llarini takomillashtirish hamda rivojlantirish;

b) ijtimoiy ta'minotni amalga oshirishning huquqiy jihatlariga taalluqli bo'lgan muammolarni aniqlash, ularning yechimini izlab topish;

d) aholini ijtimoiy ta'minlashga oid ijtimoiy jarayonlarni tadqiq etish va shu asosda bu jarayonlar istiqboli haqida ilmiy asoslangan prognozlar berish;

e) ijtimoiy ta'minotga oid qonunlarni kundalik amaliyotda qo'llanilishi, bunda yuzaga kelayotgan kamchiliklarni aniqlash, ularni bartaraf etish, qonunchilikning yanada takomillashtirilishi yuzasidan taklif va tavsiyalar berish;

f) ijtimoiy ta'minot organlari uchun malakali, zamon talablariga mos mutaxassis kadrlar tayyorlash uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlarni amalga oshirish kabilar.

Ijtimoiy ta'minot huquqi fan sohasi sifatida boshqa ko'plab fundamental va nazariy-ilmiiy vazifalarni ham bajaradi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi uslublari deganda, bu sohadagi huquqiy munosabatlarni tartibga solish paytida qo'llaniladigan ta'sir o'tkazish shakllari va vositalari yig'indisi tushuniladi.

Ijtimoiy ta'minot munosabatlari asosan, bir tomondan, davlat organi, ikkinchi tomondan, ayrim fuqarolar qatnashuvchi ommaviy huquqiy munosabat bo'lganligi sababli ma'muriy-huquqiy vositalardan foydalanilgani holda tartibga solinadi. Bunda huquqiy munosabat tomonlar kelishuviga ko'ra emas, balki qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan asosga ko'ra yuzaga keladi. Tomonlarning huquq va majburiyatlari mazmuni va hajmi ham ularning o'zaro kelishuviga ko'ra belgilanmasdan qonun hujjatlarida oldindan belgilab qo'yilgan bo'ladi. Shu tufayli ijtimoiy ta'minot munosabatlarida davlat zo'rliigi, imperativ qoidalar hukmron mavqeiga ega bo'ladi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi tarixan tarkib topgan o'z tizimiga, ya'ni ushbu huquq sohasi institutlari va kategoriyalarining muntazam bog'liqligi, yagonaligiga ega.

Ijtimoiy ta'minot huquqi tizimi umumiy qismdan (fanning tushunchasi, predmeti, manbaalari, tamoyillari va boshqalar)

hamda maxsus qismdan (ijtimoiy ta'minotning ayrim shakllari, ularning berilish shartlari, tartiblari va hokazolar) tashkil topgandir.

3-§. Ijtimoiy ta'minot huquqi fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi

Ijtimoiy ta'minot huquqi fan sohasi sifatida boshqa bir qator huquqiy hamda iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning yutuqlaridan foydalanadi hamda umumiy tushunchalarga ega bo'ladi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi, eng avvalo, mehnat huquqi fani bilan bog'liqdir. Fuqarolarda ijtimoiy ta'minot olishga bo'lgan huquq ko'pchilik hollarda uning avvalgi davrlarda mehnat faoliyati bilan shug'ullanganligi faktiga asoslanadi. Ijtimoiy ta'minot olish huquqining yuzaga kelishigina emas, balki uning miqdori ham avvalgi mehnat faoliyatiga bog'liq bo'ladi. Ijtimoiy ta'minot huquqi fani ham mehnat huquqi fani foydalanadigan mehnat staji, o'rtacha ish haqi miqdori, ishlab chiqarishda sog'liqqa zarar yetkazilishi, kasb kasalliklari kabi bir qator umumiy tushunchalardan foydalanadi. Ijtimoiy ta'minot olish huquqi xodim mehnat faoliyati yuritgan davrda davlat ijtimoiy sug'urtasi fondiga badal to'langanligi bilan bog'langan.

Mehnat huquqi va ijtimoiy ta'minot huquqi umumiy normativ-huquqiy hujjatlar asosida ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Masalan, mehnat qonun hujjatlari ijtimoiy ta'minot munosabatlariga va ijtimoiy ta'minotga oid me'yoriy hujjatlar mehnat munosabatlariga nisbatan qo'llaniladigan hol tez-tez uchrab turadi.

Shu bilan birga ushbu ikki huquq sohasi o'ziga xos xususiyatlarga ham ega bo'lib, ularni alohida huquqiy fan ekanligini tavsiflaydi. Xususan, mehnat huquqining predmeti xodim va ish beruvchi o'rtasidagi mehnat munosabatlari bo'lsa, ijtimoiy ta'minot huquqining predmeti odatda o'tgan davrda mehnat munosabatida bo'lgan, zarur mehnat stajiga ega bo'lgan fuqaro bilan davlat yoki jamoat ijtimoiy ta'minot organlari o'rtasidagi munosabat sanaladi.

Mehnat huquqiy munosabatlari ixtiyoriylikka, tomonlar tengligiga asoslangan holda yuzaga kelsa, ijtimoiy ta'minot munosabatlari zarur yuridik tarkib mavjud bo'lganida ijtimoiy ta'minot organi xohishiga bog'liq bo'lmagan tarzda yuzaga kelaveradi, ammo uning ishtirokchilari teng huquqli bo'lmaydi.

Ushbu ikki huquq sohasi qo'llaydigan usullar ham turlichadir. Mehnat huquqiy munosabatlari ixtiyoriylik va tenglikka asoslanishi tufayli ko'proq xususiy huquqiy usullarda tartibga solinsa, ijtimoiy ta'minot huquqi davlat ishtirokidagi munosabatlar bo'lganligi tufayli ma'muriy-huquqiy usullarda, ya'ni davlat majburlovidan foydalanilgani holda tartibga solinadi.

Mehnat huquqi va ijtimoiy ta'minot huquqi o'z maqsadlari, oldidagi vazifalari, qo'llaydigan huquqiy-tashkiliy vositalari boshqa ko'plab jihatlari bilan ham o'zaro farqlanadilar hamda alohida, mustaqil fan sifatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi fuqarolik huquqi bilan ko'pgina umumiy xususiyatlarga ega. Xususan, huquq va muomala layoqati, uning paydo bo'lishi, cheklanishi, muomalaga layoqatsiz deb topish, yetkazilgan zarar va uning qoplanishi, yuridik shaxs va uning maqomi masalalarida fuqarolik qonunchiligi tushunchalaridan hamda qoidalaridan keng foydalanildi. Ayniqsa hozirgi paytda paydo bo'layotgan va keng tarqala boshlagan xayr-ehson qilish yo'li bilan ijtimoiy ta'minotda ishtirok etish masalalari fuqarolik qonunlari bilan tartibga solinadi. Turli yuridik va jismoniy shaxslar ko'rsatadigan insonparvarlik yordamlarining huquqiy asoslari fuqarolik qonunchiligi sanaladi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi oila huquqi bilan yaqindan bog'liq va ijtimoiy ta'minot huquqida keng qo'llaniladigan qarindosh-urug'lar, homiylik va vasiylik organlari, qaramog'da bo'lganlik kabi qator yuridik tushunchalar oila qonunchiligi normalari bilan nazarda tutilgan. Muayyan ijtimoiy ta'minot turlaridan fuqaro foydalana olishi uchun uning moddiy ta'minlashga majbur bo'lgan yaqin qarindoshlari mavjud bo'lmashligi talab etiladi. Moddiy ta'minlashga majbur bo'lgan yaqin qarindoshlar tushunchasi va doirasi oila qonunchiligi normalariga binoan belgilanadi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi ma'muriy huquq bilan o'zaro o'xshash, chunki ijtimoiy ta'minot sohasini boshqarish va ijtimoiy ta'minotning amalga oshirilishida ma'muriy huquqiy usullardan foydalaniladi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi fani moliya huquqi fani bilan bog'liq bo'lib, davlat budjeti xarajat qismiga kiruvchi faoliyatning bir turidan iborat bo'ladi. Ammo moliya huquqi umuman davlat moliyaviy faoliyatiga taalluqli bo'lsa, ijtimoiy ta'minot huquqi faqat uning bir kichik tarmog'igagina taalluqli bo'ladi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi mamlakat milliy boyligining bir qismini qayta taqsimlanishida qatnashuvchi fan sohasi sifatida fundamental iqtisodiy fanlar – iqtisodiyot nazariyasi, davlat va mahalliy organlar moliyasi kabilar bilan chambarchas bog'liqdir va ushbu iqtisodiy fanlar erishgan yutuqlardan ular ishlab chiqqan nazariy va amaliy tushunchalar, vositalardan foydalanadi. Iqtisodiyot nazariyasi, davlat va mahalliy organlar moliyasini bilish ijtimoiy ta'minot manbalari mohiyatini chuqur anglab yetishga, uning vazifalarini anglab olishga yordam beradi.

Fan va texnika taraqqiyoti tufayli ijtimoiy ta'minot huquqining boshqa huquqiy fanlar bilan aloqadorligi kuchayib boraverishi kuzatilmoqda.

II bob. IJTIMOIIY TA'MINOT HUQUQI FANINING MANBALARI

1-§. Ijtimoiy ta'minot huquqi fanining manbalari, tushunchasi va ularning tasnifi

Ijtimoiy ta'minot huquqi manbai sanaladigan qonunlar quyidagi turlarga ajratilishi mumkin:

- 1) O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi;
- 2) Konstitutsiyaviy qonunlar;
- 3) Qonunlar;
- 4) Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi;
- 5) Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlari.

Qonun hujjatlari shaklidagi ijtimoiy ta'minot huquqi manbalari quyidagi ko'rinishlarda mavjud bo'ladi:

a) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari va qarorlari;

b) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlari;

d) O'zbekiston Respublikasi vazirliklari, davlat qo'mitalari va idoralarning me'yoriy-huquqiy hujjatlari;

t) mahalliy (tuman, shahar, viloyat) davlat hokimiyati organlarining normativ-huquqiy aktlari;

e) tegishli hollarda korxonalar, tashkilotlarda, mintaqalar, tarmoq xodimlar vakillik organlari va ish beruvchilar birgalikda qabul qilgan lokal me'yoriy hujjatlar.

Umume'tirof etgan xalqaro huquqiy normalar va O'zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilingan ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalar ham O'zbekiston Respublikasi milliy huquq tizimi tarkibiga kiradi va huquqning manbai bo'lib hisoblanadi.

Bizning mamlakatimizda sudlarning qarorlari va sud amaliyoti (presedenti) huquq manbai bo'lishi ko'zda tutilmagan, ammo qonun mazmun-mohiyatini chuqur anglab yetish va uni to'g'ri tatbiq etilishida ularning katta ahamiyati borligi shubhasizdir.

Huquq manbai sifatida qonunlar va boshqa qonun hujjatlarining milliy huquq tizimimizdagi o'rni, ularning turlari,

yuridik kuchiga ko'ra tasnifi va tavsifi O'zbekiston Respublikasining "Normativ huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonunida belgilab qo'yilgan¹.

2-§. Ijtimoiy ta'minot huquqining manbai sifatida qonunlar va ularning ahamiyati

Qonun – qonun chiqaruvchi organ tomonidan maxsus tartibda chiqariladigan, ijtimoiy munosabatlarning eng muhimlarini tartibga soladigan va Oliy yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjatdir».

Mamlakatimizning bosh qonuni - O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bo'lib, u «qonunlar qonuni» sanaladi va milliy huquq tizimi rivojlanishi uchun yuridik baza bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, ijtimoiy ta'minot huquqi fanining bosh qoidalari ham O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida (7, 14, 18, 32, 35-moddalar) belgilab qo'yilgan. Ayniqsa, Konstitutsiyamizning 39-moddasi ijtimoiy ta'minot huquqining manbai sifatida muhim rol o'ynaydi. Ushbu moddada ijtimoiy ta'minot olish huquqining kafolatlari, ijtimoiy ta'minotning asosiy shakllari belgilab berilgandir.

O'zbekiston Respublikasi qabul qilingan dastlabki dastlardan oq, unga mos keluvchi o'z milliy qonunchilik tizimimizni bunyod etishga e'tibor qaratildi. Jumladan, 1993-yil 3-sentabrda yangicha g'oyalarga, chet mamlakatlar qonunchilik amaliyoti ilg'or yo'nalishlariga mos keluvchi ijtimoiy ta'minot sohasidagi eng yetakchi qonun – «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni qabul qilindi va uni 1994-yil 1-iyuldan amalga kiritish ko'zda tutildi. Mazkur qonun o'z mazmun-mohiyati hamda ahamiyatiga ko'ra kodifikatsiyalovchi xususiyatga ega bo'lib, u tarkibiy jihatdan muqaddima to'qqiz bob va oltmish yettita moddani o'z ichiga oladi. Ushbu qonunning boblari fuqarolarning pensiya ta'minoti asoslari, shartlari, pensiyalarning asosiy turlari, ularni tayinlanish va to'lanish tartiblarini aks ettiruvchi qoidalarni nazarda tutadi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Qonun Jambog'ining Axborotnomasi. 1-2 son, 8-moddasi

«Harbiy xizmatchilarning pensiya ta'minoti to'g'risida»gi sobiq Ittifoq qonuni 1990-yil 28-aprelda qabul qilingan va 1991-yil 1-yanvardan boshlab kuchga kiritilgan bo'lib, harbiy xizmatchilar hamda ularning oila a'zolarini pensiya ta'minoti masalalari ushbu qonunga binoan tartibga solingan. Qonun kirish qism, sakkiz bo'lim va oltmish olti moddani o'z ichiga olgan.

Ushbu qonun umumiy qoidalar, uzoq yillik xizmat pensiyasi, nogironlik pensiyasi, boquvchisini yo'qotganlik uchun pensiya, pensiyani hisoblash, pensiya tayinlash, pensiyani qayta hisoblash deb nomlanuvchi bo'limlardan iborat bo'lib, harbiy xizmatchilarga (Mudofaa vazirligi chegara qo'shinlari, favqulodda vaziyatlar vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati harbiy xizmatchilariga), ularning oila a'zolariga pensiya tayinlash ushbu qonun asosida amalga oshirilishi nazarda tutilgan.

Ijtimoiy ta'minot huquqi marbatalari sifatida 1991-yil 18-noyabrdagi «Nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risida»gi, 1996-yil 29-avgustdagi «Fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida»gi va boshqa qonunlar ham muhim ahamiyatga ega.

3-§. Qonunosti hujjatlari ijtimoiy ta'minot huquqining manbai sifatida

Qonunosti hujjatlari deganda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va uning asosidagi qonunlar ijrosini ta'minlash maqsadida davlat hokimiyati ijroiya hamda boshqaruvi organlari tomonidan qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjatlarning yirik qatlami nazarda tutiladi.

Normativ-huquqiy hujjatlarning loyihalari huquqiy ekspertizadan o'tkazilishi shart.

Huquqiy ekspertiza davomida normativ-huquqiy hujjatning loyihasi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonun hujjatlariga, shuningdek, qonunchilik texnikasi qoidalariga muvofiqligi tekshiriladi.

Huquqiy ekspertiza normativ-huquqiy hujjat loyihasini tayyorlagan organning yoki normativ-huquqiy hujjatni qabul

qiladigan organning yuridik xizmati, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Adhiya vazirligi tomonidan amalga oshirilishi mumkin.

Kiritilgan loyihaning sifatiga baho berish uchun normativ-huquqiy hujjatni qabul qiluvchi organning qaroriga binoan normativ-huquqiy hujjatning loyihasi boshqa xil (iqtisodiy, moliyaviy, ilmiy-texnikaviy, ekologiya va o'zga) ekspertizadan ham o'tkazilishi mumkin. Ekspertlar sifatida tegishli loyihani tayyorlashda ilgari bevosita ishtirok etmagan tashkilotlar va shaxslar jalb etiladi. Ekspertiza o'tkazish uchun boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlardan olimlar va mutaxassislar taklif etilishi mumkin. Ekspertlar normativ-huquqiy hujjatning loyahasiga baho berishda mustaqildirlar hamda ekspertiza o'tkazishni topshirgan organning nuqtai nazari bilan bog'liq emaslar.

Ijtimoiy ta'minot huquqi manbalari sanaluvchi normativ-huquqiy hujjatlar quyidagi shakllarda mavjud bo'lishi mumkin:

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari.* Ijtimoiy-iqtisodiy hayotning eng muhim sohalariga oid munosabatlar, qonunchilikdagi tub burilishlar, muhim o'zgarishlarni aks ettiruvchi voqealar Respublika Prezidentining farmonlari shaklida huquqiy ifodalanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 94-moddasiga ko'ra: «O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Konstitutsiya va qonunlarga asoslanib hamda ularni ijro etish yuzasidan Respublikaning butun hududida majburiy kuchga ega bo'lgan farmonlar, qarorlar va farmoyishlar chiqaradi».

Ijtimoiy ta'minot sohasida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan O'zbekiston Respublikasi farmonlari jumlasiga O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 10-dekabrda «Bolali oilalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish to'g'risida»gi, 1996-yil 4-dekabrda «O'zbekiston faxriylarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash «Nuroniy» jamg'armasi to'g'risida»gi; 2002-yil 25-yanvarda «Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish to'g'risida»gi; 2002-yil 26-martda «2002-yil 1-apreldan boshlab ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar va

ijtimoiy nafaqalar miqdorini oshirish to'g'risida»gi va boshqa farmonlar kiritilishi mumkin.

2. *O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi (hukumati) qarorlari va farmoyishlari.* O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasiga ko'ra: «Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonunlarga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar va farmonlar chiqaradi».

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaror va farmoyishlari ijtimoiy ta'minot huquqida ijtimoiy ta'minot davlat va jamoat boshqaruv tizimlarini takomillashtirish, ijtimoiy ta'minotning turi va shakllarini o'zgartirish, imtiyozlar joriy etish hamda boshqa masalalarga taalluqli bo'lishi mumkin. Ijtimoiy ta'minot huquqi sohasidagi hukumat qarorlari jumlasiga 1994-yil 23-iyundagi «TMEKlar haqidagi nizomni tasdiqlash to'g'risida»gi; 2000-yil 15-noyabrdagi «O'zbekiston Respublikasida pensiya ta'minoti tizimlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi; 2002-yil 25-yanvardagi «Aholini ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlashning 2002-2003-yillarga mo'ljallangan chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlar va boshqa qarorlar kiritilishi mumkin.

3. *O'zbekiston Respublikasi vazirliklari, davlat qo'mitalari va idoralarining normativ hujjatlari.* O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 14-dekabrda qabul qilingan «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi qonunining 12-moddasida aytilishicha:

«Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari o'z vakolatlari doirasida buyruqlar va qarorlar shaklida normativ-huquqiy hujjatlar qabul qiladi. Nizomlar, qoidalar va yo'riqnomalar tarzida qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjatlar buyruq hamda qarorlar bilan tasdiqlanadi.

Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining normativ-huquqiy hujjatlari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti va O'zbekiston

Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari asosida hamda ularni ijro etish uchun qabul qilinadi.

Vazirliklar, davlat qo`mitalari va idoralarning normativ-huquqiy hujjatlari bir necha vazirliklar, davlat qo`mitalari va idoralari tomonidan birgalikda yoki ulardan biri tomonidan boshqalari bilan kelishilgani holda qabul qilinishi mumkin.

Vazirliklar, davlat qo`mitalari, idoralarning tarkibiy bo`limlari va hududiy organlari qonun hujjatlarida bevosita nazarda tutib qo`yilgan hollardan tashqari normativ-huquqiy yo`sindagi hujjatlar qabul qilishga haqli emaslar».

Ijtimoiy ta`minot masalalariga oid normativ-huquqiy hujjatlar O`zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan O`zbekiston Respublikasi vazirliklari va idoralari bilan birga yoki kelishilgani holda (Moliya vazirligi, Sog`liqni saqlash vazirligi, Davlat soliq qo`mitasi, O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki va hokazolar bilan birga yoki kelishilib) qabul qilinishi mumkin. Bunday normativ-huquqiy hujjatlarga inson tariqasida O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2001-yil 16-martda ro`yxatga olingan «Majburiy badallarni hisoblash va to`lash hamda budjetdan tashqari Pensiya jamg`armasiga davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha ajratmalar ajratish to`g`risidagi yo`riqnomani tasdiqlash to`g`risida»gi qarori; 1999-yil 4-iyunda ro`yxatga olingan ...16 yoshga yetmagan bolali oilalarga nafaqa tayinlash hamda to`lash tartibi yuzasidan uslubiy yo`riqnoma va boshqalar ko`rsatilishi mumkin.

4. *Mahalliy davlat hokimiyat organlarining normativ-huquqiy hujjatlari.* O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 99-moddasida aytilishicha: «Viloyatlar, tumanlar va shaharlarda (tumanga bo`ysunadigan shaharlardan, shuningdek, shahar tarkibiga kiruvchi tumanlardan tashqari) hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlari bo`lib, ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini ko`zlab o`z vakolatlariga taalluqli masalalarni hal etadilar».

Konstitutsiyaning 100-moddasi, 2-qismiga ko`ra «Normativ hujjatlarni qabul qilish hamda O`zbekiston Respublikasi

Konstitutsiyasiga va O'zbekiston Respublikasi qonunlariga zid kelmaydigan boshqa vakolatlarni amalga oshiradilar».

Davlat hokimiyati mahalliy organlari ijtimoiy ta'minot huquqi masalalarda mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan me'yoriy hujjatlar qabul qilishi mumkin.

5. *Korxonalar va tashkilotlar, tarmoq, hudud kasaba uyushmasi organlari ish beruvchilar bilan o'zaro kelishgan holda lokal hujjatlar* (jamoat shartnomasi? jamoat kelishuvi) qabul qilishlari va ularda ijtimoiy ta'minotga oid masalalarni ham hal etishlari mumkin.

6. *Xalqaro huquqiy hujjatlar*. Bulardan eng muhimlari O'zbekiston Respublikasi tomonidan qabul qilingan (ratifikatsiyalangan) umume'tirof etgan deklaratsiya va konvensiyalardir.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 6-moddasida aytilishicha: «O'zbekiston Respublikasi bilan boshqa davlatlar o'rtasidagi ijtimoiy ta'minot to'g'risidagi bitimlar (shartnomalar)da ushbu qonundagidan boshqacha qoidalar nazarda tutilgan hollarda, ana shu bitimlar (shartnomalar)da belgilangan qoidalar tegishli ravishda qo'llaniladi».

Ijtimoiy ta'minot huquqi manbalari sanaluvchi xalqaro-huquqiy hujjatlar qatoriga «Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi»; «Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi pakt», MDH davlatlari tomonidan 1992-yil 13-yanvarda imzolangan «MDH a'zosi bo'lgan davlatlarning pensiya ta'minoti sohasida fuqarolar huquqlari kafolatlari to'g'risida»gi ahdlashuvi va boshqalar kiritilishi mumkin.

4-§. Ijtimoiy ta'minot huquqi manbalari sanaluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni vaqt, fazo va shaxslar o'rtasida amal qilishi

Qonun hujjatlarining vaqt, hudud va shaxslar o'rtasida amal qilishiga doir qoidalar yuqorida qayd etib o'tilgan "Normativ huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonunda nazarda tutilgan.

Ijtimoiy ta'minot sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlar vaqt, hudud (fazo) va shaxslar orasida qo'llaniladi hamda ushbu muhitlarda amal qilish xususiyatlarini to'g'ri tushunib yetish

ularning to'g'ri tatbiq etilishi, qonunchilikni mustahkamlanishi, xatolar oldini olinishida muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Ijtimoiy ta'minot sohasidagi qonun hujjatlari vaqt doirasida kuchga kirgan paytidan boshlab bekor qilinguniga qadar yoki uning o'rniga boshqa normativ-huquqiy hujjat qabul qilinguniga qadar amalda bo'ladi. Ularning vaqt doirasida amalda bo'lishi, kuchga kirish vaqti, bekor qilinishi yoki amal qilishining tugatilishi masalalari O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi qonunida (26-modda) belgilab qo'yilgan.

Ijtimoiy ta'minotga oid normativ-huquqiy hujjatlar odatda O'zbekistonning butun hududida amal qiladi. Ammo uning bevosita o'zida yoki normativ-huquqiy hujjatni amalga kiritish to'g'risidagi qarorda uning hudud bo'yicha ta'siri cheklanishi mumkin (masalan, rayon koeffitsienti qo'shib berish haqidagi aktlar faqat tegishli hududlarda qo'llanilishi va hokazo).

Ijtimoiy ta'minot munosabatlariga taalluqli bo'lgan qonun hujjatlari shaxslar o'rtasida amal qiladi va bunda ular odatda barcha yuridik va jismoniy shaxslar uchun majburiy kuchga ega bo'ladi.

«Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi qonunning 29-moddasida:

«Normativ-huquqiy hujjatlarning amal qilishi O'zbekiston Respublikasining fuqarolari va yuridik shaxslariga, agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida boshqa qoida belgilanmagan bo'lsa, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi hududidagi xorijiy yuridik shaxslarga, ajnabiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga tatbiq etiladi», deyiladi.

Normativ-huquqiy hujjatning o'zida u qo'llaniladigan shaxslar doirasi cheklab qo'yilishi mumkin. Masalan, «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunda belgilangan pensiya olish huquqi faqat jismoniy shaxslargagina taalluqli, yoki bo'lmasa, pensiya jamg'armasiga ish haqi fondidan badallar to'lash majburiyati faqat yuridik shaxslargagina qo'llaniladi va hokazo.

Ijtimoiy-ta'minotga oid qonun hujjatlarini sharhlash – uning mazmunini ochib berish, noaniqliklar yuzasidan tushuntirish

berishdan iborat. Ularni rasmiy sharhlash va ilmiy sharhlash o`zaro farqlanadi.

Ijtimoiy ta'minot sohasidagi qonun hujjatlarini rasmiy sharhlash «Normativ-huquqiy hujjatlar to`g`risida»gi qonunning 31-moddasida bayon etilgan. Rasmiy sharhlash O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi tomonidan yoki qonun hujjatini qabul qilgan davlat organi tomonidan amalga oshirilishi mumkin¹.

Qonun hujjatlarini ilmiy sharhlash ayrim olimlar, mutaxassislar, ilmiy muassasalar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Rasmiy sharhlashdan farq qilib, ilmiy sharhlash qoidalari majburiy yuridik kuchga ega bo`lmaydi va qonun mazmunini to`g`ri tushunish, to`g`ri qo`llashga yordam berishga qaratiladi. Bunday norasmiy sharhlash ayrim hollarda sud organlari tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

¹ «Қарий ва ёшми кадрлашти йили». Давлат дустурига шарҳ. Халқ сўзи, 2002 йил, 25 январь.

III bob. IJTIMOY TA'MINOTGA OID HUQUQIY MUNOSABATLAR

1-§. Ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabatlar tushunchasi, turlari va yuzaga kelish asoslari

Huquqiy munosabatlar – davlat tomonidan himoya qilinadigan, odatda, qonun normalarining kishilar xatti-harakatlariga ta'siri natijasida yuzaga keladigan va uning qatnashchilarida subyektiv huquqlar, yuridik majburiyatlar mavjudligi bilan tavsiflanadigan ijtimoiy munosabatlardir. Ushbu ta'rif huquqiy munosabatlarga xos bo'lgan barcha asosiy xususiyatlarni aks ettiradi.

Yuqoridagi ta'rifdan huquqiy munosabatlarga xos quyidagi xususiyatlarni anglab olish mumkin:

a) huquqiy munosabat, bu – insonlar faoliyati, xulq-atvori bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlardir;

b) huquqiy munosabat – yuridik va jismoniy shaxslarning subyektiv huquqlari va yuridik majburiyatlarini ro'yobga chiqarish natijasida yuzaga keluvchi ijtimoiy munosabatlardir;

d) huquqiy munosabat – shaxslar o'rtasidagi irodaviy, ongli munosabatdir;

f) huquqiy munosabat – davlat tomonidan, qonunlar vositasida muhofaza qilinadigan munosabatlardir.

Yuridik adabiyotlarda hududiy munosabatlar turli xususiyatlariga ko'ra guruhlarga ajratiladi. Ular: davlat-huquqiy, fuqarolik-huquqiy, moliyaviy-huquqiy va boshqa turlarga bo'linadi.

Ijtimoiy ta'minotga oid munosabatlar ham huquqiy munosabatlarning bir tarmog'i bo'lib hisoblanadi. Ijtimoiy ta'minot munosabatlari mohiyat jihatdan davlat-huquqiy munosabatlardan iborat bo'lib, bu munosabatlarning yuzaga kelishida qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar yetakchi o'rinni egallaydi, ya'ni ana shunday asoslar mavjud emasligi tomonlar erki-xohishidan qat'i nazar ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabatlar yuzaga kelishiga monelik qiladi.

Ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabatlar – fuqarolarni pensiyalar, nafaqalar, boshqa ijtimoiy yordamlar bilan

ta'minlash yuzasidan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar hamda tartiblarga muvofiq ravishda, tegishli yuridik faktlar (muayyan hollarda esa – yuridik tarkib) mavjud bo'lganida ijtimoiy ta'minotni amalga oshiruvchi organlar bilan fuqarolar (ayrim fuqaro, oila) orasida vujudga keluvchi qonunlar bilan tartibga solinadigan hamda davlat tomonidan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlardan iboratdir.

Ijtimoiy ta'minot huquqiga oid munosabatlar yuzaga kelishiga zarur yuridik faktlar (yuridik-faktik asos) mavjud bo'lganida ta'minot olishga haqli bo'lgan shaxsning ta'minot olishga qaratilgan irodaviy-ongli harakati, ijtimoiy ta'minotni amalga oshiruvchi organ tomonidan esa ushbu ta'minotning berilishiga qaratilgan yuridik akti sodir etilishi sabab bo'ladi.

Ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabatlar yuzaga kelishiga asos bo'ladigan yuridik faktlar – yuridik oqibat keltirib chiqarishga layoqatli bo'lgan irodaviy-ongli harakatlar ham, muayyan voqea-hodisalar ham bo'lishi mumkin. Bunday yuridik faktlar jumlasiga:

- a) muayyan davr davomida mehnat munosabatida bo'lganlik – mehnat stajiga egalik fakti;
- b) nogiron bo'lib qolganlik fakti;
- d) qaramog`ida bo'lganlik fakti;
- f) mehnatga yaroqsizlik fakti;
- e) kasb kasalligiga chalinganlik yoki ishlab chiqarishda jarohat olganlik fakti va boshqalar kiritilishi mumkin.

Ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabatlar ijtimoiy jarayon, voqelikning bir ko'rinishi sifatida o'z elementlari tarkibiy qismlariga ega bo'ladi va bu elementlar quyidagilardan iborat bo'ladi:

1) Ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabatning obyekt-lari. X.T. Odilqoriyevning ta'kidlashiga ko'ra: «huquqiy muno-sabat tarkibiy tuzilishining zaruriy qismlaridan biri – ularning obyektidir. «Obyekt» – lotincha so'z bo'lib, mavzu degan ma'noni anglatadi. Har qanday huquqiy munosabatning zamiri-da yotgan hayotiy hodisalarni, narsa va jarayonlarni tartibga solishga qaratilgan muayyan vazifani o'taydi. Shu bois

obyektsiz, ya'ni hech narsaga qaratilmagan, hech narsaga ta'sir ko'rsatmaydigan huquqiy munosabat bo'lmaydi»¹.

Huquqiy munosabat obyektlari moddiy boyliklar, nomulkiy-shaxsiy ne'matlar, muayyan mulkiy yoki nomulkiy huquqlardan iborat bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabat obyekti bo'lib pensiyalar, nafaqalar va boshqa ijtimoiy yordamlar, turli imtiyozlarga nisbatan fuqarolarda bo'lgan huquqlar sanaladi.

Ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabat tarkibining ikkinchi muhim elementi – bu munosabatning subyektlari qatnashchilaridir. Huquqiy munosabatning subyektlari sifatida har doim subyektiv huquqlar, yuridik majburiyatlarga ega bo'lgan jismoniy va yuridik shaxslar hamda davlatning o'zi (o'z organlari va muassasalari orqali) ishtirok etadi.

Shaxs huquq subyekti sifatida huquqiy munosabatlarda qatnasha olishi uning huquq subyektlilik layoqatiga ega ekanligiga bog'liq bo'ladi. «Huquqiy subyektlilik - huquq subyekti bo'la olish qobiliyatidir. Huquq normasi, huquqiy subyektlilik va yuridik fakt huquqiy munosabatlar vujudga kelishining shart-sharoitlari hisoblanadi»².

Ijtimoiy ta'minotga oid munosabatlarda munosabat subyekti bo'lib quyidagilar qatnashadilar:

1. Fuqarolar (tegishli hollarda chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar);

2. Yuridik shaxslar (mulkchilik shakli, xo'jalik yuritish usulidan qat'i nazar);

3. Yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan yakka tadbirkorlar, dehqon xo'jaligining a'zolari;

4. Davlat (o'zining ijtimoiy ta'minotni amalga oshiruvchi, ijtimoiy ta'minot tizimini boshqaruvchi organlari, muassasalari orqali);

5. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari;

6. Oila – yaxlit, bir butun holda.

Ijtimoiy ta'minot sohasidagi huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxslarning huquq layoqatlari va muomala layoqat-

¹ Davlat va huquq nazariyasi. T., 2000 йил, 303-бет.

² Davlat va huquq nazariyasi. –Т.: Адолит, 2001. 264-бет.

lari, vakolatlari, majburiyatlari hamda javobgarliklari hajmi fuqarolik qonunlarida, korxonalarining Ustav va nizomlarida va boshqa qonunchilik aktlarida belgilab qo`yiladi.

Ijtimoiy ta`minotga oid huquqiy munosabat mazmuni uchinchi elementni tashkil etadi va u munosabat ishtirokchilarining huquqlari hamda subyektiv majburiyatlaridan tashkil topadi. Ijtimoiy ta`minotga oid huquqiy munosabat mazmuni qonun hujjatlariga ko`ra uning subyektlariga berilgan huquqlar hamda vakolatlar, yuklatilgan majburiyatlarga ko`ra belgilanadi.

Ijtimoiy ta`minot huquqiy munosabatlari qatnashchilarining huquqlari va manfaatlari qonunlarga muvofiq ma`muriy usulda (yuqori turuvchi davlat yoki jamoat organi orqali) yoki sud tartibida himoya qilinishi mumkin.

Ijtimoiy ta`minotga oid huquqiy munosabatlar maqsadga ko`ra:

- a) huquqlarni amalga oshirishga qaratilgan;
- b) huquqlarni himoya qilishga qaratilgan;
- d) huquqlarni tan olishga – belgilashga qaratilgan;
- f) prosessual munosabatlarga bo`linishi mumkin;
- e) javobgarlikka oid munosabatlar.

Ijtimoiy ta`minotni amalga oshirish shakllariga ko`ra esa bu munosabatlarni:

1) mehnat staji va uzoq yillik xizmat muddatini belgilashga oid munosabatlar;

2) pensiya tayinlash, to`lash sohasidagi munosabatlar;

3) nafaqalar tayinlash va to`lashga oid munosabatlar;

4) fuqarolarga ijtimoiy yordam ko`rsatish sohasidagi munosabatlar;

5) yolg`iz fuqarolarni qariyalar uyi va nogironlar uylariga joylashtirish, u yerda saqlash-ta`minlashga oid munosabatlar;

6) aholining muayyan tabaqalariga ijtimoiy imtiyozlar va yengilliklar berish bilan bog`liq munosabatlar;

7) ijtimoiy ta`minot sifatini, ijtimoiy ta`minot berilishida qonunlarga amal qilinishini nazorat qilish bilan bog`liq bo`lgan munosabatlar va boshqa munosabatlarga bo`lish mumkin.

Ijtimoiy ta'minotga oid munosabatlarning har bir turini huquqiy tartibga solishga oid xususiyatlar tegishli qonun hujjatlarida nazarda tutib qo'yilgan.

2-§. Ijtimoiy ta'minot organlari – ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabat subyektlari sifatida. Budjetdan tashqari pensiya jamg'armasi va uning huquqiy maqomi. Davlat soliq xizmati organlari va ularning ijtimoiy ta'minot munosabatlaridagi ishtiroki

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ijtimoiy ta'minot tizimini yaxshilash, erkinlashtirish va iqtisodiy islohotlarning yanada chuqurlashtirilishi, shu asosda aholi turmush darajasini barqaror yuksaltirish maqsadida mehnat vazirligi va Ijtimoiy ta'minot vazirliklari negizida Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, viloyatlarda mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bosh boshqarmalari tuzilishi, tuman va shaharlarda esa ijtimoiy ta'minot bo'limlari avvalgi holatida saqlab qolinishi ko'zda tutildi. Mamlakatda ijtimoiy ta'minotni tashkil etish va uni idora qilish ushbu organlarning asosiy vazifalaridan ekanligi belgilab qo'yildi.

Mazkur Farmon asosida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007-yil 8-maydagi qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi to'g'risidagi Nizom tasdiqlandi¹.

Ushbu Nizomga ko'ra ijtimoiy ta'minotni amalga oshirish sohasida Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi hamda uning hududiy organlari zimmasiga pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam ta'minlangan oilalarni amalga ijtimoiy muhofaza qilishni ta'minlash chora-tadbirlarini amalga oshirish, ijtimoiy ta'minotni tashkil etish va boshqarish, nogironlarni tibbiy-ijtimoiy ekspertizadan o'tkazish va sog'lomlashtirish xizmatlari faoliyatiga rahbarlik qilish, aholiga protez-ortopediya yordami ko'rsatishni tashkil etish kabi vazifalar yuklatilgan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari tizimi, 2007 йил, 19-20-сон.

Yuqoridagi vazifalarga muvofiq mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi belgilab qo'yilgan funksiyalarni bajaradi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 13-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi qaroriga ko'ra vazirlik zimmasidagi vazifalar va funksiyalarning bajarilishini ta'minlash uchun uning quyidagi tuzilmasi ko'zda tutilgan:

Viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bosh boshqarmasining namunaviy tuzilmasi esa quyidagi tarkibda bo'lishi belgilangan.

Ijtimoiy ta'minot tizimida **O'zbekiston Respublikasi Pensiya jamg'armasi** muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasining Pensiya jamg'armasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 15-noyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi pensiya ta'minoti tizimlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaroriga ko'ra avvalgi Ijtimoiy ta'minot vazirligi huzuridagi Pensiya jamg'armasi negizida tashkil etilgan bo'lib, uning funksiyalari bir muncha o'zgartirilgan.

2001-yil 1-yanvardan boshlab budjetdan tashqari pensiya jamg'armasiga mablag'lar to'liq to'planishini ta'minlash va to'liq miqdorda tushishini nazorat qilish bilan bog'liq vazifalar davlat soliq xizmati organlari zimmasiga yuklatildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 23-dekabrda qarori bilan «Budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi mablag'larini shakllantirish va sarflash tartibi to'g'risida»gi Nizom tasdiqlandi. Budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga hisob-kitoblarni taqdim etish, badallar, ajratmalar va to'lovlarni to'lash muddatlari ushbu Nizom bilan belgilab qo'yildi.

Nizomga ko'ra budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi mablag'lari quyidagi manbalar hisobiga shakllantiriladi:

1) Korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, yakka tadbirkorlar tomonidan majburiy tarzda, yuridik shaxs bo'lmagan dehqon xo'jaligi a'zolari tomonidan ixtiyoriy ravishda to'lanadigan sug'urta badallari;

2) Fuqarolar tomonidan majburiy ravishda to'lanadigan sug'urta badallari;

3) Korxonalar, muassasa va tashkilotlar tomonidan amalda sotilgan mahsulot (ish, xizmat) hajmidan belgilab qo'yilgan miqdordagi majburiy ajratmalar;

4) Muddatidan oldin va imtiyozli pensiyalar tayinlanishi munosabati bilan undiriladigan mablag'lar;

5) Sug'urta badallari va majburiy ajratmalarni o'z vaqtida to'lamaganlik uchun undiriladigan jarimalar hamda pensiyalar;

6) Jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga ixtiyoriy to'lovlar to'lanishi.

Yuqoridagi hukumat qarorlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo'mitasi, Markaziy banki, Moliya vazirligi, Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining 2001-yil 7-martdagi birgalikdagi qarori bilan «Budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga Majburiy badallarni hisoblash va to'lash hamda davlat ijtimoiy sug'urtasi ajratmalarini hisoblash va to'lash tartibi to'g'risida»gi Yo'riqnoma tasdiqlanib, 2001-yil 16-martda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatga olindi¹.

Korxonalar va tashkilotlar Pensiya jamg'armasiga amalda hisoblangan korxonalar xodimlari ish haqi fondining 24,0 foizi miqdorida yollanib ishlayotgan fuqarolar esa hisoblab chiqarilgan ish haqining 2,5% foizi miqdorida sug'urta badallari to'lashlari nazarda tutilgan ixtisoslashtirilgan ish joylarida nogironlar mehnatidan foydalanayotgan korxonalarga hamda «O'zbekiston chernobilchilari» uyushmasi, uning tarkibiy bo'limlariga sug'urta badallari to'lashda imtiyoz berilgan bo'lib, ular ish haqi fondining 4,7 foizi miqdorida, advokatlik hay'atlari, byurolari va firmalari esa 7 foiz miqdorida badal to'laydi.

Sug'urta badallari to'lashda hisobga olinmaydigan to'lov turlari «Yo'riqnoma»ning 1-ilovasida sanab ko'rsatilgan (ular: kompensatsiya to'lovlari, ishdan bo'shshah nafaqasi, moddiy yordam pullari, bepul ovqat qiymati va boshqalar).

¹ O'zbekiston Respublikasi vazirligi, davlat kumtalari va idoralari me'oriy hujjatlari Axborotnomasi, 2001 йил, 6-сон.

Yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan shaxslar va dehqon xo'jaligining a'zolari tomonidan budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga badallar to'lash tartibi va muddatlari Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2001-yil 24-avgustdagi 351-sonli qaror bilan tasdiqlangan shu haqdagi «Tartibda» belgilangan. Ushbu shaxslar to'laydigan sug'urta badallari ularning o'zlari tomonidan belgilanadi, ammo eng kam oylik ish haqidan kam bo'lmasligi lozim.

Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 31-dekabrda qarori bilan mulkchilik shaklidan qat'i nazar barcha korxonalar va tashkilotlar amalda realizatsiya qilingan mahsulot (ish, xizmat) hajmining 0,7 foizi miqdorida Pensiya jamg'armasiga majburiy ajratma ajratishlari belgilab qo'yilgan.

Korxonalar, tashkilotlar, yakka tadbirkorlar, dehqon xo'jaligi a'zolari, ayrim fuqarolar tomonidan sug'urta badallarini va boshqa majburiy to'lovlarni hisoblab chiqish va to'lash tartiblari, muddatlari «Yo'riqnomada» va boshqa tegishli me'yoriy hujjatlarda belgilab qo'yilgan.

Pensiya jamg'armasi mablag'lari yuzasidan kredit taqsimlovchi (tasarruf etuvchi) vakolatiga O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, viloyatlar, Toshkent shahar mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bosh boshqarmalari ega bo'ladi.

Pensiya jamg'armasi mablag'laridan maqsadga muvofiq foydalanish, mablag'larning o'z vaqtida tushishi ustidan jamoat nazoratini amalga oshirish vazifasi «Nuroni» jamg'armasining «Nazorat kengashi» jamoatchilik komissiyasiga yuklatilgan.

Mulkchilik shaklidan qat'i nazar barcha korxonalar va tashkilotlar yilning har choragida sug'urta badallari va boshqa to'lovlarning hisoblab chiqarilishi hamda to'lanishi haqida o'zlari joylashgan yerdagi tuman (shahar) davlat soliq inspeksiyalariga hisobot taqdim etishlari lozim bo'ladi.

O'z vaqtida hisobot taqdim etmaganlik, badal to'lanadigan manbalarni yashirganlik, badal to'lovlarini kechikib amalga oshirganlik uchun to'lovchi sanaladigan korxonalar va tashkilotlar O'zbekiston Respublikasi «Soliq kodeksi»da va boshqa qonun

hujjatlarida belgilab qo'yilgan hajmda hamda tartibda moliyaviy jazoga tortiladilar¹.

3-§. Fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari ijtimoiy ta'minot huquqining subyekti sifatida

Mamlakatimizda bozor munosabatlari rivojlanib-chuqurlashib borgani sari iqtisodiy-ijtimoiy islohotlar jarayoni bilan mutanosib ravishda davlat hayotida ham tub o'zgarishlar amalga oshirib borilmoqda. Bu narsa, eng avvalo, davlat faoliyatining demokratlashuvi, kuchli davlatchilikdan kuchli jamiyatga o'ta borilayotganligi, davlat organlariga xos bo'lgan bir qator funksiyalarni jamoat organlariga topshirilayotganligida, nodavlat tashkilotlarining jamiyatni idora qilishdagi mavqei va vakolati muntazam ravishda kuchayib borayotganligida yaqqol ko'zga tashlanadi. «Shuni alohida ta'kidlash kerakki, - degan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov – nodavlat va jamoat tashkilotlarining rivojlangan tizimi jamiyatda manfaatlar uyg'unligini qaror toptirish va mustahkamlashga xizmat qilishi lozim. Bu tizim davlat tuzilmalari faoliyatini muayyan ma'noda to'ldirish, ularga nisbatan ma'lum bir muvozanatni ta'minlovchi vosita vazifasini bajarishi kerak»².

Ijtimoiy ta'minot sohasida ham davlat faoliyatining yo'nalishlaridan biri sifatida jamiyat rolini kuchaytirishga qaratilgan katta ishlar amalga oshirila boshlandi va bu tadbirlar o'tgan asrning to'qsominchi yillari o'rtalaridan boshlab avj oldirilgan yalpisiga ijtimoiy ta'minlashdan aniq yo'naltirilgan, aholining ijtimoiy zaif, kam ta'minlangan, beva-bechora qatlamlariga yordam berishga qaratilgan ijtimoiy ta'minotga o'ta borilishi tendensiyasi bu masalada nodavlat tashkilotlari, turli ijtimoiy jamg'armalar ahamiyatini keskin oshirishga olib keldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 10-dekabr-dagi «Bolah oilalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish to'g'risida»gi Farmoni qabul qilinishi bilan

¹ Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Ўзбекистон Республикаси қонуни ҳужжатлари. 2007. 52-сон.

² Карпов И. А. Озд и обод Ватан, эркин ва фаровон шарт – шировад мақсадилик. –Т.: Ўзбекистон, 2000. 10-11-бетлар.

1997-yil 1-yanvardan boshlab bolali oilalarga nafaqalar fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan tayinlanishi va to'lanishi tartibi joriy etildi. Keyinchalik fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari rolini, ayniqsa aholini ijtimoiy himoyalashdagi ahamiyati yanada oshira borildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999-yil 13-yanvardagi «Aholini aniq yo'naltirilgan ijtimoiy madad bilan ta'minlashda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari rolini oshirish to'g'risida»gi Farmoniga ko'ra ishlamaydigan onalarga bolasi ikki yoshga yetguniga qadar uni parvarishlash nafaqalari, o'zgarar parvarishiga muhtoj bo'lgan yolg'iz pensionerlarni asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash vazifalari ham fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari zimmasiga yuklatildi. Ularga yosh oilalarga moddiy madad ko'rsatish vazifasi ham topshirildi.

1999-yil 14-aprelda O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi qonuni qabul qilinishi bilan¹ ularning mavqei yanada oshirildi. Ushbu qonunning I-moddasiga ko'ra:

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarishi – fuqarolarning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari bilan kafolatlanadigan, ularning o'z manfaatlaridan, rivojlanishning tarixiy xususiyatlaridan, shuningdek, milliy va ma'naviy qadriyatlardan, mahalliy urf-odatlar va an'analardan kelib chiqqan holda mahalliy ahamiyatga molik masalalarni hal qilish borasidagi mustaqil faoliyatidir.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari quyidagilar sanaladi:

shaharcha, qishloq, ovul fuqarolarining, shuningdek, shahar, shaharcha, qishloq va ovuldagi mahalla fuqarolarining yig'ini (vakillar yig'ilishi) (bundan buyon matnda fuqarolar yig'ini deb yuritiladi);

fuqarolar yig'inining kengashi;

fuqarolar yig'ini faoliyatining asosiy yo'nalishlari bo'yicha komissiyalar;

fuqarolar yig'inining taftish komissiyasi;

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1999 йил, 5-сон, 110-модда.

tuman markazidan olisda joylashgan va borish qiyin bo'lgan shaharchalar, qishloqlar va ovullarda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda tuziladigan ma'muriy komissiya (bundan buyon matnda ma'muriy komissiya deb yuritiladi).

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimiga kirmaydi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yuridik shaxs huquqlaridan foydalanadi, belgilangan namunadagi muhrga ega bo'ladi va mahalliy davlat hokimiyati organlarida ro'yxatga olinishi kerak.

Fuqarolar yig'ini to'g'risidagi namunaviy nizom O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

Fuqarolar yig'inining vakolatlari «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish to'g'risida»gi qonunning 10-moddasida belgilangan va bu vakolatlar qatoriga, shuningdek, shahardagi mahalla fuqarolar yig'ini kam ta'minlangan oilalarga moddiy yordam ko'rsatish va bolali muhtoj oilalarga nafaqalar tayinlash masalalarini hal etadi, oilalarni davlat tomonidan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash maqsadlari uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ajratiladigan mablag'lardan o'z o'rnida va samarali foydalanishni ta'minlaydi.

Shaharcha, qishloq va ovuldagi mahalla fuqarolar yig'iniga ham ana shunday vakolatlar berilgan.

Keyingi paytlarda fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari vakolatlari tobora kengaytirib borilmoqda.

4-§. Harbiy organlar ijtimoiy ta'minot huquqining subyektivi sifatida korxonalar va tashkilotlar, kasaba uyushmalarining ijtimoiy ta'minot munosabatlaridagi ishtiroki

Harbiy xizmatchilarga pensiyalar tayinlashda davlat ijtimoiy ta'minot organlari bilan bir qatorda harbiy organlar ham ishtirok etishlari nazarda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonuni 5-moddasiga ko'ra: «Harbiy xizmatchilarni, shuningdek, ichki ishlar organlarining boshliqlar va oddiy xodimlar tarkibidan bo'lgan shaxslarni hamda ularning

oila a'zolarini pensiya bilan ta'minlash shartlari, normalari va tartiblari O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari bilan belgilanadi». Harbiy xizmatchilarga, shuningdek, umumiy asoslarda fuqarolik pensiyasi olishni tanlash huquqi ham berilgan.

«Harbiy xizmatchilarning pensiya ta'minoti to'g'risida»gi 1990-yil 28-apreldagi sobiq Ittifoq qonuniga ko'ra (1991-yil 1-yanvardan amalga kiritilgan) muddatli harbiy xizmatchi va ularning oila a'zolari o'zlari yashab turgan tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo'limlariga pensiya so'rab murojaat qiladilar. Ofitserlar, praporshiklar, michmanlar, muddatidan tashqari harbiy xizmatchilar, Ichki ishlar, Milliy xavfsizlik xizmati, chegara qo'shinlari davlat qo'mitasi, Favqulodda vaziyatlar vazirligi harbiy xizmatchilari tegishli vazirlik yoki davlat komitetining pensiya bo'limlariga murojaat qilishlari lozimligi belgilangan. «Harbiy xizmatchilarning pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 52-moddasiga ko'ra ofitserlar, praporshiklar, michmanlar, muddatidan tashqari harbiy xizmatni o'tayotgan harbiy xizmatchilarga pensiya tayinlash organi Mudofaa vazirligi yoki boshqa vazirlik va davlat qo'mitasi pensiya bo'limlari hisoblanadilar.

Ushbu qonun asosida harbiy xizmatchi xizmatni o'taydigan tegishli vazirliklar (Mudofaa, Ichki ishlar, Favqulodda vaziyatlar vazirliklari), davlat qo'mitalari (chegara qo'shinlari, bojxona, Milliy xavfsizlik xizmati) tomonidan o'z idoralari xodimlariga pensiyalar tayinlash va to'lash masalalarini belgilab beruvchi normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinadi va shu asosda ushbu idoralar harbiy xizmatchilariga pensiyalar tayinlanadi hamda to'lanadi¹.

Harbiy organlarning pensiya ta'minoti bo'limlarining yuridik maqomi, vakolatlari va ish olib borish tartibi tegishli idoraviy normativ hujjatlarga binoan belgilab qo'yiladi.

Mulkchilik shaklidan qat'i nazar korxonalar, muassasa va tashkilotlar o'z xodimlarini ijtimoiy ta'minlashda ishtirok

¹ 1991 йил 3 январдаги «Ўзбекистон Республикаси Ички қўشунлар ҳарбий хизматчиларини ҳамда ички ишлар органлари бошқисларини ва оддий ходимларини уларнинг оила аъзоларини пенсия билан таъминлаш ва уларнинг таъкил этили туғрисида»ги йуридикнома. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1999 йил 21 декабрда рўйхатга олинган «Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги пенсияларнинг таъминлаш тартиби».

etadilar. Bunday ishtirok etish shakllari qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yilgan bo'lib, ular quyidagi ikki guruhga ajratilishi mumkin:

1) ijtimoiy organlarga fuqarolarning ijtimoiy ta'minotini amalga oshirilishida ko'maklashish;

2) o'z mablag'lari hisobidan davlat ijtimoiy ta'minot tizimlarida ko'zda tutilganiga qo'shimcha ravishda ijtimoiy yordam ko'rsatish.

Ijtimoiy ta'minot idoralariga aholini ijtimoiy ta'minlashda ko'maklashish turli shakllarda amalga oshiriladi va ular:

a) pensiya yoshiga yetgan va pensiya tayinlashlikni so'rab murojaat qilgan o'z xodimlarining, ularning oila a'zolarining hujjatlarini tayyorlash va ijtimoiy ta'minot bo'limiga taqdim etish;

b) muddatidan avval pensiya tayinlanishga ko'maklashish, bunday pensiyalarni o'z mablag'lari hisobidan qoplab borish;

d) ishlayotgan pensionerlarga o'z hisobidan pensiyalarni to'lash;

f) ishlayotgan bolali ayollarga nafaqalar tayinlash va to'lash kabilardan iborat bo'lishi mumkin.

Korxonalar va tashkilotlar xodimlar vakillik organi (kasaba uyushmalari) bilan kelishib qabul qiladigan ichki (lokal) me'yoriy hujjatlarda (jamoalar shartnomasi, jamoalar kelishuvi, boshqa lokal hujjatlar) o'z xodimlarini hamda ularning oila a'zolarini imtiyozliroq shartlarda, davlat ijtimoiy ta'minot tizimlarida ko'zda tutilganidan yaxshiroq yoki bu tizimlarda ko'zda tutilmagan ta'minot turlari bilan ta'min etilishini nazarda tutishlari mumkin. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 37-moddasiga ko'ra, jamoalar shartnomasida ish beruvchi va xodimlarning o'zaro majburiyatlari ko'zda tutilishi mumkin hamda unda korxonaning iqtisodiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda boshqa shartlar, shu jumladan, qonunlar va boshqa normativ hujjatlar bilan belgilangan normalar va qoidalarda ko'rsatilganiga qaraganda imtiyozliroq mehnat shartlari va ijtimoiy-iqtisodiy shartlar (qo'shimcha ta'tillar, pensiyaga ustamalar, muddatidan oldin pensiyaga chiqish va boshqalar) kiritilishi mumkin.

Korxonalar va tashkilotlar nogironlar uchun qo'shimcha ish joylari yaratish, ularni ish bilan ta'minlash orqali hamda boshqa ko'plab shakllarda ijtimoiy ta'minotni amalga oshirish faoliyatida ishtirok etadi.

IV bob. MEHNAT STAJI VA UZOQ YILLIK XIZMAT DAVRI

1-§. Mehnat staji tushunchasi, turlari va ahamiyati

Fuqarolarni to'laqonli ijtimoiy ta'minlashda eng muhim ahamiyatga ega bo'lgan shartlardan, omillardan biri – ularning ijtimoiy foydali faoliyat bilan mashg'ul bo'lganliklari faktining mavjudligi hisoblanadi.

Bunday ijtimoiy foydali, ya'ni davlat va jamiyat uchun ahamiyatli faoliyatni o'lchash vositasi bo'lib fuqaroning mehnat staji xizmat qiladi.

Mehnat staji deganda, fuqaroning korxon va tashkilotlarda yollanish (mehnat shartnomasi tuzish) yoki a'zolik (jamoat xo'jaligi, kooperativ yoxud boshqa jamoat birlashmasi a'zosi sifatida ish haqi olgan holda) asosida mehnat faoliyati bilan shug'ullangan davri (bevosita ishlagan davri ham, ta'tilda, kasal bo'lgani, davlat va jamoat ishlariga jalb etilishi tufayli yoki boshqa uzrli sabablar bilan ishlamagan, ammo ish joyi (lavozimi) saqlab turilgan vaqt tushuniladi. Mehnat staji yil, oy va kunlar bilan o'lchanadi.

O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolarni davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunining 37-moddasiga ko'ra quyidagi davrlar ham ish stajiga qo'shib hisoblanadi:

– harbiy xizmat va partizan otryadlari hamda qo'shilmalarida bo'lish, davlat xavfsizligi organlarida va ichki ishlar organlarida xizmat qilish;

– idoraviy bo'ysunuvidan qat'i nazar, harbiylashtirilgan soqchilikdagi maxsus aloqa organlari va tog'-kon-qutqaruv qismlaridagi xizmat;

– yakka tartibdagi mehnat faoliyati, shu jumladan yakka (guruhli) ijara sharoitidagi yoki shaxsiy yordamchi, dehqon (fermer) xo'jaligidagi faoliyat – Ijtimoiy sug'urta jamg'armasiga sug'urta badallari to'langan taqdirda;

– I guruh nogironiga yoki 16 yoshgacha bo'lgan nogiron bolaga, shuningdek, o'zgalarning parvarishiga muhtoj bo'lgan

(davolash muassasasining xulosasiga ko'ra) 80 yoshga to'lgan qariyalarga qarab turilgan vaqt;

– oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida, bilim yurtlarida, kadrlar tayyorlash, malaka oshirish va yangi ixtisosni o'rganish maktablari va kurslarida, aspiranturada, doktoranturada va klinik ordinaturada kunduzgi o'qish, shu jumladan chet elda o'qish;

– onaning (o'gay onaning) bolalarini (o'gay bolalarini) go'daklik yoshida parvarishlagan vaqti, lekin ko'pi bilan har bir bola 3 yoshga to'lgunicha, hammasini jamlaganda 6 yildan ko'p bo'lmagan vaqt doirasida;

– ofitserlar va boshqa muddatidan tashqari harbiy xizmatchilar xotinlarining ularni ishga joylashishi imkoni bo'lmagan joylarda (uzoq cho'l, tog'lar va boshqa aholi yashamaydigan erlar) erlari bilan yashagan vaqt, lekin 10 yildan oshmagan davr (bunda harbiy xizmatchi xotinida kamida 5 yil ishlaganlik bilan bog'liq mehnat staji mavjud bo'lishi lozim);

– O'zbekiston Respublikasi muassasasi va xalqaro tashkilotlari xodimlari xotinlarining eri bilan chet elda yashagan, ishga joylashish imkoni bo'lmagan vaqti, basharti kamida 5 yil mehnat stajiga ega bo'lsa 10 yil doirasida;

– cho'ponlarning xotinlari, eri bilan yaylovlarda yurgan va ishga joylashish imkoniga ega bo'lmagan 10 yilgacha davr, basharti ayol kamida 5 yillik haqiqiy ish stajiga ega bo'lsa.

Mehnatda mayiblanish yoki kasb kasalligi tufayli nogironlikda bo'lgan davr yoshga doir va boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi tayinlash paytida ish stajiga qo'shib hisoblanadi. Yoshga doir pensiya tayinlanganidan keyingi ishlagan davr ish stajiga qo'shib hisoblanmaydi.

1965-yildan keyingi davr uchun jamoa xo'jaligidagi ish stajini hisoblab chiqarishda, agar jamoa xo'jaligi a'zosi uzrsiz sabablarga ko'ra jamoa xo'jaligida belgilangan mehnatda ishtirok etish minimumini bajarmagan bo'lsa, ishlangan vaqtning amalda davom etgan davri hisobga olinadi.

Ijodiy faoliyat bilan mashg'ul xodimlarning ish stajini, basharti ular Ijtimoiy sug'urta jamg'armasiga sug'urta badallari to'lagan bo'lsalar, ijodiy uyushmalarning boshqaruvlari ana shu

muallifning asari e'lon qilingan yoki birinchi marta jamoat oldida ijro yoki namoyish etilgan kundan e'tiboran belgilaydilar.

Ishlagan davrni mehnat stajiga qo'shib hisoblashning asosiy sharti xodim uchun ijtimoiy sug'urta Pensiya jamg'armasiga sug'urta badallari to'lab borilgan bo'lishi sanaladi. Ammo yuridik shaxs sanaluvchi korxonaning aybli ravishda ushbu badallarni o'z xodimlari uchun to'lamaganligi yoki to'liq to'lamaganligi xodim ish davrini ish stajiga qo'shib hisoblanishiga va uning ijtimoiy ta'minot olishiga monelik qilmaydi. Bu qoida O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 283-moddasi ikkinchi qismi bilan belgilangan.

Biroq yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik qilayotgan shaxslar, dehqon xo'jaligi a'zolari tomonidan ijtimoiy sug'urta Pensiya jamg'armasiga badallar muntazam to'lanmaganligi ularga ijtimoiy ta'minot berilishiga to'sqinlik qiladi.

Mehnat staji xodim uchun pensiya, nafaqa ta'minotida, ijtimoiy yordamning boshqa shakllaridan foydalanishda muayyan huquqlar, ijtimoiy ta'minot organlari uchun esa majburiyatlar keltirib chiqaradigan yuridik faktlar jumlasiga kiradi.

Mehnat stajining mavjudligini aniqlash, hisoblab chiqarish, qo'llash bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni huquqiy tartibga soluvchi qonun hujjatlari qatoriga quyidagilar kiritilishi mumkin:

1) O'zbekiston Respublikasining fuqarolarni davlat pensiya ta'minoti to'g'risidagi qonun (qonunning VI bobi, 37-42-moddalar);

2) O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksi (142, 289-moddalar);

3) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11maydagi qarori bilan tasdiqlangan «Pensiya tayinlash uchun mehnat stajini tasdiqlash tartibi to'g'risida»gi nizom¹;

4) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11maydagi qarori bilan tasdiqlangan «Uchuvchilar va sinovchi uchuvchilar tarkibiga kiruvchi xodimlarga pensiya

¹ Ўзбекистон Республикасида ишга тайинлаш пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлар тўплами. -Т.: Меҳнат, 1994 йил, 61-бет.

tayinlash uchun belgilangan xizmat muddatini hisoblash tartibi»¹;

5) Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-maydagi qarori bilan tasdiqlangan pensiyani hisoblab chiqarish paytida to'liq bir mavsum ishlash bir yil mehnat stajiga qo'shiladigan mavsumiy ishlar va sanoatning mavsumiy tarmoqlari ro'yxati²;

6) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 24-avgustidagi qarori bilan tasdiqlangan «Yuridik shaxs bo'lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar va dehqon xo'jaliklari a'zolarini davlat tomonidan ijtimoiy sug'urtalash to'g'risida»gi qarori va boshqa qonunchilik hujjatlari.

Yuridik ahamiyatga ko'ra mehnat staji quyidagi ikki turga bo'linishi mumkin:

a) umumiy mehnat staji;

b) maxsus mehnat staji.

Umumiy mehnat staji, bu – shaxsning ijtimoiy davlat sug'urtasi bilan sug'urtalangan va sug'urta badallari to'langan har qanday mehnat faoliyati yoki sug'urta badallari to'lanmagan bo'lsa-da, qonunda nazarda tutilgan boshqa faoliyatidan iboratdir. Umumiy mehnat staji mehnat faoliyati davridan tashqari harbiy xizmat, o'qish va boshqa davrlarni ham o'z ichiga qamrab oladi.

Maxsus mehnat staji bo'lib esa muayyan turdagi imtiyoz va afzalliklarning berilishiga sabab bo'ladigan, alohida noqulay, og'ir yoki zararli mehnat sharoitlarida amalga oshirilgan mehnat faoliyati yoki harbiy xizmat muddati hisoblanadi.

Shaxsning maxsus mehnat stajiga ega bo'lishi unga quyidagi imtiyozlar berilishiga sabab bo'lishi mumkin:

5. *Mavjud mehnat staji vaqtini korralab (bir necha barobar oshirib) hisobga olinishiga asos bo'lishi*³;

6. *Yoshga doir pensiya yoshini belgilangan umumiy ko'rsatkichdan pastroq bo'lishiga, talab etilgan umumiy ko'rsat-*

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-maydagi qarori bilan tasdiqlangan pensiyani hisoblab chiqarish tartibi. –T.: Muxlat, 1994-yil, 39-bet.

² Ushbu ma'lumot, 60-bet.

³ «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 24-avgustidagi qarori bilan tasdiqlangan «Yuridik shaxs bo'lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar va dehqon xo'jaliklari a'zolarini davlat tomonidan ijtimoiy sug'urtalash to'g'risida»gi qarori va boshqa qonunchilik hujjatlari. –T.: Muxlat, 2001-yil, 38-moddasi.

kichdan kamroq mehnat staji bilan pensiya tayinlanishiga olib kelishi¹;

7. Pensiya miqdorini odatdagidan ko`proq belgilanishiga, ustamalarning turlarini qo`shib berilishiga sabab bo`lishi²;

8. Qonunda nazarda tutilgan boshqa imtiyoz va yengilliklardan foydalanishga imkon berishi mumkin³.

Fuqarolarni ijtimoiy ta'minlash chog`ida muhim asoslardan biri sifatida ahamiyatga ega bo`lgan mehnat stajini tasdiqlovchi eng asosiy hujjat, bu mehnat daftarchasi hisoblanib unda shaxsning butun umr davomidagi mehnat faoliyati, ish davrlari, mehnat qilgan sharoitlari boshqa muhim holatlar batafsil qayd etiladi.

Mehnat daftarchasining rasmiylashtirilishi va yuritilish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilab qo`yiladi.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to`g`risida»gi qonunning 42-moddasida aytilishicha: «Mehnat daftarchasi ish stajini tasdiqlovchi asosiy hujjat hisoblanadi. Mehnat daftarchasi yoki unda tegishli yozuvlar bo`lmagan taqdirda ish stajini tasdiqlash tartibi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi».

Mehnat daftarchasida ish stajiga oid ma'lumotlar ish, o`qish, xizmat joyidan yoki arxiv muassasalar tomonidan berilgan hujjatlar asosida belgilanadi. Mabodo ana shunday ma'lumotlarni topish imkoni bo`lmaganda, belgilab qo`yilgan hollarda va tartiblarda mehnat staji ijtimoiy ta'minot organlari tomonidan kamida ikki guvoh ko`rsatuv asosida tasdiqlanishi mumkin.

Ish vaqtini hisobga olish mumkin bo`lmagan xodimlarning mehnat staji «Pensiya» jamg`armasi organlari tomonidan beriladigan ma'lumotnomalar asosida aniqlanadi (masalan, dehqon-fermer xo`jaligi a`zolari asosida aniqlanadi (masalan, dehqon-fermer xo`jaligi a`zolari, yakka tadbirkorlar, ijodiy erkin faoliyat bilan mashg`ul shaxslar va boshqalar).

¹ Karorlar: *Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақомамати*нинг 1994 йил 12 майдаги қарори билан тасдиқланган «Илгирисиз пенсияга чиқиб ҳуқуқини берувчи касблар рўйхатини тасдиқлаш ҳақида»ги қарори ва унга №1, 2, 3 рўйхатлар илова қилинган.

² «Давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуinning 27-моддаси.

³ «Хотин-қизларга қўшимча илгирисизлар тўғрисида»ги 1999 йил 14 апрелдаги қонун.

Bevosita korxonada va tashkilotlardagi mehnat faoliyatidan tashqari mehnat stajiga qo'shib hisoblanadigan ijtimoiy faoliyat turlari (harbiy xizmat, o'qish davri va boshqalar) qonun hujjatlarida mufassal ko'rsatib qo'yilgan.

2-§. Mehnat stajini hisoblash va tasdiqlash tartibi

Mehnat stajining miqdori fuqaroga ijtimoiy ta'minot masalalarida imtiyoz berilishida muhim ahamiyatga ega va shu sababli uning to'g'ri hisoblanishi g'oyat muhim rol o'ynaydi.

Mehnat stajini hisoblash paytida uning mavjudligi va miqdorini tasdiqlovchi hujjatlar doirasini to'g'ri belgilab olish lozim. Mehnat stajini tasdiqlovchi hujjatlar qatoriga quyidagilar kiradi:

a) belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan mehnat daftarchasi;
b) ijtimoiy sug'urta organlari tomonidan berilgan ijtimoiy sug'urta jamg'armasiga (pensiya jamg'armasiga) badallar to'langanligini tasdiqlovchi ma'lumotnoma;

d) mehnat daftarchasi bo'lmagani holda, shuningdek, mehnat daftarchasida zarur yozuvlar bo'lmagani yoki noaniq va xato yozuvlar bo'lsa, bu holda mehnat stajining mavjud ekanligi fakti ishlaganlik haqidagi ma'lumotnomalar, buyruqlardan ko'chirmalar, ish haqi berish bo'yicha shaxsiy schetlar, to'lov vedomostlari, ishlar bajarilganligi haqidagi yozma mehnat shartnoma (kontrakt)lari, ish davri to'g'risidagi ma'lumotlarni o'zida aks ettiruvchi boshqa yozma hujjatlar. Bosharti ish faoliyati haqida yuqorida sanab o'tilgan hujjatlar ham mavjud bo'lmasa, u holda kasaba uyushmasi bilan (a'zolik badallari to'langanligi haqida belgi qo'yilgan (marka yopishtirilgan) bo'lsa, ish haqi to'langanligini ko'zda tutuvchi hisob-kitob daftarchasi asosida ham mehnat staji aniqlanishi mumkin;

e) ish vaqtini hisobga olib bo'lmaydigan shaxslarning ish davri (mehnat staji) O'zbekiston Respublikasi Pensiya jamg'armasining sug'urta badallari to'langanligi haqidagi ma'lumotnomalari asosida aniqlanadi.

Ish vaqtini hisobga olib bo'lmaydigan xodimlarning ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-

maydagi 249-sonli qarori, 8-ilovasida ko`zda tutilgan bo`lib, ular qatoriga:

- 1) yuridik shaxs bo`lmasdan turib tadbirkorlik bilan shug`ullanuvchi shaxslar;
- 2) dehqon (fermer) xo`jaligi a`zolari;
- 3) mehnat shartnomasi bo`yicha xususiy shaxslarga xizmat ko`rsatish bilan shug`ullanuvchi fuqarolar faoliyati kiritilgan.

Ijodiy uyushmalar a`zolari (yozuvchilar, shoirlar, rassomlar va boshqa ijodiy uyushmalar a`zolari)ning hamda ijodiy uyushmalarga a`zo bo`lmagan ijodiy xodimlarning ijodiy faoliyati Pensiya jamg`armasi tomonidan berilgan ijtimoiy sug`urta badallari to`langanligi to`g`risida berilgan ma`lumotnomalar asosida mehnat stajiga qo`shib hisoblanadi. Ushbu shaxslarning 1991-yil 1-yanvarga qadar bo`lgan davrdagi, ya`ni ijtimoiy sug`urta badallari to`lanishi qayd etilishi tartibi joriy etilguniga qadar bo`lgan davrdagi ijodiy faoliyati ijodiy uyushmalar tomonidan berilgan ma`lumotnomaga ko`ra (dastlabki asari e`lon qilingan, omma oldida ijro etilgan paytdan boshlab) mehnat stajiga qo`shib hisoblanishi mumkin.

Fuqaro harbiy xizmatni o`tagan (milliy xavfsizlik, ichki ishlar va boshqa harbiy organlar tarkibida harbiy xizmat qilgan) vaqtlar harbiy biletlar, qizil askar daftarchasi, harbiy shtablar va muassasalar, harbiy arxivlar, harbiy-davolash muassasalari bergan yozma ma`lumotnomalar yoki ushbu ma`lumotnomalar asosida mehnat daftarchasiga kiritilgan yozuvlarga ko`ra mehnat stajiga qo`shib hisoblanadi.

Oliy, o`rta maxsus, kasb-hunar o`quv yurtlarining kunduzgi bo`limlarida, kunduzgi aspirantura va doktorantura va klinik ordinatura, kadrlar tayyorlash markazlarida o`qigan davr diplomlar, shahodatnomalar, guvohnomalar, ma`lumotnomalar, arxiv ma`lumotnomalari, o`qish davri to`g`risidagi boshqa yozma hujjatlar bilan tasdiqlangani holda mehnat stajiga qo`shib hisoblanishi mumkin.

Fuqaro I guruh nogironi, 16 yoshgacha bo`lgan nogiron bolani, 80 yoshdan oshgan keksa kishilarni parvarishlash bilan band bo`lgan davri parvarishlash haqiqatda amalga oshirilganligi haqida tuzilgan dalolatnoma; parvarish qilingan shaxs I guruh

nogironi yoki 16 yoshga yetmagan nogiron bola ekanligini yoxud 80 yoshga kirgan shaxs ekanligini tasdiqlovchi yozma hujjatlar, o'zgalar parvarishiga muhtoj ekanlikni tasdiqlab, davolash muassasasi bergan xulosa (keksalar uchun) asosida mehnat stajiga qo'shib hisoblanishi mumkin.

Fuqaroning tibbiy-mehnat ekspert komissiyasidan o'tganligi haqidagi dalolatnomadan ko'chirma, tibbiy xulosa, pensiya guvohnomasi (nogironlik pensiyasi), nogironlik nafaqasi oluvchi guvohnomasi, ijtimoiy ta'minot bo'limlarining guvohnomasi shaxsning o'zgalar parvarishiga muhtoj I guruh nogironi ekanligini tasdiqlovchi hujjatlar sifatida qabul qilinishi mumkin.

80 yoshdan oshgan shaxs yoshini tasdiqlovchi hujjat sifatida pasport yoki tug'ilganlik guvohnomasidan ko'chirma e'tiborga olinishi mumkin.

O'gay ona tomonidan o'gay go'dak bolalarni (3 yoshgacha, shu jumladan, nogiron bola -16 yoshgacha) tarbiyalash amalga oshirilgan davr bolaning tug'ilganlik guvohnomasi, uning onasi vafot etgani haqidagi o'lim guvohnomasi, pasportdan ko'chirma, qishloq (ovul, mahalla) fuqarolar yig'ini bergan ma'lumotnoma asosida mehnat stajiga qo'shib hisoblanishi mumkin.

Qamoqda, ozodlikdan mahrum qilish joylarida, surgunda bo'lgan vaqtlar axloq tuzatish (jazoni ijro qilish) organlari, dastlabki tergov organlari, ichki ishlar organlari bergan yozma ma'lumotnomaga ko'ra shaxsni oqlangan (reabilitatsiya qilingan)ligi to'g'risidagi hujjatga muvofiq (sud hukmi yoki ajrimi) jinoyat ishini harakatdan yotqizish haqidagi dastlabki tergov, prokuratura organining qarori mavjud bo'lgani taqdirda mehnat stajiga qo'shib hisoblanishi mumkin.

Ofitserlar va boshqa muddatidan tashqari harbiy xizmatchilarning xotinlari cho'ponlarning xotinlari, O'zbekiston Respublikasining xorijiy vakolatxonalarida, xalqaro muassasalarda ishlovchi shaxslarning xotinlari ulari bilan birga bo'lgan hamda ishlash imkoniga ega bo'lmagan davrlar tegishligicha yuqori harbiy qismlarning belgilangan tartibda va namumada bergan ma'lumotnomasiga, O'zbekiston Respublikasi tashqi ishlar vazirligining tegishli muassasasi bergan ma'lumotnomaga, cho'pon ishlagan xo'jalik (kolxoz yoki sovxoz, shirkat xo'jaligi,

fermer xo'jaligi va boshqalar) tomonidan berilgan ma'lumotnomaga ko'ra 10 yildan ortiq bo'lmagan hajmda mehnat stajiga qo'shib hisoblanishi mumkin.

Ayrim toifadagi xodimlar mehnat stajini imtiyozli tartibda hisobga olishning maxsus qoidalari tegishli qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yilgan¹.

Mehnat stajini guvohlarning ko'rsatmalari bilan tasdiqlashga mavjud ish staji to'g'risidagi ma'lumotlar harbiy harakatlar, tabiiy ofatlar, halokatlar, falokatlar va boshqa favqulodda vaziyatlar munosabati bilan yo'q bo'lib ketgan, ularni olish mumkin bo'lmasagina yo'l qo'yiladi. Bunda mehnat staji guvohlar ko'rsatuvi asosida tasdiqlanishi uchun manfaatdor shaxs yoki uning vakili tomonidan ijtimoiy ta'minot bo'limiga bergan yozma arizasi asosida, ariza beruvchi bilan bir yerda korxonada birga ishlagan va uni shaxsan bilgan kamida ikki guvoh ko'rsatmasiga muvofiq belgilanishi mumkin.

Guvohlar ko'rsatuvi asosida faqat pensiya tayinlash uchun zarur bo'lgan ish stajining yarmigacha bo'lgan qismigina tasdiqlanishi va belgilanishi mumkin.

Yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik bilan shug'ullanilgan davr, dehqon xo'jaligi a'zosi sifatida, diniy tashkilotlarda ishlagan vaqtlar faqat Pensiya jamg'armasiga tegishli badallar to'langanligi to'g'risidagi ma'lumotnomalarga muvofiqqina tasdiqlanadi va bu davrlarni guvohlarning ko'rsatmalari bilan belgilanishiga yo'l qo'yilmaydi.

Mehnat stajini tasdiqlash qoidalari yuqorida eslatib o'tilgan Mehnat stajini tasdiqlash haqidagi Nizomning 25-31-bandlarida belgilab qo'yilgan.

Ish stajini tasdiqlash haqida taqdim etilgan hujjatlar vakolatli shaxslar imzosi bilan tasdiqlangan va korxonada muhri bilan guvohlantirilgan bo'lishi lozim.

Mehnat daftarchalaridagi yozuvlar ular yozilgan paytda amalda bo'lgan mehnat daftarchalarini yuritish to'g'risidagi yo'riqnoma talablariga to'la mos bo'lishi, mansabdor shaxs imzosi hamda korxonada muhri bilan tasdiqlangan bo'lishi lozim.

¹ *Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 майдаги қарори, 12-қисми (Мехнат стажини таъдиқлаш ҳақидаги низоми)нинг 16-21-бандлари.*

Mehnat staji haqidagi hujjatlar, shu jumladan mehnat daftarchasi belgilangan qoidalarga xilof tarzda rasmiylashtirilgan hollarda bu hujjatlar asosida ish stajini aniqlash ijtimoiy ta'minot bo'limlari tomonidan tegishli tartibda hal etiladi.

Ish davrlari guvohlar ko'rsatuvlari asosida ijtimoiy ta'minot organlari tomonidan aniqlanadi. Bunda kamida ikki guvoh shaxsan chaqirilib, so'roq qilinishi va tegishli bayonnoma tuzilishi yo'li bilan yoki ularning notarial tartibda guvohlantirilgan yozma ko'rsatmalari ko'rib chiqilishi orqali mehnat staji tasdiqlanishi mumkin.

Mehnat stajini tasdiqlovchi hujjatlarda ko'rsatilgan ism-sharif yoki familiya pasport yoxud tug'ilganlik guvohnomasidagi ism-sharif, familiyadan boshqacha bo'lsa (farq qilsa), ushbu hujjatlarni mazkur shaxsga tegishliligi fakti ularni birinchi bo'lib bergan tashkilot tomonidan birlamchi hujjatlar (pasport, tug'ilganlik guvohnomasi) asosida belgilanishi mumkin. Buning iloji bo'lmasa va boshqa barcha chalkashliklar aniqlangan hollarda hujjatning muayyan shaxsga tegishli ekanligi sud tartibida tasdiqlanishi mumkin¹.

Mehnat staji to'g'risidagi hujjatlarda faqat ularning yiligina ko'rsatilgan hollarda ish staji tegishli yilning 1 iyulidan boshlab hisobga olinadi. Basharti oy ko'rsatilib, sanasi ko'rsatilmagan bo'lsa, u holda tegishli oyning 15 sanasidan boshlab staj hisobga olinadi.

Mehnat stajini hisoblab chiqarish, guvohlar ko'rsatuvlari asosida belgilash yuzasidan kelib chiqqan nizolar O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual qonunchiligiga muvofiq sud tartibida ko'rib hal etiladi.

Mehnat stajini imtiyozli (karralab) hisobga olish asoslari va qoidalari O'zbekiston Respublikasi «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 38-moddasida belgilangan va unga ko'ra:

Stajga quyidagilar imtiyozli tarzda qo'shib hisoblanadi:

¹ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 301-302-moddalari; shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Tajdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar ijtimoiy ta'minot bo'limlari tomonidan aniqlanishi haqida»gi 1992 yil 13 noyabrda qabul qilingan qarori, ularga birlamchi hujjatlar aniqlanishi haqida»gi 1992 yil 13 noyabrda qabul qilingan qarori.

a) harakatdagi armiya tarkibiga kiruvchi harbiy qismlar, shtablar va muassasalardagi, jangovar harakatlar davrida partizan otryadlari va qo`shilmalaridagi xizmat va erkin yollanganlar tarkibidagi ish baynalmilal burchni bajarishda jangovar harakatlarda ishtirok etish – uch hissa barobarida;

b) Ikkinchi jahon urushi yillarida (1941-yil 22-iyundan 1945-yil 9-mayga qadar) mamlakat ichkarisida ishlash, shu jumladan harbiy qismlardagi erkin yollanganlar tarkibidagi ish va ushbu moddaning «a» bandida nazarda tutilgan xizmatdan tashqari harbiy xizmat – ikki hissa barobarida;

d) ushbu qonun 10-moddasining «a» va «b» bandlariga hamda 11-moddasining «a» bandiga muvofiq imtiyozli shartlarda pensiya olish huquqini beradigan – erkaklarda 10 yildan ortiq va ayollarda 7 yilu 6 oydan ortiq ishlangan har bir to`liq yil – ikki hissa barobarida;

e) moxovxonalarda, vaboga qarshi muassasalarda, immuno-defitsit virusi bilan kasallangan shaxslar davolanadigan yuqumli kasalliklar muassasalarida ishlash – ikki hissa barobarida;

f) patologoanatomya muassasalari va sud-tibbiy ekspertiza muassasalarining tibbiy xodimlaridan ayrim toifalarining ishi – bir yarim hissa barobarida;

g) asossiz ravishda jinoyi javobgarlikka tortilgan, asossiz ravishda qatag`on qilingan va keyinchalik oqlangan fuqarolarining qamoqda bo`lish va hibsdan saqlash joylarida turgan vaqti – bir yarim hissa barobarida.

Mavsumiy ishlarda band bo`lgan xodimlarning ish stajini hisobga olish tartibi «Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunning 39-moddasida belgilangan va unga ko`ra:

Sanoatning mavsumiy tarmoqlariga oid korxonalar va tashkilotlarda band bo`lgan xodimlarning to`liq mavsum mobaynidagi ishi bir yil ishlagan deb, to`liq mavsum davomida ishlamagan bo`lsa, haqiqiy ishlagan davri hisobga olinadi.

To`liq bir mavsum ishlash pensiya tayinlash uchun bir yil mehnat stajiga o`tadigan mavsumiy ishlar va sanoatning mavsumiy tarmoqlari ro`yxati O`zbekiston Respublikasi Vazirlar

Mahkamasining 1994-yil 11-maydagi qarori 11-ilovasida belgilab qo'yilgan bo'lib, ular jumlasiga:

1. Paxta tozalash sanoati korxonalaridagi mavsumiy ishlar:

a) paxtani quritish;

b) paxtani tozalash;

d) paxtani yuklash, tushirish;

e) paxtani ineqmotransportga ortish;

f) quritish-tozalash sexini yig'ishtirish va isitish, ishlab chiqarish chiqindilarini chiqarib tashlash.

2. Sanoatning qand-shakar va konserva ishlab chiqarish tarmoqlari korxonalaridagi ishlar kiritilgan.

Chet elda ishlagan vaqtini mehnat stajiga qo'shish tartibi «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 40-moddasida belgilangan bo'lib:

Chet elda ishlangan davrlar Ijtimoiy sug'urta jamg'armasiga belgilangan sug'urta badallari to'langan taqdirda, agar davlatlararo bitimlarda o'zgacha qoidalar nazarda tutilmagan bo'lsa, mehnat stajiga qo'shib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining yollanma asosda (bitim) chet elda ishlaganligi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolat bergan organlar mehnat daftarchasiga kiritgan qaydnomalarga qarab aniqlanadi.

Chet el fuqarolariga va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga chet eldagi ishi O'zbekiston Respublikasida ishlaganiga to'g'ri keladigan stajning 1/3 hissasidan oshmagan miqdorda, agar davlatlararo bitimlarda (shartnomalarda) o'zgacha qoidalar nazarda tutilmagan bo'lsa, stajga qo'shiladi.

Yoshga doir pensiyaga chiqishda imtiyoz beradigan ishlar, kasblar, korxonalarining 1, 2 va 3-ro'yxatlarida ko'rsatilgan ishlarda ishlagan vaqtlar belgilangan tartibda o'zaro hisobga olinadi.

3-§. Uzoq yillik xizmat davri va uni hisobga olishning xususiyatlari

Uzoq yillik xizmat davri shaxsning muayyan imtiyozlar berilishiga asos bo'ladigan mansablar, vazifalar, korxonalar,

kasblardagi uzluksiz mehnat yoki xizmat faoliyatidan iborat bo`ladi.

Uzoq yillik xizmat davri mehnat huquqida mansab maoshi, oylik ish haqiga ustamalar qo`shib berilishiga, mehnat ta'tili muddatining uzaytirilishiga, maxsus unvonlarining uzoq yillik xizmat davriga mutanosib ravishda ko`tarilishiga va boshqa imtiyozlar berilishiga asos bo`lsa¹, ijtimoiy ta'minot huquqida uzoq yillik xizmat davri imtiyozli shartlarda, odatdagidan ertaroq pensiya tayinlanishiga va ijtimoiy ta'minotga oid boshqa ayrim imtiyozlar berilishiga sabab bo`lishi mumkin.

Uzoq yillik xizmat davri eng ko`p ahamiyat kasb etadigan sohalardan biri – harbiy xizmatdir. Harbiy xizmatchilarning pensiya ta'minoti to`g`risida»gi qonunning 1-moddasiga ko`ra qonunda belgilangan uzoq yillik xizmat muddatiga ega bo`lgan harbiy xizmatchilar, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, chegara qo`shinlari davlat qo`mitalari, Favqulodda vaziyatlar vazirligida xizmat qilgan boshliq va oddiy harbiy xizmatchilar umrbod tayinlanadigan uzoq yillik xizmat pensiyasini olishga haqli bo`ladilar.

Harbiy xizmatchilar uzoq yillik xizmat davrini hisoblash tartibi qonun hujjatlariga muvofiq belgilanadi².

«Harbiy xizmatchilarning pensiya ta'minoti to`g`risida»gi qonunning 13-moddasiga muvofiq, xizmatdan bo`shatilgan paytida kamida 20 yil mudofaa vazirligi, ichki ishlar vazirligi va boshqa tegishli idoralar tarkibida ofitser yoki boshqa muddatidan tashqari harbiy xizmatni o`tagan shaxslar yoshidan qat'i nazar uzoq yillik xizmat pensiyasiga chiqishlari mumkinligi ko`zda tutilgan.

Uzoq yillik xizmat davri munosabati bilan sud, prokuratura va boshqa ayrim davlat xizmatchilarining ham imtiyozli shartlarda ijtimoiy himoyalanihlari nazarda tutib qo`yilgan.

Ijtimoiy ta'minot sohasidagi, ayniqsa pensiyaga chiqish sohasidagi imtiyozlar maorif, sog`liqni saqlash, qishloq xo`jaligi, jismoniy tarbiya va sport, ijtimoiy ta'minot, teatr-konsert

¹ Masalan, Ўзбекистон Республикасининг Прокуратура тўғрисида»ги қонунининг 50-моддаси.

² Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 3 июлдаги «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги қонуни; тегишли ваъзалар ва идораларнинг ҳарбий хизматни ўташга оид идоравий маълумот ҳужжатлари.

tashkilotlari hamda boshqa soha xodimlari uchun ham belgilangan bo`lib, ushbu imtiyozlarning berilishi mazkur shaxslarni tegishli tarmoqlardagi kasb va lavozimlardagi uzoq yillik xizmat davri bilan bog`liq qilib qo`yilgan.

Uzoq yillik xizmat davrini hisobga olish, bir turdagi uzoq yillik xizmat davrining ikkinchi turdagi xizmat davrini hisoblashda e`tiborga olinishi shartlari hamda tartiblari qonun hujjatlariga binoan belgilab qo`yilgan.

MAXSUS QISM

O'ZBEKISTONDA FUQAROLARNING PENSIYA BILAN TA'MINLANISHI

V bob. YOSHGA DOIR PENSIYALAR TAYINLASH

1-§. Yoshga doir pensiyalar tushunchasi va ularning fuqarolar ijtimoiy ta'minotida tutgan o'rni

«Biz tub iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga kirishar ekanmiz, - degan edi O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I.A.Karimov, - bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni barpo etish quruq maqsad emas, degan aniq xulosaga keldik. Barcha islohotlarning – iqtisodiy, demokratik, siyosiy islohotlarning asl maqsadi insonga munosib turmush va faoliyat sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat»¹.

Mamlakatimizdagi o'zgarishlarning bosh maqsadini aks ettiruvchi ushbu tamoyilga izchillik bilan amal qilib kelinmoqda va aholining zaif qatlamlarini, shu jumladan keksa yoshdagi fuqarolarni ijtimoiy himoyalashning zarur chora-tadbirlari ko'rilmoqda.

Respublikamiz Prezidenti I.A. Karimovning tashabbusi bilan 2002-yilni «Qariyalarni qadrlash yili» deb e'lon qilinishi² jamiyatimizning fayzi bo'lgan keksa yoshdagi otaxonlar va onaxonlarimizga nisbatan g'amxo'rlik va e'tiborni yanada kuchayishiga sabab bo'ldi.

Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2001-yil 6-dekabrda «Aholini ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlashning 2002-2003-yillarga mo'ljallangan dasturi to'g'risida»gi qarori bilan ushbu sohaga oid davlat dasturi tasdiqlandi³ va bu dasturni ro'yobga chiqarishga qaratilgan hukumatning bir qator

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995, 119-бет.

² И. Каримов. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9 йилига бағишлаб «Турмуш» саройида сузланган нутқ, «Халқ сўзи», 2001 йил 8 декабрь.

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2001 йил, 22-24-сон, 152-модда.

qarorlari qabul qilindi¹. Mazkur davlat dasturi va uning ijrosi yuzasidan qabul qilingan boshqa qonun hujjatlarida keksa avlodni qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar markaziy o'rinni egallaydi.

Keksa yoshdagi fuqarolarni ijtimoiy ta'minlashning asosiy shakllaridan biri – yoshga doir pensiyalar sanaladi. Shuni aytib o'tish kifoyaki, 2007-yil 1-yanvar kunga kelib O'zbekistonda 2718 ming pensioner bo'lgan va ularni 2 milliondan ortig'ini yoshga doir pensiya oluvchi shaxslar tashkil etgan². Bu ko'rsatkich xalqaro ko'rsatkichlarga bir muncha yaqin keladi. Jumladan, Yevropadagi oilalar umumiy daromadida davlat tomonidan beriladigan ijtimoiy to'lovlar 25,7 foizni, uning 2/3 qismini esa pensiya shaklidagi to'lovlar tashkil etadi. Yevropa Ittifoqi a'zosi bo'lgan davlatlarda esa 30 foizdan ortiq oilalar qarilik nafaqalari olib kelganlar. Bu ko'rsatkich turli davlatlarda turlicha bo'lsa-da, ammo xarid qilish quvvati standartlari (Standart de Pouvoir d'Achat)ga umuman olganda mos keladi³.

Bizning respublikamizda ham ijtimoiy ta'minotning amalga oshirilishida ushbu xalqaro standartlarga moslashish maqsadi ilgari surilgan.

«Yoshga doir pensiya» tushunchasi qonunchiligimizda nisbatan yangi bo'lib, O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolarni davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi 1993-yil 3-sentabrda qabul qilingan qonunida dastavval muomalaga kiritildi. Bunga sabab qarilik va yoshga doir pensiya tayinlash yoshi tushunchalari o'rtasida jiddiy tafovut borligi bo'ldi. Qonunchilikda 50 yosh, 45 yosh va hatto 40 yoshdan pensiyaga chiqish mumkinligi nazarda tutiladi. Vaholanki 40 yoshli, 50 yoshli va hatto 60 yoshli shaxsni qariya deb atash ko'pchilik hollarda g'ayrioddiy tuyuladi.

E. G'oziyevning 1994-yilgi tadqiqotlariga qaraganda 61 yoshdan 74 yoshgacha bo'lgan shaxslar keksayish davrini boshdan kechirayotgan shaxslar deb, 75-99 yoshdagi shaxslar

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 25 yanvardagi «Aholining ijtimoiy xizmatiga muhtoj qatlamlarini yanik yunaltilgan tarzda qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish to'g'risida»gi Farmoni; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Kariyalarni kadrlash yili» davlat dasturi to'g'risidagi qarori.

² Statistika Axborotomasi. T., 2008 y.

³ «Банковские ведомости» haftanomasi, 2001 yil, 3-son.

keksa shaxslar deb e'tirof etilmog`i lozim¹. Turmush kechirish darajasining yaxshilanib borishi, sog`liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar sifatining ortib borishi tufayli o`rtacha umr kechirish yoshining uzayishi, keksalik chegarasi yanada ortishi kuzatiladi.

Yoshga doir pensiya fuqaroning mehnat qobiliyati yo`qolishi yoki pasayishi bilan bog`langan bo`lib, muayyan yoshga yetishi va qonunda nazarda tutilgan hajmdagi ish staji mavjudligi asosida butun umrga tayin etiladigan davlat ta`minoti turlaridan biri hisoblanadi. Yoshga doir pensiya aslida fuqaroning o`tgan davrlardagi mehnat faoliyati, jamiyat boyliklari ko`payishiga qo`shgan hissasi uchun jamiyat unga beradigan moddiy ta`minot, mamlakat milliy daromadining taqsimlanishidan iboratdir.

Hozirgi paytda amalda bo`lgan «Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunga muvofiq yoshga doir pensiyalarning quyidagi turlari nazarda tutilgan:

- 1) umumiy asoslardagi yoshga doir pensiya;
- 2) imtiyozli shartlar bilan tayinlanadigan yoshga doir pensiya;
- 3) to`liqsiz ish staji bilan tayinlanadigan yoshga doir pensiya;
- 4) muddatidan oldin tayinlanadigan yoshga doir pensiya;

Ushbu pensiyalar umumiy jihatlar bilan bir qatorda birmuncha o`ziga xos jihatlarga ham ega bo`lib, pensiyaga oid qonunchilik amaliyotda qo`llanilayotganida ushbu jihatlar e'tiborga olinmog`i lozim bo`ladi.

2-§. Umumiy asoslarda yoshga doir pensiya tayinlash va uning shartlari

O`zbekiston Respublikasining «Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunining 1-moddasiga ko`ra:

«O`zbekiston Respublikasi fuqarolari ushbu qonunda nazarda tutilgan tartibda davlat tomonidan pensiya bilan ta`minlanish huquqiga egadirlar.

Respublika hududidan tashqarida yashab turgan O`zbekiston Respublikasining fuqarolarini pensiya bilan ta`minlash davlatlararo bitimlar (shartnomalar) asosida amalga oshiriladi.

¹ «Сяловат» гезитаси, 2001 йил.

O`zbekiston Respublikasida doimiy yashab turgan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo`lmagan shaxslar, basharti davlatlararo bitimlar (shartnomalar)da o`zgacha qoidalar nazarda tutilmagan bo`lsa, O`zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng ravishda pensiya olish huquqiga egadirlar.

Ish stajiga ega bo`lmagan fuqarolar va ularning oilalari qonunga binoan davlat pensiyalari olish huquqiga ega emaslar. Ularning ijtimoiy ta`minlanish tartibini O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilab qo`yadi».

Demak, korxonalar va tashkilotlarda yollanib (mehnat shartnomasi tuzib) ishlagan yoki bo`lmasa boshqacha tarzda ijtimoiy foydali faoliyat (jamoalar xo`jaligi, shirkat xo`jaligi, fermerdehqon xo`jaligi, kooperativlar a`zosi sifatida, yakka tartibdagi tadbirkor sifatida, erkin ijodkor tarzida va hokazo) bilan shug`ullangan shaxslar, basharti ular uchun ish beruvchilar tomonidan (kooperativlar tomonidan, yakka tartibdagi tadbirkorlarning o`zi tomonidan) budjetdan tashqari Pensiya jamg`armasiga davlat ijtimoiy sug`urta badallari to`lab kelingan bo`lsa; yoshga doir pensiya olishga haqli bo`ladilar. Basharti ish beruvchining aybi bilan (bo`yin tovlashi yoki to`lovga qobiliyatsizligi sababli) sug`urta badallari to`lanmagan bo`lsa-da, O`zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 283-moddasida xodimlarning yoshga doir pensiyalarni va boshqa pensiyalarni olish huquqlari kafolatlanaverishi ko`rsatib qo`yilgan.

Faoliyatning muayyan turlari bilan mashg`ul bo`lgan shaxslar (masalan, harbiy xizmatchilar, ichki ishlar organi xodimlari, boshqa ba`zi davlat xizmatchilari) ular uchun budjetdan tashqari Pensiya jamg`armasiga sug`urta badallari to`langan to`lanmaganligidan qat`i nazar umumiy asoslarda yoshga doir pensiya olish huquqiga ega ekanliklari belgilab qo`yilgan.

O`zbekiston hududidan tashqarida yashayotgan fuqarolar pensiya ta`minoti masalalari umumiy qoidaga ko`ra ular yashayotgan mamlakatning milliy qonunchiligi bilan tartibga solinadi.

Fuqarolarni pensiya ta`minoti sohasidagi ikki tomonlama va ko`p tomonlama davlatlararo yoki hukumatlararo xalqaro shartnomalar tuzilishi yo`li bilan o`zaro hamkorlik amalga

oshiriladi, ushbu asosda bir davlat fuqarolarini boshqa bir davlatda ijtimoiy himoyalash, shu jumladan yoshga doir pensiyalar bilan ta'minlash amalga oshiriladi. Bugungi kunda ana shunday o'zaro yordam ko'rsatish masalasi yuzasidan O'zbekiston Respublikasining bir qator davlatlar bilan ikki tomonlama va ko'p tomonlama ahdlashuvlari mavjud bo'lib, amal qilib kelmoqda¹.

Fuqarolarda pensiya olish huquqi paydo bo'lganida (muayyan yoshga yetgan va ish stajiga ega bo'lganda) istagan paytda pensiya so'rab murojaat qilish huquqi berilgan yoki bu huquqdan voz kechganlari holda o'zlari xohlagan vaqtgacha mehnat faoliyatlarini davom ettirishlari mumkin.

Fuqaro qonunga ko'ra bir necha pensiya turini olishga ayni paytda haqli bo'lib qolgani taqdirda (masalan, nogironlik pensiyasi kelgan shaxs qarilik pensiyasi olish yoshiga yetsa) bu pensiyalardan faqat bittasini olishga haqli bo'ladi va pensiya turini tanlash huquqi fuqaroga berilgan.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 7-moddasiga ko'ra:

Yoshga doir pensiya olish huquqiga:

erkaklar – 60 yoshga to'lganda va ish stajlari kamida 25 -yil bo'lgan taqdirda;

ayollar – 55 yoshga to'lganda va ish stajlari kamida 20 yil bo'lgan taqdirda ega bo'ladilar.

Yoshga doir pensiya tayinlash paytida O'zbekiston Respublikasi «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunining 37-moddasida sanab ko'rsatilgan barcha faoliyat turlari mehnat stajiga qo'shib hisoblanadi. Ammo bunda haqiqiy ishlagan davrga ko'ra hisoblanadigan mehnat staji bilan shartli ravishda e'tiborga olinadigan mehnat staji (bolalar parvarishi bilan mashg'ul bo'lgan davr, amalda ishlamagan bo'lsa-da, qonun hujjatlariga ko'ra ish stajiga qo'shib hisoblanadigan boshqa davrlar) o'rtasidagi o'zaro nisbat nazarda tutib qo'yilgan.

Xullas fuqarolarga umumiy asoslarda yoshga doir pensiya tayinlanishining asosiy shartlari:

¹ Муустақил давлатлар иттиқолига аъзоли бўлган мамлакатлар ўртасида 1992 йил 13 январдаги ҳужжатларга битим ва бевозира.

- a) fuqaroning belgilangan yoshga yetganligi;
- b) muayyan hajmdagi ish stajiga ega ekanlik;
- v) fuqaroni yoshga doir pensiya tayinlashlikni so`rab ariza bilan murojaat qilishi sanaladi.

3-§. Imtiyozli shartlarda yoshga doir pensiya tayinlash

Fuqarolarga ularning kasbi, mehnat sharoitlarining xususiyatlari va boshqa omillar e'tiborga olingani holda odatdagidan afzalroq shartlarda yoshga doir pensiya tayinlash nazarda tutilgan. Imtiyozli shartlarda yoshga doir pensiya tayinlanishi aslida shaxs noqulay, zararli yoki ruhiy-fiziologik jihatdan tang sharoitlarda ishlaganligi, shu orqali o'z sog'lig'i va hayotini xavf ostida qoldirgani holda jamiyatga ko'proq foyda keltiruvchi faoliyat turi bilan shug'ullanganligi uchun jamiyat tomonidan tovon to'lanishidan iboratdir.

Imtiyozli shartlarda pensiya tayinlanishi natijasida fuqaro yoshga doir pensiyaga chiqish paytida quyidagi imtiyozlarni qo'lga kiritishi mumkin:

1) pensiyaga chiqish uchun belgilangan yoshning odatdagidan kamroq bo'lishi;

2) talab etiladigan kamroq mehnat stajidan kamroq mehnat stajiga ega bo'lgan hollarda ham pensiya tayinlanishi;

3) pensiya miqdorini hisoblash paytida afzallik berilishi.

Imtiyozli shartlarda yoshga doir pensiya tayinlashning umumiy asoslari «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 9-moddasida nazarda tutilgan. Unga ko'ra:

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlaydigan ro'yxatlarga muvofiq fuqarolarning ayrim toifalari imtiyozli shartlarda pensiya olish huquqiga ega bo'ladilar, chunonchi:

yoshidan qat'i nazar pensiya olish huquqini beradigan ishlab chiqarishlar, muassasalar, ishlar, kasblar va lavozimlarning 1-ro'yxati;

umumiy belgilangan yoshni 10 yilga qisqartirgan holda pensiya olish huquqini beradigan ishlab chiqarishlar, muassasalar, ishlar, kasblar, lavozimlar va ko'rsatkichlarning 2-ro'yxati;

umumiy belgilangan yoshni 5 yilga qisqartirgan holda pensiya olish huquqini beradigan ishlab chiqarishlar, muassasalar, ishlar, kasblar, vazifalar va ko'rsatkichlarning 3-ro'yxati.

Imtiyozli shartlarda pensiya olish huquqiga, shuningdek, urush nogironlari, bolalikdan nogiron bolalarning onalari, liliputlar, pakanalar va ekologiya falokati mintaqasida ishlagan fuqarolar egadirlar.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 12-maydagi qaroriga ko'ra «Imtiyozli shartlarda pensiya olish huquqini beradigan ishlab chiqarishlar, muassasalar, ishlar, kasblar, lavozimlar va ko'rsatkichlarning 1, 2 va 3-ro'yxatlari» tasdiqlangan¹.

Ushbu ro'yxatlar O'zbekiston Respublikasida qo'llaniladigan va mulkchilik shakli, xo'jalik yuritish usullaridan qat'i nazar barcha korxonalar, muassasalar, tashkilotlar uchun majburiy bo'lgan imtiyozli pensiya olish huquqini beruvchi ishlar, kasblarni o'zlarida mujassamlantirgan. Ularda fan va texnikaning bugungi kunda erishgan yutuqlari, texnologiyalarning xususiyatlari, mehnatni tashkil qilish darajasi korxonalaridagi noqulay va zararli ishlab chiqarish omillarini to'liq bartaraf etib bo'linmasligi, mutlaq xavfsiz va qulay mehnat sharoitlari yaratish imkoniyatining yo'qligi hisobga olingani holda imtiyozlar hajmi belgilab qo'yilgan. Bunda pensiya sohasida beriladigan imtiyozlar hajmi va mazmuni mehnat qilish sharoitlari og'irligi, zararli omillar ta'sir kuchi kabi holatlarga mutanosib ravishda belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligi va Ijtimoiy ta'minot vazirliklarining 1994-yil 26-iyundagi qarori bilan «Yoshga doir imtiyozli shartlarda pensiya olish huquqini beradigan ishlab chiqarishlar, muassasalar, ishlar, kasblar, lavozimlar va ko'rsatkichlarning 1, 2 va 3-ro'yxatlarini qo'llash tartibi to'g'risidagi tashviriq tasdiqlangan bo'lib², unda ro'yxatlardagi imtiyozlarni turli sharoitlarda tatbiq etishning alohida jihatlari hamda o'ziga xos qoidalari belgilab berilgan.

¹ O'zbekiston Respublikasining qonunchilik sohasi tizimida qat'iyat bilan amalga oshiriladigan qat'iyatlar tizimida.
T.: Mehnat, 2001. 202-bet.

² «Fuqarolarning mehnat qilish sharoitlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining qonunchilik sohasi tizimida qat'iyat bilan amalga oshiriladigan qat'iyatlar tizimida».
T.: 1996 yil, 20-bet.

Unda ko'rsatilishicha, shaxsning asossiz qatag'on qilingan, noto'g'ri ishdan bo'shatilganligi tufayli majburan ishlamay yurgan vaqtlar, ikki yoshgacha bolasi bor ayolning boshqa yengilroq ishga o'tkazilgan vaqti va qonun hujjatlarida nazarda tutib qo'yilgan boshqa davrlar shartli ravishda imtiyoz beradigan ishlarda ishlagan vaqtlarga tenglashtiriladi hamda tegishli imtiyozning to'la hajmda berilishiga sabab bo'ladi.

Ko'rsatib o'tilgan ro'yxatlarning birinchisida ko'zda tutilgan vazifalarda ishlagan shaxslarga yoshga doir pensiyaga chiqish sohasida beriladigan imtiyozlar «Fuqarolarning pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 10-moddasida belgilab qo'yilgan.

Unga ko'ra:

«Yoshidan qat'i nazar quyidagilar imtiyozli pensiya olish huquqiga ega bo'ladilar:

a) kon sanoatidagi yetakchi kasb egalari bo'lgan xodimlar – basharti, ular ana shu ishlarda kamida 20 yil ishlagan bo'lsalar (1-ro'yxat, I qism);

b) bevosita yer osti va ochiq kon ishlarida (shu jumladan, kon-qutqaruv qismlarining shaxsiy tarkib) ko'mir, ma'danlar va boshqa foydali qazilmalarni qazib olishda, shaxtalar va konlar qurilishida to'liq ish kuni davomida band bo'lgan xodimlar – basharti ular ana shu ishlarda kamida 25 yil ishlagan bo'lsalar (1-ro'yxat, II qism);

d) uchuvchilar va uchuvchi-sinovchilar tarkibiga kiruvchi xodimlar, ular xizmat qilgan korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning idoraviy bo'ysunuvidan qat'i nazar, belgilangan xizmat muddatini ana shu lavozimlarda erkaklar kamida 25 yil va ayollar kamida 20 yil ado etganlari taqdirda (1-ro'yxat, III qism).

Yuqorida qayd etib o'tilgan xodimlar salomatligiga (kasalligiga) ko'ra uchish ishlaridan bo'shatilgan taqdirda, belgilangan xizmat muddatini erkaklar kamida 20 yil va ayollar kamida 15 yil ado etgan bo'lsalar;

e) teatrlar va boshqa teatr-tomosha korxonalari artistlarining ayrim toifalari:

ijodiy ish staji kamida 20 yil bo'lganda (1-ro'yxat, IV qism);

ijodiy ish staji kamida 25 yil bo'lganda (1-ro'yxat, V qism);

ijodiy ish staji kamida 30 yil bo'lganda (1-ro'yxat, VI qism);
f) sportchilarning ayrim toifalari ish staji kamida 20 yil bo'lganda (1-ro'yxat, VII qism)».

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-maydagi qarorining 1-ilovasida «Uchuvchilar va sinovchi uchuvchilar tarkibiga kiruvchi xodimlarga pensiya tayinlash uchun belgilangan xizmat muddatlarini hisoblash tartibi» tasdiqlab qo'yilgan bo'lib, unda ushbu toifadagi xodimlar xizmat muddatlarini hisobga olish uchun asos bo'ladigan mezonlar hamda birliklar, bunday xizmat muddatlarini imtiyozli (karralab ko'paytirgan holda) hisobga olish shartlari bayon etib berilgan¹.

Uchuvchilar va sinovchi uchuvchilar tarkibidan bo'lgan xodimlar salomatligi ahvoriga ko'ra uchish ishidan bo'shagan taqdirda belgilangan xizmat muddatining muayyan qismini o'tagan bo'lsalar, xususan, erkaklar kamida 20 yillik, ayollar kamida 15 yillik ana shunday maxsus ish stajiga ega bo'lganlari taqdirda imtiyozli pensiya olish huquqiga ega bo'ladilar.

Teatrlar va boshqa teatr-tomosha korxonalarining artistlari muayyan toifalari muayyan maxsus mehnat stajiga ega bo'lganlarida imtiyozli pensiyaga chiqish huquqiga ega bo'ladilar.

Birinchi sonli ro'yxatning IV qismida ko'zda tutilgan quyidagi artistlar ushbu vazifalardagi kamida 20-30 yillik maxsus ish stajiga ega bo'lsalar, yoshlaridan qat'i nazar, yoshga doir pensiyaga chiqishlari mumkin bo'ladi:

- balet artistlari;
- professional badiiy jamoalarda raqs nomerlarini bajaruvchi artistlar;
- mimika va imo-ishora teatrlarining artistlari;
- travestlar (bolalar, o'smirlar va qizlarning rolini bajaruvchilar);
- opera va balet teatrlari, musiqali va musiqali drama teatrlarining, konsert tashkilotlari, televidenie va radioeshittirishning ashulachi-artistlari.

Birinchi sonli ro'yxatning V va VI qismlarida esa kamida 25 yillik maxsus ijodiy ish stajiga ega bo'lganda yoshidan qat'i

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-maydagi qarorining 1-ilovasida bayon etilgan shartlarga ko'ra. - T.: Mexnat, 1994 yil, 39-bet.

nazar yoshga doir pensiyaga chiqish huquqiga ega bo'lgan artistlar toifalari sanab ko'rsatib qo'yilgan. Ular (V qism):

- opera va balet teatrlari, musiqali va musiqali-drama teatrlarining, konsert tashkilotlari, televidenie va radio eshittirishning ashulachi-artistlari (solistlari);

- epchillik nomerlarini (kaskadyorlar) bajaruvchi artistlar;
- yakka partiyalarni bajaruvchi professional xor jamoalarining artistlari;
- badiiy jamoalarda puflab chalinadigan asbobda chaluvchi artistlar.

Qo'g'irchoq teatrlarining qo'g'irchoqbozlari, bolalar va yosh tomoshabinlar teatrlarining artistlari:

sirkalar va konsert tashkilotlarining huqqabozlari hamda (VI qism):

- professional badiiy jamoalarning xor artistlari;
- orkestr artistlari (puflab chalinadigan va torli asbob artistlaridan tashqari);
- mimika ansambli artistlari;
- vakol-dramatik qism artistlari;
- konsertmeyster-pianinochilardan iborat.

Shuningdek, 1-sonli ro'yxatning VII qismiga ko'ra sportchilarning ayrim toifalari ham muayyan maxsus mehnat stajiga ega bo'lganlarida yoshga doir pensiyaga chiqishlari mumkinligi aytiladi.

Xususan:

«Ular masterlar komandasi shtatida 10 yil turganda, jumladan, O'zbekiston Respublikasi terma komandalari yoki O'zbekiston Respublikasi terma komandasi tarkibida kamida 6 yil turganda imtiyozli pensiya olish huquqiga ega bo'ladilar. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining xizmat ko'rsatgan masteri, xalqaro klassdagi sport masterlari ham shunday pensiya huquqiga egadirlar», deb ko'rsatib qo'yilgan.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 11-moddasida umumiy belgilangan yoshni 10 yilga qisqartirilgan holda imtiyozli pensiya olish huquqi haqida ko'rsatilgan bo'lib, u Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1994-yil

12-mayda tasdiqlangan 2-ro`yxatga mos keladi. Mazkur moddada qayd etilishicha:

«Oxirgi ish joyidan qat'i nazar, quyidagilar ushbu qonunning 7-moddasida belgilangan yoshni 10 yilga (ya'ni, erkaklar – 50 yoshdan, ayollar – 45 yoshdan) qisqartirilgan holda pensiya olish huquqiga ega bo`ladilar:

a) yerosti ishlarida, mehnat sharoiti o`ta zararli va o`ta og`ir ishlarda to`liq ish kuni davomida band bo`lgan xodimlar (2-ro`yxat, I-qism);

erkaklar – ish staji kamida 20 yil bo`lib, bundan kamida 10 yili ko`rsatib o`tilgan ishlarga to`g`ri kelgan taqdirda;

ayollar – ish staji kamida 15 yil bo`lib, bundan kamida 7 yilu 6 oyi ko`rsatib o`tilgan ishlarga to`g`ri kelgan taqdirda.

Yerosti ishlaridagi mehnat staji erkaklarda 10 yildan kam va ayollarda 7 yilu 6 oydan kam bo`lgan hollarda xodimlarga bu ishlaridagi har bir to`liq yil uchun ushbu qonunning 7-moddasida nazarda tutilgan pensiya yoshi 1 yilga qisqartiriladi.

Mehnat sharoiti o`ta zararli va o`ta og`ir ishlarda – erkaklar kamida 5 yil, ayollar kamida 3 yilu 9 oy – ishlagan xodimlarga pensiya ushbu qonunning 7-moddasida nazarda tutilgan pensiya yoshi shunday ishda band bo`lingan har bir to`liq yil uchun 1 yilga qisqartirilgan holda tayinlanadi;

b) sirklar va konsert tashkilotlari artistlarining ayrim toifalari ijodiy ishdagi staji kamida 20 yil bo`lgan taqdirda (2-ro`yxat, II qism)».

2-ro`yxat ikki qismdan iborat bo`lib, I qismida xalq xo`jaligining barcha tarmoqlarida (yerosti, tog`-kon, metallurgiya, kimyo, neftni qayta ishlash, sog`liqni saqlash, transport, umumiy kasblar, atom energetikasi va boshqa sohalarga oid ishlar) qo`llaniladigan zararli va og`ir ishlar sanab ko`rsatilgan.

II qismida esa sirk va boshqa konsert tashkilotlarining artistlari, chunonchi:

- akrobatlar;
- kurash tashuvchilar;
- gimnastlar;
- yovvoyi hayvon o`rgatuvchilar;

- masxarabozlar;
- motovello figurachilar;
- chavandozlar;
- kuch jonglerlari;
- ekvilibristlar;
- barcha nomdagi liliput artistlar shular qatoriga kiritilgan.

3-ro`yxatda umumiy belgilangan yoshni 5 yilga kamaytirilgani holda ya`ni erkaklar uchun – 55 yoshdan, ayollar uchun esa 50 yoshdan yoshga doir pensiyaga chiqish huquqini beradigan ishlar, kasblar, lavozimlar nazarda tutilgan. Ushbu ro`yxat hajm jihatdan eng salmoqlisi bo`lib hisoblanadi va xalq xo`jaligi, iqtisodiyot tarmoqlarining turli sohalariga oid bir necha yuzlab turli kasb va vazifalar ko`zda tutilgan. Ushbu ro`yxat tarkibiy jihatdan to`qqiz qismdan iborat va birinchi qismining o`zida 35 bo`lim mavjud.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunning 12-moddasiga ko`ra:

Oxirgi ish joyidan qat`i nazar quyidagilar belgilanganidan 5 yil avval, ya`ni erkaklar – 55 yoshdan, ayollar esa 50 yoshdan boshlab yoshga doir pensiya olish huquqiga ega bo`ladilar:

a) urush nogironlari va ularga tenglashtirilgan shaxslar;

b) mehnat sharoiti zararli va og`ir ishlarda to`liq ish kuni davomida band bo`lgan xodimlar (3-ro`yxat, I qism):

erkaklar – ish staji kamida 25 yil bo`lib, bundan kamida 12 yilu 6 oyi ko`rsatib o`tilgan ishlarga to`g`ri kelgan taqdirda;

ayollar – ish staji kamida 20 yil bo`lib, bundan kamida 10 yili ko`rsatib o`tilgan ishlarga to`g`ri kelgan taqdirda.

Mehnat sharoiti zararli va og`ir ishlarda – erkaklar kamida 6 yilu 3 oy, ayollar kamida 5 yil – ishlagan xodimlarga pensiya ushbu qonunning 7-moddasida nazarda tutilgan pensiya yoshi erkaklarning bunday ishdagi har 2 yilu 6 oyi uchun va ayollarning bunday ishdagi har 2 yili uchun 1 yilga qisqartirilgan holda tayinlanadi;

d) qishloq xo`jaligi xodimlarining ayrim toifalari (3-ro`yxat, II qism);

erkaklar – umumiy ish staji kamida 25 yil bo`lib, bundan kamida 20 yili ko`rsatib o`tilgan ishlarga to`g`ri kelgan taqdirda;

ayollar – umumiy ish staji kamida 20 yil bo`lib, bundan kamida 15 yili ko`rsatib o`tilgan ishlarga to`g`ri kelgan taqdirda;

e) traktorchi-mashinist, traktorlar va ekskavatorlar negizida yig`ilgan qurilish, yo`lsozlik va yuk ortish-tushirish mashinalarining mashinisti bo`lib ishlagan ayollar – umumiy ish staji kamida 20 yil bo`lib, bundan kamida 15 yili ko`rsatib o`tilgan ishlarga to`g`ri kelgan taqdirda (3-ro`yxat, III qism);

f) aviasiya muhandis-texniklari tarkibining xodimlari (3-ro`yxat, IV qism);

erkaklar – aviatsiyadagi umumiy ish staji kamida 25 yil bo`lib, bundan kamida 20 yili ko`rsatib o`tilgan vazifalarga to`g`ri kelgan taqdirda:

ayollar – aviatsiyadagi umumiy ish staji kamida 20 yil bo`lib, bundan kamida 15 yili ko`rsatib o`tilgan vazifalarga to`g`ri kelgan taqdirda:

g) to`qimachilik ishlab chiqarish dastgohlari va mashinalarida ishlagan ayollar – ko`rsatib o`tilgan ishdagi staji kamida 20 yil bo`lgan taqdirda (3-ro`yxat, V qism);

h) shahar yo`lovchilar tashish transporti haydovchilari (3-ro`yxat, VI qism);

erkaklar – kamida 25 yil ish stajiga ega bo`lib, bundan kamida 20 yili ko`rsatib o`tilgan ishga to`g`ri kelgan taqdirda;

ayollar – kamida 20 yil ish stajiga ega bo`lib, bundan kamida 15 yili ko`rsatib o`tilgan ishga to`g`ri kelgan taqdirda;

i) besh va undan ortiq farzand tuqqan va ularni sakkiz yoshgacha tarbiyalagan ayollar hamda bolalikdan nogiron farzandlarning onalari ularni shu yoshgacha tarbiyalagan bo`lsalar – bolani parvarishlash uchun ketgan vaqtni qo`shib hisoblaganda (37-moddaning «d» va «j» bandlari) ish staji kamida 20 yil bo`lsa yoki bolani parvarishlash uchun ketgan vaqt qo`shilmaganda ish staji kamida 15 yil bo`lgan taqdirda.

Basharti ayol o`g`il va o`gay qizni ular 8 yoshga to`lguncha kamida 5 yil tarbiyalagan bo`lsa, pensiya tayinlashda ular haqiqiy farzandlar bilan teng ravishda hisobga olinadilar;

j) ekologiya falokati mintaqasida ishlagan fuqarolar:

erkaklar – umumiy ish staji kamida 25 yil bo`lib bundan kamida 20 yili ko`rsatib o`tilgan mintaqaga to`g`ri kelgan taqdirda;

ayollar – umumiy ish staji kamida 20 yil bo`lib, bundan kamida 15 yili ko`rsatib o`tilgan mintaqaga to`g`ri kelgan taqdirda;

k) o`qituvchilar va boshqa maorif xodimlari – maxsus ish staji kamida 25 yil bo`lgan taqdirda (3-ro`yxat, VII qism);

l) shifokorlar va boshqa tibbiy xodimlar – maxsus ish staji qishloq joyida kamida 25 yil va shaharlarda kamida 30 yil bo`lgan taqdirda (3-ro`yxat, VIII qism);

m) ijtimoiy ta`minot tizimining qariyalar, nogironlar va yolg`iz fuqarolarga xizmat ko`rsatishda bevosita band bo`lgan xodimlari (3-ro`yxat, IX qism);

erkaklar – maxsus ish staji kamida 25 yil bo`lgan taqdirda;

ayollar – maxsus ish staji kamida 20 yil bo`lgan taqdirda.

Urush nogironlari va ularga tenglashtirilgan shaxslar ro`yxati O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-maydagi qarorining 2-ilovasida nazarda tutilgan. Bunda imtiyozli shartlarda pensiyaga chiqish huquqi ko`rsatib qo`yilgan sabablar bilan nogiron deb topilgan har uchala guruh (I, II, III guruh nogironligi) nogironlarida ham paydo bo`ladi.

12-moddaning «b» bandiga binoan imtiyozdan foydalanish huquqiga ro`yxatning I qismi, barcha 35 bo`limida nazarda tutib qo`yilgan kasb va vazifalarda belgilangan muddat davomida mehnat qilgan barcha fuqarolarda yuzaga keladi. Bunda ularning ushbu ishlarda qachon ishlaganligining, oldin yoki keyinligining ahamiyati yo`q.

Ushbu asosdagi imtiyozli shartlarda yoshga doir pensiyaga chiqish huquqini beradigan qishloq xo`jaligi ishlarining ro`yxati, boshqa qo`shimcha shartlar Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-maydagi qarorining 5-ilovasida nazarda tutilgan.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunda boshqa asoslarga ko`ra imtiyozli shartlarda yoshga doir pensiyaga chiqish huquqini beruvchi holatlar ham ko`zda tutib qo`yilgan.

Jumladan, mazkur qonunning 13-moddasiga muvofiq gipofizar mittilik kasaliga chalinganlar va gavda tuzilishida mutanosiblik buzilgan pakana (karlik) shaxslar: erkaklar kamida 20 yillik ish staji bilan 45 yoshdan, ayollar esa kamida 15 yillik ish staji bilan 40 yoshdan yoshga doir pensiyaga chiqishga haqli bo`ladilar. Fuqaroning gipofizar mitti yoki pakana ekanligi tibbiy mezonlarga ko`ra va tibbiy xulosalarga muvofiq ravishda belgilanadi.

1999-yilni Respublikamiz Prezidenti I.A. Karimov tashabbusiga ko`ra «Ayollar yili» deb e`lon qilinishi munosabati bilan O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1999-yil 14-aprelda «Xotin-qizlarga qo`shimcha imtiyozlar to`g`risida» qonun qabul qilindi¹. Ushbu qonunda nazarda tutilgan imtiyozlardan biri – mulkchilik shaklidan qat'i nazar, korxonalarda mehnat qilish, harbiy xizmat davri (mudofaa, ichki ishlar, milliy xavfsizlik xizmatlari va boshqalar), harbiylashtirilgan soqchilikdagi maxsus aloqa organlari va tog`-kon qutqaruv qismlaridagi xizmat; ijtimoiy sug`urta Pensiya jamg`armasiga tegishli badallar to`langani holdagi yakka tartibdagi (yuridik shaxs tashkil etmasdan) mehnat faoliyati tufayli kamida 20 yillik mehnat stajiga ega bo`lgan ayollar 54 yoshdan yoshga doir pensiyaga chiqishlari mumkinligi bo`ldi. Ushbu qonun qabul qilinishi munosabati bilan «Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonuni yangi, 12¹-modda bilan to`ldirildi.

Boshqacha asoslarga ko`ra 20 yillik ish stajiga ega bo`lgan ayollar (bolalarni parvarishlash, I guruh nogironi yoki 80 yoshdan oshgan qariyaga qarab turilgan vaqt, oliy yoki boshqa kunduzgi o`quv yurtlarida o`qish davri va boshqalar) bunday imtiyozdan foydalana olmaydilar. Masalan, fuqaro Bozorova jami 30 yillik ish staji bilan 54 yoshdan pensiya tayinlashlikni so`rab murojaat qildi. U 25 yil qishloq xo`jaligi mashinasozligi zavodida buxgalter bo`lib ishlagan va 5 yil uch yoshga yetmagan bolalari parvarishi bilan band bo`lgan. Bozorova 54 yoshdan yoshga doir pensiyaga chiqish huquqiga ega, chunki uning bevosita mehnat staji 20 yildan ko`p. Fuqaro Ismatova 54

¹ O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1999 йил, 5 сев, 112-модда.

yoshdan pensiya tayinlashni so`rab murojaat qildi. Uning umumiy ish staji 26 yil bo`lib, shundan 6 yili go`dak bolalarni parvarishlash davridan, 5 yili esa Oliy o`quv yurtida o`qish davridan iborat. Ya`ni Ismatovanning bevosita ishlagan davridagi mehnat staji 15 yilni tashkil qiladi. Uning bevosita mehnat staji 20 yildan kam bo`lganligi tufayli 54 yoshdan pensiyaga chiqish huquqidan foydalanishga haqli emas.

4-§. To`liqsiz mehnat staji bilan hamda muddatidan oldin yoshga doir pensiya tayinlash va ularning xususiyatlari

Fuqarolarga yoshga doir pensiyalar uchun belgilangan yoshga yetgan va talab etiladigan eng kam ish stajidan kam bo`lmagan mehnat stajiga ega bo`lganlarida to`liq miqdorda tayinlanadi.

Biroq pensiya yoshiga yetgan fuqaro belgilab qo`yilganidan (erkaklar – kamida 25 yil, ayollar – kamida 20 yil) kam mehnat stajiga ega bo`lgani taqdirda ham (masalan 5 yil yoki 10 yillik ish staji bilan) pensiya tayinlashlarini so`rab murojaat qilishga haqli bo`ladi. Bunday holda fuqaroga mavjud mehnat stajiga mutanosib ravishda va to`liq pensiyaning taqdim etilgan mavjud mehnat stajiga mos keluvchi hajmda to`liq bo`lmagan yoshga doir pensiya tayinlanishi mumkin. Bunday pensiyani hisoblab chiqarish qoidalari, pensiyaning eng kam miqdori va boshqa masalalar amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq tarzda hisoblanadi.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunning 14-moddasida aytilishicha:

Xodimlarning soni qisqartirilishi yoki korxonalar, muassalar va tashkilotlar tugatilishi munosabati bilan bo`shatilgan va ishsiz maqomiga ega bo`lgan shaxslar:

erkaklar – 58 yoshga to`lganda va ish staji kamida 25 yil bo`lgan taqdirda;

ayollar – 53 yoshga to`lganda va ish staji kamida 20 yil bo`lgan taqdirda pensiya olish huquqiga ega bo`ladilar.

Shuningdek, O`zbekiston Respublikasining 1998-yil 1-mayda qabul qilingan «Aholini ish bilan ta`minlash to`g`risida»gi qonunining 25-moddasi, o`n birinchi qismiga ko`ra: «Texnolo-

giyadagi, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishdagi o'zgarishlar, xodimlar soni (shtati) yoki ish xususiyatining o'zgarishiga olib kelgan ishlar hajmining qisqarganligi yoxud korxonaning tugatilganligi munosabati bilan ishdan ozod etilgan va ishsiz deb e'tirof etilgan, pensiya ta'minoti to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq pensiyaga chiqish uchun talab etiladigan umumiy mehnat stajiga ega bo'lgan shaxslarga muddatidan oldin (qonun hujjatlarida belgilangan umumiy asoslarga ko'ra pensiya tayinlash muddatidan ikki yil oldin) pensiyaga chiqish huquqi beriladi».

O'zbekiston Respublikasi Ijtimoiy ta'minot va mehnat vazirliklari tomonidan 1998-yil 30-noyabrda tasdiqlangan va 1999-yil 7-yanvar kuni O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatga olingan «Alohida asoslarga ko'ra mehnat shartnomasi bekor qilinganda ishdan bo'shatilgan xodimlarga muddatidan oldin pensiya tayinlash tartibi to'g'risidagi Yo'riqnomaga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 100-moddasi ikkinchi qismining 1-bandida ko'rsatilgan sabablarga ko'ra mehnat shartnomasi bekor qilinganda umumiy asoslarda belgilangan pensiya yoshi arafasida bo'lgan xodimlarga muddatidan oldin yoshga doir pensiya tayinlash va to'lash tartiblari belgilab qo'yilgan¹.

Ushbu yo'riqnomaga ko'ra:

Ishdan ozod etilgan shaxslar mehnat shartnomasi bekor qilingan kundan so'ng o'n kalendar kun ichida o'zlarining yashash joyidagi mehnat bo'limiga ish qidiruvchi shaxs sifatida murojaat qilsalar, mehnat bo'limi xodimlari bunday shaxslarga uch oy muddat ichida, agarda ular o'n kalendar kundan keyin murojaat qilsalar - o'n kun muddat ichida maqbul keladigan ishni topishda yordam berishlari kerak.

Agar ish qidiruvchi shaxsga mehnat bo'limi tomonidan belgilab qo'yilgan muddatlar ichida ikki marta maqbul keladigan ish taklif qilinmasa, bunday holda ular mehnat bo'limida ish qidiruvchi shaxs sifatida ro'yxatga olingan kundan boshlab ishsiz deb e'tirof etiladilar.

¹ O'zbekiston Respublikasi vazirliklari, davlat qumitalari va idoralarininng me'zuriy hujjatlari Axborotnomasi, 1999 yil, 1-sop.

Mehnat bo`limi ishsiz deb e'tirof etilgan va muddatidan oldin yoshga doir pensiyaga chiqish huquqiga ega bo`lgan fuqarolarga belgilangan shakldagi taqdimnomani tayyorlaydi va 5 kun ichida shaxs yashab turgan tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo`limiga topshiradi.

Muddatidan oldin pensiya tayinlangandan so`ng fuqarolar ishga kirib, so`ngra belgilangan umumiy pensiya yoshiga yetgunlariga qadar ishdan bo`shasalar, mehnat shartnomasining bekor qilinish sababiga bog`liq ravishda quyidagi tartib qo`llaniladi:

agar mehnat shartnomasi Mehnat kodeksi 100-moddasining ikkinchi qismi 1-bandida ko`rsatilgan sabablarga ko`ra bekor qilinsa – muddatidan oldin pensiya Yo`riqnomada belgilangan shartlar va tartib asosida qayta tayinlanadi;

agarda mehnat shartnomasi boshqa sabablarga ko`ra bekor qilinsa – muddatidan oldin pensiya qayta tayinlanmaydi va avval tayinlangan pensiya to`lovi ham tiklanmaydi.

Muddatidan oldin pensiya olayotgan fuqaro umumiy asoslarda pensiya olish yoshiga yetganda, pensiya to`lovi belgilangan tartibda Pensiya jamg`armasining o`z mablag`lari hisobiga amalga oshiriladi.

Muddatidan oldin tayinlangan pensiyalarni to`lash uchun sarflangan mablag`lar mehnat bo`limlarining mablag`lari hisobidan qoplanadi va uni Pensiya jamg`armasiga qoplab berilish tartiblari qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

VI bob. NOGIRONLIK PENSIYALARI

1-§. Nogironlik pensiyalari tushunchasi, turlari va pensiya ta'minotida tutgan o'rni

Mayib-majruh va ojizu notavon fuqarolariga mehr-muruvvat ko'rsatish, ularga g'amxo'rlik hamda homiylik qilish demokratik, huquqiy davlatning asosiy xususiyatlaridan sanaladi.

Sharq xalqlarida, jumladan, O'zbekistonda beva-bechoralarga yordam qo'lini cho'zish, ularga yordam ko'rsatish xalqning milliy xususiyatlaridan bo'lib, ming yillar davomida tarkib topgan va rivojlanib kelayotgan tarixiy an'analar jumlasiga kiradi.

Bugungi kunda O'zbekistonda aholining nochor, ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlami sifatida nogironlar davlatning alohida muhofazasiga olingan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 7-dekabrda «2000-2005-yillarda yolg'iz keksalarni, pensionerlar va nogironlarni ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar dasturi to'g'risida»gi qarori qabul qilinishi va shunga oid davlat dasturining tasdiqlanishi hamda ro'yobga chiqarilishi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 2001-yil 6-dekabrda «Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlashning 2002-2003-yillarga mo'ljallangan dasturi to'g'risida»gi qarorning qabul qilinishi va ana shu maqsadga qaratilgan dasturning ma'qullanishi qolaversa, ushbu dasturni ro'yobga chiqarilishini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 25-yanvarda «Aholini ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish to'g'risida»gi Farmoni, Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 25-yanvardagi «Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlashning 2002-2003-yillarga mo'ljallangan dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori va boshqa qonun hujjatlari qabul qilinishi davlatimiz tomonidan aholining zaif qatlamlarini, xususan, nogironlarni ijtimoiy himoya qilish

masalalariga qay darajada katta ahamiyat berayotganligini yaqqol ko`rsatadi.

Shuni aytish kifoyaki, davlat budjeti xarajatlarining 45-50 foizga yaqini aholini ijtimoiy himoyalash uchun ajratiladi. Qonun hujjatlarida aholining 14 toifasi uchun 136 turdagi nafaqalar va imtiyozlar berish nazarda tutilgan.

Fuqarolarni nogironlik pensiyasi bilan ta'minlashning huquqiy asosi bo`lib, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (39-moddasi), O`zbekiston Respublikasi «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to`g`risida»gi qonuni (III bob, 15-18-moddalari) «O`zbekiston Respublikasida nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to`g`risida»gi qonun va boshqa qonun hujjatlari sanaladi.

«Nogiron» shaxs atamasining rasmiy ta'rifi «O`zbekiston Respublikasida nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to`g`risida»gi qonunning 1-moddasida bayon etilgan. Unga ko`ra:

«Jismoniy yoki aqliy nuqsonlari borligi tufayli turmush faoliyati cheklanganligi munosabati bilan ijtimoiy yordam va himoyaga muhtoj bo`lgan shaxs nogiron hisoblanadi.

Shaxsning turmush faoliyati cheklanganligi uning o`z-o`ziga xizmat qilish, yurish, yo`lni topa bilish, muloqot qilish, o`z xatti-harakatlarini nazorat qilish, shuningdek, mehnat faoliyati bilan shug`ullanish qobiliyati yoki imkoniyatini to`la yoki qisman yo`qotganligida ifodalanadi».

Nogironlarga tegishli asoslar mavjud bo`lganida nogironlik pensiyalari, boshqa hollarda esa nogironlik nafaqalari tayinlanadi.

Nogironlik pensiyasi mehnatda mayib bo`lish yoki kasb kasalligiga chalinish tufayli nogiron bo`lgan shaxslarga ish staji davomiyligidan qat'i nazar, turmushda jarohatlanish yoki umumiy kasalliklardan nogiron bo`lib qolgan shaxslarga esa yoshga mutanosib keluvchi mehnat stajiga ega bo`lganlarida tayinlanadi. Belgilanganidan kam mehnat stajiga ega bo`lgan umumiy kasallik yoki turmushdagi jarohatlanish (maishiy jarohat) oqibatida nogiron bo`lib qolgan shaxslarga to`liq bo`lmagan miqdordagi nogironlik pensiyasi tayinlanadi.

Demak, nogironlik pensiyalari nogironlik sabablariga ko`ra ikki turga bo`linadi:

1) mehnatda mayiblangan yoki kasb kasalligiga duchor bo`lgan shaxslarga tayinlanadigan nogironlik pensiyalari;

2) umumiy kasallik va turmushdagi jarohatlanish oqibatidagi nogironlik pensiyalari.

Pensiya hajmiga ko`ra:

1) to`liq miqdordagi nogironlik pensiyalari;

2) ish staji to`liq bo`lmagan chog`da tayinlanadigan nogironlik pensiyalari.

Nogironlik sabablari tasnifiga muvofiq ham nogironlik pensiyalarini yana bir qator turlarga bo`lish hollari uchrab turadi (masalan, harbiy xizmatchilarning nogironlik pensiyalari, Chernobil atom elektr stansiyasi halokati oqibatlarini bartaraf etishda qatnashgan shaxslarga tayinlanadigan nogironlik pensiyalari va hokazolar).

Nogironlik yuz berganligi fakti va uning yuz berish sabablari hamda muddati qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlanadi.

Voyaga yetmagan bolalar, bolalikdan nogiron bo`lgan shaxslar va mehnat stajiga ega bo`lmagan shaxslarga belgilangan tartibda va miqdorda nogironlik nafaqalari tayinlanishi ko`zda tutilgan.

2-§. Nogironlikni belgilash tartibi.

Nogironlik guruhlari va sabablari

Nogironlik pensiyalari tayinlash paytida qonunchilik va ijtimoiy adolatni ta`minlash shartlaridan biri – o`z vaqtida, to`g`ri, xolisona yondashgan holda nogironlik yuz berganligi faktining belgilanishidir.

Nogironlik pensiyalari tayinlash uchun nogironlikni, uning sabablari, yuz bergan muddatini belgilash vakolati maxsus organ – tibbiy mehnat ekspertizasi komissiyasi (TMEK)ga berilgan.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007-yil 8-maydagi qarori bilan tasdiqlangan «O`zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi to`g`risida»gi nizomning 9.6-bandiga ko`ra tibbiy mehnat ekspertizasi

va nogironlarni sog`lomlashtirish ishlariga rahbarlik qilish ushbu vazirlik zimmasiga yuklatilgan.

Ana shu vazifalarni amalga oshirish maqsadida Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi huzurida quyidagilar tashkil etilgan:

1) nogironlarni ekspertizadan o`tkazish va sog`lomlashtirish masalalari bo`yicha respublika inspeksiyasi;

2) nogironlarni tibbiy-ijtimoiy va kasb bo`yicha sog`lomlashtirish Respublika Markazi;

3) tayanch-harakat qilish tizimi buzilgan nogironlarni sog`lomlashtirish Respublika Markazi;

4) urush va mehnat faxriylari uchun Respublika pansionati va sanatoriysi;

5) ijtimoiy ta`minot kasb-hunar kolleji.

Ushbu muassasalarning barchasi u yoki bu darajada nogironlik masalalari bilan shug`ullanadi.

Yuqorida qayd etilganidek, nogironlik yuz berganligi fakti, uning yuz bergan vaqti, sabablari hamda nogironlik guruhlarini belgilash Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining mustaqil tarkibiy bo`limi sanaluvchi tibbiy mehnat ekspertizasi komissiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Uning ushbu masaladagi vazifalari, vakolatlari, huquq va majburiyatlari O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 23-iyundagi qarori bilan tasdiqlangan «Tibbiy mehnat ekspert komissiyalari to`g`risida»gi nizomi bilan belgilab qo`yilgan.

Mazkur nizomning 2-bandiga ko`ra TMEK tizimi tarkibiga:

1) nogironlarni ekspertizadan o`tkazish va sog`lomlashtirish masalalari bo`yicha Respublika inspeksiyasi – Oliy bo`g`in;

2) Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar Markaziy tibbiy-mehnat ekspert komissiyalari – o`rta bo`g`in;

3) tuman, tumanlararo, shahar (umumiy ixtisos bo`yicha) va ixtisoslashtirilgan tibbiy-mehnat ekspertiza komissiyalari – boshlang`ich bo`g`in.

Bundan tashqari, O`zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi qoshidagi O`zbekiston ekspertiza va nogironlar mehnat qobiliyatini tiklash ilmiy-

tekshirish instituti -- maslahat beruvchi bo`g`in bo`lib, uning faoliyati, uning o`zi to`g`risidagi nizomga binoan tartibga solinadi.

Har bir tibbiy mehnat-ekspertiza komissiyasi tarkibi -- Markaziy (viloyat) TMEKlari 4 vrachdan (terapevt, xirurg, nevropatolog hamda mintaqaviy xususiyat e`tiboriga olingani holda boshqa tibbiyot mutaxassisi), tuman (shahar TMEKlari esa 3 vrachdan (terapevt, xirurg, nevropatolog) iborat bo`ladi.

Tibbiy-mehnat ekspert komissiyalarida fuqarolarni tibbiy tekshirishdan o`tkazish yashash joyidagi yoki biriktirilgan davolash-kasallikning oldini olish muassasasida, mazkur TMEKga biriktirilgan tegishli davolash muassasasining yo`llanmasiga binoan o`tkaziladi.

Tibbiy tekshirishdan o`tkazish sifati, bemorlarni TMEKga o`z vaqtida yuborilganligi va uning asoslanganligi uchun javobgarlik davolash-kasallikning oldini olish muassasasi rahbari zimmasiga yuklanadi.

TMEKlar tibbiy tekshirishga 16 va undan katta yoshdagi fuqarolarni ularda pasport yoki ularning shaxsini tasdiqlovchi boshqa hujjat, davolash muassasasining yo`llanmasi (88u-shakl), kasallik tarixidan ko`chirma, mehnat tusi va sharoitlari haqidagi ma`lumotnoma bo`lgan taqdirda qabul qiladi.

Mehnatga layoqatini qancha foiz yo`qotganlik darajasini aniqlash uchun komissiyaga birinchi marta yuborilgan shaxslar baxtsiz hodisa yoki mehnat vazifasini bajarish bilan bog`liq holda salomatlikka boshqa xilda putur yetishi to`g`risidagi dalolatnomani (N-I shakl) ham taqdim etadilar.

Ba`zi hollarda TMEKlar, ijtimoiy ta`minot organlarining maqsadi ko`rsatilgan holdagi yo`llanmasi bo`yicha, 16 yoshdan kichik shaxslarni tekshirishdan o`tkazishlari mumkin.

Mehnatga layoqatni yo`qotganlik darajasiga ko`ra nogironlik 3 guruhga bo`linadi.

Quyidagilar nogironlik sabablari hisoblanadi:

umumiy kasallanish;

mehnatda shikastlanish;

kasb kasalligi:

harbiy xizmat vazifalarini bajarish bilan bog`liq bo`lgan jarohatlanish, kontuziya, shikastlanish, kasallanish;

harbiy xizmatni o`tash davrida duchor bo`lingan kasallik;
harbiy xizmatni bajarish bilan bog`liq bo`lmagan baxtsiz
hodisa natijasida olingan mayiblik, shikastlanish, kontuziya;
fuqarolik burchini bajarish bilan bog`liq bo`lgan holda
olingan kontuziya, shikastlanish;

O`zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan nogironlikning
boshqa sabablari ham belgilanishi mumkin.

Tibbiy-mehnat ekspertizasi komissiyasi majlislari faqat to`liq
tarkibda o`tkaziladi. Komissiya xulosasi komissiya raisi
tomonidan shu zahoti tekshiriluvchi yoki uning qonuniy vakiliga
ma`lum qilinadi.

Agar tekshiriluvchiga nogironlik guruhi tayinlansa, bu haqda
kasallik varaqasiga yoziladi hamda tekshirilganda shu kuniyoq
rais tomonidan imzolangan va muhr bilan tasdiqlangan mehnat-
ga layoqatning yo`qotganlik darajasi to`g`risidagi ma`lumotno-
ma beriladi.

Hujjatlar TMEKga topshirilgan va ro`yxatdan o`tkazilgan
kun nogironlik belgilangan sana hisoblanadi.

Agar nogironlik mehnatda shikastlanganlik yoki kasb kasal-
ligi bilan bog`liq bo`lsa, tekshiriluvchiga mehnatga layoqatni
yo`qotganlik foizlari va qo`shimcha yordam turlari to`g`risida
tibbiy tekshirish dalolatnomasidan ko`chirma beriladi.

TMEKga yuborilgan bemorlarni davolashni davom ettirish
zarur bo`lganda komissiya kasallik varaqasi muddatini
uzaytirishni tavsiya qilish huquqiga egadir.

Komissiya xulosasi bemorni yuborgan sog`liqni saqlash
muassasasiga jo`natiladi.

Bemor komissiyaga yetarli asoslanmagan klinik diagnoz
bilan yuborilgan hollarda komissiya uni O`zMENIITiga yoki
boshqa davolash muassasalariga yuboradi. TMEK tomonidan
yuborilgan bemorlar davolash muassasalariga navbatdan
tashqari qabul qilinadilar.

Nogironlarni, shu jumladan kasb bo`yicha mehnatga
layoqatni yo`qotganlikning foizlar bo`yicha darajasini aniqlash
uchun qayta tibbiy tekshirish 6 oyda bir yoki yilda bir marta
o`tkaziladi.

Nogironlik navbatdagi qayta tibbiy tekshirish tayinlangan o'ying birinchi kunigacha belgilanadi. Qayta tibbiy tekshirishni belgilangan muddatlardan oldin o'tkazish salomatlik va mehnatga layoqat darajasi o'zgargan yoki TMEK qarorining asoslanmaganligi hollari aniqlangan taqdirda amalga oshiriladi. Muddatsiz nogiron deb hisoblangan shaxslar ham ko'rsatib o'tilgan muddatlarda qayta tibbiy tekshirishdan o'tkazilishi mumkin.

Erkaklarning 60, ayollarning 55 yoshga to'lganligi muddatsiz nogironlik guruhini belgilash uchun asos bo'lib hisoblanadi.

60 yoshdan katta erkak va 55 yoshdan katta ayol nogironlarni qayta tibbiy tekshirishdan o'tkazish faqat ularning arizasiga binoan yoki TMEK qarori qalbaki hujjatlar asosida chiqarilgan taqdirda amalga oshiriladi. Kasb bo'yicha mehnatga layoqatni yo'qotganlikning foizlar bo'yicha muddatsiz darajasi mehnatda jarohatlanish yoki salomatikka boshqacha turda putur yetishi oqibatida muddatsiz nogiron deb e'tirof etilgan shaxslarga, shuningdek, 60 yoshga to'lgan erkaklarga va 55 yoshga to'lgan ayollarga belgilanadi.

Tekshiriluvchi boshlang'ich (tuman, tumanlararo, shahar), ixtisoslashgan TMEK qaroridan norozi bo'lgan taqdirda, u bir oy mobaynida markaziy TMEKga murojaat qilishi mumkin. Boshlang'ich TMEK ariza tushgandan keyin 3 kun mobaynida tekshirish dalolatnomasini markaziy TMEKga beradi, markaziy TMEK shundan keyin 15 kun mobaynida arizachini qayta tibbiy tekshirishdan o'tkazadi va o'z xulosasini chiqaradi.

Fuqaro yuqori TMEK xulosasidan norozi bo'lgan taqdirda u mintaqaning bosh ekspertiga yoki Ijtimoiy ta'minot vazirligining TMEK bo'yicha inspeksiyasiga murojaat qilishga haqlidir.

Mazkur qarorga muvofiq nogironlik guruhini aniqlash umumiy sohadagi birlamchi (tuman, tumanlararo shahar) va mazkur hududdagi kasallik tarkibi va nogironlik darajasiga qarab tashkil qilinadigan ixtisoslashtirilgan tibbiy-mehnat ekspertiza komissiyalari tomonidan amalga oshiriladi. Tibbiy-mehnat ekspertiza komissiyalarining faoliyati kollegial asosida amalga oshiriladi, ularning xulosalari ijtimoiy ta'minot organlarining pensiya masalalarini hal qilishda shart hisoblanadi, shuningdek, nogiron-

larning mehnat sharoiti va xarakteri to'g'risidagi masalani hal qilishda korxonalar, muassasa va tashkilotlarning rahbarlari uchun ham shart sanaladi.

Nogiron birlamchi TMEKning xulosasidan norozi bo'lsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar yoki Toshkent shahar Markaziy TMEKga shikoyat qilishi mumkin. Bu Markaziy TMEKga nogironlarning shikoyat va arizalariga ko'ra ularni ko'rikdan o'tkazish, birlamchi TMEK xulosasiga o'zgartish kiritish yoki bu qarorlarni bekor qilish huquqi berilgan.

O'zbekiston Respublikasining «Nogironlarning ijtimoiy himoyalaniishi to'g'risida»gi 1991-yil 18-noyabrdagi qonuni 4-moddasiga muvofiq nogiron, TMEK qaroridan norozi bo'lganda sudga ham shikoyat qilish huquqiga ega.

3-§. Nogironlik pensiyasi tayinlash asoslari va shartlari

Nogironlik pensiyalariga chiqish huquqiga ikki xil sababga ko'ra nogiron bo'lib qolgan va belgilangan tartibda nogiron ekanligi tasdiqlangan fuqarolar ega bo'ladilar.

Bular: **birinchidan**, mehnatda mayiblanish yoki kasb kasalligiga chalinish, ushbu sabablarga tenglashtirilgan holdagi (urush nogironlari, harbiy xizmat burchini bajarish paytida yuz bergan va boshqa sabablarga ko'ra sodir bo'lgan nogironliklar bo'lsa;

ikkinchidan, turmushda olingan jarohatlar (maishiy sabablarga ko'ra mayiblanish) yoki umumiy kasalliklar (ish bilan bog'liq bo'lmagan) oqibatidagi nogironliklardan iboratdir.

Ishlab chiqarishdagi jarohatlanish yoki kasb kasalliklari tufayli nogironlik yuz berganida nogiron shaxsning mehnat staji va uning davomiyligidan qat'i nazar pensiya to'liq miqdorda tayinlanaveradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-maydagi qarorining 7-ilovasida nogironlik mehnatda mayiblanish oqibatida kelib chiqqan deb hisoblanadigan nogironlik sabablari ro'yxati ko'zda tutilgan.

Agar nogironlik keltirib chiqaruvchi holatlar sodir bo'lgan deb hisoblanadi:

a) mehnat vazifalarini bajarishda (shu jumladan, xizmat safari vaqtida), shuningdek, korxonada yoki tashkilot manfaatlarini yo`lida hatto maxsus topshiriqsiz biron ish bajarilganda;

b) korxonada, tashkilot hududida yoki boshqa ish joyida ish vaqti davomida (belgilangan tanaffus vaqti ham shunga kiradi), shuningdek, ish boshlanishi yoki tugashi oldidan ishlab chiqarish qurollarini, kiyim-bosh va boshqalarni tartibga keltirish uchun zarur bo`lgan vaqt davomida;

d) ish vaqti davomida (belgilangan tanaffuslar ham shunga kiradi) korxonada, tashkilot yoki boshqa ish joyi yaqinida, agar u yerlarda bo`lish ichki mehnat tartibi qoidalariga zid bo`lmasa;

e) ishga borayotganda yoki ishdan qaytayotganda;

f) vaxtali shaharcha hududida vaxta-ekspeditsiya usuli bilan va tabiiy ofat vaqtida smenali dam olishda bo`lgan xodim bilan yuz berganda;

g) davlat yoki jamoat vazifalarini bajarishda, shuningdek, O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq belgilangan tartibda ro`yxatga olingan jamoat tashkilotlarining topshiriqlarini (garchi bu topshiriqlar asosiy ish bilan bog`liq bo`lmasa ham) bajarishda;

h) inson hayotini saqlab qolish, O`zbekiston Respublikasi davlat va jamoat mulkini, fuqarolar mulkini, huquq-tartibotni qo`riqlash bo`yicha O`zbekiston Respublikasi fuqarosi burchini bajarish vaqtida;

i) ish kuni davomida ma`muriyatning (bo`lim, bo`linma, sex, uchastka rahbarlarining va shu kabilarning) xodimning vazifasiga kirmaydigan topshiriqlarini bajarish vaqtida;

j) donorlik vazifasini bajarish munosabati bilan.

Nogironlikning yuz berish sabablari ishlab chiqarishda yuz bergan voqea-hodisalar bilan qay darajada bog`liqligini aniqlash paytida yuqorida keltirilgan ro`yxatdan tashqari, Vazirliklar Mahkamasining 2005-yil 11-fevraldagi qarori bilan tasdiqlangan «Xodimlarga ularning mehnat vazifalarini bajarish bilan bog`liq holda jarohatlanishi, kasb kasalliklariga chalinishi yoki salomatligining boshqa xil shikastlanishi tufayli yetkazilgan zararni ish

beruvchi tomonidan to'lash qoidalari»¹ hamda O'zbekiston Respublikasi hukumati 1997-yil 6-iyundagi qarori bilan tasdiqlangan «Ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalarni va xodimlar salomatligining boshqa xil zararlanishini tekshirish va hisobga olish to'g'risida»gi nizom talablariga² amal qilinmog'i lozim bo'ladi.

Nogironlik kasb kasalligi oqibatida yuz bergan deb hisoblanishi uchun xodimga ishlab chiqarishning zararli ta'sir ko'rsatuvchi omillari (shovqin, radiatsiya, kimyoviy, fizik, biologik va boshqa ta'sirlar) oqibatida kasallik kelib chiqqan, vaqt o'tishi bilan kuchaygan bo'lishi lozim. Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-maydagi qarorining 6-ilovasida kasb kasalliklari ro'yxati keltirilgan bo'lib, unda 7 qismdan iborat bo'lgan 126 xil kasallik turlari sanab ko'rsatib qo'yilgan³.

Urush nogironlari va ularga tenglashtirilgan shaxslar ham pensiya ta'minoti sohasida urush nogironlari va ularga tenglashtirilgan shaxslar ham ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar yoki kasb kasalligi yuz berishi oqibatida nogiron bo'lgan shaxslar bilan teng huquqlarga egadirlar.

Urush nogironlari tushunchasi ta'rifi va urush nogironlariga tenglashtirilgan shaxslar doirasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-sentabrdagi qarori 2-ilovasida bayon etilgan⁴.

Vatan urushi va boshqa urushlarda harakatdagi armiya tarkibida harbiy xizmatni o'tagan, O'zbekiston Respublikasini himoya qilishda yaralangan, kontuziya bo'lib qolgan, mayiblanish yoki kasallanish natijasida nogiron bo'lib qolgan harbiy xizmatlar urush nogironlari hisoblanadilar.

Urush nogironi sanalmasalar-da, ammo nogiron bo'lib qolish holatlari va sabablariga ko'ra ularga tenglashtirilgan shaxslarning ro'yxati tarkibiga 9 ta sababga ko'ra nogiron bo'lib qolgan harbiylar va harbiy xizmatchi sanalmaydigan boshqa shaxslar kiritilgan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Konun hujjatlari tuzumi, 2005., 5-6-son, 35-modd.

² O'zbekiston Respublikasi Konun hujjatlari tuzumi, 1997 yil, 6-son, 21-modd.

³ O'zbekiston Respublikasining imtibozli pensiya ta'minoti bуйича normativ hujjatlari tuzumi. – T.: Mehnat, 1994 yil, 49-53-betlar.

⁴ O'zbekiston Respublikasining imtibozli pensiya ta'minoti bуйича normativ hujjatlari tuzumi. – T.: Mehnat, 1994 yil, 43-44-betlar.

Davlat va jamoat vazifalarini, mahalliy hokimiyat organlarining kasbiy yoki jamoat tashkilotlarining maxsus topshiriqlarini bajarishda bu topshiriqlar asosiy ish bilan bog'liq yoki bog'liq emasligidan qat'i nazar mehnatda mayiblanish hisoblanadi.

Sud jarayonida xalq maslahatchisi, ekspert yoki guvoh bo'lib ishtirok etish, kasaba uyushmasi konferensiyasida qatnashish, maxsus topshiriqlarni bajarish, aholi ro'yxatini o'tkazishga yordam berish va hokazolar davlat yoki jamoat topshiriqlarini bajarishga misol bo'ladi.

Respublika fuqarosi burchini bajarishda, inson hayotini saqlab qolishda, davlat va jamoat mulkini, fuqarolar mulkini asrashda, huquq-tartibotni himoya qilishda sodir bo'lgan nogironlik mehnatda mayiblanish hisoblanadi.

Respublika fuqarosi burchini bajarishda, inson hayotini saqlab qolishda, tabiiy ofatlar oqibatlarini tugatishda, mulkni qo'riqlashda, qonunbuzarlarni ushlashga yordam ko'rsatishda qatnashishi tushuniladi.

Xodimning donorlik vazifasini bajarishi natijasida yuzaga kelgan nogironligi mehnatda mayiblanishdan boshlangan hisoblanadi.

Safarda baxtsiz hodisa natijasida yuzaga kelgan nogironlik, agar baxtsiz hodisa mehnat vazifasini bajarish davrida yoki safarga jo'natilgan yerga borayotgan vaqtda yoki qaytib kelayotganda, shuningdek, safar vaqtida xizmat qatnovlarida yuz bergan bo'lsa, mehnatda mayiblanish hisoblanadi¹.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 16-moddasiga ko'ra:

«Sog'lig'i yoki mehnat qobiliyatini yo'qotganlik darajasiga qarab, nogironlikning uch guruhi aniqlanadi.

Nogironlik sabablari va guruhlari, shuningdek, nogironlik boshlangan vaqt va nogironlikning qancha muddatga belgilanishi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlaydigan Nizom asosida ishlovchi tibbiy-mehnat ekspert komissiyalari (TMEK) tomonidan aniqlanadi».

¹ «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga sharhlar». T., 1996 йил, 90-бет.

Tibbiy mehnat ekspert komissiyalari nogironlik guruhini belgilash paytida obyektiv mezonlarga asoslanadi va I guruh nogironi deb topish uchun tana funksiyasi jiddiy buzilgan va bemor o'ziga o'zi xizmat qila olmasligi, boshqa shaxslarning doimiy parvarishi va ko'magiga muhtoj bo'lishi lozim bo'ladi.

Shaxs II guruh nogironi deb e'tirof etilish uchun kishi organizmi, uning a'zolari funksiyasi birmuncha buzilgan bo'lishi, mehnat qilish qobiliyati barqaror tarzda doimiyga yoki uzoq muddatga yo'qolgan, jiddiy ravishda pasaygan bo'lishi lozim. II guruh nogironi deb topilgan shaxslar maxsus yaratilgan mehnat sharoitida mehnat qilishlari mumkin bo'ladi.

III guruh nogironligi uzluksiz kasallik yoki inson tanasi a'zolaridagi tug'ma yoxud orttirilgan nuqson tufayli belgilanadi. III guruh nogironlari mehnat qobiliyati birmuncha pasaygan bo'lsa-da, saqlanib qoladi va shu sababli ushbu nogironlik «yarim nogironlik» deb ham yuritiladi.

Turmushdagi jarohatlanish (maishiy mayiblanish) yoki umumiy kasallik tufayli nogironlik yuz berganida nogironlik pensiyasi muayyan shartlar mavjud bo'lgani holda tayinlanishi mumkin.

Bunday shartlardan eng birinchisi – nogiron shaxs yoshiga mutanosib ravishdagi mehnat stajiga ega bo'lishi lozimligidir.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 17-moddasiga muvofiq:

Yoshi	Ish staji (yil hisobida)
23 yoshga qadar	2
23 yoshdan 26 yoshga qadar	3
26 yoshdan 31 yoshga qadar	5
31 yoshdan 36 yoshga qadar	7
36 yoshdan 41 yoshga qadar	9
41 yoshdan 46 yoshgacha	11
46 yoshdan 51 yoshgacha	14
51 yoshdan 56 yoshgacha	17
56 yosh va undan oshganda	20

Mehnatda mayiblanganda yoki kasb kasalligiga uchraganda beriladigan nogironlik pensiyalari ish stajidan qat'i nazar tayinlanadi.

Umumiy kasallik tufayli beriladigan nogironlik pensiyalari nogironlik boshlangan paytga qadar quyidagicha ish stajiga ega bo'lgan taqdirda tayinlanadi:

20 yoshga to'lgunga qadar umumiy kasallik tufayli ish davrida yoki ishlash to'xtatilgandan keyin nogiron bo'lib qolgan shaxslarga pensiyalar ish stajidan qat'i nazar tayinlanadi.

Mehnatda mayiblanganda yoki kasb kasalligiga uchraganda beriladigan nogironlik pensiyasidan umumiy kasallik tufayli beriladigan nogironlik pensiyasiga o'tkazilganda zarur staj nogironlik dastlab belgilangan vaqtdagi yoshga qarab aniqlanadi.

20 yoshga kirguniga qadar nogiron bo'lib qolgan fuqarolarga umumiy kasallik tufayli nogiron bo'lib qolganlarida nogironlik pensiyasi tayinlanishi paytida mehnat staji talab etilmaydi. Biroq bu shaxslar ishga kirganlaridan keyin yoki muayyan muddat ishlab yoki ishdan bo'shagach, nogiron bo'lib qolgan bo'lsalargina nogironlik pensiyasi tayin etilishi mumkin.

Umumiy kasallik (maishiy jarohatlanish) tufayli nogiron bo'lib qolgan va yoshiga mos ravishda talab qilinadigan ish stajiga to'liq ega bo'lmagan fuqarolarga (masalan, 25 yoshda nogiron bo'lib qolgan shaxs 3 yillik mehnat staji o'nmiga bor-yo'g'i 1 yillik stajga ega bo'lsa) nogironlik pensiyasi ularning mavjud mehnat stajiga mutanosib ravishda tayinlanadi.

Bunda nogironlik pensiyasi faqat I va II guruh nogironi deb topilgan shaxslargagina tayinlanadi va III guruh nogironlariga to'liqsiz mehnat staji bilan pensiya tayinlash nazarda tutilgan emas.

Ish staji to'liq bo'lmaganda nogironlik pensiyasi tayinlanishi chog'ida har qanday mehnat staji ham (bolalarni parvarishlash davri, o'qish davri va hokazo) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hisobga olinaveradi.

VII bob. BOQUVCHISINI YO`QOTGANLIK PENSIYALARI

1-§. Boquvchisini yo`qotganlik pensiyalari tushunchasi va tayinlanishning umumiy asoslari

O`zbekistonda turli sabablar bilan ota-onasi parvarishidan mahrum bo`lib qolgan yetim bolalar, moddiy madadsiz boshqa toifadagi fuqarolarga davlat g`amxo`rligi ko`rsatilishi, ular moddiy ta`minotiga ko`maklashish – davlat ijtimoiy siyosatining muhim jihatlaridan bo`lib, bozor munosabatlari qaror topishi sharofatida aholini kuchli ijtimoiy himoyalash tamoyiliga mos keladi.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunning, 19-moddasida aytilishicha, vafot etgan boquvchining qaramog`ida bo`lib kelgan mehnatga qobiliyatsiz oila a`zolariga boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi tayinlanishi mumkin.

Ammo marhum boquvchining farzandlariga hamda yoshidan va mehnat qobiliyatidan qat'i nazar, ota va onadan biri yoki er (xotin) yoxud buva, buvi, aka-uka yoki opa-singil, agar u vafot etgan boquvchining bolalari, ukalari, singillari yoki nabiralari ular uch yoshga yetgunlariga qadar boqish (parvarishlash) bilan mashg`ul bo`lsa va ishlamasalar, marhum bilan birga yashagan-yashamaganliklaridan qat'i nazar, boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi tayinlanaverishi nazarda tutilgan.

Boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi fuqarolarni ijtimoiy ta`minlash, pensiya ta`minotini amalga oshirish shakllaridan biri bo`lib, unga ko`ra moddiy ta`minot berib kelgan, turmush kechirishning asosiy manbai bo`lib kelgan shaxsni vafot etishi munosabati bilan uning qaramog`ida bo`lib kelgan shaxslarga qonun hujjatlarida belgilab qo`yilgan tartibda, shartlarda va miqdorlarda ular voyaga yetgunlariga qadar, mehnat qilish qobiliyatlari qayta tiklangunicha yoki bo`lmasa tegishli hollarda butun umrga davlat ijtimoiy ta`minot mablag`lari hisobidan tayin etiladigan, qaytarib olinmaydigan, haq olinmaydigan, muntazam ravishda to`lab boriladigan pul to`lovlaridan iborat.

1) ishlab chiqarishda yuz bergan baxtsiz hodisalar, ishda olingan jarohatlar yoki kasb kasalligiga chalinish oqibatida vafot etgan shaxslarning qaramog`idagilarga tayinlanadigan boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi;

2) ishlab chiqarishdagi sabablarga ko`ra vafot etgan shaxslarga tenglashtirilgan holatlarda. Urush harakatlari, harbiy burchni bajarish, fuqarolik burchini bajarish paytlarida va hokazo halok bo`ganlarning oila a`zolariga tayinlanadigan boquvchisini yo`qotganlik pensiyalari;

3) umumiy kasallikdan (turmushdagi jarohatlarning oqibatida) vafot etgan shaxslarning oila a`zolariga tayinlanadigan boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi kabilar o`zaro farqlanadi.

4) yuqorida ko`rsatib o`tilgan dastlabki ikki holat tufayli vafot etgan marhumlarning qaramog`ida bo`lib kelgan mehnatga yaroqsiz oila a`zolariga marhum mehnat staji miqdoridan qat`i nazar pensiya tayinlanaveriladi.

Uchinchi sababga ko`ra, ya`ni umumiy kasallik (turmushdagi jarohatlanish) tufayli vafot etgan marhumlarning oila a`zolariga esa marhum boquvchi shaxs vafot etgan paytdagi yoshiga mos keluvchi muayyan hajmdagi mehnat stajiga ega bo`lgan bo`lsa to`liq miqdorda, belgilanganidan kam ish stajiga ega bo`lsa – to`liq bo`lmagan miqdorda boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi tayinlanadi. Masalan, «Sharq» mebel korxonasi muhandisi Idrisov umumiy kasallik tufayli 35 yoshida vafot etdi. Uning mavjud mehnat staji 10 yilni tashkil etdi. «Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunning 17-moddasida 30 yoshgacha bo`lgan shaxslardan 7 yillik mehnat staji talab qilinishi belgilangan. Demak, marhum Idrisovning oila a`zolariga to`liq miqdordagi boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi tayinlanishi mumkin.

Boshqa bir misol, agrar kasb-hunar kollejining buxgalteri Muhammadjonov 54 yoshida uyida ta`mirlash ishlarini bajarish paytida yuz bergan baxtsiz hodisa (tomning o`pirilib tushishi) tufayli vafot etdi. Muhammadjonovning mehnat staji 10 yildan iboratligi ma`lum bo`ldi. Ya`ni Muhammadjonov talab qilinadigan 17 yillik mehnat stajiga ega emas. Demak, uning qaramog`idagi

mehnatga yaroqsiz oila a'zolariga to'liqsiz pensiya tayinlanishi lozim.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 21-moddasiga muvofiq:

Mehnatda mayiblanganlik yoki kasb kasalligiga chalinganlik oqibatida vafot etgan boquvchining oilasiga, shuningdek, marhum pensionerning oilasiga pensiya boquvchining ish stajidan qat'i nazar tayinlanadi.

Basharti boquvchi vafot etgan kunga qadar unga nogironlik pensiyasi tayinlanishi uchun zarur ish stajiga ega bo'lgan (17-modda) bo'lsa, umumiy kasallik yoki ish bilan bog'liq bo'lmagan mayiblanish oqibatida vafot etgan boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi tayinlanadi.

Boshqa mamlakatlardan ko'chib kelgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining oilalariga, basharti boquvchi O'zbekiston Respublikasida ishlamagan bo'lsa, pensiyalar quyidagi hollarda, ya'ni:

a) boshqa mamlakatlarda boquvchisini yo'qotganlik pensiyasini olgan oilalarga – boquvchisining ish stajidan qat'i nazar;

b) pensiya olmagan oilalarga – basharti, boquvchi ishlash to'xtatilgan kunga qadar tegishli stajga ega bo'lgan (17-modda) bo'lsa, mehnatda mayiblanganlik yoki kasb kasalligiga chalinganlik oqibatida vafot etgan taqdirda esa boquvchining ish stajidan qat'i nazar tayinlanadi.

Ushbu qonunning 22-moddasiga ko'ra esa:

Umumiy kasallik oqibatida vafot etgan hamda nogironlik pensiyasini to'liq tayinlash uchun yetarlicha ish stajiga ega bo'lmagan (17-modda) boquvchisini yo'qotgan oila a'zolariga pensiya boquvchining bor stajiga mutanosib ravishdagi miqdorda (29-modda) tayinlanadi.

Er (xotin) vafot etganligi sababli uning xotini (eri)ga tayinlangan boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi pensiya oluvchi xotin (er) turmush qurgani (yangi nikohga kirgani) taqdirda ham saqlanib qolishi ko'zda tutilgan.

2-§. Boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi olishga haqli bo`lgan shaxslar

Boquvchisini yo`qotganlik pensiyalarini tayinlashda ushbu pensiya turini olishga haqli bo`lgan shaxslar doirasining to`g`ri belgilanishi muhim ahamiyatga ega, chunki uning noto`g`ri belgilanishi fuqarolarning asossiz ravishda pensiya olishlariga yoki bo`lmasa pensiya olishga haqli bo`lgan shaxslarning konstitutsiyaviy huquqlarining g`ayriqonuniy tarzda cheklab qo`yilishiga sabab bo`lishi mumkin.

Boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi olish huquqiga ega bo`lgan shaxslar doirasiga kirish uchun quyidagi talablar qo`yiladi:

a) mehnatga yaroqsizlik yoki mehnatga yaroqli bo`lsa-da, ishlamaydigan marhumning 3 yoshga yetmagan farzandlari parvarishi bilan band bo`lishlik;

b) marhum boquvchi bilan qarindoshlik aloqasida bo`lishlik;

d) marhum boquvchi qaramog`ida bo`lganlik;

e) marhum boquvchi bilan bir oila a`zosi bo`lib yashaganlik.

Mehnatga qobiliyatsiz oila a`zolari tushunchasi va mehnatga qobiliyatsiz oila a`zolari tarkibiga kiruvchi shaxslar "Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida"gi qonunning 3-qismida belgilangan bo`lib, ularning jumlasiga quyidagilar kiradi:

a) bolalar, aka-ukalar, opa-singillar va nabiralar 16 yoshga to`lmagan bo`lsa yoki 16 yoshdan katta bo`lsa ham 16 yoshga to`lmasdan nogiron bo`lib qolgan bo`lsalar. Bunda aka-ukalar, opa-singillar va nabiralarning mehnatga qobiliyatli ota-onasi bo`lmasa;

b) ota, ona, o`gay ota, o`gay ona, xotin, er; basharti, ular 7-moddada nazarda tutilgan pensiya yoshiga to`lgan yoki nogiron bo`lsalar;

d) yoshidan va mehnat qobiliyatidan qat`i nazar, ota va onadan biri yoki er (xotin) yoxud buva, buvi, aka-uka yoki opa-singil, agar u vafot etgan boquvchining bolalari, aka-ukalari, opa-singillari, yoki nabiralarni, ishlovchilarga bolaga qarash uchun ish haqi saqlanmagan ta`tilda bo`lish huquqini beradigan

yoshga to'lgunga qadar boqish bilan mashg'ul bo'lsa va ishlamasa;

e) buva va buvi – agar qonunga muvofiq ularni boqishi shart bo'lgan kishilar bo'lmasa.

O'quvchilar 18 yoshga to'lgunga qadar boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi olish huquqiga egadirlar.

Boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi olish huquqiga ega bo'lgan voyaga yetmagan farzandlar, ular farzandlikka olinganlarida ham bu huquqni saqlab qoladilar.

O'gay o'g'il yoki o'gay qiz, agar ular ota-onalaridan aliment olmagan bo'lsalar, haqiqiy farzandlar singari pensiya olish huquqiga egadirlar.

O'gay ota va o'gay ona, agar vafot etgan o'gay o'g'ilni (qizni) 18 yoshga to'lgunga qadar kamida 5 yil tarbiyalagan yoki boqqan bo'lsalar, haqiqiy ota va ona singari pensiya olish huquqiga ega bo'ladilar.

Boquvchisini yo'qotganlik pensiyasini olish huquqi vafot etgan shaxslar bilan bir qatorda belgilangan tartibda bedarak ketgan yoki o'lgan deb e'lon qilingan shaxslarning¹ oila a'zolarida ham paydo bo'ladi.

Marhum boquvchi bilan qarindoshlik aloqalari O'zbekiston Respublikasi «Oila kodeksi» qoidalari bilan belgilanadi².

Jumladan, ushbu kodeksning 57-moddasiga muvofiq:

Bir umumiy uchinchi shaxsdan (ajdoddan) kelib chiqqan shaxslar qarindoshlar hisoblanadi. Ikki shaxs o'rtasidagi to'g'ri shajara bo'yicha qarindoshlikning yaqinligi qarindoshlik darajasi, ya'ni tug'ilish soni bilan belgilanadi.

Bolalar ota-onasiga nisbatan to'g'ri shajaradagi birinchi, nevara bobosiga, buvisiga nisbatan ikkinchi, evara katta bobosiga, katta buvisiga nisbatan uchinchi darajadagi qarindosh hisoblanadi va hokazo.

Aka-uka, opa-singil, ularning bolalari, ota-onaning aka-ukasi va opa-singili hamda ularning bolalari, bobo va buvilarning aka-uka hamda opa-singillari va ularning bolalari va shunga

¹ Uzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 33, 34, 36-moddalari; Fuqarolik prosesual kodeksining 286-290-moddalari.

² Uzbekiston Respublikasining Oila kodeksiga sharhlar. –T.: Adolat, 2000 йил.

o`xshashlar yon shajara bo`yicha qarindoshlar hisoblanadi va hokazo.

To`g`ri shajara bo`yicha qarindoshlar yon shajara bo`yicha qarindoshlarga nisbatan yaqinroqdir.

Ikki shaxs o`rtasida qarindoshlikning uzoq-yaqinligini aniqlashda, darajalarning soni yoki shu shaxslardan birining o`zini hisobga qo`shmay turib, undan kelib chiqqan avlodlar soni hisobga olinadi.

Hisob ajdodlar tomon to`g`ri shajara bo`yicha ular uchun umumiy bo`lgan shaxsga (ajdodga) qarab va undan esa avlodlar tomon ulardan boshqasiga qarab olib boriladi.

Tug`ishgan aka-uka va opa-singil qarindoshlikning ikkinchi darajasida, tog`a va amaki, amma va xola o`z jiyanlari bilan qarindoshlikning uchinchi, tog`avachcha, amakivachcha, amma-vachcha va xolavachchalar esa to`rtinchi darajasida turadilar.

«Oila kodeksining» 58-moddasiga ko`ra esa:

Aka-uka va opa-singillar yot aralashmagan va yot aralashgan qarindosh bo`lishi mumkin. Aka-uka va opa-singillar bir otanadan kelib chiqqan bo`lsa, yot aralashmagan, ota bir ona boshqa yoki aksincha, ona bir ota boshqa bo`lsa, yot aralashgan qarindosh hisoblanadi. Yot aralashmagan qarindoshlikda aka-uka va opa-singillar tug`ishgan, yot aralashgan qarindoshlikda esa, aka-uka va opa-singillar o`gay hisoblanadi. Er-xotinning ilgari nikohlaridan bo`lgan bolalari o`zaro qarindosh hisoblanmaydi.

Er (xotin) va uning yaqin qarindoshlari bilan xotin (er) qarindoshlarining bir-biriga nisbatan munosabatlari (qayin-bo`yinchilik va quda-andachilik) o`zaro huquq va majburiyatlarni keltirib chiqarmaydi.

Bolaning nasl-nasabini belgilash asoslari «Oila kodeksi»ning 60-moddasida belgilab qo`yilgan va bolaning shu onadan tug`ilganligi (onalik) fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organi tomonidan tibbiy muassasaning hujjatlariga ko`ra, bola tibbiy muassasada tug`ilmagan hollarda esa boshqa dalillarga asosan belgilanadi.

Ayolning nikoh tuzilgandan keyin yoki erining o`limi, nikohdan ajratilganligi yoxud nikoh haqiqiy emas deb

topilganligi tufayli, nikoh tugaganidan so`ng uch yuz kun ichida tug`ilgan bolasi nikohda tug`ilgan bola hisoblanadi.

Agar nikoh tugaganidan keyin uch yuz kun ichida bola tug`ilsa va bu davrda ayol yangi nikohga kirgan bo`lsa, bola yangi nikohda tug`ilgan hisoblanadi. Bunday hollarda sobiq er yoki uning ota-onasi bolaning nasl-nasabi xususida imzolashish huquqiga ega ekanliklari belgilangan.

Ota-ona rasmiy qayd etilmagan nikoh munosabatlarida (fuqarolik nikohida) bo`lganlari holda tug`ilgan farzandlarning nasl-nasabi (onasi ham, otasi ham, er-xotinning ixtiyoriy tarzda birgalikda bergan arizasiga ko`ra, bunday ariza mavjud bo`lmagan va otalikni ixtiyoriy tan olishdan bo`yin tovlanayotgan hollarda otalik belgilangan tartibda sud yo`li bilan aniqlanishi mumkin¹.

Marhum boquvchi fuqaroning qaramog`ida bo`lganlik tushunchasi ta`rifi «Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunning 20-moddasida bayon etilgan.

Ushbu moddada ko`rsatilishicha, qonunda nazarda tutib qo`yilgan oila a`zolari yuqoridagi qonunning 19-moddasi) agar ular marhumning to`liq boquvida bo`lgan yoki undan yordam olib turgan bo`lsalar, bu yordam ular uchun doimiy va asosiy kun kechirish mablag`ining manbai hisoblangan bo`lsa, marhumning qaramog`ida turgan deb hisoblanadilar.

Marhumning biron turdagi pensiya olayotgan oila a`zolari, agar marhumning yordami ular uchun doimiy va asosiy kun kechirish mablag`ining manbai hisoblangan bo`lsa, boquvchisini yo`qotganlik pensiyasiga o`tish huquqiga egadirlar.

Boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi tayinlanishini so`rab murojaat qilayotgan va hech qanday daromadga ega bo`lmagan oila a`zolarini (yosh bolalar, pensiya olmaydigan nogironlar va boshqalar) marhum boquvchi shaxs qaramog`ida bo`lib kelganligi faktini aniqlash hollari qiyinchilik tug`dirmaydi va osonlikcha hal etilishi mumkin.

¹ Ўзбекистон Республикаси «Оила кодекси»нинг 61-62-моддалари; Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 2001 йил 1 майдаги «Оталикни белгилash ҳақидаги ишларни кўришда судлар томонидан қонуналарнинг татбиқ этилиши тўғрисида»ги қарори. «Қонун номге бялав», 2001 йил, 3-4 сон, 31-бет.

Biroq marhum boquvchi hayotlik paytida bir oila bo`lib yashagan, umumiy daromadga ega bo`lgan bo`lsa-da, ammo mustaqil ish haqi (pensiya, nafaqa) yoki boshqa daromadga ega bo`lgan shaxslarning marhum qaramog`ida bo`lib kelganligini aniqlash muayyan murakkabliklar tug`diradi.

Bunda marhumning ish haqi, stipendiya yoki pensiya oluvchi oila a`zolari uning qaramog`ida turgan-turmaganligi masalasini hal qilishda ko`rsatiladigan moddiy yordam doimiy xarakterga va boshqa daromatlarga qaraganda qanday hajmda ekanligini aniqlash lozim bo`ladi.

Oila a`zosining ish haqi, stipendiya yoki pensiya olishi uni oilaning qaramog`ida deb tan olishga monelik qilmasligi kerak, buning uchun sanab o`tilgan oila a`zolarining daromadi emas vafot etgan shaxsning yordami yashash uchun asosiy va doimiy mablag` manbai bo`lishi kerak.

Bolalar ota-onalarining ish haqlari miqdori qancha bo`lishidan qat`i nazar har ikkalasining qaramog`ida deb hisoblanadilar. Uy xo`jaliklari bilan shug`ullanuvchi ishlamaydigan onalarning bolalari uning qaramog`ida deb tan olinadi. Ota o`lgandan keyin tug`ilgan yoki tug`ish paytida onasi o`lgan bola qaramoqda deb hisoblanadi.

Marhum boquvchining qaramog`ida bo`lganlik masalasida nizo kelib chiqqani taqdirda, ushbu masala qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sud yo`li bilan ko`rib, hal etiladi¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 31-боби; 283-модданинг 2-банди; Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1991 йил 20 декабрдаги (1997 йил 2 май ва 1998 йил 11 сентябрдаги қўшимча ва ўзгартiriшлари билан) «Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги қарори.

VIII bob. PENSIYALARNI TAYINLASH VA TO`LASH

1-§. Pensiyalarni tayinlashning umumiy tartibi va asosiy qoidalari

Pensiyalarni tayinlash pensiya tayinlash vakolatiga ega bo`lgan organlar tomonidan qonun hujjatlarida belgilab qo`yilgan tartib va muddatlarda amalga oshiriladi.

Pensiya tayinlash huquqiga hozirgi paytda quyidagi organlar haqlidirlar:

1) tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo`limlari;

2) Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar, Chegara qo`shinlari davlat qo`mitasi, Favqulodda vaziyatlar vazirliklari, Milliy xavfsizlik xizmati davlat qo`mitasi, pensiya tayinlash hamda to`lash organlari.

Barcha fuqarolarga, shu jumladan, muddatli harbiy xizmatdagi harbiy xizmatchilarga pensiyalar tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo`limlari tomonidan tayinlanadi.

Ofitserlar tarkibidan bo`lgan shaxslar, praporshiklar, michmanlar va boshqa muddatidan tashqari xizmatni o`tayotgan harbiy xizmatchilar, ichki ishlar, Milliy xavfsizlik xizmati, favqulodda vaziyatlar vazirligi, Chegara qo`shinlari davlat qo`mitasining boshliqlar hamda oddiy askarlar tarkibidan bo`lgan harbiy xizmatchilariga mudofaa vazirligi yoki boshqa vazirlik, idoraning pensiya bo`limlari tomonidan belgilangan tartibda tayinlanadi.

Fuqarolarga pensiya tayinlash tartibi O`zbekiston Respublikasi «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to`g`risida»gi qonunining 43-moddasida belgilab qo`yilgandir. Unga ko`ra:

Xodimlarga va ularning oila a`zolariga (boquvchisini yo`qotgan taqdirda) pensiya tayinlash to`g`risidagi ariza oxirgi ish joyidagi korxonaga, muassasa, tashkilot ma'muriyati orqali beriladi.

Jamoa xo`jaliklari va boshqa kooperativlarning a`zolari va ularning oilalariga pensiya tayinlash to`g`risidagi ariza jamoa xo`jaligi (kooperativ) boshqaruvi orqali beriladi.

Ma'muriyat (boshqaruv) ariza tushgan kundan e'tiboran 10 kunlik muddat ichida staj va ish haqi to'g'risidagi zarur hujjatlarni rasmiylashtiradi hamda ularni berilgan ariza va o'z taqdimnomasi bilan birga arizachi istiqomat qiladigan tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo'limiga yuboradi. Basharti pensiya tayinlashni so'rab murojaat etgan xodimga pensiya tayinlashga tavsiya etish rad qilinsa, unga rad etish sabablari ko'rsatilgan holda yozma xabar qilinadi.

Pensiya tayinlashni so'rab murojaat etgan shaxs ma'muriyatning (boshqaruvning) pensiya tayinlashga tavsiya etishni rad etgan qaroriga rozi bo'lmagan hollarda, u pensiya tayinlanishini so'rab bevosita tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo'limiga ariza berishi mumkin.

Dehqon (fermer) xo'jaliklari a'zolariga, yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslarga, boshqa fuqarolarga va ularning oila a'zolariga pensiya tayinlash to'g'risidagi arizalar bevosita arizachilarning istiqomat joyidagi tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo'limiga beriladi.

Ijtimoiy ta'minot bo'limlari pensiyalar tayinlash masalalari yuzasidan tushuntirish va ma'lumotlar berishlari, shuningdek, arizachiga zarur hujjatlarni olishida ko'maklashishlari shart.

Ijtimoiy ta'minot bo'limlari korxonalar, tashkilotlar va ayrim shaxslardan tegishli hujjatlarni talab qilish, zarur hollarda esa ularning berilishi asosligini tekshirish huquqiga egadirlar.

Korxonalar va tashkilotlar pensiya uchun (pensiya qayta hisoblanishi uchun) hujjatlarni o'z vaqtida taqdim etmaslik yoki ishonchsiz ma'lumotlari bo'lgan hujjatlarni taqdim etish oqibatida pensionerga yetkazilgan zarar uchun uning oldida qonun hujjatlarida belgilanganidek javobgar bo'ladilar.

Korxonalar yoki pensioner tomonidan ma'lumotlari ishonchsiz hujjatlar taqdim etilishi oqibatida davlatga zarar yetkazilgan taqdirda, yetkazilgan zarar budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga to'lanadi. Bunda korxonalar tomonidan yetkazilgan zarar ijtimoiy ta'minot bo'limidan tegishli xabarnoma olingan kundan boshlab bir oy ichida pensioner tomonidan yetkazilgan zarar esa belgilangan tartibda pensiyadan chegirib qolish orqali qoplanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-maydagi qarori bilan «Pensiya tayinlash uchun zarur bo'lgan hujjatlarni taqdim etish va rasmiylashtirish tartibi to'g'risida nizom tasdiqlangan bo'lib¹, unga ko'ra pensiya tayinlash haqidagi arizaga qo'shib taqdim etiladigan hujjatlar ro'yxati, hujjatlarni ko'rib chiqish, tayyorlash muddatlari va tartiblari belgilab qo'yilgan.

Mazkur nizomda har xil pensiya uchun talab etiladigan hujjatlar nazarda tutilgan.

Jumladan, nizomning 5-bandiga binoan yoshga doir pensiya tayinlash to'g'risidagi arizaga:

a) mehnat stajini (umumiy va maxsus) tasdiqlaydigan hujjatlar;

b) ish haqi to'g'risidagi ma'lumotnoma.

Bundan tashqari, zarur hollarda quyidagilar taqdim etiladi:

d) bola tug'ilganligi va u sakkiz yoshgacha tarbiya qilinganligi haqidagi hujjat;

e) arizachining farzandi bolalikdan nogiron yoki nogiron bola ekanligini tasdiqlovchi hujjatlar;

f) arizachi urush ishtirokchisi ekanligini tasdiqlovchi hujjatlar;

g) davolash muassasasining arizachi gipofizlar mittilik kasaliga chalingan (liliput)ligi va gavda tuzilishida mutanosiblik buzilgan pakana ekanligi to'g'risidagi hujjat.

Urush nogironlariga «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi qonuni 12-moddasining «a» bandiga muvofiq, pensiya tayinlanganda va ularning pensiyalariga qonunning 28-moddasi «a», «b», «v» bandlariga muvofiq, ustamalar hisoblanganda ijtimoiy ta'minot bo'limi arizaga tibbiy-mehnat ekspert komissiyasidan (TMEK) olingan tekshiruv dalolatnomasidan ko'chirma ilova qiladi.

Mehnatda mayiblanganlik yoki kasb kasalligi oqibatida I va II guruh nogironi bo'lgan vaqt ish stajiga qo'shiladigan hollarda arizaga TMEK tekshirish dalolatnomalaridan ko'chirmalar ilova qilinadi.

¹ Ўзбекистон Республикасining иштироки пенсия таъминоти бўйича норматив ҳужжатлари тўплами. -Т.: Меҳнат, 1994. 80-бет.

Nizomning 6-bandida nogironlik pensiyasi tayin etilishi soʻrab ariza berilayotganida quyidagi hujjatlar taqdim etilishi lozimligi koʻrsatib qoʻyilgan:

Nogironlik pensiyasini tayinlash toʻgʻrisidagi arizaga quyidagilar ilova qilinishi kerak:

- a) mehnat stajini (umumiy va maxsus) tasdiqlovchi hujjatlar;
- b) ish haqi toʻgʻrisidagi maʼlumotnoma.

Agar nogironlik mehnatda mayiblanish oqibatida sodir etilgan boʻlsa, unda baxtsiz hodisa haqidagi dalolatnoma (yoki boshqa rasmiy hujjat) taqdim etiladi.

Bundan tashqari, zarur hollarda quyidagilar taqdim etiladi:

d) arizachining yolgʻiz va oʻzgalar yordamiga muhtoj deb tan olinganligi toʻgʻrisidagi hujjat;

e) arizachining urush ishtirokchisi ekanligini tasdiqlovchi hujjat.

Ijtimoiy taʼminot boʻlimi arizaga tibbiy-mehnat ekspert komissiyasi (TMEK)dan olingan tekshiruv dalolatnomasidan koʻchirmani ilova qiladi.

Nizomning 7-moddasida boquvchisini yoʻqotganlik pensiyasi tayinlashdan oldin ariza bilan birga quyidagi hujjatlar ham topshirilishi koʻzda tutib qoʻyilgan:

a) pensiya tayinlanayotgan shaxsning yoshini tasdiqlovchi tugʻilganlik haqidagi guvohnoma yoki pasport;

b) oila aʼzosining vafot etgan boquvchiga qarindoshligi munosabatlarini tasdiqlovchi hujjatlar;

d) fuqarolik holati aktlarini qayd qilish boʻlimining boquvchining vafot etganligi toʻgʻrisidagi guvohnomasi yoki uning bedarak yoʻqolganligini tasdiqlovchi hujjat;

e) oila boquvchisining yoshi toʻgʻrisidagi hujjat (agar vafot etganlik haqidagi guvohnomada yoshi koʻrsatilmagan boʻlsa);

f) boquvchining mehnat stajini tasdiqlovchi hujjatlar;

g) boquvchining ish haqi toʻgʻrisidagi maʼlumotnoma.

Bundan tashqari, zarur hollarda quyidagilar taqdim etiladi:

h) boquvchining qaramogʻida boʻlgan uning oila aʼzolari tarkibi toʻgʻrisida mahalla, qishloq (shaharcha), ovul (uy-joy organlari) fuqarolari yigʻinining maʼlumotnomasi yoki boshqa hujjatlar;

i) umumta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarining oilaning 16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan a'zolari o'quvchilar ekanligini tasdiqlovchi ma'lumotnomalari;

j) mahalla, qishloq (shaharcha), ovul (uy-joy organlari) fuqarolari yig'inining vafot etganning ota-onasi turmush o'rtog'i, buvasi, buvisi, akasi (ukasi) yoki opasi (singlisi), vafot etganning 3 yoshga to'lmagan bolalari, aka-ukalari, opa-singillari yoki nabiralarga qarash bilan bandligini va ishlamayotganligini tasdiqlovchi ma'lumotnomasi.

Agar boquvchining o'limi mehnatda mayiblanish oqibatida sodir bo'lgan bo'lsa, baxtsiz hodisa haqidagi dalolatnoma (yoki boshqa rasmiy hujjat) ham taqdim etiladi.

Bunda ijtimoiy ta'minot bo'limi tomonidan boshqa hujjatlar ham talab qilinishi mumkin.

Pensiya tayinlash uchun zarur hujjatlarning asl nusxasi ham yoki ularning notarial tartibda yoxud korxon, tashkilotlar, ijtimoiy ta'minot bo'limining bevosita o'zi tomonidan tasdiqlangan nusxalari ham topshirilishi mumkin.

Mehnat stajini tasdiqlovchi hujjat (mehnat daftarchasi, ma'lumotnoma va boshqalar)ning faqat asl nusxasi topshirilishi talab qilinadi.

Nizomga ko'ra, mulkchilik va tadbirkorlik shaklidan qat'i nazar, barcha korxon va tashkilotlarning ish beruvchilari har yilning boshida kelayotgan yilda pensiya yoshiga etadigan barcha xodimlar, shirkat, dehqon (fermer) xo'jaligi a'zolari ro'yxatini tuzib chiqishi, pensiyaga chiqish yoshiga etadigan kundan kechikmasdan xodimga bu haqda xabar berishi, xodim pensiyaga chiqish istagini bildirsa, uning arizasi asosida zarur hujjatlarni tayyorlash va 10 kun ichida o'z tavsiyanomasi bilan birga ijtimoiy ta'minot bo'limiga taqdim etishi lozim bo'ladi.

Ijtimoiy ta'minot bo'limi taqdim etilgan hujjatlarni qabul qilib oladi. Agar ular noto'g'ri rasmiylashtirilgan bo'lsa, u holda kamchiliklarini ko'rsatib arizachiga qaytarib beradi. Basharti kamchiliklar 3 oy ichida bartaraf etilib qayta taqdim etilsa, u dastlab ariza berilgan kundan boshlab qabul qilib olingan hisoblanadi va ariza 10 kun ichida ko'rib hal etilmog'i lozim.

2-§. Pensiya tayinlashda o`rtacha oylik ish haqini hisoblash tartibi

Tayinlanadigan pensiyalar miqdorini belgilovchi asosiy omil - o`rtacha oylik ish haqidan iborat. Shu sababli o`rtacha oylik ish haqi to`g`ri aniqlanishi va to`g`ri hisoblanishi muhim ahamiyatga egadir.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunning 31-moddasida o`rtacha oylik ish haqini aniqlashning umumiy qoidalari belgilab qo`yilgan bo`lib, unga ko`ra:

Pensiyaning hisoblab chiqarish uchun, ishdagi tanaffuslar mavjudligidan qat`i nazar, butun mehnat faoliyati davomidagi istalgan ketma-ket kelgan besh yillikdagi (pensiya so`rab murojaat etgan kishining tanlovi bo`yicha) haqiqiy o`rtacha oylik ish haqi olinadi.

O`rtacha oylik ish haqi ketma-ket ishlangan oltmish kalendar oydagi ish haqining umumiy miqdorini oltmishga bo`lish yo`li bilan aniqlanadi. Bunda pensiya so`rab murojaat etgan kishining xohishiga qarab, ishga kirish yoki ishdan bo`shash munosabati bilan ish kunlari soni to`liq bo`lmagan oylar ishlangan to`liq kalendar oylar sifatida hisobga olinadi.

Pensiya so`rab murojaat etgan kishi besh yildan oz vaqt ishlagan hollarda o`rtacha oylik ish haqi ishlangan kalendar oylaridagi ish haqining umumiy miqdorini shu oylar soniga bo`lish yo`li bilan aniqlanadi.

Mavsumiy ishlarda band bo`lgan xodimlarga pensiya tayinlashda amaldagi o`rtacha oylik ish haqi istalgan ketma-ket besh mavsumdagi ish haqini oltmishga bo`lish yo`li bilan aniqlanadi.

Pensiyaning hisob-kitob qilish uchun eng kam ish haqining sakkiz hissasidan ortiq bo`lmagan ish haqi olinadi.

Pensiyaning hisoblab chiqarish uchun olinadigan o`rtacha oylik ish haqi eng kam oylik ish haqi miqdoridan oz bo`lgan yoki ish haqi to`g`risidagi ma`lumotlar umuman bo`lmagan hollarda ish staji uchun pensiya eng kam oylik ish haqiga qarab hisoblab chiqariladi.

Pensiyalarni hisoblab chiqarish uchun ish haqiga amaldagi qoidalarga ko'ra sug'urta badallari olinadigan mehnat haqining barcha turlari qo'shiladi.

Davlat tomonidan ijtimoiy sug'urtalanmaydigan shaxslarning pensiyasini hisoblab chiqarish uchun ish haqiga sug'urta badallari olinadigan mehnat haqi turlariga o'xshash pul ta'minotining barcha turlari qo'shiladi.

Pensiya so'rab murojaat etgan kishining xohishiga binoan o'quv davrida to'langan stipendiya ish haqiga tenglashtiriladi.

Ish vaqtini hisob-kitob qilish mumkin bo'lmagan xodimlarning (fermerlar, yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslar, ayrim fuqarolarning yumushlarini bajaruvchilar va hokazolar) pensiyalarini hisoblab chiqarish uchun ish haqi miqdori O'zbekiston Respublikasi budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga to'langan sug'urta badallari miqdoriga qarab aniqlanadi.

Natura holida berilgan ish haqi Pensiya jamg'armasiga to'langan ijtimoiy sug'urta badallari miqdoriga ko'ra hisobga olinadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-maydagi qarori bilan sug'urta badallari qo'shilmaydigan va pensiyani hisoblab chiqarishda hisobga olinmaydigan ish haqi va boshqa to'lovlar ro'yxati tasdiqlangan (qarorning 9-ilovasi). Unga ko'ra, quyidagilar o'rtacha oylik ish haqini hisoblab chiqarish paytida hisobga olinmasligi lozim:

1. Foydalanilmagan ta'til uchun kompensatsiya.
2. Ishdan bo'shayotganda to'lanadigan yordam puli.
3. Moddiy yordam sifatida beriladigan har xil pul nafaqalari miqdori.
4. Kompensatsiya to'lovlari (xizmat safarlari bo'yicha sutkaliklar va sutkaliklar o'rniga berilgan to'lovlar, mehnatkashlarga mayib bo'lish yoxud ularning ishi bilan bog'liq holda salomatlikka yetkazilgan boshqa shikastlanishning o'rnini qoplash uchun beriladigan to'lovlar).

5. Xodimlarning ayrim toifalariga tekin berilgan kvartira, kommunal xizmat, yoqilg'i yo'l-haqi qiymati yoki uning o'rnini qoplash qiymati.

6. Berilgan maxsus kiyim-bosh, maxsus poyabzal va boshqa yakka tartibda himoyalaniş vositalari, sovun, yog`dan tozalovchi vositalar, sut hamda davolash va kasallikni oldini olish uchun ovqatlantirish qiymati.

7. Bepul ovqat qiymati.

8. Tushlik ovqatga beriladigan pul, sanatoriy-kurortlarga, dam olish uylariga beriladigan yo`llanmalar qiymati, statsionar va ambulatoriyada davolanish uchun to`lanadigan haq.

9. Boshqa joyga ishga o`tkazilganda yoki ishga o`tganda ko`chib o`tish, mol-mulkini tashish va turar joyni ijaraga olish bo`yicha xarajatlarning o`rnini qoplash.

10. Doimiy ish yo`lda o`tadigan yoki ko`chib yurish tusiga ega bo`lgan hollarda yoxud xizmat safarlari munosabati bilan sutkalik pul o`rniga ish haqiga qo`shimchalar va ustamalar.

11. Mehnat uchun taqdirlanmasdan ishlagan kunlar (shanbaliklar, yakshanbaliklar va boshqalar) uchun hamda tegishli budjetga va xayriya jamg`armalariga o`tkaziladigan ish haqi.

12. Yubiley sanalari, tug`ilgan kunlar, uzoq yillik va nuqsonsiz mehnat faoliyati, faol ijtimoiy ishi hamda boshqa shunga o`xshash hollar munosabati bilan ish haqi fondi (mehnatga haq to`lash fondi) hisobidan beriladigan rag`batlantiruvchi to`lovlar (mukofotlar ham shu jumlagi kiradi).

13. Musobaqalar, ko`riklar, tanlovlar va boshqalarda mukofotli o`rinlarni egallaganlik uchun beriladigan pul mukofotlari.

14. Ishlab chiqarishdan bo`shagan holda o`qishga yuborilgan o`quvchilarga korxonalar va tashkilotlar tomonidan to`lanadigan stipendiyalar.

15. Oliy va o`rta maxsus o`quv yurtini tamomlagandan keyin ta`til vaqtida yosh mutaxassislariga korxonalar, muassasa va tashkilot tomonidan to`lanadigan nafaqalar.

16. Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalar, ishsizlik nafaqalari, ijtimoiy nafaqalar va pensiyalar.

Ishlovchilarning ish haqiga mintaqaviy koeffitsient belgilangan hududlarda yashovchi shaxslar va oilalarga pensiya tayinlashda mintaqaviy koeffitsient e`tiborga olingan holda hisoblab chiqilgan amaldagi ish haqi hisobga olinadi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish sharoitlarida yuz bergan inflatsiya (pul qadrsizlanishi) jarayonlari va shu tufayli aholi daromadlarini vaqti-vaqti bilan indeksatsiyalanishi oqibatida turli yillardagi ish haqining nominal ko'rsatkichlari har xil bo'lib qoldi hamda bu hol pensiya tayinlashda katta noqulayliklarni yuzaga keltirdi. Ushbu noqulayliklarni bartaraf etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi o'zining 1992-yil 21-avgustdagi farmoyishiga ko'ra turli yillardagi o'rtacha ish haqini hisoblab chiqarish tartibiga tuzatish koeffitsienti joriy qildi va shu yo'l bilan turli yillardagi ish haqlarining real miqdorini o'zaro barobarlashtirilgan.

3-§. Pensiyalarni hisoblab chiqarish

Pensiyalar miqdorini hisoblab chiqarish paytida ish haqi miqdori va mehnat staji hajmi muhim o'rin tutadi.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 25-moddasiga ko'ra pensiyalarning miqdori uch tarkibiy qism:

- a) pensiyaning tayanch miqdori;
- b) ish staji uchun pensiyaning oshirilishi;
- d) pensiyaga qo'shiladigan ustama haqlardan tashkil topadi.

Ushbu uch tarkibiy qismning aniqlanishi turli pensiya turlarida bir muncha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ularni hisoblab chiqarilishida ular asos qilib olinadi.

Pensiyaning tayanch miqdori

Yoshga doir pensiya tayinlashda – pensiya hisoblab chiqarish uchun olinadigan o'rtacha oylik ish haqining (eng kam oylik ish haqining sakkiz barobaridan ortiq bo'lmagan doirada) 55 foizi, lekin eng kam oylik ish haqining 100 foizidan kam bo'lmagan miqdorda tayanch miqdori belgilanadi.

Nogironlik pensiyasining tayanch miqdori. I-II guruh nogironlari uchun hisoblab chiqarilgan o'rtacha oylik ish haqining (eng kam oylik ish haqining 8 barobaridan ko'p bo'lmagan miqdorda) 55 foizi; III guruh nogironlari uchun esa - o'rtacha oylik ish haqining 30 foizi, ammo eng kam oylik ish haqining 50 foizidan kam bo'lmagan miqdorda belgilanadi.

Boquvchisini yo`qotganlik pensiyasining tayanch miqdori oilaning har bir mehnatga yaroqsiz a`zosiga o`rtacha oylik ish haqining 30 foizi, lekin eng kam oylik ish haqining 50 foizidan kam bo`lmagan miqdorda. Chin yetim (ham otasi va ham onasidan ayrilgan) bolalar uchun pensiya hisoblashda uning otanasi o`rtacha oylik ish haqi jamining 30 foizi miqdorida, ammo eng kam oylik ish haqining 100 foizi miqdorida belgilanadi.

Ish staji uchun pensiyaning oshirilishi. To`liq pensiya tayinlashda talab etiladiganidan ortiqcha ish stajining har bir to`liq yili uchun pensiyaning tayanch miqdori:

a) yoshga doir pensiya tayinlashda - hisoblab chiqarilgan o`rtacha oylik ish haqining 1 foizi miqdorida;

b) I-II guruh nogironlik pensiyasi tayinlash paytida o`rtacha oylik ish haqining 1 foizi miqdorida;

d) III guruh nogironlariga - o`rtacha oylik ish haqining 0,5 foizi miqdorida;

e) boquvchisini yo`qotganlik pensiyalari oilaning mehnatga qobiliyatsiz har bir a`zosi uchun o`rtacha oylik ish haqining 0,5 foizi miqdorida, chin etimlar uchun esa ota va onaning umumiy (birga qo`shilgan mehnat staji miqdoriga ko`ra (eng kam oylik ish haqining 8 barobari doirasida) stajidan kelib chiqilgani holda oshiriladi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 25-yanvardagi «Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo`naltirilgan tarzda qo`llab-quvvatlashni kuchaytirish to`g`risida»gi Farmoniga ko`ra ish stajining to`liq pensiya tayinlash uchun talab etiladigan miqdordan ortiq qismini hisoblab chiqishdagi cheklash (o`rtacha oylik ish haqining 75 foizidan ortib ketishiga yo`l qo`yilmasligi to`g`risidagi cheklash) 2002-yil 1-yanvardan boshlab bekor qilindi.

Pensiya miqdorini hisoblashdagi uchinchi tarkibiy qism – pensiyalarga qo`shiladigan ustama haqlardir.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunni 28-moddasiga ko`ra pensiyalarga quyidagi miqdordagi ustama haqlar qo`shib beriladi:

a) I guruh urush nogironlariga – eng kam oylik ish haqining 150 foizi;

b) II guruh urush nogironlariga – eng kam oylik ish haqining 125 foizi;

d) III guruh nogironlariga – eng kam oylik ish haqining 75 foizi;

d) ko`zi ojizlik bo`yicha I guruh nogironlariga – eng kam oylik ish haqining 100 foizi;

e) I guruh nogironlariga – eng kam oylik ish haqining 75 foizi;

f) II guruh yolg`iz nogironlariga – eng kam oylik ish haqining 50 foizi;

g) urush qatnashchilari va ularga tenglashtirilgan shaxslarga – eng kam oylik ish haqining 50 foizi;

h) Ikkinchi jahon urushi yillarida mamlakat ichkarisida ishlagan va harbiy majburiyatni bajaragan shaxslarga – eng kam oylik ish haqining – 30 foizi;

i) vafoti harbiy xizmat burchlarini bajarish bilan bog`liq harbiy xizmatchilarning ota-onalari va xotinlariga (yangi nikohdan o`tmaganlarga) – eng kam oylik ish haqining 30 foizi;

j) O`zbekiston Respublikasi oldida alohida xizmatlari bo`lgan shaxslarga – xizmatlariga qarab – eng kam oylik ish haqining 100 foizidan 150 foizigacha;

l) yoshidan qat`i nazar imtiyozli pensiyaga chiqish huquqiga ega bo`lgan artistlar – eng kam oylik ish haqining 75 foizi;

m) teatr-konsert tashkilotlari artistlari va badiiy xodimlariga, teatr va musiqa san`ati ijodiy xodimlari tayyorlovchi o`quv muassasalarining professor-o`qituvchilari va konsertmeystrlariga, Vazirlar Mahkamasi belgilaydigan ro`yxatga ko`ra – eng kam oylik ish haqining 50 foizi».

Qonun hujjatlarida nazarda tutib qo`yilgan hollarda bir nechta ustama haq berilishiga ham yo`l qo`yilishi mumkin.

Tayinlangan pensiyalar keyinchalik qayta hisoblanishi mumkin. Pensiyani qayta hisoblashga asos bo`ladigan ana shunday holatlar «Fuqarolarning davlat pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunning 49-moddasida ko`rsatib qo`yilgan bo`lib, ular quyidagi hollarda qayta hisoblanadi:

-Pensioner pensiya miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi (pensiya tayinlanishigacha bo'lgan ish staji va ish haqi to'g'risidagi hamda boshqa) qo'shimcha hujjatlarni taqdim etgan taqdirda;

-nogironlik guruhi o'zgarganda;

-boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi oladigan oila a'zolari soni o'zgarganda;

-eng kam oylik ish haqi miqdorlari o'zgargan taqdirda;

-mintaqaviy koeffitsient belgilangan (bekor qilingan) yoki uning miqdori o'zgargan taqdirda;

-daromadlar indeksatsiya qilingan taqdirda amalga oshiriladi.

Pensionerlar pensiyani qayta hisoblash uchun ana shunday huquq paydo bo'lganidan keyin istalgan vaqtda murojaat etishlari mumkin.

Pensiyani oshirish huquqi paydo bo'lganida tayinlangan pensiyani qayta hisoblash pensioner pensiyani qayta hisoblash uchun murojaat etgan oydan keyingi oyning birinchi kundan amalga oshiriladi.

Pensiya miqdorini kamaytirishga sabab bo'ladigan holatlar vujudga kelgan taqdirda qayta hisoblash ana shu holatlar paydo bo'lgan oydan keyingi oyning birinchi kundan boshlab amalga oshiriladi.

4-§. Pensiyalarni to'lash

Pensiyalar tayinlangan kundan boshlab, ya'ni yoshga doir pensiya – pensiya olish huquqi paydo bo'lgan, nogironlik belgilangan kundan boshlab uch oy ichida murojaat qilingan bo'lsa, boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi esa marhum boquvchi vafot qilgan (pensiya olish huquqi paydo bo'lgan) kundan boshlab olti oy ichida pensiya tayinlashni so'rab murojaat qilgan bo'lsa – pensiya olish huquqi yuzaga kelgan kundan, boshqa hollarda – ariza berilgan kundan boshlab tayinlanadi hamda ishlamaydigan pensionerlarga ular doimiy istiqomat qilib turgan joydagi ijtimoiy ta'minot bo'limlari tomonidan to'lanadi.

Pensiyaga chiqqanidan keyin ham ish faoliyatini davom ettirayotgan pensionerlarga esa pensiya ular mehnat munosabatida bo'lib turgan korxonada, tashkilot kassasi orqali to'lanadi.

Ishlamayotgan pensionerlarga pensiya to'lash Aloqa vazirligi korxonalari (aloqa bo'limi) yoki pensionerga shaxsiy schet ochish orqali xalq banki muassasalari orqali amalga oshiriladi.

Ishlamayotgan pensionerlarga pensiyalarni aloqa korxonalari (aloqa bo'limlari) orqali to'lashga oid bo'lgan barcha masalalar O'zbekiston Respublikasi Ijtimoiy ta'minot vazirligi va Aloqa vazirliklari tomonidan birgalikda tasdiqlangan hamda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1995-yil 30-avgustda ro'yxatga olingan «O'zbekiston Respublikasi Aloqa vazirligi korxonalari tomonidan pensiya va nafaqalarni to'lashga doir qo'llanma»da belgilab berilgan¹.

Pensiya va nafaqa faqat pensionerning yoki nafaqa oluvchining yashash joyida (ro'yxatdan o'tgan yerda) to'lanadi. Shu sababli topshiriqnoma va ro'yxat pensiya yoki nafaqa oluvchining yashash joyidagi aloqa bog'lamasini (pochtamt) uchun haqiqiy hisoblanadi.

Pensiya va nafaqa oluvchi boshqa bog'lama xizmat qiladigan yangi joyga ko'chib o'tganda, ko'chib ketgan pensioner ro'yxatga kiritilmaydi. Ijtimoiy ta'minot idoralari pensiya oluvchining yangi turar joyidagi aloqa bog'lamasiga yangi to'lov hujjatlarini jo'natadi.

Pensiya va nafaqani to'lash oy sayin naqd pul bilan quyidagi tartibda uyga eltib berish orqali amalga oshiriladi.

- ro'yxat bo'yicha - 4 dan 21 kungacha;
- Toshkent shahri bo'yicha - 1 kundan 18 kungacha.

Pensiya oluvchining aloqa bo'limiga topshirgan arizasiga ko'ra, pensiya va nafaqa to'lashni jadvalda belgilangan kunlarda yoki undan keyin to'lov davrining oxirida bevosita aloqa bog'lamasining operasion (muomala) kassasida amalga oshirish mumkin.

Shu bilan birga aloqa idoralari ijtimoiy ta'minot idoralariga pensiyani bevosita aloqa bog'lamalarida olishni xohlovchi pensionerlar to'g'risidagi xabarni oy sayin ma'lum qiladi.

¹ «Фудқарорларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига шерҳлар. Т., 1996 йил, 214-бет.

Pensiya va nafaqalarni to'lash to'lov hujjatlarida ko'rsatilgan qat'iy belgilangan muddatlarda amalga oshiriladi. Oylik to'lash muddati pensionerga birinchi to'lash paytida ma'lum qilinadi.

Pensiya va nafaqalarni to'lash muddati dam olish kuniga yoki bayram kuniga to'g'ri kelganda respublika banki bilan kelishib, joriy oy davomida belgilangan to'lash muddatidan uch kun oldin amalga oshiriladi.

Pensiya birinchi marta to'langanda pensiya oluvchi tomonidan topshiriqnomaga pasporti asosida to'lg'iziladi, pensiya puli miqdorini, pensiya olingan kunni ko'rsatib, imzo chekadi. Pasport ma'lumotlari pochta xodimi tomonidan tekshirib ko'riladi.

Agar pensiya yoki nafaqa pulini oluvchi imzo qo'ya olmasa (savodsiz, salomatlik holati bo'yicha), u boshqa kishini yoki qarindoshini chaqirishi kerak (ijtimoiy ta'minot va aloqa bog'lamasi xodimlaridan tashqari). U pul olishga qo'l qo'yadi va o'z pasportining raqami, seriyasi, kim tomondan va qachon berilganligini ko'rsatadi. Pochtachi bu ma'lumotlarni ko'rsatilgan hujjat bilan solishtirib tekshiradi.

Pensioner, nafaqa oluvchi pensiya, nafaqa olish vakolatini boshqa kishiga ishonch qog'ozini orqali berishi mumkin (8-ilova), bunda ishonchnoma notarial tartibda yoki oluvchi yashaydigan joydagi mahalla, qishloq (posyolka), ovul fuqarolari yig'inida yoki ishonchnomani bergan pensioner davolanayotgan davolash muassasalari tomonidan tasdiqlanishi kerak.

Pensiya ishonchnoma bo'yicha unda ko'rsatilgan muddat ichida, biroq bir yildan ortiq bo'lmagan muddat ichida to'lanadi.

Agar ishonchnomada muddat ko'rsatilmagan bo'lsa, u o'z kuchini bir yil davomida saqlaydi.

Ishonchnoma bo'yicha nafaqalar unda ko'rsatilgan muddat davomida, biroq faqat ishonchnoma berilgan kalendar yil ichida beriladi.

Yangilanadigan ishonchnoma bo'yicha pensiya, nafaqa oluvchining doimiy yashash joyida bo'lmagan barcha vaqtlari uchun yoki uning davolash muassasasida bo'lgan vaqtida to'lanishi mumkin.

Birinchi to'langandan keyin ishonchnoma olib qo'yiladi va aloqa bog'lamasida alohida tartibda saqlanadi.

Pensiya, nafaqani ishonchnoma bilan berganda pochta (operator) uning to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshiradi. Pensiya yoki nafaqani ishonchnoma bilan oluvchi shaxs topshiriqnomaga o'zining pasport ma'lumotlarini (seriyasi va raqami, kim tomonidan va qachon berilgani) ko'rsatadi va tegishli oyga pul olganligiga imzo qo'yadi.

Pensiya va nafaqani ijtimoiy ta'minot va pochta aloqasi xodimlariga ishonchnoma bo'yicha to'lash qat'iyan taqiqlanadi.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunni 59-moddasiga ko'ra:

Pensionerga hisoblab chiqarib qo'yilgan, lekin uning tomonidan o'z vaqtida talab qilib olinmagan pensiya puli pensiyani olish maqsadida murojaat etilganidan oldingi uch yildan oshmagan davr uchun to'lanadi.

Pensiyani tayinlovchi yoki to'lovchi organning aybi bilan o'z vaqtida olinmay qolgan pensiya puli o'tgan davr uchun muddati cheklanmagan holda to'lanadi.

Pensioner vafot etishi tufayli olinmasdan qolgan pensiyani to'lash va dafn etish uchun nafaqa to'lash tartiblari fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risidagi qonunning 63-moddasida belgilab qo'yilgan bo'lib:

Pensioner olishi lozim bo'lgan va uning vafoti munosabati bilan olinmay qolgan pensiya puli meros tarkibiga kiritilmasdan boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi bilan ta'minlanadigan shaxslar (19, 20-moddalar) doirasiga kiruvchi oila-a'zolariga to'lanadi. Ota-onasi, eri (xotini), shuningdek, pensioner bilan u vafot etgan kunigacha birgalikda yashab turgan oila a'zolari bu pulni, ular boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi bilan ta'minlanadiganlar doirasiga kirmaganlari taqdirda ham olish huquqiga ega bo'ladilar.

Pensioner vafot etgan oy uchun olinmay qolgan pensiya puli ko'rsatib o'tilgan oila a'zolariga oyning u vafot topgunga qadar o'tgan kunlari uchun to'lanadi.

Oilaning bir necha a'zosi murojaat etgan taqdirda pensiya-ning ularga tegishli summasi ularning o`rtasida teng taqsimlanadi.

Pensioner vafot etgan taqdirda uning oilasiga yoki pensionerning dafn marosimini o`tkazgan shaxsga ikki oylik pensiya miqdorida, lekin eng kam oylik ish haqining ikki hissasidan kam bo`lmagan miqdorda dafn etish nafaqasi to`lanadi.

Ko`rsatib o`tilgan pullar, ularni olish uchun pensioner vafot etganidan keyin 6 oy ichida murojaat etilgan taqdirda to`lanadi.

Chet elga doimiy yashash uchun chiqib ketishdan oldinroq tayinlangan pensiyalar tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo`limiga chiqib ketish to`g`risida ariza berilgan kundagi holatga ko`ra pensiya miqdori hisobidan chet elga chiqib ketish oldidan 6 oyligi oldindan to`lanadi.

Bu fuqarolarning chet elda bo`lgan vaqti uchun, agar davlatlararo bitimlarda (shartnomalarda) o`zga qoidalar nazarda tutilmagan bo`lsa, mehnatda mayiblanish yoki kasb kasalligi oqibatida tayinlangan pensiyalargina to`lanadi.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 23-iyundagi qarori bilan «Mehnatda mayiblanish va kasb kasalligi tufayli tayinlangan pensiyalarni boshqa mamlakatlarga o`tkazish tartibi to`g`risida nizom tasdiqlangan.

Pensiyalar to`lash sohasida Mustaqil Davlatlar hamdo`stligi a'zosi bo`lgan davlatlar o`rtasida 1992-yil 13-martada o`zaro bitim tuzilgan bo`lib, ushbu bitim asosida bu sohadagi o`zaro hamkorlik tartibga solinadi.

Chin yetim bolalarga to`liq davlat ta'minotida turgan davrida eng kam oylik ish haqining 100 foizi, ota-onasining biridan judo bo`lgan to`liq davlat ta'minotida bo`lgan yetim bolalarga esa eng kam oylik ish haqining 50 foizi miqdorida to`lanadi va ushbu summa bolaning nomiga xalq bankida ochilgan omonat schetiga o`tkazib qo`yiladi.

Qariyalar va nogironlar internat uylarida (pansionatlarida) yashovchi yolg`iz pensionerlarga pensiya bilan ular ta'minoti uchun sarf-xarajat o`rtasidagi farq, lekin tayinlangan pensiya-ning kamida 10 foizi, urush nogironlariga esa kamida 20 foizi to`lanadi. Ruhiiy bemorlar internat uylarida yashovchi pensionerlarga pensiya to`lanmaydi.

Pensioner stasionar davolanishda (kasalxonada yotib davolangan) bo'lgan vaqt uchun pensiya to'liq to'lanaveradi.

Pensioner sodir etilgan jinoyati uchun ozodlikdan mahrum etilgan yoki qamoq jazosiga hukm etilgan bo'lsa, pensiya to'lash u jazoni o'tayotgan davrda to'xtatib qo'yiladi va jazoni o'tab chiqqanidan so'ng bergan arizasiga binoan uni to'lash qayta tanlanishi mumkin.

Pensiyalar va ularga qo'shib beriladigan ustama haqlardan soliq olinmasligi belgilangan.

Ishlab turgan pensionerlarga pensiya to'lash. Yuqorida qayd etilganidek, ular ishlab turgan korxonada va tashkilotlar tomonidan ish haqi to'lashlik uchun belgilangan muddatlarda, bir oyda bir marta to'lanadi.

Ishlab turgan pensionerlarga pensiya to'lashning alohida qoidalari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995-yil 20-noyabrdagi «Ishlovchi pensionerlarga to'lanadigan pensiyalar haqidagi» hamda 1995-yil 28-dekabrdagi «Ulug' Vatan urushi yillarida harbiy xizmatni bajargan va front ortida ishlagan shaxslarga pensiya to'lash tartibi to'g'risida»gi Farmonlar bilan, keyinchalik qabul qilingan boshqa qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yilgan.

Ushbu qonun hujjatlariga ko'ra ishlab turgan pensionerlarga qoidaga ko'ra tayinlangan pensiyaning 50 foizi miqdorida to'lanadi.

Quyidagi toifaga mansub bo'lgan pensionerlarga pensiyalar ular ishlab turgan bo'lsa-da, pensiyaning 100 foizi miqdorida to'lanadi:

1) ikkinchi jahon urushi yillarida harbiy xizmatni o'tagan va front ortida ishlagan shaxslarga;

2) ikkinchi jahon urushi qatnashchilari va nogironlariga (ularga tenglashtirilgan shaxslarga);

3) I-II guruh nogironlariga;

4) Chernobil atom elektr stansiyasida yuz bergan halokatni bartaraf etishda qatnashgan, undan aziyat chekkan shaxslarga;

5) o'rta va kichik tibbiyot xodimlari;

6) provizorlar;

7) nogiron bolalar internat uylarida va «Mehribonlik» uylarida tarbiyachi bo`lib, kutubxonachi sifatida ishni davom ettirayotgan ayollar¹;

8) fuqarolar yig`inlari (mahalla qo`mitalari) raislari² va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa shaxslar. «Ishlayotgan pensionerlarga pensiya to`lash tartibi» O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1995-yil 20-dekabrda ro`yxatga olingan. Shuningdek, O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining 1999-yil 16-iyundagi ro`yxatga olingan «Yoshga doir pensiyaga chiqqandan keyin ishlayotgan ayollarga pensiyalarni to`liq miqdorda to`lash tartibi» mavjud.

1995-yil 20-dekabrda ro`yxatga olingan «Tartibga» muvofiq ijtimoiy ta`minot idoralari hisobida turgan va idoraviy qaramligi, mulkchilik va xo`jalik yuritish shakli, shuningdek, mehnatga haq to`lash turidan qat`i nazar korxonalar, muassasalar, tashkilotlarda (jumladan, diniy tashkilotlarda) ishlovchi pensionerlarga pensiya ish joyidan to`lanadi.

O`rindoshlik bilan ishlovchi pensionerlarga pensiya asosiy ish joyidan to`lanadi.

Ishlovchi pensionerlarga pensiya ijtimoiy sug`urta jamg`armasiga o`tkaziladigan badallar hisobidan to`lanadi.

Ish joyidan pensiya to`lash o`tgan oy uchun oyning ikkinchi yarmiga to`lanadigan ish haqi bilan bir vaqtda to`lanadi. Pensiya alohida ro`yxat bo`yicha beriladi.

O`zi uchun boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi oluvchi shaxslar ishga kirgan hollarda pensiya 50 foiz miqdorida ish joyidan to`lanadi.

Boshqa oila a`zolariga boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi oluvchi ishlovchi fuqarolarga (vasiyarga) pensiya ularning yashash joyidan to`liq miqdorda to`lanadi.

Xususiy (shaxsiy) tadbirkorlik bilan shug`ullanuvchi pensionerlarga, shuningdek, dehqon (fermer) xo`jaligida ishlovchilarga pensiya ularning yashash joyidagi ijtimoiy ta`minot idoralari

¹ O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999 yil 17 martdagi «Xotin-qizlarning ijtimoiy muhofazasini kuchaytirishga oid qo`shimcha chora-tadbirlar tuzilishida»gi Farmoni.

² O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 23 aprelidagi FP-1990-sonli «Fuqarolar fuqarolarning boshqarish organlarini qo`llab-quvvatlash haqida»gi Farmoni.

tomonidan 50 foiz miqdorida to'lanadi (to'liq miqdorda pensiya olish huquqiga ega bo'lgan pensionerlardan tashqari).

Ijtimoiy sug'urta jamg'armasining vakillik bo'limlari soliq idoralari bilan birgalikda mazkur toifadagi pensionerlar to'g'risida ijtimoiy ta'minot bo'limiga xabar beradilar.

Muddatidan oldin tayinlangan pensiya pensioner ishga kirgan zahoti to'lashdan to'xtatiladi.

Pensioner ishga kirgan, ishdan bo'shaganligi haqidagi ma'lumotlar korxonada ish beruvchisi tomonidan belgilangan tartib va muddatda ijtimoiy ta'minot bo'limiga ma'lum qilinadi.

Tayinlangan va to'lovga taqdim etilgan pensiyadan qonunda nazarda tutib qo'yilgan hollardagina hamda belgilab qo'yilgan miqdordan ko'p bo'lmagan miqdorda chegirma qilinishi (ushlab qolinishi) mumkin.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 65-moddasiga ko'ra:

Pensiyalardan chegirmalar:

a) sudning hal qiluvchi qarorlari, ajrimlari, qarorlari va hukmlari (mulkiy undirishlar borasida), notarial idoralarning ijro varaqalari hamda O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq ijrosi sud hal qiluv qarorlarini ijro etish uchun belgilangan tartibda amalga oshiriladigan boshqa hal qiluvchi qarorlari va qarorlar asosida;

b) tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo'limining qaroriga binoan – pensionerga uning tomonidan qilingan suiste'molliklar oqibatida (qasddan noto'g'ri hujjatlarni taqdim etish, boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi tayinlangan oila a'zolari tarkibidagi o'zgarishlar haqida ma'lumotlar taqdim etmaslik natijasida) yoxud hisoblashdagi yoki boshqa texnik xato oqibatida pensiya miqdoridan ortiqcha pullar to'langan taqdirda amalga oshirilishi mumkin.

Pensiyalardan yuqorida ko'rsatib o'tilganidan tashqari boshqa hech qanday chegirmalarga yo'l qo'yilishi mumkin emas.

Pensiyadan chegirmalar miqdori pensionerga to'lanishi lozim bo'lgan puldan hisoblab chiqariladi.

Har oylik chegirmalar miqdori pensiyaning 50 foizidan oshishi mumkin emas.

Ortiqcha to'langan pensiya puli bo'yicha qarzdorlik to'liq uzilgunga qadar pensiya to'lash to'xtatilgan hollarda (masalan, mehnat qobiliyati tiklanganligi tufayli) qolgan qarz sud tartibida undiriladi.

5-§. Harbiy xizmatchilarga pensiya tayinlash va to'lash

O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati va boshqa harbiy tuzilmalarning harbiy xizmatchilariga (ofitserlar, praporshiklar, michmanlar va boshqa muddatdan tashqari harbiy xizmatdagi harbiy xizmatchilar) sobiq Ittifoqning bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida amalda bo'lib turgan «Harbiy xizmatchilarni pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunga, muvofiq quyidagi pensiyalar tayinlanadi:

a) uzoq yillik harbiy xizmat pensiyasi;

b) harbiy xizmat nogironlik pensiyasi;

v) harbiy xizmatchi vafot etgan taqdirda uning qaramog'ida bo'lib kelgan mehnatga yaroqsiz shaxslarga tayinlanadigan boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi.

Yuqorida eslatib o'tilgan qonunda ushbu pensiyalarni olish huquqiga ega bo'lgan shaxslar doirasi, pensiya tayinlash asoslari va shartlari ko'rsatib qo'yilgan.

Harbiy xizmatchi va uning oila a'zolarini pensiya bilan ta'minlash, pensiyani tayinlash hamda to'lash tegishli harbiy organlarning pensiya bo'limlari tomonidan qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartib hamda muddatlarda amalga oshiriladi.

1) Harbiy xizmatchilarga uzoq yillik xizmat qilganlik pensiyasini tayinlash

«Harbiy xizmatchilarning pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunni 13-moddasiga ko'ra *uzoq yillik xizmat pensiyasini olish huquqiga quyidagilar ega bo'ladilar:*

a) ofitserlar, praporshiklar, michmanlar, muddatidan tashqari xizmatni o'tayotgan harbiy xizmatchilar, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati va boshqa harbiy organlarning boshliqlar hamda oddiy xizmatchilar tarkibidan bo'lgan shaxslari — kamida 20 yil va undan ko'p xizmat qilgan bo'lsalar;

b) ofitserlar, praporshiklar, michmanlar, o`rta, katta va oliy boshliqlar tarkibiga kiruvchi Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati va boshqa harbiy organlarning xodimlari – 50 yosh va undan keyin ushbu harbiy xizmatdan yoshi tufayli yoki kasalligi, shtatlar soni qisqartirilganligi yoxud salomatligi ahvoli cheklanganligi oqibatida harbiy xizmatdan bo`shatilgan bo`lsalar hamda xizmatdan bo`shatilgan kunga kelib kamida 12 yilu 6 oy harbiy xizmat muddatiga, kamida 25 yil umumiy mehnat stajiga ega bo`lsalar.

Uzoq yillik xizmat pensiyasining miqdori quyidagicha bo`ladi:

a) 20 yillik harbiy xizmat davri uchun pul to`lovlarining 40 foizi, yoshi yoki kasalligi tufayli xizmatdan bo`shatilgan harbiy xizmatchilarga esa – yillik to`lovlarning 45 foizi; 20 yildan ortiqcha harbiy xizmatning har bir yili uchun tegishli oylik to`lovning 3 foizi, ammo uning 75 foizidan ortiq bo`lmagan miqdorda.

Kamida 12 yilu 6 oy xizmat qilgan, umumiy mehnat staji 25 yildan kam bo`lmagan 50 yoshdan oshgan harbiy xizmatchilar, ichki ishlar organlari, Milliy xavfsizlik xizmati va boshqa harbiy organlar xizmatchilari uchun umumiy 25 yillik ish staji uchun harbiy xizmatchi oyligining 40 foizi va 25 yildan ortiqcha har bir to`liq mehnat staji yili uchun 1 foizdan qo`shimcha haq miqdorida pensiya tayinlanadi.

Harbiy xizmatchilarning eng kam pensiyasi miqdori pensiyalarning rasman belgilangan eng kam miqdoridan kam bo`lmasligi kerak.

Harbiy xizmatchilarning uzoq yillik xizmat pensiyalariga ular qaramog`ida mehnatga yaroqsiz oila a`zolari borligi, ular I guruh nogironi, 80 yoshdan oshgan pensionerlar ularning qaramog`larida ekanligi hisobga olinib ustamalar qo`shib berishlik nazarda tutilgan.

2) Harbiy xizmatchilarga nogironlik pensiyasini tayinlash
Harbiy xizmatchi sifatida nogironlik pensiyasini olishga quyidagilar haqli bo`ladilar:

a) agar nogironlik harbiy xizmat burchini o`tash paytida yuz bergan bo`lsa;

b) harbiy xizmatdan bo`shatilganlaridan so`ng uch oy o`tmadan yuz bergan bo`lsa;

v) nogironlik keyinchalik yuz bergan bo`lsa-da, ammo uning sabablari harbiy xizmatni o`tash davrida olingan yaralanish, kontuziya yoki jarohatlar oqibatida yuz bergan bo`lsa.

Nogironlik guruhleri, sabablari va yuz berish vaqti TMEK tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda belgilanadi. Nogironlik, uning sabablariga ko`ra urush nogironi va harbiy xizmat bilan bog`liq bo`lmagan nogironlikka bo`linadi.

Harbiy xizmatchilarga quyidagi miqdorda nogironlik pensiyasi tayinlanadi:

a) I-II guruh urush nogironlariga ular oylik pul to`lovlarining 75 foizi;

b) III guruh urush nogironlariga – oylik maoshlarining 50 foizi;

v) boshqa nogironlarga: I-II guruhlar uchun 55 foiz, III guruh nogironlari uchun esa 30 foiz oylik maoshlari miqdorida.

Harbiy xizmatchilarning nogironlik pensiyalariga qonun hujjatlarda belgilab qo`yilgan miqdorda ustamalar qo`shib beriladi («Harbiy xizmatchilarning pensiya ta`minoti to`g`risida»gi qonunning 27-moddasi).

3) Harbiy xizmatchilarning oila a`zolariga boquvchisini yo`qotganlik pensiyasini tayinlash

Harbiy xizmatchilarning oila a`zolari boquvchisini yo`qotganlik pensiyasini olishga quyidagi hollarda haqli bo`ladilar:

a) agar boquvchi harbiy xizmatni o`tash davrida vafot etgan bo`lsa;

b) agar boquvchi harbiy xizmatdan bo`shatilgach uch oy o`tmadan turib vafot etsa;

d) agar boquvchi xizmatdan bo`shatilgach, 3 oydan ko`p vaqt o`tgach vafot etgan bo`lsa-da, ammo uning o`limiga xizmatni o`tash davrida yuz bergan yaralanish, kontuziya va boshqa jarohatlar sabab bo`lgan bo`lsa;

e) vafot etgan pensioner harbiy xizmatchi pensiya olayotgan davrda yoki pensiya to`lash to`xtatilganidan so`ng 5 yil o`tmadan turib vafot etgan bo`lsa;

f) harbiy harakatlar davrida bedarak yo`qolgan harbiy xizmatchilarning oila a`zolari vafot etgan harbiy xizmatchi oila a`zolariga tenglashtiriladilar.

Harbiy xizmatchi oila a`zosi sifatida boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi olish huquqiga uning qaramog`da bo`lib kelgan, mehnatga yaroqsiz bo`lgan quyidagi shaxslar haqli sanaladilar:

a) marhum harbiy xizmatchining 18 yoshga to`lmagan bolalari, 18 yoshga yetmagan uka-singillari, nabiralari, 18 yoshga yetgan bo`lsa-da nogiron bolalari, uka, singillari, nabiralari (agar ularning mehnatga yaroqli ota-onalari bo`lmasa);

b) 60 yoshdan oshgan otasi, 55 yoshdan oshgan onasi yoki bu yoshga yetmasalarda – nogiron bo`lsalar;

d) marhumning 8 yoshga yetmagan bolasi parvarishi bilan band bo`lgan va ishlamayotgan xotini (eri), ota-onasi, bobosi, buvasi, opa-singillari yoshidan qat`i nazar;

e) marhumning bobosi va buvisi agar qonun bo`yicha ularni boqishga majbur bo`lgan boshqa qarindoshlari bo`lmasa.

Ota-onasidan mahrum bo`lib qolgan (chin yetim) harbiy xizmatchining yetim bolalariga ular to`liq davlat ta`minotida bo`lgan hollarda ham pensiya 100 foiz to`lanadi. Boshqa yetim bolalar (harbiy xizmatchi bolalari) davlat ta`minotida bo`lganlarida esa tayin etilgan pensiyaning 25 foizi to`lanadi.

Harbiy xizmatchining xotini (eri) yangi nikohga kirganida ham boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi olish huquqini saqlab qoladi.

O`gay ota, o`gay ona basharti vafot etgan harbiy xizmatchi o`gay farzandni kamida 5 yil tarbiyalagan yoki ta`minlagan bo`lsa boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi olishga haqli oila a`zolar tarkibiga kiradi.

Farzandlikka oluvchilar va farzandlikka olinuvchilar umumiy asoslarda boquvchisini yo`qotganlik pensiyasi olishga haqli bo`ladilar.

Boquvchisini yo`qotganlik pensiyasining miqdori

O`zbekistonni himoya qilish paytida va boshqa harbiy harakatlar paytidagi yaralanish, kontuziya yoki jarohatlardan vafot etgan harbiy xizmatchilar (Ichki ishlar vazirligi Milliy xavfsizlik xizmati va boshqa harbiy organlarning xodimlari)ning

pensiya olishga haqli bo'lgan mehnatga yaroqsiz har bir oila a'zosiga marhum harbiy xizmatchi oylik maoshining 40 foizi miqdorida pensiya tayinlanadi.

Harbiy xizmat va harbiy burchni bajarish bilan bog'liq bo'lmagan sabablar tufayli vafot etgan harbiy xizmatchilarning qaramog'ida bo'lgan mehnatga yaroqsiz oila a'zolarining har biriga marhum harbiy xizmatchi oylik maoshining 30 foizi miqdorida pensiya tayinlanadi.

Harbiy xizmatchi oila a'zolariga tayinlanadigan boquvchisini yo'qotganlik pensiyasining eng kam miqdorlari qonun hujjatlarida belgilangan (harbiy xizmatchilarning pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 40-moddasi).

Harbiy xizmatchi oila a'zolariga yagona pensiya tayinlanadi va har bir oila a'zosi talabi bilan umumiy boquvchisini yo'qotganlik pensiyasidan tegishli hissa ajratib berilishi mumkin.

Harbiy xizmatchilarga va ularning oila a'zolariga pensiyalar tayinlash tartibi, muddatlari hamda pensiyalarning to'lanish tartiblari «harbiy xizmatchilarning pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunda (qonunning VI (51-54-moddalari) va VII (55-63-moddalari) bo'limlarida hamda tegishli harbiy idora (Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati va boshqalar) tomonidan qabul qilinadigan idoraviy me'yoriy hujjatlar bilan¹ tartibga solinadi.

Harbiy xizmatchi yoki uning oila a'zolari harbiy xizmat pensiyasi o'rniga o'z xohishlari bilan umumiy (fuqarolik) pensiyalarini olishga ham haqli bo'ladilar.

¹ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1999 йил 21 декабрда рўйхатга олинган «Ўзбекистон Республикаси Ichki ishlar вазирлиги пенсияерларига пенсияларни тўловининг вақтинчалик тартиби.

IX bob. IJTIMOIIY TA'MINOT HUQUQIDA NAFAQALAR

1-§. Nafaqalar tushunchasi, ularning umumiy tavsifi

Bozor munosabatlari qaror topishi sharoitida aholini ijtimoiy muhofaza qilish shakllaridan biri nafaqalar bo'lib, ular pensiyalardan keyingi, ikkinchi o'rinda turadi va aholining muayyan nochor tabaqalariga aniq yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «qanchalik qiyin bo'lmasin, davlat va jamiyat pensionerlar, serfarzand oilalar, talabalar hamda aholining kuchli ijtimoiy muhofazaga muhtoj bo'lgan boshqa tabaqalari xususida g'amxo'rlik qilishni bir daqiqa bo'lsa ham unutmagan yo'q»¹. Shuni aytish kifoyaki, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2002-yil 24-yanvarda tasdiqlangan «Qariyalarni qadrlash yili» davlat dasturini ro'yobga chiqarish uchun 91,3 milliard so'm mablag' sarflash nazarda tutilgan. Faqat 2005-yilning o'zida 2,2 million oila ishonchli ijtimoiy himoya bilan ta'minlangan bo'lib, yilning birinchi yarmida ana shu maqsad uchun davlat budjetidan 6% mablag' ajratilgan² 2002-yil 1-yanvarga kelib esa 2200 ming oila ijtimoiy yordam olgan, fuqarolarning 14 toifasiga nafaqalarning 30 turi berilmoqda; 16 ming kishi bepul oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanmoqda³.

O'zbekistonda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, nafaqalar bilan ta'minlash, ijtimoiy yordam ko'rsatish tobora aholining nochor qatlamlariga aniqroq yo'naltirilmoqda va bunda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining ahamiyati hamda vakolatlari muntazam oshirib borilmoqda. «Davlat, jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlar demokratik tus olmoqda, – degan edi Respublika Prezidenti I.A. Karimov, – Davlatga qarashli bo'lmagan tuzilmalarning vakolatlari kengaymoqda. Ularning

¹ Karimov I.A. "Xozirgi bosqichda demokratik islohotlarni chuqurlashtirishning muhim vazifalari". // "Yangi fikrlash va ishlash – davr talabi". 5-tom, –T.: O'zbekiston, 1997, 113-bet.

² Народное слово, 1999 йил, 11 сентябрь.

³ Иномова С.Т. Проблемы занятости мигранции и трудов. Т., 2006. С.5.

ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishda, jamiyatni boshqarishda tutgan o`rni tobora salmoqli va faol bo`lib bormoqda»¹.

Aholining aniq yo`naltirilgan ijtimoiy qo`llab-quvvatlashni kuchaytirishga qaratilgan qonunchilik faoliyati tobora kuchayib bormoqda va hozirgi paytda ushbu masala o`zining zaruriy huquqiy bazasiga, bugungi kun talablarini o`zida aks ettiruvchi qonunchilik tizimiga ega bo`ldi. Bunda ayniqsa O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 10-dekabrda «Bolali oilalar davlat tomonidan qo`llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish to`g`risida»gi Farmoni va uning asosida qabul qilingan hukumat qarorlari, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999-yil 13-yanvardagi «Aholini aniq yo`naltirilgan ijtimoiy madad bilan ta`minlashda fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari rolini oshirish to`g`risida»gi Farmoni, 2002-yil 25-yanvardagi «Aholini ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo`naltirilgan tarzda qo`llab-quvvatlashni kuchaytirish to`g`risida»gi Farmoni alohida o`rin tutadi.

Nafaqa huquqiy kategoriya sifatida fuqarolarga yoki oilaga davlat ijtimoiy sug`urtasi mablag`lari, davlat budjeti hamda boshqa maxsus manbalardan pul shaklida, muntazam ravishda yoki bir marta ko`rsatiladigan ijtimoiy yordamdan iborat bo`lib, pensiyalardan farq qiladi va odatda yordamchi xususiyatga ega bo`ladi hamda fuqaro turmush kechirishning asosiy manbai bo`lib hisoblanmaydi. Pensiyalarga xos bo`lgan asosiy xususiyatlar – pul shaklida berilishi, qaytarib olinmaslik sharti bilan va tekinga berilishi kabilar nafaqalarga ham xosdir.

Pensiyalardan farqli o`laroq, nafaqalar vaqtinchalik xususiyatga ega, turmush darajasini ta`minlashning qo`shimcha manbai bo`lib sanaladi va nafaqalar tayinlanishida nafaqa oluvchining avvalgi mehnat faoliyati va mehnat staji unchalik katta ahamiyatga ega bo`lmaydi.

Nafaqalar o`z manbalariga ko`ra:

1) davlat ijtimoiy sug`urtasi mablag`laridan (budjetdan tashqari Pensiya jamg`armasi mablag`laridan) to`lanadigan nafaqalar;

¹ Каримов И.А. «Янгича фикрлаш ва яшаш – давр талаби». 5-том. –Т.: Ўзбекистон, 1997, 288-бет.

- 2) davlat budget mablag`laridan to`lanadigan nafaqalar;
- 3) boshqa manbalardan to`lanadigan nafaqalarga bo`linadi.

Davriyligiga ko`ra:

1) muntazam tarzda uzoq muddat davomida to`lanadigan nafaqalar;

2) bir marta to`lanadigan nafaqalarga bo`linadi.

Nafaqani oluvchilar toifasiga ko`ra:

1) ayrim fuqarolarga tayinlanadigan;

2) oilaga tayinlanadigan nafaqalar mavjud.

Bulardan tashqari, nafaqalar:

1) korxon va tashkilotlarning xodimlariga to`lanadigan;

2) bolalarga to`lanadigan;

3) nogironlarga to`lanadigan;

4) yolg`iz qariyalarga to`lanadigan nafaqalarga va boshqa turdagi nafaqalarga bo`linishi mumkin.

Nafaqalarning turlarini, ularni tayinlash va to`lashga oid qonunchilik qoidalarini bilish bu sohada qonunchilikning ta`minlanishi, ijtimoiy adolat qaror toptirilishida katta ahamiyatga ega.

2-§. Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalar

Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha tayinlanadigan va to`lanadigan nafaqalar fuqarolarni nafaqalar bilan ta`minlashda yetakchi o`rin tutadi.

Ijtimoiy ta`minotning ushbu shakli fuqarolarga O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida nazarda tutilgan muhim huquqlarning amalga oshirilishini kafolatlaydi (Konstitutsiyaning 39-moddasi davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalar tayinlash va to`lashning huquqiy asosi bo`lib, O`zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi (XVI bob, 282-294-moddalar)¹; O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 15-noyabrdagi «O`zbekiston Respublikasida pensiya ta`minoti tizimlarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi qarori; 2001-yil 16-martda O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro`yxatga olingan «Majburiy badallar va davlat ijtimoiy

¹ O`zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi. –T.: Adolat, 1999 йил.

sug`urtasi bo`yicha ajratmalarni budjetdan tashqari pensiya jamg`armasiga hisoblab chiqarish va to`lash tartiblari to`g`risida»gi yo`riqnoma¹; O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 24-avgustdagi qarori bilan tasdiqlangan «Yuridik shaxs bo`lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanuvchi jismoniy shaxslarning mehnat stajini hisobga olish va budjetdan tashqari Pensiya jamg`armasiga badallar to`lash tartibi» hamda «Dehqon xo`jaligi a`zolari ijtimoiy sug`urtasi va ijtimoiy ta`minoti to`g`risida»gi nizom² va nihoyat O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2002-yil 14-may kuni ro`yxatga olingan «Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalar tayinlash va to`lash tartibi to`g`risida»gi nizom bilan³ va boshqa bir qator me`yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalar tayinlanishi nafaqa olishga talabgor fuqaroning (yoki uning oila a`zosini) mehnat faoliyati bilan, uning uchun ish beruvchilar tomonidan yoki bevosita o`zi tomonidan budjetdan tashqari Pensiya jamg`armasiga ijtimoiy sug`urtasi o`z vaqtida, to`liq va muntazam ravishda to`lab berilganligi bilan bog`liq qilib qo`yilgan. Ya`ni ijtimoiy sug`urta badallari to`lanmaydigan ish faoliyati bilan shug`ullanish yoki sug`urta badallarini muntazam to`lanmaganligi odatda ijtimoiy sug`urta bo`yicha nafaqalar olish huquqi paydo bo`lmasligiga sabab bo`ladi, «Sug`urta badallari to`lanmagan bo`lsa nafaqa ham tayinlanmaydi» degan tamoyil amal qiladi. Ammo O`zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 284-moddasi, ikkinchi qismiga ko`ra: «Ish beruvchining davlat ijtimoiy sug`urtasi uchun badal to`lamaganligi sug`urta qilingan xodimni davlat ijtimoiy sug`urtasi mablag`lari hisobidan ta`minlanish huquqidan mahrum qilmaydi». Korxonalar ixtiyoriy to`lamagan yoki kechiktirgan sug`urta badallari keyinchalik majburiy tarzda undirib olinadi.

Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalar ijtimoiy sug`urta qilingan xodimlarga, O`zbekiston Respublikasi qonun-

¹ O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlangan «Yuridik shaxs bo`lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanuvchi jismoniy shaxslarning mehnat stajini hisobga olish va budjetdan tashqari Pensiya jamg`armasiga badallar to`lash tartibi» to`g`risida»gi yo`riqnoma. 2001 йил, 6-сон.

² O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlangan «Dehqon xo`jaligi a`zolari ijtimoiy sug`urtasi va ijtimoiy ta`minoti to`g`risida»gi nizom. 2001 йил, 16-сон, 109-модда.

³ O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlangan «Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalar tayinlash va to`lash tartibi to`g`risida»gi nizom. 2002 йил, 9-сон.

chiligida ko`zda tutilgan hollarda, boshqa fuqarolarga ham beriladi. Umumiy qoidaga ko`ra xodim ish beruvchi bilan mehnat munosabatlarida (sinov davrida ham) bo`lgan davrda unda nafaqa olish huquqi paydo bo`lsa beriladi. Ayrim hollarda ishdan bo`shagan xodimlarga ham tayinlanishi mumkin.

«Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalar tayinlash va to`lash tartibi to`g`risida»gi nizomning (keyingi o`rinlarda Nizom deb yuritiladi) 1-bandiga ko`ra budjetdan tashqari Pensiya jamg`armasi mablag`lari hisobidan ijtimoiy sug`urta bo`yicha quyidagi nafaqalar beriladi:

- vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik uchun;
- homiladorlik va tug`ish uchun;
- bola tug`ilgani uchun;
- qo`shimcha dam olish kuni uchun;
- dafn etish marosimi uchun.

Endi ushbu nafaqalarni tayinlashning o`ziga xos xususiyatlarini batafsilroq ko`rib chiqamiz.

1. Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi

Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik paytida beriladigan nafaqa davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha tayinlanadigan nafaqalarning asosiy turi hisoblanadi.

«Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik» tushunchasi qonun hujjatlarida keng ma`noda talqin etiladi va kasallik yoki jarohat olish tufayli mehnat layoqati vaqtincha yo`qolib qolishdan boshqa bir qator holatlarni ham o`z ichiga oladi.

«Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalar tayinlash va to`lash tartibi to`g`risida»gi Nizomning 9-bandiga ko`ra quyidagi hollarda vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi berilishi ko`zda tutilgan:

- a) vaqtincha mehnat qobiliyatini yo`qotish bilan bog`liq kasallikda (shikastlanishda);
- b) sanatoriy-kurortlarda davolanganda;
- d) kasallangan oila a`zosini parvarishlash zarur bo`lganda;
- e) karantinda;
- f) sil yoki kasb kasalligi tufayli vaqtincha boshqa ishga o`tkazilganda;

g) mehnat qobiliyatini tiklash yoki yasama a'zo (protez) qo'ydirish uchun rehabilitatsiya muassasalariga yotqizilganda.

Demak, vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik tushunchasi ancha keng ma'noga ega.

Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi faqat belgilangan tartibda, berilgan vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi (kasallik varaqasi) asosidagina tayinlanishi mumkin.

«Ishlayotgan fuqarolarning va o'quvchilarning vaqtincha mehnatga layoqatsizligini O'zbekiston Respublikasi davolash-profilaktika muassasalarida ekspertizadan o'tkazish to'g'risidagi nizom» O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2000-yil 19-yanvarda ro'yxatga olingan bo'lib¹, unga asosan nogiron bo'lmasa-da, muayyan mehnat sharoitiga muhtoj shaxslar uchun tavsiya etiladigan ishlar; uzoq yoki doimiyga mehnat qobiliyatini yo'qotgan shaxslarni aniqlash va ularni tekshirish uchun TMEKlarga yuborish; davolash-dagnostika jarayonlarini to'g'ri tashkil etish, mehnatga layoqatsizlik sabablarini ta'lim qilish va ularni bartaraf etish yuzasidan tavsiyalar berish kabi tadbirlar amalga oshiriladi. Mazkur nizomga ko'ra vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlikni ekspertizadan o'tkazishga vakolatli bo'lgan davolash-profilaktika organlari, ularning vakolatlari, huquqlari va majburiyatlari hamda javobgarliklari belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2000-yil 19-yanvar kuni «Mehnatga qobiliyatsizlik varaqalari va ma'lumotnomalarini berish tartibi to'g'risida»gi yo'riqnoma ro'yxatga olingan².

Ushbu yo'riqnomada aytilishicha, mulkchilik shakli, xo'jalik mansubligi, xo'jalik faoliyatining turidan qat'i nazar, barcha korxonalar, muassasalar, tashkilotlarda yollanib ishlovchi, yakka tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi, dehqon xo'jaliklarida mehnat qiluvchi barcha xodimlarning vaqtincha mehnatga qobiliyatsizligi O'zbekiston Respublikasi sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlangan shakllardagi mehnatga qobiliyatsizlik varaqasi, tegishli hollarda esa ma'lumotnoma bilan tasdiqlanadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмақлари ва идора паритетини меъърий ҳужжатлари Ахборотномаси, 2000 йил, 2-сон.

² Ўша манба.

Ishlamayotgan, ish haqi saqlanmagan holdagi ta'tilda bo'lgan shaxslar, harbiy xizmatchilar (erkin yollanganlardan tashqari), attestatsiya qilingan Ichki ishlar vazirligi xodimlariga vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik varaqasi berilmaslik ko'zda tutilgan.

Mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi bilan quyidagi holatlar tasdiqlanadi:

a) xodimning o'z ishidan ozod etilganligi;

b) vaqtincha mehnatga layoqatsizlik paytida nafaqa olishga bo'lgan huquqi;

d) kasallik yuz berganligi fakti hisobga olinganligi.

Mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi o'rniga ma'lumotnoma berilganida uning vositasida:

a) xodimning ishdan ozod etilganligi;

b) kasallik yuz berganligi fakti hisobga olinganligi tasdiqlanadi.

Mehnatga qobiliyatsizlik varaqasi yoki bu haqdagi ma'lumotnoma vakolat berilgan davlat-profilaktika muassasalari tomonidan, istisno tariqasida va maxsus tartibga ko'ra nodavlat tibbiyot muassasalari tomonidan berilishi mumkin bo'ladi.

«Mehnatga qobiliyatsizlik varaqasi va ma'lumotnomasini berish tartibi to'g'risida»gi yo'riqnomaning 8-bandiga muvofiq mehnatga layoqatsizlik varaqasi quyidagi hollarda beriladi:

a) vaqtincha mehnatga qobiliyatsiz bo'lib qolgan holda kasal bo'lib qolish (jarohat olish);

b) homiladorlik va tug'ish ta'tili boshlanganda;

d) bemor oila a'zosini parvarishlashi zarur bo'lib qolganida;

e) sanatoriya-kurort (ambulatoriya-kurort)da davolanish paytida;

f) sil kasalligi yoki kasb kasalligi tufayli vaqtincha boshqa ishga o'tkazilganida;

g) karantin yuz berganida;

h) statsionar protez-ortopediya korxonasi da protezlash amalga oshirilganida.

Ambulatoriya-poliklinika sharoitida davolanganida mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi davolovchi vrach tomonidan 5 kungacha muddatga berilishi mumkin. 5 kun o'tgach, har safar 10 kungacha muddatga davolovchi vrach tomonidan bo'lim boshlig'i

bilan birgalikda, bo`lim boshlig`i bo`lmaganida esa vrachlar maslahat komissiyasi (VKK) raisi bilan birgalikda bemor sog`ayguniga qadar yoki u tibbiy mehnat ekspert komissiyasiga yuborilguniga qadar uzaytirilishi mumkin.

Uzoq vaqt kasal bo`lgan shaxslar mehnatga qobiliyatsizlik boshlangan kundan boshlab uzog`i bilan 3 oy ichida (bir xil kasallik bilan 12 oy davomida jami bo`lib 4 oy mehnatga qobiliyatsiz bo`lib qolganda) TMEKga jo`natilishlari lozim.

Alkogolli ichimlik iste`mol qilishi oqibatida kasal bo`lgan yoki jarohat olgan shaxslarga mehnatga qobiliyatsizlik varaqasi o`rniga ma`lumotnoma beriladi.

Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik varaqasini rasmiylashtirish, uni berish tartiblari, shartlari yuqorida aytib o`tilgan yo`riqnomada belgilab qo`yilgan.

O`zbekiston Respublikasi budjetdan tashqari Pensiya jamg`armasi mehnat qobiliyatini yo`qotganlik varaqasi rasmiylashtirilishining to`g`ri yuritilishi, uning yuzasidan moliya operatsiyalarining amalga oshirilishi, ushbu varaqalarning hisobga olinishi ular yuzasidan hisobotlar to`g`riligi ustidan nazorat olib boradi.

Vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi yo`qolgan hollarda, nafaqa, uning o`rniga takroriy berilgan vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi (dublikat) asosida beriladi.

Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik bo`yicha nafaqa mehnat qobiliyati yo`qolgan birinchi kundan to u tiklangunga qadar yoki tibbiy-mehnat ekspertiza komissiyasi (TMEK) tomonidan nogironlik belgilangunga qadar, hatto bu davrda xodim bilan mehnat shartnomasi bekor qilingan hollarda ham beriladi.

Oliy, o`rta maxsus, kasb-hunar ta`lim muassasalarini, magistratura, aspirantura, klinik ordinatura, doktoranturani tamomlagan va belgilangan tartibda ishga yuborilgan shaxslarga nafaqa ular ishga chiqishi lozim bo`lgan kundan boshlab beriladi.

Ish haqi, sutkalik va ko`chish bo`yicha xarajatlarni olish huquqiga ega bo`lgan xodimga ish joyiga borayotgan davrda boshlangan mehnatga qobiliyatsizlik kunlari uchun nafaqa to`lanadi.

Xodimning mehnatga qobiliyatsizlik kunlari yillik (asosiy va qo`shimcha) ta`til davriga to`g`ri kelgan hollarda, vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasida ko`rsatilgan barcha kunlar uchun nafaqa to`lanadi.

Sanatoriy-kurortda davolanishda, agar asosiy va qo`shimcha ta`til xodimning sanatoriyda davolanishi uchun yetarli bo`lmasa, nafaqa beriladi. Bunday holda sanatoriy-kurortda davolanishning barcha davri uchun (yo`llanma, davolanish muddati) sanatoriyga borish-kelish vaqtini qo`shib, ammo xodimning yillik ta`tilini chiqarib tashlagan holda nafaqa beriladi.

Asosiy va qo`shimcha ta`tildan sanatoriyga borishdan oldin foydalangan bo`lsa ham nafaqa uni chiqarib tashlagan holda beriladi. Bunda ish beruvchi ta`tilning yetmaydigan vaqti uchun xodim bilan kelishib, unga ish haqi saqlanmagan ta`til beradi.

Ikkinchi jahon urushi nogironlariga, baynalmilal jangchilarga, Chernobil AES falokati oqibatlarini tugatishda qatnashgan shaxslarga, shuningdek, sanatoriyga davolanishni davom ettirish uchun davolash muassasalaridan o`tkir miokard infarkti bilan kasallangan, jarrohlik uslubi bilan yurakning aortakoronar shuntrovkasi va anevrizmlari, oshqozonning yarali kasalligi, o`n ikki barmoq ichak kasalligidan davolangan va o`t pufagini olib tashlashdan keyin bevosita yuborilgan xodimlarga, shuningdek, sil kasalligi bilan og`riganlarga nafaqa sanatoriyda bo`lgan barcha vaqt uchun beriladi.

O`n olti yoshgacha bo`lgan nogiron bolani tarbiyalayotgan ota-onalardan biriga (homiya yoki vasiya), nogiron bolaning sanatoriyda davolangan barcha davri uchun (sanatoriyga borib-kelish vaqtini hisobga olib) unga yakka tartibda parvarish zarurligi to`g`risidagi tibbiy xulosa mavjud bo`lganda nafaqa beriladi.

Uch yoshgacha bo`lgan bolani yoki 16 yoshgacha bo`lgan nogiron bolani parvarishlashda band bo`lgan ona kasal bo`lib, bolani parvarishlashga qurbi yetmay qolgan hollarda, parvarish bilan band bo`lgan ishlayotgan boshqa oila a`zolari yoki qarindoshlariga (mehnatga layoqatsizlik varaqasiga asosan) nafaqa beriladi.

Uch yoshgacha boʻlgan bolani yoki 16 yoshgacha boʻlgan nogiron bolani parvarishlashda band boʻlgan ona kasal boʻlib, bolani parvarishlashga qurbi yetmay qolgan hollarda, parvarish bilan band boʻlgan ishlayotgan boshqa oila aʼzolari yoki qarindoshlariga (mehnatga layoqatsizlik varaqasiga asosan) nafaqa beriladi.

Oilaning kasal boʻlgan aʼzosiga qarash boʻyicha vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi bemor birovning parvarishiga muhtoj boʻlgan, lekin 7 kalendar kunidan oshmagan davr uchun beriladi.

Oʻn toʻrt yoshga yetmagan bemor bolaga qarash uchun vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi bolaga parvarish kerak boʻlgan, ammo 14 kalendar kunidan oshmagan davr uchun beriladi.

Agarda xodim karantin vaqtida sanitariya-epidemiologiya xizmati organlari tomonidan atrofidagi shaxslar orqali yuqumli kasallikka chalinish xavfining oldini olish maqsadida ishdan chetlatilgan boʻlsa.

Mavsumiy va vaqtinchalik ishlarda band boʻlgan xodimlarga mehnatda mayiblanish yoki kasb kasalligi oqibatida vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik, homiladorlik va tugʻish boʻyicha nafaqa umumiy asoslarda, boshqa sabablar oqibatidagi vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik boʻyicha nafaqa mavsumiy yoki vaqtinchalik ish toʻgʻrisida tuzilgan mehnat shartnomasida koʻrsatilgan ish kunlari doirasida toʻlanadi.

Ishlayotgan nogironlarga vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik boʻyicha nafaqa mehnatda mayiblanish hodisalari yoki kasb kasalligidan tashqari, ketma-ket ikki oydan va kalendar yilda uch oydan oshmagan muddatga beriladi.

Ishlayotgan Ikkinchi jahon urushining nogironlariga va imtiyozlari jihatdan ularga tenglashtirilgan boshqa nogironlarga, Chernobilʼ AESdagi falokat yoki uning oqibatlarini bartaraf etish boʻyicha ishlarni bajarish bilan bogʻliq sabablarga koʻra nogiron boʻlgan shaxslarga vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi (mehnatda mayiblanish hodisalari yoki kasb kasalligidan tashqari) ketma-ket toʻrt oygacha yoki kalendar yilda besh oygacha beriladi.

Agar ishlovchi nogironning vaqtinchalik mehnatga qobiliyatsizligi mehnatda mayiblanish yoki kasb kasalligi tufayli yuz bersa, nafaqa u to'la sog'aygunga yoki mehnatda mayiblanish yoxud kasb kasalligi bilan bog'liq nogironlik guruhi qayta ko'rib chiqilgunga qadar to'lanadi.

Sil kasalligi oqibatida vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik bo'yicha nafaqa shaxs to'la sog'aygunga qadar, lekin ko'pi bilan 10 oyga beriladi.

Xodim sil kasalligi bilan qayta kasallanganda yoki sil kasalligi oqibatida nogiron deb topilganda nafaqa ko'pi bilan 6 oyga beriladi.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2002-yil 14-mayda ro'yxatga olingan «Davlat ijtimoiy sug'urtasi bo'yicha nafaqalarni tayinlash va to'lash tartibi to'g'risida»gi nizomga ko'ra:

Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik quyidagi davrlarga to'g'ri kelganda nafaqa to'lanmaydi:

- ish haqi saqlanmagan ta'til;
- bolani parvarishlash bo'yicha ta'til;
- ish vaqtincha to'xtatilganda;
- xodim ishdan (lavozimdan) chetlashtirilib, ish haqi to'lash to'xtatib qo'yilganligi sababli ishlamaganda;
- harbiy o'quv yoki tekshiruv yig'inida;
- ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o'quv yurtlarida tahsil olish munosabati bilan berilgan qo'shimcha ta'til.

Ushbu davrlarda boshlanib, davom etayotgan mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi xodim ishga chiqishi (lavozimga tiklanishi) lozim bo'lgan kundan boshlab beriladi.

Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi quyidagi hollarda berilmaydi:

ishdan yoki boshqa vazifalardan bo'yin tovlash maqsadida o'z salomatligiga ataylab ziyon yetkazgan yoxud o'zini kasallikka solganda;

giyohvandlik yoki mastlik bilan bog'liq harakatlar oqibatida, shuningdek, spirtli va giyohvandlik moddalarini iste'mol qilish natijasida kasallikka chalinganda (jarohatlanganda);

jinoyat sodir qilish vaqtida jarohatlanganda;

sud qarori asosida majburiy davolanishga yuborilganda (ruhiy kasallardan tashqari);

hibsda bo`lgan davrda;

sud-tibbiyot ekspertizasidan o`tish davrida.

Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik boshlanishidan oldin uzrsiz sabablarga ko`ra ishga kelmagan, ular uchun shifokor belgilagan tartibni buzgan, yoki uzrsiz sabablarga ko`ra belgilangan muddatda shifokor ko`rigiga yoki tibbiy-mehnat ekspertiza komissiyasiga (TMEK) kelmagan xodimlar qoidani buzish ro`y bergan kundan boshlab korxonaning Ijtimoiy sug`urta bo`yicha komissiyasi belgilaydigan muddatga nafaqadan mahrum qilinadilar.

Yuridik shaxs bo`lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanuvchi shaxslar hamda dehqon xo`jaligi a`zolari, budjetdan tashqari Pensiya jamg`armasiga sug`urta badallarini to`lamagan, shifokor belgilagan tartibni buzgan yoki uzrsiz sabablarga ko`ra belgilangan muddatda shifokor ko`rigiga yoki TMEKga kelmagan hollarda, qoidani buzish sodir bo`lgan kundan boshlab ijtimoiy ta`minot bo`limi tomonidan belgilangan muddatga nafaqadan mahrum qilinadilar.

Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi ish stajining davomiyligidan qat'i nazar ish haqining 100 foizi miqdorida quyidagilarga to`lanadi:

ishlayotgan Ikkinchi jahon urushi qatnashchilariga;

baynalmilal jangchilarga va ularga tenglashtirilgan boshqa shaxslarga;

Qaramog`ida 16 yoshga (o`quvchilar 18 yoshga) yetmagan uch yoki undan ortiq bolalari bo`lgan xodimlarga;

Chernobil AESdagi avariya oqibatlarini tugatishda qatnashgan xodimlarga;

Chernobil AESdagi avariya natijasida radioaktiv ifloslanish zonasidan evakuatsiya qilingan va ko`chirilgan, qon hosil qiluvchi organlar kasalliklari (o`tkir leykoz), qalqonsimon bez (adenoma, rak) va xavfli o`smalar bilan bog`liq kasalliklarga chalingan xodimlarga;

mehnatda mayiblanish va kasb kasalligi natijasida vaqtincha mehnatga qobiliyatsiz bo`lgan xodimlarga.

Ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan kasalliklar (sil kasalligi, onkologiya kasalliklari, yangidan paydo bo'ladigan xatarli o'simtalar, jinsiy yo'l bilan o'tadigan kasalliklar, SPID, moxov (lepra) kasalligi, ruhiy kasalliklar) bo'yicha hisobda turgan xodimlarga ular tomonidan davlat ijtimoiy sug'urta badali to'lagan davrining (umumiy ish stajining) davomiyligiga bog'liq ravishda vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi quyidagi miqdorlarda to'lanadi:

a) umumiy ish staji 8 yil va undan ortiq bo'lgan xodimlarga – ish haqining 100 foizi miqdorida;

b) umumiy ish staji 5 yildan 8 yilgacha bo'lgan xodimlarga – ish haqining 80 foizi miqdorida;

d) umumiy ish staji 5 yilgacha bo'lgan xodimlarga – ish haqining 60 foizi miqdorida.

Qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan xodimlardan tashqari qolgan xodimlarga vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik bo'yicha nafaqa quyidagi miqdorlarda to'lanadi:

a) umumiy ish staji 8 yil va undan ortiq bo'lgan xodimlarga hamda 21 yoshga yetmagan chin (sag'ir) etimlarga – ish haqining 80 foizi miqdorida;

b) umumiy ish staji 8 yilgacha bo'lgan xodimlarga – ish haqining 60 foizi miqdorida.

Tegishli hollarda tayinlangan vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik bo'yicha nafaqa quyidagi miqdorlarda to'lanadi:

a) O'zbekiston Respublikasi qurolli kuchlari safidagi mud-datli xizmatdan bo'shatilgandan so'ng bir oy ichida kasal bo'lib qolgan sobiq harbiy xizmatchilarga – respublikada belgilangan eng kam ish haqi miqdorida;

b) boshqa hollarda – ish haqining 60 foizi miqdorida.

Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik bo'yicha nafaqa barcha hollarda belgilangan eng kam ish haqidan kam bo'lmasligi va nafaqa hisoblab chiqarilgan ish haqidan yuqori bo'lmasligi lozim.

Nafaqa miqdori vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik boshlangan kungacha, mehnat daftarchasi yoki uning o'rniga berilgan boshqa hujjat, shuningdek, ijtimoiy ta'minot bo'limlari tomonidan berilgan ma'lumotnoma asosida hisoblangan umumiy ish stajiga muvofiq aniqlanadi.

2. Homiladorlik va tug`ish bo`yicha nafaqa

Ishlayotgan ayollarga 70 kalendar kundan iborat homiladorlik ta`tili va bola tug`ilgach 56 kalendar kun (egizak bola tug`ilsa yoki tug`ish og`ir kechgan hollarda 70 kalendar kun) miqdorida homiladorlik va tug`ish ta`tili beriladi. Ushbu ta`til davrida ayolning ish joyi (lavozimi) saqlanib qolinadi hamda ularga ushbu davr uchun davlat ijtimoiy sug`urtasi mablag`lari hisobdan nafaqa beriladi.

«Davlat ijtimoiy sug`urta bo`yicha nafaqalar tayinlash va to`lash tartibi to`g`risida»gi nizomga muvofiq homiladorlik va tug`ish bo`yicha nafaqani tayinlash va to`lash uchun belgilangan tartibda berilgan mehnatga layoqatsizlik varaqasi asos bo`ladi.

Homiladorlik va tug`ish bo`yicha berilgan vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi yo`qolgan hollarda nafaqa uning o`rniga takroriy berilgan vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi (dublikat) asosida beriladi.

Homiladorlik va tug`ish bo`yicha nafaqa (shu jumladan, homila tushgan hollarda) vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasida ko`rsatilgan barcha davr uchun to`lanadi.

Xodim ishdan bo`shatilishining noto`g`riligi haqida nizo ketayotgan davrda homiladorlik va tug`ish bo`yicha ta`til berilganda, nafaqa u ishga qayta tiklangan taqdirda beriladi. Bunda homiladorlik va tug`ish bo`yicha nafaqani ayolni ishga qayta tiklash to`g`risida qaror chiqqandan so`ng, nafaqa to`lanmagan barcha mehnatga qobiliyatsiz kunlar uchun to`lanadi.

Oliy, o`rta maxsus, kasb-hunar ta`lim muassasalarini, magistratura, aspirantura, klinik ordinatura, doktoranturani tamomlagan va belgilangan tartibda ishga yuborilgan ayollarga ishni boshlagunga qadar homiladorlik va tug`ish bo`yicha berilgan mehnatga layoqatsizlik varaqasi asosida nafaqa ayol ishga kelishi lozim bo`lgan kundan boshlab beriladi.

Ishni vaqtinchalik to`xtatish yoki ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o`quv yurtlarida tahsil olish munosabati bilan berilgan qo`shimcha ta`til davrida homiladorlik va tug`ish bo`yicha ta`til berilgan holda nafaqa ko`rsatilgan davr tugagandan keyin ayol chiqishi lozim bo`lgan kundan boshlab beriladi.

Xodim yillik (asosiy va qo`shimcha) ta'tilda va bolani parvarishlash uchun ta'tilda bo`lgan vaqtda homiladorlik va tug`ish bo`yicha ta'til berilganda, nafaqa homiladorlik va tug`ish bo`yicha ta'tilning vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasida ko`rsatilgan barcha kunlari uchun beriladi. Bolani parvarishlash bo`yicha ta'til davri uchun nafaqa ta'rif stavkasidan (lavozim maoshidan) va ta'til boshlanishidan oldinga 12 oy mobaynida olingan mukofotlarning o`rtacha oylik summasidan hisoblab chiqariladi. Bunda vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi ochilgan kuniga bo`lgan ta'rif stavkasi joylarda belgilangan tuman koeffitsienti va ustamalarni hisobga olgan holda olinadi.

Ish haqi to`lash to`xtatilib, ishdan (lavozimdan) chetlashtirish oqibatida ayol ishlamagan davrda homiladorlik va tug`ish bo`yicha ta'til uchun mehnatga layoqatsizlik varaqasi berilgan holda nafaqa to`lanmaydi. Agar homiladorlik va tug`ish bo`yicha ta'til ishga qo`yilgandan keyin ham davom etadigan bo`lsa, nafaqa u ishga chiqishi lozim bo`lgan kundan boshlab beriladi.

Homiladorlik va tug`ish bo`yicha nafaqa ish haqining 100 foizi miqdorida beriladi.

3. Bola tug`ilganda beriladigan nafaqa (suyunchi puli)

«Davlat ijtimoiy sug`urta bo`yicha nafaqalarni tayinlash va to`lash tartibi to`g`risida»gi nizomga ko`ra:

Bola tug`ilganda beriladigan bir martalik nafaqa O`zbekiston Respublikasi hududida belgilangan eng kam oylik ish haqining ikki baravari miqdorida beriladi.

Ish haqiga koeffitsient qo`llaniladigan tumanlarda nafaqa ushbu koeffitsientlarni hisobga olgan holda belgilanadi.

Ishlayotgan ayollarga hamda ishlab chiqarishdan ajralgan holda oliy, o`rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasalarida, magistratura, aspirantura, klinik ordinatura, doktoranturada tahsil olayotgan ayollarga bola tug`ilganda beriladigan bir martalik nafaqa tegishli ish yoki o`qish joyidan to`lanadi.

Bolaning onasi ishlamaydigan va o`qimaydigan hollarda nafaqa bolaning ishlaydigan yoki ishlab chiqarishdan ajralgan

holda o`qiydigan otasi yoki ota-ona o`rnini bosuvchi shaxslarga to`lanadi.

Ishlamaydigan va o`qimaydigan ota-onalarga bola tug`ilganda nafaqa ijtimoiy ta`minot bo`limlari tomonidan tayinlanadi va to`lanadi.

Farzandlikka olingan bolalarga bola tug`ilganda beriladigan bir martalik nafaqa umumiy asoslarda beriladi.

83. Agar ayol homiladorlik bo`yicha ta`til davrida ishdan bo`shab, shu davr mobaynida homiladorlik va tug`ish bo`yicha nafaqa olgan bo`lsa, bir martalik nafaqa umumiy asoslarda beriladi.

Bola o`lik tug`ilgan hollarda nafaqa to`lanmaydi.

4. *Qo`shimcha dam olish kuni uchun nafaqa*

O`zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 230-moddasiga ko`ra:

«Nogiron bolasini tarbiyalayotgan ota-onaning biriga (vasiyga, homiyga) bola o`n olti yoshga to`lgunga qadar davlat ijtimoiy sug`urtasi mablag`lari hisobidan bir kunlik ish haqi miqdorida haq to`lagan hamda oyiga qo`shimcha bir dam olish kuni beriladi».

Nogiron bolani tarbiyalayotgan ishlayotgan ota-onaning biri (vasiy, homiyning) bu haqda bergan arizasi hamda nogiron bolani tarbiyalayotganligini tasdiqlovchi hujjat asosida ish beruvchi bu haqda buyruq chiqaradi hamda har o`yning qaysi aniq sanasida bir kun qo`shimcha dam olish kuni berilishi masalasi ushbu huquqdan foydalanayotgan ota yoki ona (homiy, vasiy) bilan kelishib belgilanadi.

Nogiron bolalarni tug`ruq bo`limlari (chaqaloqlar, bolalar uylari)dan farzandlikka olgan shaxslarga ham ushbu nafaqa tayinlanaveradi.

5. *Dafn etish marosimi uchun beriladigan nafaqa*

O`zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 288-moddasiga muvofiq: «Sug`urta qilingan xodim yoki uning oila a`zosi vafot etganda qonun hujjatlarida belgilangan miqdorda va tartibda dafn etish marosimi uchun nafaqa to`lanadi.

«Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalarni tayinlash va to`lash tartibi to`g`risida»gi nizomga ko`ra:

Dafn etish marosimi uchun nafaqa xodim yoki uning qaramog`ida bo`lgan quyidagi oila a`zolari vafot etganda beriladi:

a) turmush o`rtog`i;

b) 18 yoshga to`lmagan yoki vaqtincha mehnatga qobiliyatsiz (yoshidan qat`i nazar) bolalari, aka-ukalari va opa-singillari;

d) ota-onasi;

e) bobosi yoki buvisi.

Yashash uchun mustaqil mablag` manbaiga ega bo`lgan (ish haqi, pensiya, stipendiya oluvchi, shirkat xo`jaligining mehnatga qobiliyatli a`zolari hisoblanuvchi va hokazo) oila a`zolari qaramog`ida turgan deb hisoblanmaydi.

Xodim vafot etganda dafn etish marosimi uchun nafaqa uning oila a`zolariga yoki dafn o`tkazishni o`z zimmasiga olgan shaxslarga beriladi.

Oilaning vafot etgan a`zosini dafn etish marosimi uchun nafaqa ishlovchi xodimga beriladi.

Ayolning homilasi tushgan hollarda dafn etish marosimi uchun nafaqa berilmaydi.

Dafn etish marosimi uchun nafaqa eng kam oylik ish haqining uch baravari miqdorida beriladi.

Ishlamaydigan pensioner vafot etgan taqdirda dafn etish marosimi uchun nafaqa uning oilasiga yoki pensionerning dafn marosimini o`tkazgan shaxsga ikki oylik pensiya miqdorida, lekin eng kam oylik ish haqining ikki hissasidan kam bo`lmagan miqdorda, ijtimoiy ta`minot bo`limi tomonidan to`lanadi.

Ish haqiga rayon koeffitsienti belgilangan joylarda dafn etish marosimi uchun nafaqa miqdori ishlab chiqarish bilan bog`liq bo`lmagan tarmoqlar uchun beriladigan tuman koeffitsientini hisobga olgan holda aniqlanadi.

Muddatli harbiy xizmatga chaqirilgan xodim yoki uning oila a`zosi vafot etgan taqdirda dafn etish marosimi uchun nafaqa, agar unga so`nggi ish haqi to`langan kundan bir oydan ko`p vaqt o`tmagan bo`lsa beriladi.

Oliy, o`rta maxsus, kasb-hunar ta`lim muassasalarida, magistraturada, aspiranturada, klinik ordinaturada, doktoranturada tahsil olayotgan shaxslar, shuningdek, ularning oila a`zolari vafot etgan taqdirda, dafn etish marosimi uchun nafaqa umumiy asoslarda to`lanadi.

Maktablar, kurslarning (kadrlar malakasini oshirish, qayta tayyorlash va tayyorlash bo`yicha), shuningdek, malaka oshirish institutlari o`quvchilari va tinglovchilari yoki ularning oila a`zolari vafot etganda, agar ular kurslarga, maktablarga, institutlarga korxonadan yuborilgan bo`lsalar va ularning o`qish davridagi ish haqi to`la yoki qisman saqlanib qolgan bo`lsa, dafn etish marosimi uchun nafaqa umumiy asoslarda beriladi.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 1-maydagi qarori bilan «Keksalar va mehnatga yaroqsiz fuqarolar, nogiron bolalar va bolalikdan nogironlarning dafn marosimi uchun bir yo`la beriladigan nafaqalar tayinlash va to`lash tartibi to`g`risida»gi nizom tasdiqlandi¹.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 24-iyundagi qarori bilan tasdiqlangan «Bolalikdan nogironlarga, qariyalarga va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga nafaqalar tayinlash va to`lash tartibi to`g`risida»gi nizomga ko`ra hayot chog`ida nafaqa olgan yolg`iz keksalar, mehnatga layoqatsiz fuqarolar, nogiron bolalar va bolalikdan nogiron shaxslar vafot etganlarida, ularning oila a`zolariga yoki ularni dafn etishni amalga oshirgan shaxslarga belgilangan eng kam oylik ish haqining ikki barobari miqdorida dafn qilish nafaqasi beriladi. Nafaqa budjetdan tashqari Pensiya jamg`armasi hisobidan beriladi.

Bir yo`la beriladigan nafaqani olish uchun marhumning oila a`zolari yoki boshqa shaxslar marhum vafotidan boshlab 6 oy ichida vafot etgan shaxs nafaqa oluvchi sifatida hisobda turgan tuman (shahar) ijtimoiy ta`minot bo`limiga murojaat qilishlari lozim.

Bunday nafaqani olishlik uchun:

a) vafot etganlik haqidagi ma`lumotnoma (asl nusxasi);

¹ O`zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari. 2002 йил, 9-сон, 65-модда.

b) dafn etish arizachi tomonidan amalga oshirilgani haqida fuqarolar yig`ini ma'lumotnomasi taqdim etiladi.

Bir yo`la beriladigan dafn qilish nafaqasi berish haqidagi arizani ijtimoiy ta'minot organlari tomonidan ko`rib chiqish tartiblari, muddatlari, arizani rad etish asoslari, ijtimoiy ta'minot bo`limining arizani rad etish to`g`risidagi qarori ustidan shikoyat berish tartibi qonun hujjatlarida belgilangan. Dafn qilish nafaqasidan soliq olinmaydi.

Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalarni tayinlash va to`lash tartibi bu haqdagi nizomda belgilab qo`yilgan bo`lib, unga ko`ra:

Nafaqalar xodimning asosiy ish joyidan korxonaning Ijtimoiy sug`urta bo`yicha komissiyasi yoki shu ish uchun vakil qilingan komissiya a`zosi tomonidan tayinlanadi. Komissiya tarkibi, a`zolari soni va raisi korxonah rahbarining buyrug`i yoki boshqaruvining qarori bilan tasdiqlanadi.

Komissiya mehnatda mayiblanganlarga, kasb kasalligiga chalinganlarga nafaqa tayinlash, nafaqa to`lashni rad etish, nafaqadan (to`liq yoki qisman) mahrum etish va nafaqa olish huquqi yuzasidan kelib chiqqan nizolarni, vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi va boshqa hujjatlarning asosli ravishda va to`g`ri berilganligini ko`rib chiqish huquqiga ega. Qolgan barcha hollarda nafaqalarni komissiyaning shu ishga vakil qilingan a`zosi tayinlaydi.

Komissiyalar bo`lmagan korxonalarda nafaqalar, ish beruvchi tomonidan shu ishga buyruq bilan vakil qilingan shaxs tomonidan tayinlanadi.

Yuridik shaxs bo`lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanuvchi shaxslar, dehqon xo`jaligi a`zolariga, shuningdek, ayrim fuqarolarnikida shartnoma asosida ishlayotganlarga nafaqalar ijtimoiy ta'minot bo`limlari tomonidan tayinlanib, budjetdan tashqari Pensiya jamg`armasi mablag`lari hisobidan to`lanadi.

O`quvchi, talaba va aspirantlarga nafaqalar mazkur nizomning 80-91-bandlariga binoan o`qish joylarida tayinlanadi va to`lanadi.

Qurolli kuchlar safidan ozod etilgandan keyin vaqtincha mehnatga qobiliyatsiz bo`lib qolgan sobiq harbiy xizmatchilarga nafaqa mazkur Nizomning 5-bandiga binoan tuman (shahar) ijtimoiy ta`minot bo`limlari tomonidan tayinlanadi.

Xodimlar vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik muddati tugaganidan so`ng chiqishining birinchi kunidayoq korxonaga vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasini taqdim etadilar. Mehnatga qobiliyatsizlik davom etayotgan hollarda, navbatdagi ish haqi berilishi vaqti kelganda topshirilishi mumkin.

Korxonada vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasining «Tabelchi tomonidan va kadrlar bo`limi tomonidan to`ldiriladi» degan bo`limlariga zarur ma`lumotlar yoziladi va vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi (bemor haqidagi ma`lumotlar yozib, imzo qo`yiladi) ijtimoiy sug`urta komissiyasiga topshiriladi.

Mehnatda mayiblanish tufayli vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik boshlanganda nafaqa ishlab chiqarishda baxtsiz hodisa sodir bo`lganlik haqidagi (N-1-shaklda) dalolatnoma asosida tayinlanadi.

Agar baxtsiz hodisa boshqa sharoitlarda ro`y bersa (uyda ishga borish yoki ishdan qaytishda, davlat yoki jamoatchilik burchini bajarayotgan paytda), nafaqa ro`y bergan baxtsizlik sabablari ish beruvchi tomonidan o`rganib chiqilgandan keyingina tayinlanadi.

Nafaqa olish huquqi ijtimoiy sug`urta bo`yicha komissiya yoki vakil qilingan komissiya a`zosi har bir vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi bo`yicha to`lov amalga oshirilishi lozim bo`lgan kunlar sonini va ish haqiga nisbatan belgilanadigan nafaqa foizi miqdorini belgilaydi. Nafaqa foizi miqdori nafaqa belgilash bayonnomasida va komissiya raisi yoki vakil qilingan komissiya a`zosining imzosi qo`yilgan vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasida qayd qilinadi.

Mehnatda mayiblanish tufayli vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik bo`yicha nafaqa komissiya tomonidan (jarohatlangan xodimning ahvoli komissiya majlisiga kelishga imkon bergan taqdirda uning ishtirokida) tayinlanadi. Nafaqadan mahrum

etish, nafaqadan to'liq yoki qisman rad etish masalasi nafaqa oluvchining ishtirokida ko'rib chiqiladi.

Xodim vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi bo'yicha nafaqa olish huquqiga ega bo'lmagan taqdirda, komissiya nafaqa bermaslik to'g'risida qaror chiqaradi va rad etish sabablarini vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasiga qayd etadi.

Nafaqa tayinlangandan so'ng komissiya yoki vakil qilingan komissiya a'zosi korxonaning hisob-kitob bo'limiga nafaqa chiqarish va to'lash uchun belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasini topshiradi.

To'lanadigan va to'lanmaydigan vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqalari, shuningdek, nafaqa olish uchun taqdim etilgan barcha boshqa hujjatlar korxonada buxgalteriyasida pullik hujjatlarga teng holda barcha xarajat hujjatlaridan alohida holda saqlanadi.

Homiladorlik va tug'ish nafaqasi tug'ishdan oldin amalda foydalanilgan kunlarning sonidan qat'i nazar, ta'tilning to'liq davri uchun bir yo'la to'lanadi.

Bola tug'ilganda bir yo'la to'lanadigan nafaqani olish uchun ota yoki ona komissiyaga Fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FXDYO) bo'limi tomonidan berilgan bolaning tug'ilganlik haqidagi ma'lumotnomasini topshirishi lozim. Berilgan hujjatlar asosida vakillik qiluvchi komissiya a'zosi nafaqa olish huquqini belgilaydi hamda belgilangan miqdorda uni tayinlash to'g'risida qaror chiqaradi va tayinlash bayonnomasiga yozadi. Shundan so'ng hujjatlar korxonaning hisob-kitob qilish bo'limiga topshiriladi.

Bola tug'ilganligi haqidagi ma'lumotnoma yo'qotilgan taqdirda bir yo'la to'lanadigan nafaqa FXDYO bo'limlari tomonidan berilgan bola tug'ilganligi haqidagi takroriy ma'lumotnomaning hamda otaning ish joyidan (o'qish joyidan) nafaqa olmaganligi haqidagi ma'lumotnoma topshirilganidan so'ng beriladi.

Xodimning vafoti tufayli uni dafn etish marosimini o'tkazish nafaqasini olish uchun ijtimoiy sug'urta komissiyasiga FXDYO bo'limi tomonidan berilgan vafot etganlik to'g'risidagi ma'lumotnoma topshiriladi. Oila a'zosi vafot etganda esa vafot

etganligi haqidagi ma'lumotnomadan tashqari uy-joydan foydalanish idorasi (binodan foydalanish direksiyasi, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari) tomonidan vafot etgan shaxsning xodim bilan qarindoshlik aloqalari borligi va u xodimning qaramog'ida bo'lganligi to'g'risida ma'lumotnoma ham topshirilishi lozim.

Topshirilgan hujjatlar asosida vakil qilingan komissiya a'zosi nafaqa olish huquqini, uning miqdorini belgilaydi va nafaqa tayinlash haqida qaror chiqaradi va nafaqa tayinlash bayon-nomasiga yozib qo'yadi.

Yuridik shaxs bo'lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxs, dehqon xo'jaligi a'zosiga, shuningdek, ayrim fuqarolarnikida shartnoma asosida ishlayotganlar nafaqa olish uchun vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqalarini, bola tug'ilganlik haqidagi ma'lumotnomani va vafot etganlik to'g'risidagi ma'lumotnomani ijtimoiy ta'minot bo'limiga topshiradilar. Topshirilgan hujjatlar asosida budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi daromadlari va xarajatlari sho'balari tomonidan nafaqa tayinlash (tayinlamaslik) va uning miqdorlari masalasi ko'rib chiqilib, ijtimoiy ta'minot bo'limi boshlig'ining qarori chiqariladi va belgilangan tartibda rasmiylashtiriladi. Nafaqalar, fuqarolarning foizsiz shaxsiy hisobraqamiga nafaqa summasini o'tkazish yo'li bilan bank orqali to'lanadi.

Xodimning vafoti kunigacha olinmay qolgan vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik hamda homiladorlik va tug'ish nafaqasi u bilan birga yashagan oila a'zolariga, shuningdek, uning qaramog'ida bo'lganlarga beriladi.

Xodimning vafot etgan kuniga qadar olinmagan nafaqa vafot etgan xodim bilan qarindosh va birga istiqomat qilganlik yoki vafot etganning qaramog'ida bo'lganlikni tasdiqlovchi dalil bo'lgan hujjat topshirilgandagina berilishi mumkin.

Bola tug'ilganda bir yo'la to'lanadigan nafaqani olish huquqiga ega bo'lgan ona vafot etganda mazkur nafaqa otaga yoki bolani o'z tarbiyasiga olgan boshqa shaxsga beriladi.

Budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi mablag'idan beriladigan nafaqa belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan ishonchnoma bo'yicha to'lanishi, fuqarolarning arizasiga binoan bank

muassasalaridagi hisobraqamiga o'tkazilishi hamda aloqa bo'limi orqali jo'natilishi mumkin.

Nafaqani jo'natish bilan bog'liq bo'lgan chiqimlar nafaqa summasidan ushlab qolinadi.

3-§. Budjet hisobidan to'lanadigan ijtimoiy nafaqalar

Fuqarolarni muayyan hollarda, ularning mehnat faoliyati bilan shug'ullanmaganliklari va mehnat staji bor-yo'qligidan qat'i nazar, moddiy jihatdan ta'minlash davlat tomonidan amalga oshiriladi.

Ana shu maqsadda budjet hisobidan ijtimoiy nafaqalar to'lash ko'zda tutilgan bo'lib, ular oila (shaxs)ning moddiy sharoitlari yoki bolalar parvarish qilinayotganligi va boshqa sabablarga ko'ra tayinlanishi hamda to'lanishi mumkin.

Quyida ushbu nafaqalarning qisqacha tavsifi, tayinlanish asoslari, shartlari, to'lanish tartiblarini ko'rib o'tamiz.

1) *16 yoshgacha bolalari bo'lgan oilalarga tayinlanadigan nafaqa.* Ushbu ko'rinishda mazkur nafaqa turi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 10-dekabrda Farmoniga ko'ra 1997-yil 1-yanvardan boshlab joriy etildi. Farmon asosida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1996-yil 10-dekabrda qaroriga muvofiq «16 yoshgacha bolali oilalarga nafaqalarni tayinlash va to'lash to'g'risida»gi nizom tasdiqlangan. Mazkur hujjatlarga asosan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Mehnat vazirligi tomonidan «16 yoshgacha bolali oilalarga nafaqalarni tayinlash va to'lash tartibi yuzasidan uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan hamda ushbu uslubiy ko'rsatmalar O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1999-yil 4-iyunda ro'yxatga olingan.

Nafaqaning tayinlanish tartibi

Yuqoridagi qonunchilik hujjatlariga ko'ra 16 yoshgacha bolali oilalarga nafaqa fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari (fuqarolar yig'ini tomonidan, uni o'z vaqtida chaqirishning iloji bo'lmaganda esa ko'cha, turar joy, mahalla, posyolka, qishloq, ovul fuqarolari vakillari majlisi) tomonidan oilaning yordamga muhtojlik ahvoli hisobga olingani holda tayinlanadi.

Fuqarolar yig`ini nafaqa miqdorini aniqlash paytida o`ziga ajratilgan mablag`ning cheklangan miqdori, yordam so`rab murojaat qilgan oilalar soni, ushbu arizalar bo`yicha to`lash mumkin bo`lgan summadan kelib chiqqani holda belgilaydi.

Nafaqa uchun belgilangan limit tamom bo`lgani taqdirda arizalarni qabul qilish vaqtincha to`xtatiladi.

Muhtoj oilalarga nafaqa qaror qabul qilingan oydan keyingi oydan boshlab 6 oy davomida to`lab boriladi. Shu muddat o`tgach, oila nafaqa tayinlanishini so`rab takroran murojaat qilishga haqli.

Nafaqa muhtoj oila a`zolaridan birining (ota yoki onasi) yozma arizasiga ko`ra (oila a`zolari, oilaning daromadi, yordam so`rash sabablari ko`rsatilgani holda) tayinlanadi. Ariza fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organi nomiga beriladi.

Ariza qabul qilib olinganidan keyin arizaga oila a`zosining moddiy ahvoli fuqarolar yig`ini tomonidan tasdiqlangan komissiya tekshirishlariga ko`ra belgilanadi. Komissiya tarkibiga fuqarolar yig`ini raisi, kotibi, mehnat bo`limi, hokimiyat vakili, maslahatchilar, jamoatchilik vakillari kiritiladi.

Nafaqa tayinlash haqida ariza tushgan paytdan boshlab ikki hafta muddat ichida komissiya (kamida uch komissiya a`zosidan iborat tarkibda) arizachi oilaviy ahvolini o`rganib chiqadi va bunda oilaning rasmiy va norasmiy daromadlari, moddiy ahvoli chuqur o`rganib chiqiladi. Komissiya tekshirishlari asosida oilaga nafaqa tayinlashlik yoki nafaqa tayinlashni rad etishligi yuzasidan fuqarolar yig`iniga yozma tavsiya beradi.

Oilaga nafaqa tayinlash paytida uning daromadlari oylik miqdorini aniqlash tartiblari, mezonlari va unga taalluqli bo`lgan boshqa holatlar "Uslubiy ko`rsatma"da belgilab qo`yilgan.

Ko`p bolali oilalarga tayinlanadigan nafaqa miqdori O`zbekiston Respublikasi Prezidentning 1996-yil 10-dekabrda "Bolali oilalarni davlat tomonidan qo`llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish to`g`risida"gi Farmonida belgilab qo`yilgan bo`lib, bir nafar bolali oilaga – eng kam oylik ish haqining 50 foizi; ikki nafar bolali oilaga – 100 foizi; uch nafar bolali oilaga 140 foizi; to`rt va undan ko`p bolali oilaga esa 175 foizi miqdorida tayinlanadi.

2) *Ishlayotgan onalarga bolasini ikki yoshga yetgunicha parvarishlash davrida tayinlanadigan nafaqa.*

Ishlamayotgan va ikki yoshga yetmagan bola tarbiyasi bilan band bo'lgan onalarga bola parvarishi davrida nafaqa tayinlash va to'lash masalalari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2002-yil 14-martda ro'yxatga olingan «Ishlamayotgan onalarga ikki yoshga yetmagan bolalarini parvarishlash davrida nafaqa tayinlash va to'lash tartibi to'g'risida»gi nizomda tartibga solingan¹. Mazkur yangi nizomning ishlab chiqilishi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 25-yanvardagi «Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish to'g'risida»gi Farmoni hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 25-yanvardagi «Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlashning 2002-2003-yillarga mo'ljallangan dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qayd qilinishi, aholini aniq yo'naltirilgan holda ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlashning kuchaytirilishi bilan bog'liq bo'ldi.

Nizomga ko'ra, ikki yoshga yetmagan bola tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lgan ishlamayotgan (mehnat shartnomasi (kontrakti) asosida yollanib ishlamayotgan) shaxs sifatida nafaqa olish huquqiga quyidagilar ega bo'ladilar:

a) ishlamayotgan onalar yoki ular o'rnini bosayotgan shaxslar (odatda bolaning otasi, farzandlikka olgan shaxs, vasiy va boshqalar);

b) to'lov-kontrakt asosida oliy, o'rta maxsus, kasb-hunar o'quv yurtlarining kunduzgi bo'limida ta'lim olayotgan ishlamayotgan onalar yoki ularning o'rnini bosuvchilar (bola parvarishi bilan bevosita shug'ullanayotgan shaxslar);

d) yuridik shaxs tashkil etmasdan yakka tadbirkorlik qilayotgan, yuridik shaxs bo'lmagan dehqon xo'jaligida a'zo sifatida ishlayotgan onalar (ularning o'rnini bosayotgan shaxslar).

Nafaqa tayinlashni so'rab fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga ariza bilan murojaat qilishi lozimligi ko'zda

¹ Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмоғталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси. 2002 йил, 5-сон.

utilgan. Qishloq, shaharcha, ovul, mahalla fuqarolar yig'ining yoki u vakolat bergan Komissiyaning nafaqa tayinlash to'g'risidagi qarori nafaqa tayinlanishi uchun asos bo'ladi.

Nafaqa onaning mehnat staji bor-yo'qligi, bolalarining sonidan qat'i nazar, 2002-yil 1-fevraldan 31-dekabrgacha bo'lgan davrda – eng kam oylik ish haqining 170 foizi miqdorida, 2003-yil 18-yanvardan boshlab esa 200 foizi miqdorida tayinlanadi. Nafaqa 12 oy muddatga, ammo bola 2 yoshga etishi muddatidan ko'p bo'lmagan davrga tayinlanadi. Nafaqaga muhtojlik saqlanib qolgani taqdirda avval tayinlangan nafaqa to'lash muddati tamom bo'lishiga 1 oy qolganda mahalla qo'mitasiga takroran ariza beriladi va ariza ko'rib chiqilib, uni tayinlash haqida yangidan qaror qabul qilinadi.

Arizachi nafaqa tayinlash haqidagi o'z arizasiga quyidagilarni ilova qilishi lozim:

- a) bola tug'ilganlik haqidagi guvohnoma nusxasi;
- b) mehnat daftarchasining nusxasi (avval ishlagan bo'lsa);
- d) ariza berishdan oldingi 2 oy davomida oilaning daromadlari haqida ma'lumotnoma;
- e) bolaning nogironligi (agar nogiron bola bo'lsa) haqida tibbiy maslahat komissiyasi (VKK)ning xulosasidan nusxa;
- f) nikoh bekor bo'lgani (bekor bo'lgan bo'lsa) haqida sud qarori;
- g) bolaning onasi bo'lmaganda bola parvarishini amalga oshirayotgan shaxs bolaning onasi yo'qligi to'g'risidagi ma'lumotnomani ham taqdim etadi.

2 yoshga yetmagan bola parvarishi davrida bolaning onasiga (uning o'rnini bosuvchi boshqa shaxsga) nafaqa oilaning daromadlari e'tiborga olingani holda tayinlanishi mumkin. Ya'ni moddiy jihatdan normal ta'minlangan onalarga bu nafaqani tayinlashlik rad etilishi ham mumkin. Ammo quyidagi hollarda, oilaning daromadi darajasidan qat'i nazar, nafaqa tayinlanishi shart:

- 1) to'liq bo'lmagan (yoki otasi yoxud onasi yo'q oilada) oilada bolani tarbiyalayotgan ota yoki onaga;
- 2) nogiron bolani tarbiyalayotgan onalarga (qaysi bola nogiron ekanligining ahamiyati yo'q).

Oilaning umumiy daromadi taqsimlanganida uning har bir a'zosiga eng kam oylik ish haqining 150 foizidan kam daromad to'g'ri keladigan hollarda oila kam ta'minlangan deb hisoblanadi.

Oila daromadlarini aniqlash tartibi va usullari, nafaqa tayinlash haqidagi arizani ko'rib chiqish muddatlari hamda tartibi, ariza yuzasidan qaror qabul qilish tartibi eslatib o'tilgan nizomda belgilab qo'yilgan. Ariza arizachi ishtirokida ko'rib chiqilishi, uning arizani ko'rish paytida uzrsiz qatnashmasligi uni ko'rishning keyinga qoldirilishiga sabab bo'lishi qayd etilgan.

Ko'zda tutib qo'yilgan hollarda nafaqa to'lash to'xtatilishi mumkin. Bola uchun nafaqa olayotgan shaxs va fosh etganda, u onalik (otalik) huquqidan mahrum etilganida, vasiylik bekor qilinganida nafaqa bolani amalda parvarishlayotgan tegishli shaxsga beriladi.

Tayinlanganidan keyin o'z vaqtida talab qilib olinmagan nafaqa tegishli muddat o'tgach fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari hisobiga o'tkaziladi. Nafaqalar mahalliy budjet mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi

3) Ishlaydigan oilalarga bola ikki yoshga yetgunga qadar uni parvarish qilganlik uchun har oylik nafaqa.

Nafaqaning ushbu turini tayinlash va to'lashning huquqiy asosi bo'lib O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2002-yil 14-martda davlat ro'yxatiga olingan «Ishlaydigan onalarga bola ikki yoshga yetgunga qadar uni parvarish qilganligi uchun har oylik nafaqa tayinlash va to'lash tartibi to'g'risida»gi nizom xizmat qiladi¹.

Mazkur nizomga muvofiq bola ikki yoshga yetgunga qadar uni parvarishlash uchun nafaqa bolaning onasiga, otasiga, farzandlikka olgan shaxsga, vasiyga yoki amalda bola parvarishi bilan mashg'ul bo'lgan boshqa shaxslarga berilishi mumkin.

Nafaqa bolalar sonidan va nafaqa oluvchining mehnat stajidan qat'i nazar 2002-yil 31-dekabrgacha eng kam oylik ish haqining 170 foizi, 2003-yil 1-yanvardan boshlab esa 200 foizi

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси, 2002 йил, 5-сон.

miqdorida tayinlanadi. Agar 2 yoshga yetmagan bir necha bola parvarishlanayotgan bo'lsa, u holda nafaqa 1 barobar miqdorda eng kichik bola 2 yoshga yetguniga qadar to'lab boriladi. Ushbu nafaqani olish davrida nafaqa olayotgan shaxs homiladorlik yoki tug'ish ta'tiliga chiqsa, unda onaning xohishiga ko'ra ikki nafaqadan biri beriladi.

Bola 2 yoshga yetgunga qadar uni parvarish qilganlik uchun har oylik nafaqa budget muassasalarida ishlayotgan (budget hisobidan ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o'qiyotgan) onalarga mahalla fuqarolar yig'ini orqali nafaqa tayinlanadi.

To'liqsiz ish kuni rejimida, ish beruvchi bilan kelishgani holda o'z ustida ishlagan vaqtlari uchun ishlayotgan ona ish haqini ham, tegishli nafaqani ham to'liq miqdorda (stipendiyani to'liq miqdorda) olishi mumkin.

Nafaqa tayinlashni so'rab korxonalar, tashkilotga (o'quv yurtiga) berilgan arizaga bola tug'ilganligi haqidagi guvohnoma nusxasi, bolani onasidan boshqa shaxslar parvarish qilayotganlarida, shuningdek, bu haqdagi ma'lumotnoma ham ilova qilinmogi lozim.

Tegishli hollarda nafaqa to'lash to'xtatiladi (bola 2 yoshga etgach, bolalar uyiga joylashtirilsa; bola vafot qilsa; oila O'zbekistondan ko'chib ketsa, o'z vaqtida to'lanmagan yoki talab qilib olinmagan nafaqa summalari qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan muddatgacha nafaqa oluvchilarga berilishi mumkin.

Soxta hujjatlar va qasddan noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etish yo'li bilan olingan bo'lsa, u holda aybdor shaxslar tegishli huquqiy javobgarlikka tortiladilar hamda noto'g'ri to'langan nafaqa qaytarib undirib olinadi.

Budgetdan mablag' bilan ta'minlanuvchi davlat tashkilotlarida (shu jumladan, davlat o'quv yurtlarida) ishlayotgan onalarga (ularning o'rnini bosuvchi shaxslarga) nafaqa davlat budgetidan to'lanadi.

Nodavlat korxonalar va tashkilotlarida ishlovchi ayollarga esa ushbu korxonalarning o'z mablag'laridan to'lanadi (bu summadan soliq olinmaydi, undan Pensiya jamg'armasiga badal to'lanmaydi).

Bola 2 yoshga yetgunga qadar uni parvarishlash uchun nafaqa tayinlash va to'lash bilan bog'liq bo'lgan nizolar qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda ko'rib hal etiladi.

4) *Nogiron bolalar yoki bolalikdan nogiron bo'lgan shaxslarga tayinlanadigan nafaqa*, har oyda beriladigan nafaqaning bu turi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 24-iyundagi qarori bilan tasdiqlangan "Bolalikdan nogironlarga nafaqa tayinlash va to'lash tartibi to'g'risida"gi nizomda¹ nazarda tutilgan bo'lib, bu nafaqa tibbiy mehnat ekspert komissiyalari (TMEK) tomonidan bolalikdan I yoki II guruh nogironlari deb tan olingan ish stajiga ega bo'lmagan 16 yoshdan katta shaxslarga, shuningdek, 16 yoshgacha bo'lgan nogiron bolalarga tayinlanadi. Nafaqa tayinlash to'g'risida ariza bolalikdan I yoki II guruh nogironlari tomonidan, ularning ota-onasi, homiy yoki vasiylari tomonidan, shuningdek, 16 yoshga to'lmagan nogiron bolalarning ota-onalari, homiy yoki vasiylari tomonidan yashash joyidagi ijtimoiy ta'minot bo'limiga beriladi.

Nogiron bolaning yoki bolalikdan I yoki II guruh nogiron shaxsning yoshi, turar joyi, vasiy murojaat qilgan hollarda vasiy etib tayinlash to'g'risidagi qarorning bir nusxasi, I yoki II guruh nogironlariga TMEK tekshirish dalolatnomasidan ko'chirma 16 yoshga yetmagan nogiron bolalarga sog'liqni saqlash muassasalari tomonidan belgilangan tartibda berilgan tibbiy xulosa taqdim etiladi.

Nafaqa tayinlash uchun zarur barcha hujjatlar tuman ijtimoiy ta'minot bo'limi tomonidan qabul qilib olingan kun ariza bilan murojaat qilingan kun bo'lib hisoblanadi. Ariza barcha zarur hujjatlar bilan qabul qilib olingan holda u 10 kun ichida ko'rib chiqilishi va hal etilishi lozim.

I yoki II guruh bolalikdan nogiron shaxslarga nafaqa nogironlikning butun davriga nogiron bolalarga esa tibbiy xulosa ko'rsatilgan muddatlarga tayinlanadi va nogiron bolaning ota-onasi, vasiysi I-II guruh bolalikdan nogiron shaxsning, uning ota-onasi yoki vasiysining yashash joyidagi ijtimoiy ta'minot bo'limi tomonidan to'lanadi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari g'ujlamasi. 1994 йил. №6, 33-модда.

Nafaqa oluvchi O'zbekiston Respublikasi hududi doirasida boshqa tumanda doimiy yashashga ketganida nafaqa oluvchining shaxsiy hujjatlar yig'majildi olinganidan keyin yangi yashash joyida davom ettirilib, avvalgi yashash joyidan nafaqa to'lash to'xtatiladi.

Nogiron bola, I yoki II guruh bolalikdan nogiron internat uyiga o'tkazilib, to'liq davlat ta'minotiga olinganda nafaqa to'lash to'xtatiladi.

Tayinlangan, ammo o'z vaqtida olinmagan nafaqa oldingi uch yilgacha bo'lgan vaqt uchun berilishi mumkin, ya'ni tayinlangan, hisoblab chiqarilgan nafaqa miqdori talab qilib olish yuzasidan uch yillik umumiy da'vo muddati belgilangan.

Nogiron bolalarga nafaqa u boshqa turdagi nafaqalar (aliment, boquvchisini yo'qotganlik nafaqasi) olish-olmasligidan qat'i nazar to'lanaveradi. I yoki II guruh bolalikdan nogiron shaxslarga esa ular olayotgan ish haqi stipendiya, aliment yoki boshqa daromadlaridan qat'i nazar to'lanaveradi. Ular to'liq davlat ta'minotida bo'lgan davrlar uchun nafaqa to'lanmaydi.

Leprazoriylarda bo'lgan I va II guruh bolalikdan nogiron shaxslarga, nogiron bola u yerda bo'lgan vaqtlarda nafaqa to'lanaveradi. Nafaqa to'lash va uni yetkazib berish xizmatlari ijtimoiy sug'urta mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi.

Oilaning nafaqa tayinlashda hisobga olingan a'zolari soni o'zgarishi, ish haqining eng kam miqdori o'zgarishi, tuman koeffitsienti belgilanishi aholi daromadlari indeksatsiyalashi nafaqa miqdorini qayta hisoblanishiga asos bo'ladi.

Nizomga ko'ra nogiron bolalarga, I va II guruh bolalikdan nogiron shaxslarga eng kam oylik ish haqining 100 foizi miqdorida nafaqa tayinlash belgilangan, biroq O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ish haqlari, pensiyalar, stipendiyalar va ijtimoiy nafaqalar miqdorini 2002-yil 21-iyuldan boshlab oshirish to'g'risida»gi Farmoni bilan bolalikdan nogironlik nafaqalarining miqdori oshiridi.

5) Pensiya tayinlash uchun zarur bo'lgan mehnat stajiga ega bo'lmagan yolg'iz qariyalar, mehnatga layoqatsiz (nogiron) fuqarolar, boquvchisini yo'qotgan shaxslarga har oyda to'lanadigan nafaqalar.

Ushbu nafaqa turini tayinlash asoslari, tartibi va nafaqa oluvchi shaxslar doirasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 24-iyundagi qarori bilan tasdiqlangan shu nomdagi nizomda bayon etilgan¹.

O'zbekiston Respublikasi «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonuniga binoan pensiya olish huquqiga ega bo'lmagan hamda O'zbekiston Respublikasining «Oila kodeksi»ga muvofiq ularni boqish va moddiy jihatdan ta'minlashga majbur bo'lgan qarindoshlari yo'q fuqarolar shu turdagi nafaqani olishga haqli bo'ladilar.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunga ko'ra pensiya ololmaydigan qariya, nogiron va boshqa mehnatga layoqatsiz shaxslarga nafaqalar ularning yoshi e'tiborga olingani holda I yoki II guruh nogironi tufayli boquvchisini yo'qotganliklari sababli tayinlanishi mumkin. Bunday nafaqa manfaatdor shaxsining arizasi asosida tuman ijtimoiy ta'minot bo'limlari tomonidan tayinlanadi.

Yosh bo'yicha nafaqalar yoshga doir pensiya olish huquqiga ega bo'lmagan fuqarolarga:

– ayollarga – 60 yoshga yetganlarida;

– erkaklarga – 65 yoshga yetganlaridan so'ng tayinlanadi.

Yosh bo'yicha nafaqaning miqdori qjnun bilan belgilanadi.

Nogironlik bo'yicha nafaqalar nogironlik sodir bo'lgan hollarda, ya'ni mehnat qobiliyati doimiy yoki uzoq muddatga yo'qotilganida faqat I va II guruh nogironlariga tayinlanishi mumkin.

Ishlab turgan yoki boshqa daromad manbaiga ega bo'lgan nogironlarga bunday nafaqa to'lanmaydi.

Pensiya tayinlash uchun zarur bo'lgan ish stajiga ega bo'lmagan shaxs vafot etgan taqdirda uning qaramog'ida bo'lgan mehnatga yaroqsiz, moddiy yordamga muhtoj bo'lgan oila a'zolariga nafaqa tayinlanadi. Nafaqa miqdori bu holda oilaning mehnatga yaroqsiz 3 va undan ortiq a'zosiga vafot etgan shaxs olishi lozim bo'lgan nafaqasining 100 foizi; oilaning 2 mehnatga yaroqsiz a'zosiga 75 foizi, bir a'zosiga esa 50 foiz miqdorida tayinlanadi.

¹ Oila kodeksi. –T.: Adolat, 1999 йил.

Nafaqaning ushbu turini olish uchun ariza hamda ariza beruvchining yoshini tasdiqlovchi hujjat, yashash joyidan berilgan ma'lumotnoma, oilaning umumiy daromadi haqida ma'lumotnoma, nogironlik bo'yicha nafaqa tayinlashda esa qo'shimcha ravishda TMEKning nogironlikni tasdiqlovchi xulosasi, boquvchining yo'qotganlik nafaqasini tayinlash paytida boquvchisining vafot etganligi to'g'risida guvohnoma, bolaning tug'ilganligi haqidagi guvohnomalar nusxalari taqdim etiladi. Ariza va zarur hujjatlar qabul qilingandan boshlab 5 kun ichida ijtimoiy ta'minot bo'limi tomonidan ko'rib chiqiladi. Ariza qondirilgan holda ariza berilgan kundan boshlab nafaqa tayinlanadi. Ariza rad etilgan taqdirda esa bu haqda 10 kun ichida arizachiga tegishli qaror nusxasi barcha hujjatlar bilan qaytarilib, qaror ustidan shikoyat berish tartibi tushuntiriladi.

Nafaqa uni oluvchi yashab turgan joyidagi ijtimoiy ta'minot organi orqali to'lanadi. Nafaqa oluvchi to'liq davlat ta'minotiga o'tkazilganda nafaqa to'lash to'xtatiladi.

Ish haqining oylik eng kam miqdori, nogironlik guruhi, koeffitsientlar o'zgargan, aholi daromadlari indeksatsiyalangan taqdirda nafaqa miqdori qayta hisoblab chiqiladi.

Nafaqalarni qayta hisoblab chiqish muddati va tartiblari nizomda belgilangan. Nafaqa oluvchi O'zbekiston hududidan chiqib ketganida nafaqa to'lovi bekor qilinadi.

4-§. Fuqarolarga beriladigan boshqa turdagi nafaqalar

Fuqarolarga qonun hujjatlariga ko'ra boshqa bir qator nafaqalarning ham to'lanishi nazarda tutilgan. Ular ijtimoiy ta'minot huquqi mavzusi doirasiga kirmasa-da, ammo aholini ijtimoiy jihatdan himoya qilishning, muayyan voqea-hodisalar bilan bog'liq tarzda yuz bergan noqulay sharoitlarda ularni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashning muhim shakllaridan hisoblanadi va ushbu nuqtai nazardan qaraganda, mazkur nafaqa turlarini ham qisqacha ko'rib o'tish, ularga umumiy tarzda bo'lsa-da tavsiya berish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bunday nafaqalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) ishsizlik nafaqasi;
- 2) ishdan bo'shash paytida beriladigan nafaqa;
- 3) yosh oilalarga beriladigan moddiy yordam;

4) ishlab chiqarishda yuz bergan baxtsiz hodisalar tufayli halok bo'lgan yoki sog'lig'iga shikast yetganda bir yo'la beriladigan nafaqalar.

Ishsizlik nafaqasi. O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 1-maydagi «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi qonunining 29-moddasiga ko'ra tuman (shahar) mehnat bo'limlari tomonidan belgilangan tartibda ishsiz shaxs deb e'tirof etilgan fuqarolarga ishsizlik nafaqasi tayinlanadi.

Nafaqaning miqdori va to'lanishining eng uzoq muddati ham «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi qonunda belgilab qo'yilgan.

Avval ishlagan, ishidan va ish haqi (mehnat daromadi)dan mahrum bo'lgan shaxslarga ular ishlagan davridagi ish haqining ellik foizi miqdorida, ammo eng kam oylik ish haqidan kam bo'lmagan hamda nafaqani hisoblash paytida O'zbekiston Respublikasida tarkib topgan o'rtacha ish haqidan ortiq bo'lmagan miqdorda ishsizlik nafaqasi tayinlanadi.

Harbiy xizmatdan, ichki ishlar va Milliy xavfsizlik xizmatidan, boshqa harbiy organlardagi harbiy xizmatdan bo'shatilgan shaxslar avval ishlagan bo'lsalar, ish haqlarining 50 foizi miqdorida, avval ishlamagan shaxslarga ishsizlik nafaqasi eng kam oylik ish haqining 100 foizi miqdorida tayinlanadi.

Birinchi marta ish qidirayotgan va ishsizlik nafaqasi olish huquqiga ega bo'lgan shaxslarga eng kam oylik ish haqining 75 foizi miqdorida ishsizlik nafaqasi tayinlanadi.

Ishsiz deb e'tirof etilgan shaxslarga bir martalik moddiy yordamlar ham ko'rsatilishi mumkin.

Ishsizlik nafaqasi birinchi marta ish qidirayotgan shaxslarga bir kalendar yil davomida 13 haftagacha, avval ishlagan shaxslarga esa yil davomida 26 haftagacha bo'lgan muddat davomida to'lanishi mumkin.

Ishsiz deb e'tirof etilgan shaxslarga ishsizlik nafaqasini tayinlash va to'lash tartiblari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 23-noyabrda ro'yxatga olingan «Ishsiz fuqarolarni ish bilan ta'minlashga ko'maklashuvchi davlat jamg'armasi mablag'laridan ajratiladigan moddiy yordam ko'rsatish tartibi, miqdori va shartlari to'g'risida»gi nizomda ko'rsatib qo'yilgan.

Ishdan bo'shatilayotgan xodimlarga beriladigan nafaqa. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksida nazarda tutilgan bo'lib, unga ko'ra muayyan sabablar bilan ishdan bo'shatilayotgan shaxslarga ishdan bo'shatilayotganlarida bunday nafaqalar berilishi beigilangan.

Mehnat kodeksining 89-moddasi 4-qismiga ko'ra xodim yangi mehnat shartlari asosida ishlashdan bosh tortganligi tufayli, 100-modda 2-qismining 1 (shartlar qisqarishi, korxonaning tugatilishi), 2 (xodim egallab turgan vazifa ishga noloyiq bo'lib qolishi), 5 (o'rindoshlik bo'yicha ishlayotgan shaxs boshqa doimiy xodim ishga qabul qilinishi tufayli ishdan bo'shatilishi), 6 (korxonada mulkdori almashganligi tufayli korxonada rahbari, o'rinbosarlari, bosh buxgalterining ishdan bo'shatilishi)-bandlari bilan ish beruvchi tashabbusiga ko'ra ishdan bo'shatilgan shaxslarga Mehnat kodeksining 109-moddasiga binoan o'rtacha oylik ish haqidan kam bo'lmagan miqdorda ishdan bo'shatish nafaqasi beriladi.

Ishdan bo'shatish nafaqasi ishdan bo'shatish paytida ishga joylasha olmaganligi tufayli o'rtacha oylik ish haqini saqlab qolinishi bilan hamda foydalanilmagan mehnat ta'tili uchun beriladigan yoki ishdan bo'shatilish haqida oldindan ogohlantirish o'rniga to'lanadigan kompensatsiya puli bilan almashtirib yuborilmasligi lozim. Ishdan bo'shatish nafaqasi yuqoridagi to'lovlar berilgan-berilmaganligidan qat'i nazar to'lanaverishi lozim.

Yosh oilalarga beriladigan moddiy yordam. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1999-yil 7-maydagi davlat ro'yxatiga olingan «Moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'lgan yosh oilalarga ko'rsatiladigan mablag'larni tashkil topirish va sarflash tartibi to'g'risida»gi nizom asosida ko'rsatiladi.

Ushbu nizomga ko'ra yosh oilalarga bir martalik qaytarib olinmaydigan moddiy yordam shaklida, foiz olinmaydigan qarz berib turish tarzida yoki boshqa shakllarda moddiy ko'mak berilishi mumkin. Ko'rsatiladigan beg'araz yordam miqdori, beriladigan foizsiz qarz, undan foydalanish tartibi va muddatlari

yuqoridagi nizom asosida fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari tomonidan belgilanadi.

Bunday yordamni olishda kelin yoki kuyov nogiron bo`lsa, qarindoshlari va boshqa yordam beruvchi yaqinlari bo`lmasa, kambag`al oilalardan bo`lsa, kelin yoki kuyov fuqarolar yig`ini faoliyatida muntazam ishtirok etsa, afzallikdan foydalanadilar.

Yosh oila tomonidan moddiy yordam ko`rsatishni so`rab berilgan ariza fuqarolar yig`ini tomonidan belgilangan muddatda va tartibda ko`rib chiqiladi.

Xodimning sog`lig`iga shikast yetkazilganligi yoki uning vafoti munosabati bilan bir yo`la beriladigan nafaqa miqdori, to`lanish asoslari hamda tartibi O`zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 194-moddasida hamda O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 1-fevraldagi qarori bilan tasdiqlangan «Xodimlarga ularning mehnat vazifalarini bajarish bilan bog`liq holda jarohatlanishi, kasb kasalliklariga chalinishi yoki salomatlikning boshqa xil shikastlanishi tufayli yetkazilgan zararni ish beruvchi tomonidan to`lash qoidalari»da aytilishicha: yo`qotilgan ish haqini to`lashdan, zararni to`lashdan tashqari ish beruvchi sog`lig`iga zarar yetkazilgan jabrlanuvchi xodimga uning bir yillik ish haqi jamidan kam bo`lmagan miqdorda (qoidalarning 22-bandi), xodim vafot etgani taqdirda esa uning qaramog`ida bo`lib kelgan boquvchisini yo`qotgan shaxslarga marhum xodimning 6 yillik (72 oylik) ish haqi jami miqdorida bir yo`la beriladigan nafaqa to`lashga majbur bo`ladi (qoidalarning 26-bandi).

Ta`lim muassasalarida beriladigan stipendiyalar ham aholini ma`lum tabaqalarini ijtimoiy qo`llab-quvvatlash va himoyalashning muhim shakllaridan biri sanaladi.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 17-avgustdagi «Oliy o`quv yurtlari talabalariga stipendiyalar to`lash tartibi va miqdorlari to`g`risida»gi qaroriga muvofiq O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2002-yil 6-mart kuni «Ta`lim muassasalarida stipendiyalar tayinlash va to`lash tartibi to`g`risida»gi yo`riqnoma ro`yxatga olindi.

Ushbu yo`riqnomaga ko`ra stipendiya deganda? ta`lim muassasalarida davlat grantlari yoki to`lov-kontrakt asosida

muvaqqiyatli ta'lim olayotgan talabalar (o'quvchilar)ga har oyda to'lanadigan pul to'lovlaridan iborat bo'lib, boshqa to'lovlar to'lanishidan qat'i nazar (boshqa nafaqa turlari, pensiya, aliment va boshqalar) to'lanaveradi.

Stipendiyalar o'quv yurtida tuziladigan stipendiya komissiyasi tomonidan reyting nazorati va talaba (o'quvchi) o'zlashtirishi ko'rsatkichlariga muvofiq tayinlanadi.

Stipendiyaning tayanch miqdori 9400 so'mdan iborat bo'lib, reyting bo'yicha 86-100 o'zlashtiruvchi talabaga shuning 100 foizi (9400 so'm); 71-85 foiz o'zlashtiruvchi talabaga 75 foizi (7050 so'm); 55-70 foiz o'zlashtirayotgan talabaga esa 50 foizi (4700 so'm) miqdorida stipendiya to'lanadi.

Stipendiya miqdori muayyan holatlar (yetim bolalar, sobiq harbiy xizmatchilar, matematika yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotganlar) hisobga olinib, boshqacha tayanch miqdorlarga ko'ra ham tayinlanishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti stipendiyasini oluvchilarga 17745 so'm, Beruniy, Ibn Sino, Navoiy, Ulug'bek nomidagi stipendiyalarni oluvchi talabalarga esa 12300 so'm miqdorida stipendiya beriladi.

O'rta maxsus o'quv yurtlarida stipendiyaning tayanch miqdori 9085 so'm belgilangan bo'lib, o'quvchilarga ularning o'zlashtirish ko'rsatkichiga muvofiq ushbu summaning 100, 75 yoki 50 foizi miqdorida stipendiya beriladi. Bunda ham o'quvchilarning muayyan toifalariga boshqacha tayanch miqdorlariga ko'ra stipendiya tayinlash nazarda tutib qo'yilgan.

Muayyan fanlardan qarzdor bo'lib qolgan (bir yoki bir necha fandan 55 foizdan kam reyting ballari to'plagan) talaba (o'quvchi) keyingi o'quv semestrda stipendiya olish huquqidan mahrum bo'ladi.

Talaba (o'quvchi) akademik ta'tilda bo'lgan davrida stipendiya to'lanmaydi.

Homiladorlik va tug'ish ta'tilida bo'lgan talabalarga ta'til davrida to'liq stipendiya to'lanaveradi.

Yozgi kamkul payti uchun ham stipendiya to'lanaveradi.

Talaba (o'quvchi) stipendiyasidan ushlab qolinishiga yo'l qo'yilmaydi.

X bob. FUQAROLARGA KO`RSATILADIGAN BOSHQA IJTIMOY YORDAMLAR

1-§. Aholiga ko`rsatiladigan ijtimoiy yordam tushunchasi, zarurligi va ularning tasnifi

Aholini ijtimoiy jihatdan himoyalashni kuchaytirish, «Aholining ijtimoiy himoya qilinishini ta'minlashga yo'llanayotgan budjet mablag`laridan ular aholini ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlariga yo'naltirilganligini kuchaytirishni nazarda tutgan holda foydalanish samaradorligini oshirish»¹, «Aholini ijtimoiy muhofaza qilishni kuchaytirish, oila manfaatlarini ta'minlash, ayollar mavqeini oshirish, sog'lom avlodni shakllantirish bo`yicha amalga oshirilgan umumdavlat chora-tadbirlari Respublikadagi ijtimoiy-demografik vaziyatni sezilarli darajada yaxshilash imkonini berdi. Oila instituti mustahkamlanmoqda, chaqaloqlar o`limi kamaymoqda, tug`ruq yoshining tarkibi yaxshilanmoqda, aholining uzoq umr ko`rish darajasi o`smoqda»².

Bularning barchasi ushbu sohadagi davlat siyosatining izchil ro'yobga chiqarilayotganidan nishonadir.

Aholiga beriladigan ijtimoiy yordam va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yo`nalishlaridan biri – ularga pensiya va nafaqalar berishdan tashqari, boshqa shakllardagi yordamlar ko`rsatilishidan iborat. Pensiya va nafaqalardan boshqacha ijtimoiy yordam ko`rinishlari xilma-xil bo`lib, moddiy yoki boshqa nomoddiy shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Yuqorida ta'kidlanganidek, hozirgi paytda aholining muhtoj qatlamlari o`nlab turdagi ijtimoiy yordamlarni olmoqdalar, yuzdan ortiq shakldagi har xil imtiyozlardan foydalanmoqdalar va ana shu maqsadlar uchun davlat xazinasidan milliardlab so`m mablag` sarf qilinmoqda. Bunday yordamdan foydalanuvchi fuqarolar orasida qariyalar, yosh bolalar, bolali oilalar, nogironlar yetakchi o`rinni tutmoqda.

¹ Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2001 yil 6 dekabrda «Aholining ijtimoiy himoga muhtoj katlamlarini yanik kuzaytirilgan tarzda qo'llab-quvvatlashning 2002-2003 yillariga muvajjalangan dastur tuzilishidagi qarori. Xalq suxi, 2001 yil, 13 dekabr».

² Uzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 25 yanvardagi «Aelllar va usib kelatgan avlod sog`ligini mustahkamlashga domr kuzimcha chora-tadbirlar tuzilishidagi qarori».

Aholining muhtoj tabaqalariga ko'rsatiladigan yordamlarni aniq tavsiflash va to'g'ri tasniflash, har bir ijtimoiy yordam ko'rsatish shaklini, mazmun-mohiyatini, maqsad-vazifasini, roli-o'rini aniq tasavvur etish bunday yordamni ko'rsatish bilan bevosita shug'ullanayotgan shaxslar uchun, bu sohada faoliyat yurituvchi mutaxassis-kadrlar uchun muhim amaliy ahamiyatga ega. Bunday yordamlarning siyosiy mohiyati va huquqiy asoslaridan yaxshi xabardor bo'lish hamda ularni to'g'ri tushunib yetish, uni o'z vaqtida, to'la hajmda tegishli shaxslarga yetkazilishini ta'minlaydi, ijtimoiy adolat va qonunchilik tamoyillarining mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Pensiya va nafaqalardan boshqa shakllardagi ijtimoiy yordamdan foydalanishga haqli bo'lgan shaxslar toifalari xilma-xil, doirasi juda keng bo'lib, ular qatoriga qariyalar, nogironlar, boquvchisiz qolgan fuqarolardan tashqari, yolg'iz keksa va yolg'iz nogironlar, ko'p bolali va kam ta'minlangan oilalar, maktab o'quvchilari, urush qatnashchilari va boshqa shaxslar kiradilar.

Aholining ushbu tabaqalariga beriladigan ijtimoiy yordam shakllari ham rang-barang ko'rinishlarga ega bo'lib, ularni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- 1) qariyalar, nogironlar va bolalarni davlat ta'minotiga olish, maxsus muassasalarda yashashlarini ta'minlash;
- 2) yolg'iz qariyalarga uylarida ijtimoiy yordam ko'rsatish va zarur oziq-ovqat mahsulotlari bilan bepul ta'minlash;
- 3) qariyalar, nogironlarga sanatoriy-kurort xizmatlarini ko'rsatish;
- 4) nogiron fuqarolarga protez-ortopediya, harakatlanish vositalari berish xizmatlarini ko'rsatish;
- 5) maktab yoshidagi bolali oilalarga moddiy va boshqa yordamlar ko'rsatish;
- 6) fuqarolarning muayyan toifalariga turar joy-maishiy, transport-aloqa, soliq, tibbiy-farmatsevtika va boshqa sohalarda imtiyozlar berish;
- 7) qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa turdagi ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatish.

Aholining muayyan toifalariga ko'rsatiladigan ijtimoiy xizmatlar va beriladigan imtiyozlar iqtisodiy tushuncha sifatida

davlat va jamiyat tomonidan ushbu maqsadlar uchun ajratiladigan mablag`larni sarflanishidan iborat bo`lsa, yuridik tushuncha sifatida u fuqarolarga Konstitutsiyaga muvofiq berilgan ijtimoiy yordam olish huquqlarini amalga oshirilishidan iboratdir.

Bozor iqtisodiy munosabatlari kuchayib va chuqurlashib borayotgan, boqimandalik kayfiyatlariga barham berilayotgan sharoitda nochor va teng raqobatlashishga qodir bo`lmagan aholi tabaqalarini real ijtimoiy himoya qilinishi muhim ahamiyatga egadir.

2-§. Yolg`iz qariyalar, yolg`iz nogironlar va ota-ona parvarishidan mahrum bo`lgan bolalarni davlat ta`minotiga olish

Yolg`iz qariyalar, kimsasiz nogironlar, yetim bolalar haqida amalda g`amxo`rlik qilish ahvoliga qarab jamiyatning, uning a`zolarining, davlatning madaniy hamda ma`naviy-axloqiy saviyasiga baho beriladi va ushbu ko`rsatkichlar insonparvarlik darajasini belgilovchi muhim mezonlardan hisoblanadi.

Mamlakatimizda ana shu tamoyillarga amal qilingani holda qariyalar, nogironlar, yetim-yesirlar haqida alohida g`amxo`rlik qilib kelinmoqda. 2002-yilni «Qariyalarni qadrlash yili» deb e`lon qilinishi, avvalgi yillarning nogironlar, ayollar, bolalarga bag`ishlanganligi hamda shu munosabat bilan zarur davlat dasturlari ishlab chiqilib, hayotga tatbiq etib kelinayotganligi davlatimiz va jamiyatimizda inson va uning manfaatlarini oldingi o`rinlarda turishini ko`rsatadi.

Bugungi kunda Respublikamizda ko`plab «Saxovat uylari», «Mehribonlik uylari», «Muruvvat uylari» faoliyat ko`rsatib kelmoqda va ularda bir necha o`n minglab nochor fuqarolar davlat mehr-muruvvatidan bahramand bo`lmoqdalar.

Internat va pansionatlar – parvarishga va tibbiy xizmat ko`rsatishga muhtoj bo`lgan yolg`iz qariyalar hamda nogironlarning doimiy yashashga mo`ljallangan tibbiy-ijtimoiy muassasalar bo`lib, ularning har xil turlari mavjud.

Qariyalar uyi yoki nogironlar uyiga joylashtirishga muhtoj bo`lgan fuqarolarni aniqlash, hisobga olish va ushbu muassa-

salarga yo`lib joylashtirish vazifasi tuman (shahar) ijtimoiy ta`minot bo`limlari zimmasiga yuklangan. Shuningdek, o`z hududida joylashgan internat uylarning faoliyatiga ko`maklashish va ularning ishini nazorat qilish ham ijtimoiy ta`minot bo`limlari tomonidan amalga oshiriladi.

Qariyalar va nogironlar uylari respublika yoki mahalliy budjet mablag`lari hisobidan ta`minlanishi mumkin va ular yuridik shaxs sanaladi.

Internat uyiga hamda mehnat va urush faxriylari pansionatlariga 60 yoshdan oshgan erkaklar, 55 yoshdan oshgan ayollar, 18 yoshdan katta bo`lgan I-II guruh nogironlari qabul qilinadi. Surunkali ruhiy kasal bo`lgan shaxslar ruhiy-asab internat uylariga joylashtiriladilar.

Bolalar internat uylariga 4 yoshdan 17 yoshgacha aqli zaif yoki jismoniy yetuk bo`lmagan bolalar qabul qilinadi.

Internat uylariga qabul qilish asos va tartiblari qonun hujjatlari bilan belgilab qo`yilgandir.

Internat uyida yashovchi va to`liq davlat ta`minotida bo`lgan fuqarolarga (ruhiy-asabiy kasalliklar internatidan tashqari) internat uyidagi xarajat bilan pensiyasi o`rtasidagi farq to`lanadi, ammo pensionerga to`lanadigan summa uning pensiyasining 10 foizidan, urush nogironlariga esa 20 foizidan kam bo`lmasligi lozim.

Internat uyida yashayotgan fuqarolar tegishli asoslar va tartiblarda bu yerdan chiqarilishlari mumkin. Internat uyidan chiqarilgan fuqarolarni joylashtirish va ta`minotini amalga oshirish ijtimoiy ta`minot bo`limlariga yuklatilgan.

Internat uylariga odatda yordamga muhtoj va qonun bo`yicha ta`minlash va parvarishlashga majbur bo`lgan yaqin qarindoshlari yo`q fuqarolar joylashtiriladi. Ammo to`lov-kontrakt asosida yaqin qarindoshlari mavjud bo`lgan fuqarolar ham bu yerga joylashtirilishlari mumkin.

Pensionerlar va nogironlarni sanatoriy-kurortlarga yuborish orqali davolash, salomatliklarini muntazam nazorat qilib turish – ularga ko`rsatiladigan ijtimoiy yordamning asosiy tarkibiy qismini tashkil qiladi.

O`zbekiston Respublikasining 1996-yil 29-avgustdagi «Fuqarolar sog`lig`ini saqlash to`g`risida»gi qonunining 21-22-moddalarida pensioner va nogiron bo`lib qolgan fuqarolar zarur tibbiy-ijtimoiy yordamni olish huquqiga, shu jumladan sanatoriy va dam olish uylarida sog`lomshtirish xizmatidan foydalanishga haqli ekanliklari ko`rsatib qo`yilgan.

Pensionerlar va nogironlarni sanatoriy-kurortlar, dam olish uylariga yuborish asoslari, muddatlari, tartiblari O`zbekiston Respublikasi Ijtimoiy ta`minot vazirligining 1993-yil 8-iyuldagi buyrug`i bilan tasdiqlangan bo`lib, unda barcha pensionerlar har ikki yilda, urush qatnashchisi bo`lgan nogironlar esa har yili bepul yo`llanma bilan sanatoriy-kurortlarga yuborilish huquqiga ega ekanliklari belgilab qo`yilgan.

O`zbekiston Respublikasida yashovchi fuqarolarni protez buyumlari, ortopediya poyafzali va boshqa protez-ortopediya ashyolari bilan ta`minlash tartibi, shartlari va muddatlari O`zbekiston Respublikasi Ijtimoiy ta`minot vazirligi tomonidan 1994-yil 17-fevraldagi buyruq bilan ta`minlangan shu haqdagi yo`riqnoma bilan belgilab qo`yilgan.

Ushbu yo`riqnomaga ko`ra protez-ortopediya buyumlari tegishli tibbiy muassasalar yo`llanmasi va xulosasi asosida fuqarolarga protez-ortopediya korxonalari tomonidan bepul (tegishli hollarda pul to`lanishi orqali) tayyorlab berilishi yoki savdo korxonalari (tibbiyot savdo shoxobchalari) orqali sotilishi belgilab qo`yilgan.

Fuqarolarni protez-ortopediya buyumlari bilan ta`minlash ijtimoiy ta`minot bo`limlariga yuklatilganligi va ular tomonidan ta`minot amalga oshirilishi ham qayd etib o`tilgan.

Nogironlarni qo`lda boshqariladigan avtomobillar va motokolyaskalar bilan ta`minlash masalalari O`zbekiston SSR Ministrlar Sovetining 1977-yil 3-martdagi qarori (unga 1981-yil 11-mayda o`zgartirish va qo`shimchalar kiritilgan) bilan tartibga solinadi.

Bundan tashqari, O`zbekiston Respublikasi Ijtimoiy ta`minot vazirining 1994-yil 29-sentabrdagi buyrug`i bilan «O`zbekiston Respublikasidagi nogironlarni harakat vositalari (velokolyaska, kreslokolyaska va kichik gabaritli kolyaskalar) bilan ta`minlash

tartibi tasdiqlangan bo'lib, unga ko'ra tegishli Tibbiy-mehnat ekspertlar komissiyasining xulosasiga muvofiq nogironlar ijtimoiy ta'minot bo'limlari tomonidan tegishli ro'yxatlarga ko'ra harakatlanish vositalari bilan ta'minlanishlari aytilgan.

Mazkur tartibga ko'ra urush nogironlari, urushda halok bo'lgan shaxslarning oila a'zolari, ChAES halokati tufayli I-II guruh nogironi bo'lganlar, 18 yoshga to'lmagan o'quvchi nogironlar va boshqa ayrim toifadagi nogironlar harakat vositalari bilan bepul ta'minlanishlari yoki imtiyozli narxlarda ta'minlanishlari, boshqa fuqarolar esa tegishli pulini to'lash orqali ta'minlanishlari, harakat vositalarini ta'mirlab berish, yangilash shartlari va tartiblari belgilab qo'yilgan.

Ijtimoiy yordamning bu turi avvaldan turli shakllarda (bepul tushliklar berish, o'quv darsliklari bilan bepul ta'minlash, kiyim-kechak bilan ta'minlash va hokazo) avvaldan ham fuqarolarga ko'rsatib kelinardi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 25-yanvardagi «Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlashning 2002-2003-yillarga mo'ljallangan dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilinishi bilan ushbu sohada yanada ijobiy o'zgarishlar ro'y bera boshladi.

Qarorga ko'ra 2002-yil 1-sentabrdan boshlab kam ta'minlangan oilalarning o'rta umumta'lim maktablarining barcha sinflarida o'qiyotgan o'quvchi-bolalari bepul qishki kiyim-bosh to'plami bilan ta'min etilishlari belgilandi.

Ushbu qarorga ko'ra o'rta umumta'lim maktablarining barcha sinflarida o'qiydigan kam ta'minlangan oilalarga mansub o'quvchilarning 2002-yilda 75 foizi, 2003-yil 1-sentabrdan boshlab 100 foizi bepul darsliklar bilan ta'minlanishlari nazarda tutildi.

Yetim bolalar va ota-onadan qarovsiz qolgan to'liq davlat ta'minotidagi (bolalar uylaridagi) bolalarni ijtimoiy himoya qilish maqsadida ular umumta'lim maktablarini bitirib chiqayotganlarida kiyim-bosh, poyafzal sotib olish uchun 2002-yilda eng kam ish haqining 80 barobari, 2003-yilda esa 100 barobari miqdorida bir yo'la nafaqa berish nazarda tutildi.

Chaqaloqlar uyidan chaqaloqlarni farzandlikka, tarbiyasiga (patronat) olgan tutingan ota-onalarga har bir chaqaloq uchun eng kam ish haqining 3 barobari miqdorida har oylik nafaqa berish belgilab qo'yildi.

Aholini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash maqsadida ularga keng qatlamli imtiyozlar berish ko'zda tutilgan. Bu imtiyozlar ulardan foydalanishga haqli bo'lgan shaxslar doirasiga, imtiyoz turlari va ularning ijtimoiy mohiyatiga hamda boshqa xususiyatlariga ko'ra guruhlarga ajratilishi mumkin. Davlat budjeti hisobidan fuqarolarga beriladigan ijtimoiy yordamni amalga oshirish shakli sifatida ular fuqarolar kundalik turmushida muhim o'rin tutmoqda. Shuni aytish kifoyaki, bugungi kunga kelib imtiyoz va yengilliklarning umumiy soni yuzdan ortiq shaklda amalga oshirilmoqda.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash maqsadidagi imtiyozlar va yengilliklardan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxslar doirasi pensionerlar, nogironlar, yolg'iz qariyalar, ko'p bolali va kam ta'minlangan oilalar bilangina cheklanib qolmasdan, ijtimoiy ahamiyati katta bo'lgan muayyan kasb va vazifalarda band bo'lgan shaxslarni (pedagoglar, vrachlar va boshqalar) hamda boshqa toifadagi fuqarolarni ham o'z ichiga qamrab olgandir.

Imtiyoz va yengillik berilishi obyektlari ham xilma-xil bo'lib, turar joy-kommunal xizmatlar, tibbiy xizmatlar, farmatsevtika ta'minoti, transport-aloqa xizmati, soliq va boj to'lovlari kabilarni o'z ichiga olgan.

Imtiyoz va yengilliklar hajmi turli toifadagi fuqarolar uchun turlicha belgilangan bo'lib, bunda uning davlat va jamiyat oldidagi xizmati, moddiy-ijtimoiy ahvoli va boshqa ko'rsatkichlar e'tiborga olingan.

Imtiyozlardan foydalanish asoslari va shartlari ham turlicha bo'lib, fuqaroning avvalgi davrdagi xizmati, avvalgi davrdagi yoki bugungi kunda bajarib kelayotgan vazifasi, oilaviy ahvoli kabilardan iborat bo'lishi mumkin.

Imtiyoz va yengilliklardan foydalanishning umumiy tartibiga ko'ra imtiyozdan foydalanish huquqiga ega bo'lgan fuqaro yoki oila shunday imtiyoz yoki yengillikni berishi lozim

bo'lgan davlat yoki jamoat organiga, korxonatashkilotga yozma ariza bilan murojaat qilishi hamda imtiyozdan foydalanish huquqini tasdiqlovchi zarur hujjatlarni taqdim etishi lozim.

Imtiyozdan foydalanish huquqi bekor bo'lganida yoki o'zgarganida foydalanuvchi shaxs bu haqda belgilangan muddat ichida imtiyoz beruvchi organni, tegishli hollarda – boshqa organlarni xabardor qilib qo'yishi shart.

Soxta hujjatlar asosida yoki noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etgan holda imtiyozdan foydalanayotgan shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq ma'muriy yoki jinoiy javobgarlikka tortiladilar hamda noto'g'ri berilgan imtiyoz tarzidagi zararlar ulardan to'liq undirib olinadi.

Yolg'iz qariyalar va nogironlar hamda pensionerlarga ijtimoiy yordamlar ko'rsatish. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2000-yil 23-fevralda davlat ro'yxatiga olingan yolg'iz qariyalar, pensionerlar va nogironlarga ijtimoiy yordamlar ko'rsatish tartibi asosida amalga oshiriladi.

Yolg'iz qariyalar, pensionerlarni va nogironlarni tuman ijtimoiy ta'minoti bo'limlari tomonidan hisobga olinish mezonlari hamda hisobga olish tartiblari, ularga ijtimoiy yordamlar ko'rsatish masalalari mazkur tartibda belgilanadi. Ularga ko'rsatiladigan ijtimoiy yordamning turlari va hajmlari mintaqaviy (shahar), tuman miqyosidagi, dasturlarga muvofiq belgilanadi.

Yolg'iz pensionerlarni asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan bepul ta'minlash masalalari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1999-yil 15-fevralda davlat ro'yxatiga olingan «O'zgarlar parvarishiga muhtoj yolg'iz pensionerlarni asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan bepul ta'minlash to'g'risida»gi nizomga binoan tartibga solingan bo'lib, unga ko'ra boshqalar parvarishiga muhtoj bo'lgan yolg'iz qariyalar quyidagi asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan bepul ta'minlanadilar:

- un,
- o'simlik yog'i,
- makaron mahsulotlari,
- guruch,
- choy,
- tuxum,

- qand-shakar,
- kir yuvish vositalari,
- go`sht.

Yolg`iz va o`zgalar parvarishiga muhtoj bo`lgan fuqarolarni aniqlash belgilangan tartiblarga muvofiq fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari tomonidan tuman (shahar) ijtimoiy ta`minot organlari bilan birgalikda amalga oshiriladi va bunga yolg`iz pensionerning arizasi, TMEK yoki VKKning pensioner o`zgalar parvarishiga muhtoj ekanligi haqidagi ma`lumotnoma, turar joydan ma`lumotnoma; yolg`iz pensioner turmush sharoitlarini o`rganish dalolatnomasi asos bo`lib xizmat qiladi.

O`zgalar yordamiga muhtoj yolg`iz pensionerlarga ijtimoiy yordamning ushbu turini ko`rsatish tartiblari, muddatlari aniq belgilab qo`yilgan.

Aniq maqsadli kommunal uy-joy fondidan turar joy olish huquqiga ega bo`lish sohasidagi imtiyozlar O`zbekiston Respublikasining uy-joy kodeksi hamda uning asosida qabul qilingan boshqa qonun hujjatlariga asosan beriladi.

O`zbekiston Respublikasining Uy-joy kodeksi 40-moddasiga binoan: «Aniq maqsadli kommunal uy-joy fondidan turar joy olish huquqiga uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtoj bo`lgan va turar joy olish uchun hisobda turgan ijtimoiy jihatdan himoyalalmagan, kam ta`minlangan fuqarolar egadirlar. Aniq maqsadli kommunal uy-joy fondidan turar joy olish huquqiga ega bo`lgan fuqarolar toifalari O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi».

Tibbiy xizmat ko`rsatish va dori-darmon vositalari bilan ta`minlash yuzasidan imtiyozlar. O`zbekiston Respublikasining «Fuqarolar sog`lig`ini saqlash to`g`risida»gi qonuni¹ (qonunning 17-moddasi) hamda uning asosida qabul qilinadigan me`yoriy hujjatlarga binoan beriladi².

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 2-dekabrda 532-sonli «Davolash-profilaktika muassasalarini

¹ Uzbekistonning yangi qonunlari, №14, -T.: Adolat, 1997. 40-bet.

² Uzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 йил 8 январдаги «Аҳолини дори-дармон воситалари билан таъминлашга доир кўпلىмча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори ва бошқа қарорлар.

moliyaviy ta'minlash tizimlarini takomillashtirish to'g'risida»gi qaroriga ko'ra bu sohada imtiyozlar qayta ko'rib chiqildi.

Yuqoridagi qonun hujjatlariga ko'ra imtiyozlar dori-darmon vositalarini aholining muayyan toifalariga bepul berish yoki narxiga nisbatan muayyan foizlarda chegirma qilish yo'li bilan sotish, tibbiy muassasalarda xizmat ko'rsatish haqlaridan to'liq yoki qisman ozod qilish tarzida berilishi mumkin.

Ushbu sohadagi imtiyozlarni berish shartlari, tartiblari va muddatlari yuqorida eslatilgan qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yilgan. Shuningdek, ularda bu imtiyozlardan foydalanishga haqli fuqarolar toifalari ham aniq ko'rsatilgan.

Fuqarolarga ularni ijtimoiy himoya qilish maqsadida soliq sohasida imtiyozlar berish.

O'zbekiston Respublikasining «Soliq kodeksi»da¹ hamda uning asosida qabul qilingan boshqa me'yoriy huquqiy hujjatlarda² nazarda tutib qo'yilgan.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida jismoniy shaxslarning soliq solinmaydigan daromadlari turlari hamda soliq solishdan ozod qilingan daromadlari doirasi belgilab qo'yilgan.

Ushbu kodeksga ko'ra, fuqarolarga mol-mulk solig'i sohasidagi imtiyozlar, yer solig'i solish yuzasidan beriladigan imtiyozlar berish nazarda tutilgan.

Soliq va boshqa majburiy to'lovlar (yig'imlar) yuzasidan fuqarolarga berilgan imtiyozlardan foydalanish shartlari, tartiblari hamda muddatlari soliqlarni hisoblab chiqish va to'lashga oid bo'lgan tegishli yo'riqnomalar bilan belgilab qo'yiladi.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й. 52 махсус сон.

² Ўзбекистон Республикаси Хукуматининг қарорлари тўплами, 2002 йил, 3-сон, 18-модда.

XI bob. XAYRI-EHSON VA MURUVVAT YORDAMI IJTIMOIY HIMOYA SHAKLI SIFATIDA

1-§. Muruvvat va xayri-ehson yordami va uning tavsifi

Jamiyatda bozor munosabatlari prinsiplari va qoidalarni amal qila boshlaganligi yaratiladigan boyliklarni taqsimlash chog'ida qattiq talablar qo'yilishiga, boqimandachilik kayfiyatlariga nisbatan toqatsiz vaziyatni yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Bunday holat jamiyatning yordamga muhtoj, ijtimoiy yaxshi himoyalangan a'zolarini (birinchi navbatda yolg'iz nogironlar va yolg'iz qariyalar, qarovchisiz qolgan yosh bolalar) davlat mablag'lari bilan bir qatorda turli nodavlat tashkilotlari, tijorat tuzilmalari, savob talab xususiy shaxslar, chet el homiylik tashkilotlari moliyaviy-mulkiy yordamlari hisobidan qo'shimcha ravishda qo'llab-quvvatlashlikni, ana shunday homiylik va mehr-muruvvat ko'rsatish faoliyatlarini rag'batlantirish, bunday ko'mak manbalarini faol qidirib topish, ushbu hayrli va savobli ishiga jalb etishlikni tobora ko'proq taqozo etmoqda.

Mustaqilligimiz qo'lga kirganidan keyingi yillar davomida xorijiy davlatlar, xorijiy yuridik va jismoniy shaxslar, turli xalqaro muruvvat tashkilotlaridan mamlakatimizga gumanitar yordamlar ko'rsatish kuchaydi, bunday yordam oqimlari tobora ko'payib bormoqda. Shuningdek, mamlakatimizning o'zidagi tadbirkorlar, muruvvatli insonlar tomonidan beva-bechoralarga turli-tuman yordamlar ko'rsatilishi ham asta-sekin keng rusum bo'lib bormoqda.

Ana shunday sharoitda xayri-ehson, mehr-muruvvat yordami ko'rsatilishini huquqiy jihatdan tartibga solinishi, bu sohada qonuniylikni ta'min etilishi, ijtimoiy adolatni qaror topdirilishi bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biriga aylanib qolganligi tabiiy xoldir.

Foydalanish mumkinligi ijtimoiy ta'minotga oid bo'lgan qonunchilik hujjatlarida nazarda tutilgan. Jumladan, «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 66-moddasiga ko'ra pensiya ta'minoti mablag'lari shakllantirilishida mulkchilik shaklidan qat'i nazar korxonalar va tashkilotlar ishtirok

etishlari belgilangan. «Nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risida»gi qonunning 38-moddasida belgilanishicha, nogironlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy yordamni pul bilan ta'minlash boshqa manbaalar bilan bir qatorda nogironlarni ijtimoiy himoya qilish jamg'armalari mablag'lari hisobidan, shuningdek, korxonalar, birlashmalar, tashkilotlar va fuqarolarning ixtiyoriy badallari hisobidan ham amalga oshirilishi mumkinligi nazarda tutilgan.

Respublikamiz Prezidenti I.Karimov mulkdorlar sinfini tarkib topdirish haqida so'z yuritarkan, quyidagilarni ta'kidlagan edi: «Bizda o'tmishda ham boylar bo'lgan. Ular bizga sho'ro davrida uqdirganlaridek, zolim bo'lmagan. Boy-badavlat odamning butun mahallaga, qishloqqa nafi tekkan».¹

Mehr-muruvvat, xotami toylik musulmonlarning o'zbek xalqining qadimiy insoniy fazilatlaridan sanalib kelgan. Shariat har bir mo'min-musulmondan peshona teri bilan rizqu-nasiba topishlikni va halol rizq bilan o'zi, oilasini ta'minlashlikni, basharti ortiqcha molu-davlatga ega bo'lsa, u holda beva-bechoralar, ya'ni mehnatga yaroqsiz, qari-qartang, yetim-yesirlarga ta'minoti uchun fitru-zakot berishlikni talab qiladi.

«Hidoya» kitobida aytilganidek, zakotdan ta'minot olishga haqli bo'lganlar qatoriga faqirlar, ya'ni o'zini ta'minlash uchun zarur bo'lganidan kam mablag'ga ega bo'lgan; miskin, ya'ni tirikchilik o'tkazishlik uchun hech bir mablag'ga ega bo'lmagan shaxslar kiradilar.² Bizning mamlakatimizda miskinlar va faqirga g'amxo'rlik ko'rsatish davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Bu narsa o'tgan yillarni «Nogironlar yili», «inson manfaatlar yili», «Bolalar yili» deb va nihoyat 2002-yilni «Qariyalarni qadrlash yili» deb e'lon qilinishida, shunga munosib tarzda ushbu tabaqalarni ijtimoiy himoya qilishga qaratilgan davlat tadbirlari dasturlarini ishlab chiqilishi va ro'yobga chiqarilishida ham o'z ifodasini topmoqda.

Bugungi kunda aholini ijtimoiy himoyalash jarayonida ana shunday budjetdan tashqari manbalar, xususan mamlakatimizdagi homiy va xorijiy mehr-muruvvat tashkilotlari, ayrim chet el

¹ Каримов И.А. Ялттича фикрлар ва ишларни давр талаби.5-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1997. 337-бет.

² Хидоя Комментарий мусулмонларнинг ҳақлари. –Т.: Ўзбекистон, 1994. –С.107.

fuqarolari tomonidan ko'rsatilayotgan pul va boshqa shakllardagi moddiy yordamlarni egalariga aniq yetib borishligini ta'minlash, bunda barcha ma'muriy, tashkiliy-huquqiy vositalardan to'liq foydalanish, bu gumanitar yordamlarni adolati taqsimlash mexanizmlarini yaratishi dolzarb vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Chunki bu hol beva-bechoralar, yetim-yesirlarning ta'minotini yaxshilashga, bu sohada ijtimoiy adolat tamoyillarini qaror topishiga, balki davlatimiz va jamiyatimizning xalqaro obro'-e'tiboriga, mavqeiga daxldor bo'lgan masaladir. Boshqalar hisobiga, shu jumladan nochor-notavonlarga ajratiladigan xayru-sadaqa hisobiga boylik ortirish, rohat-farog'atda yashashga intiluvchi, haromdan xazar qilmaydigan kimsalar har qanday davlatda, jamiyatda bo'lgan, hozir ham mavjud maqsad-o'zgarlar rizqu-nasibasini ular tomonidan o'zlashtirib, taion-taroj qilib yuborilishiga yo'l qo'ymaslikdan iborat.

Ana shu maqsadda davlatimiz tomonidan zarur tashkiliy-huquqiy choralar ko'rilmogda va ijtimoiy muhtoj shaxslarga atalgan mablag` hamda boshqa yordamlarni to'g'ri taqsimlanishini ta'minlovchi zarur mexanizmlar yaratib borilmogda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 26-iyuldagi «Muruvvat yordamidan va beg'araz texnik ko'makdan maqsadli foydalanishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi 268-son qarori ana shu maqsadga qaratilgan. Mazkur qaror xalqaro moliyaviy va iqtisodiy institutlar, xorijiy hukumat tashkilotlari va hukumatga tegisli bo'lmagan tashkilotlar tomonidan ko'rsatiladigan muruvvat yordami hamda beg'araz texnik ko'makdan qat'iy maqsadlarda foydalanishlikni ta'minlash, ularni talon-taroj qilinishiga, ulardan foyda olish uchun tijorat maqsadlarida va boshqa g'arazli maqsadlarda foydalanishlikka yo'l qo'ymaslikni ta'min etuvchi zarur chora-tadbirlarni nazarda tutadi. Bu qarorni to'liq ro'yobga chiqarilishi xalqaro kanallar orqali gumanitar yordamlar olinishi, ularni maqsadli taqsimlanishiga oid samarali qoidalarni o'rnatilishiga, tartib intizomga o'rnatilishiga xizmat qiladi.

2-§. Xayri-ehson, muruvvat yordami ko`rsatishning huquqiy jihatlari

Aholining muayyan tabaqalarini budjetdan tashqari manbalardan ijtimoiy ta'minlashda ta'minot berish obyekti, ta'minot berish va bu ta'minotdan foydalanish subyektlari ifodalash chog`ida turli atamalar, tushunchalar va ta'riflardan keng foydalaniladi. Ular mazmun-mohiyatini to`g`ri hamda chuqur tushunib yetish, bu tushunchalarga yuklatilgan sotsial vazifani anglab olish muhim ahamiyatga ega. Chunki bu sohadagi qonun hujjatlari normalarini to`g`ri qo`llash, yordamni egasiga aniq etib borishiga erishish ko`p hollarda ushbu omillarga bog`liq bo`ladi.

Faqiru-miskin, beva-bechora, yetim-yesir tushunchalarining mohiyati yuqorida ko`rsatib o`tganimizdek, islom ta'limotining asosiy qismi bo`lgan sharoitda aniq ifodalab berilgan va bu tushunchalar bugungi kunda amal qilib turgan qonunlarimiz hamda qonun hujjatlarimizda aniq mazmun va mezonlar bilan boyitilgan.

Bugungi kunda keng muomalada bo`lgan muruvvat yordami, texnik yordam, hayriya yordami, ehson kabi tushunchalar ta'rifi ham ba'zi hollarda qonun hujjatlarida bayon etilgan, ayrim tushunchalarni ilmiy va rasmiy ta'riflashga esa endi kirishilmoqda.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 26-iyuldagi 268-son qarori bilan tasdiqlangan «Muruvvat yordami yuklarini qabul qilish, hisobga olish, aniq yo`naltirilgan tarzda taqsimlash va ulardan maqsadli foydalanilishini nazorat qilish tartibi hamda muruvvat loyihalari monitoringi to`g`risidagi Nizom»ning 2-bandida muruvvat yordami ko`rsatishga oid asosiy tushunchalarga ta'rif berilgan.

Jumladan, muruvvat yordami-bu aholining ijtimoiy nochor guruhlariga tibbiy va ijtimoiy yordam ko`rsatish, ijtimoiy soha muassasalarini qo`llab-quvvatlash, tabiiy ofatlar va boshqa favqulodda hodisalar oqibatlarini tugatish uchun beriladigan maqsadli beg`araz ko`makning bir turidan iborat. Bunda aholining nochor qatlamlarini tibbiy yordam bilan ta'minlash,

bepul yoki arzonlashtirilgan narxlarda tibbiy dori-darmonlar, tibbiy vositalar, harakatlanish vositalari, sun'iy a'zolar bilan ta'minlash, ularga ijtimoiy yordam ko'rsatish, ya'ni, oziq-ovqat va noziq-ovqat buyumlari bilan bepul ta'minlash, natural shaklda yordamlar ko'rsatish, ularning bepul davolanishlari, sog'liqlarini tiklashlariga ko'maklashish, ijtimoiy soha muassasalarini (maktablar, kasalxonalar, qariyalar, nogironlar, bolalar uylari va boshqalar) qo'llab-quvvatlash ya'ni, ular ta'minoti, ta'mirlanish, uskunalar bilan jihozlanishi uchun muruvvat yordami mablag'lari hisobidan yordam ko'rsatish; tabiiy ofatlar (sel, bo'ron, yer qimirlashi va boshqalar) yuz berganida jabr ko'rganlarga moddiy hamda boshqa yordamlarni ko'rsatish ishlari amalga oshiriladi.

Muruvvat yordami predmeti sifatida tibbiyot tovarlari (tibbiy-farmatsevtika buyumlari, tibbiy asbob-anjomlar, uskunalar), oziq-ovqat tovarlari, boshqa buyumlar, asbob-uskunalar, transport vositalari, grantlar, ixtiyoriy ehsonlar, bepul bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar hisoblanishi mumkin.

Muruvvat yordamini ko'rsatuvchilar sifatida keng doiradagi shaxslar – xorijiy davlatlar, ularning ayrim tuzilmalari, xalqaro tashkilotlar, xorijiy yuridik hamda jismoniy shaxslar (donor tashkilotlar) ishtirok etishlari mumkin.

Muruvvat yordami beg'araz bo'lishi, ya'ni qandaydir shartlar qo'yilmagani holda ko'rsatilishi, yordam O'zbekiston Respublikasi, uning yuridik va jismoniy shaxslarini kamsitishga qaratilmasligi, yordam sifatida topshirilayotgan buyumlar insonlar sog'lig'i yoki hayotiga, davlat-jamiyat manfaatlariga xavf tug'dirmasligi lozimligi bu yordam ko'rsatilishining asosiy prinsiplari sifatida baholanishi mumkin.

Muruvvat yordamini respublikadagi iste'molchi jismoniy va yuridik shaxslar o'rtasida taqsimlashni amalga oshirish maqsadida oluvchilar bo'lib budjet tashkilotlari, faoliyat foyda olish maqsadini ko'zlamaydigan nodavlat notijorat tashkilotlari (yuridik shaxslar) hisoblanishlari mumkin.

Muruvvat yordamini oluvchilar doirasi Vazirlar Mahkamasi ijtimoiy kompleksi qarori bilan belgilanadi va bunda tegishli

yordam dasturlari muassislari hamda donorlar bilan tuzilgan shartnomaga ko`ra oluvchilar aniqlab olinadi.

Harbiy maqsadlarga mo`ljallangan buyumlar, tamaki va alkogol mahsulotlari (vino-arog va boshqalar), O`zbekistonga olib kirilishi taqiqlangan ashyolar (giyohvandlik va psixotrop vositalar va boshqalar) muruvvat yordami ko`rsatish predmeti bo`lishi mumkin emas.

Muruvvat yordami ko`rsatuvchi xalqaro va nohukumat tashkilotlari O`zbekiston Respublikasi tashqi ishlar vazirligida akkreditatsiyadan o`tkazish orqali o`zlarining vakolatxonalarini O`zbekiston hududida ochishlari, ular faoliyatini tashkil etishlari mumkin.

O`zbekiston Respublikasi hududida muruvvat yordamlari olinishi, taqsimlanishi, ulardan maqsadli foydalanilishini muvofiqlashtirish, nazorat qilish, tashkil qilish vazifasi Vazirlar Mahkamasi Ijtimoiy kompleksi doimiy ishlaydigan ishchi guruh zimmasiga; Qoraqalpog`iston Respublikasida Vazirlar Kengashi huzurida tuziladigan, viloyatlar va Toshkent shahrida esa tegishli viloyat (Toshkent shahar) hokimligi huzurida tuziladigan muruvvat yordami bo`yicha hududiy komissiyalarga yuklatiladi.

Muruvvat yordami yuklari bojxona chegarasi orqali tezlashtirilgan tartibda, tegishli bojxona yig`imlari va boshqa to`lovlari olinmagani holda tekshirish (sifat va boshqa), transport haqlari olinmasdan o`tkaziladi.

Muruvvat yordami ko`rsatish loyihalarini amalga oshirilishi va ko`rsatilgan yordamdan maqsadli foydalanish ustidan tegishli kuzatuvlar ham amalga oshiriladi.

Bunday tekshirishni bevosita amalga oshiruvchi organ bo`lib, Vazirlar Mahkamasi Ijtimoiy Kompleksining ishchi guruhi hisoblanadi va u belgilangan tartibda tasdiqlangan jadval asosida bojxona va soliq organlari, tegishli hollarda boshqa vakolatli organlar ham jalb etilgani holda tekshirishlar o`tkazadi.

Muruvvat yordamini oluvchilari olingan yordamni taqsimlanishi, ulardan maqsadli foydalanishi yuzasidan belgilangan tartibda va muddatlarda vakolatli davlat organlariga hisobot taqdim etadilar.

Muruvvat yordami loyihasi bajarilganligi to'g'risidagi tegishli axborotlar vakolatli davlat organlari tomonidan donor tashkilotlarga (ularning vakolatxonalari orqali) taqdim etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va unga bo'ysunuvchi prokurorlar «Prokuratura to'g'risida»gi qonunga ko'ra muruvvat yordami olinishi, ulardan maqsadli foydalanilishi, iste'molchilarga adolatli taqsimlanishi ustidan umumiy nazoratni amalga oshiradi.

Tekshirish va nazorat qilish chog'ida mablag'lardan maqsadsiz foydalanish, ularni talon-taroj qilish, suiiste'mollarga yo'l qo'yish hollari aniqlangani taqdirda aybdor mansabdor shaxslar huquqiy javobgarlikka tortilishlari, ya'ni ular jinoiy, ma'muriy huquqiy, fuqarolik huquqiy – mulkiy javobgarliklarga tortilishlari mumkin. Bunda jinoiy yoki ma'muriy javobgarlikdan biri qo'llanilishi mumkin. Ayni paytda jinoiy yoki ma'muriy javobgarlik bilan bir vaqtda mulkiy (fuqarolik-huquqiy) javobgarlik qo'llanilishiga yo'l qo'yilishi mumkin.

Aybdor shaxslarni intizomiy javobgarlikka tortish mehnat qonunchiligi normalarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Xorijdan keladigan muruvvat va boshqa gumanitar yordamlarni huquqiy tartibga solishning aniq mexanizmi yaratilganligi taxsinga sazovor ekanligini tan olganimiz holda mamlakatimizning ichki yuridik va jismoniy shaxslari (homiylar, tashkilotlar, xayriya yordami ko'rsatuvchilar) tomonidan ko'rsatiladigan muruvvat yordamlari, xayri-ehson tadbirlari ko'rsatilishi maxsus tarzda tartibga solinmaganligini, ushbu masalaga oid normativ-huquqiy hujjat mavjud emasligini taassuf bilan qayd etishimiz lozim. Bizning nazarimizda bu masala dolzarb bo'lib, tez orada hal etilishi lozim. Muruvvat va xayriya yordamini huquqiy tartibga solish maqsadida maxsus qonun qabul qilinsa hamda bu masalalar jamlangan holda bir tizimga solinsa eng maqbul bo'lar edi.

XII bob. IJTIMOYIY TA'MINOT SOHASIDAGI QONUNCHILIKKA RIOYA ETISHNI TA'MINLASH

1-§. Ijtimoiy ta'minot sohasidagi qonunchilikka rioya etishni nazorat qilish, shakl va usullari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 15-moddasida aytilishicha: «Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko'radi». Binobarin, faqat qonuniylik va huquq-tartibot ta'minlangan davlatdagina adolat, demokratiya, shaxs huquq hamda erkinliklari haqida so'z yuritilishi mumkin. Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «Huquqiy davlatning quroli ham, himoyasi ham, ko'zi ham, so'zi ham qonundir»¹.

Davlat va jamiyatda qonuniylik rejimini ta'minlash usullaridan biri – ularga amal qilinishini tekshirish, qonun talablari so'zsiz bajarilishi ustidan nazoratni muntazam va samarali tarzda amalga oshirib borilishi sanaladi. Bu vazifa davlat va jamoat organlari tomonidan qonunda nazarda tutib qo'yilgan shakllarda va vositalar orqali amalga oshira boriladi.

Pul va boshqa boyliklarni tasarruf etilishi, ularning taqsimlanishi bilan bog'liq bo'lgan joylarda davlat organlari, ularning mansabdor shaxslari tomonidan qonunlar ijrosi tekshirilib, nazorat qilib borilishi muhim ahamiyatga ega. Chunki bunday joylarda «o'lja» paydo bo'lgan tekinox'rlarning o'ralashib qolishlari ehtimoli har doim ham katta bo'ladi va qonunning vazifalaridan biri davlat, jamiyat, shaxs moddiy manfaatlarini turli suiiste'mol hamda tajovuzlardan himoya qilishdan iboratdir.

Ijtimoiy ta'minotning amalga oshirilishi sohasi ham ana shunday sohalardan bo'lib, bu yerda mamlakatimizda yaratilgan milliy boylikning muayyan qismi qariyalar, nogironlar, beva-bechoralarni himoyalash, ularni ta'minlash uchun qayta taqsimlanadi va «Qozon tepasi»ga vijdoni nopok, qo'li egri odamlar-

¹ Каримов И.А. Мустақил давлатнинг бунёд бўлиши. –Т.: Ўзбекистон, 1992. 66-бет.

ning kelib qolishi bu mablag`lar talon-toroj qilinishiga, o`z egalariga to`liq etib bormasligiga, jamiyatda iqtisodiy va siyosiy barqarorlik yo`qolishiga olib kelishi mumkin.

Navoiy viloyat prokuraturasi tomonidan aholini ijtimoiy himoyalashga qaratilgan qonunlar, Prezident farmonlari, hukumat qarorlari ijrosi bo`yicha tekshirishlar o`tkazilganida xalq banki, pochta bo`limlari, fuqarolar yig`inlari xodimlari va mansabdor shaxslari tomonidan katta miqdordagi pensiya pullari, nafaqalar, boshqa ijtimoiy yordam pullari o`zlashtirilib, talon-toroj qilib yuborilgani ma`lum bo`ldi¹.

O`tkazilgan tekshirishlar natijasida Respublika miqyosida bunday faktlar oz emasligi ma`lum bo`lmoqda va buning asosiy sabablaridan biri qonun ijrosi ustidan nazorat sustligi, uning past samarali tarzda o`tkazilishidadir.

Hozirgi qiyinchiliklar mavjud bo`lgan o`tish davrida Respublikamiz Prezidenti va hukumatining sa`y-harakatlari bilan nochor-nogiron fuqarolarga ajratilayotgan mablag`larni bunday talon-toroj qilinish hollari juda ayanchli bo`lib, aybdorlar qonun oldida shafqatsiz javob berishlari lozim.

Ijtimoiy ta`minot sohasida qonunchilikka amal qilinishi ustidan davlat va jamoat nazorati olib boriladi hamda bunday nazoratning asosiy usullari va shakllari qonun hujjatlari bilan belgilab qo`yilgan.

Qonunlar ijrosi ustidan nazoratni amalga oshirish vakolati Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining tegishli qo`mitalari hamda komissiyalariga berilgan bo`lib, ular joylarda tekshirishlar o`tkazish, real ahvolni o`rganish – ta`lil qilish asosida o`zlarining majlislarida ushbu soha uchun mutasaddi rahbarlar, mahalliy davlat hokimiyati organlari va boshqa idoralar hisobotlarini eshitish, zarur chora-tadbirlar ko`rilishiga erishishi orqali ushbu vakolatlarini amalga oshiradilar.

Prokurorlik nazorati ijtimoiy ta`minot sohasida qonuniylikni ta`minlashning eng samarali usullaridan bo`lib, O`zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi «Prokuratura to`g`risida»gi

¹ Xalq s`zini, 2001 йил, 4 декабрь, 244-сон.

qonuni 20-moddasiga ko`ra: «Vazirliklar, davlat qo`mitalari, idoralar, fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar hamda vazirliklar, davlat qo`mitalari va idoralarning harbiy qismlari, harbiy tuzilmalari, hokimlar va boshqa mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarning ijro etilishi, shuningdek, ular tomonidan qabul qilinayotgan hujjatlarning O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga muvofiqligi nazorat predmeti hisoblanadi».

Prokuratura organlari qonun ijrosini tekshirish maqsadida tegishli mansabdor shaxslar tushuntirishlarini talab qilishi, hujjatlar va materiallar bilan tanishib chiqish, tekshirishlar o`tkazishi va boshqa vakolatlarni amalga oshirishi mumkin.

Qonun buzilish hollari aniqlangani taqdirda prokurorlik ta`siri o`tkazishning huquqiy shakllari «Prokuratura to`g`risida»gi qonunning 37-42-moddalarida nazarda tutilgan bo`lib, ular protest keltirish, qaror chiqarish, taqdimnoma kiritish, da`vo arizasi yoki boshqa arizalar bilan sudga murojaat qilish, ogohlantirish kabilardan iboratdir.

Ijtimoiy ta`minot organlari, fuqarolarni pensiya va nafaqalar bilan ta`minlovchi boshqa davlat organlari tomonidan budjet mablag`larining to`g`ri sarflanishi ustidan idoraviy nazorat O`zbekiston Respublikasining Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tizimiga kiruvchi tekshiruvchi organlar tomonidan o`z vakolatlari doirasida va qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

“O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi to`g`risida”gi Nizomga ko`ra budjetdan mablag` oluvchilarga davlat va mahalliy budjetdan ajratiladigan moliyaviy mablag`lardan maqsadli hamda oqilona foydalanilishi ustidan davlat moliyaviy nazorati ushbu vazirlik tomonidan¹, uning tarkibiga kiruvchi taftish-nazorat boshqarmasi hamda uning joylardagi organlari orqali amalga oshiriladi. Moliya vazirligining taftish-nazorat organlarining vakolatlari, vazifalari, faoliyat olib borish shakl hamda uslublari qonun hujjatlarida belgilab qo`yiladi².

¹ «O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi to`g`risida»gi Nizom.

² «O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi taftish va nazorat boshqarmasi to`g`risida»gi Nizom.

Ijtimoiy ta'minot organlari tomonidan budget mablag'lari to'g'ri sarflanishi, ular yuzasidan hisob-kitob operatsiyalari qonunga muvofiq o'tkazilishi ustidan O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»¹ qonunga ko'ra tijorat bank muassasalari ham kuzatuv olib boradilar.

Pensiya qonunchiligi tizimi takomillashtirilishi, pensiya jamg'armasi qayta tashkil etilishi munosabati bilan korxonalar, muassasa, tashkilotlar tomonidan Respublika Pensiya jamg'armasiga tegishli badal hamda majburiy to'lovlar o'z vaqtida hamda to'liq to'lanishini kuzatib borish vakolati Davlat soliq xizmati organlariga yuklatildi.

Bundan tashqari, ijtimoiy ta'minotni amalga oshiruvchi organlarning bevosita o'zida ularning bosh (katta) buxgalterlari O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonuniga binoan mablag'larni to'g'ri sarflanishini kuzatib va tekshirib boradilar hamda ularni to'g'ri maqsadli sarflanishi uchun to'liq javobgardirlar.

Ijtimoiy ta'minot organlari ish faoliyati, ular tomonidan mablag'larning to'g'ri sarflanishi ustidan jamoat nazorati ham o'rnatilgan bo'lib, qonun hujjatlariga ko'ra bu vakolat Respublika «Nuroniylar» jamg'armasi, boshqa jamoat birlashmalari, kasaba uyushmalariga berib qo'yilgan va ular qonunda belgilangan tartibda ijtimoiy ta'minot organlari faoliyatining qonuniyligi, mablag'larni to'g'ri sarflanishi ustidan jamoat nazoratini amalga oshiradilar, qonun buzilish hollari aniqlanganida esa ularni bartaraf etishga oid choralarni o'z vakolatlari doirasida amalga oshiradilar.

Davlat funksiyalarini jamiyatni o'zini o'zi boshqarish organlariga o'tkazila borilishi, kuchli davlatchilikdan kuchli jamiyat tomon rivojlanish, fuqarolik jamiyati barpo etila borishi bilan jamoat nazoratining kuchaya borishi, uning salmog'i ortib borishi tabiiy holdir.

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy vazirligi «Taftitil va nazorat boshqarmasi tuzilishida»gi Nizom.

2-§. Ijtimoiy ta'minot va javobgarlik

Ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabatlardagi javobgarlik yuridik javobgarlik ko'rinishlaridan bo'lib, «yuridik javobgarlik – sodir etilgan huquqbuzarlik uchun shaxsning davlat-hokimiyat xususiyatidagi ma'lum mahrumliklarga duchor bo'lishidir»¹. Yuridik javobgarlik, bu – shaxsning aybli, huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan sodir etilgan ijtimoiy zararli xulq-atvori uchun davlat ayblovi va davlat majburlovi qo'llanilishidan iborat.

Ijtimoiy ta'minot huquqida javobgarlik subyektlariga ko'ra fuqarolarning javobgarligi va yuridik shaxs sanaluvchi korxonalar va tashkilotlarning javobgarligi farqlanadi.

Fuqarolarning, jismoniy shaxslarning javobgarligi o'z navbatida oddiy fuqarolar javobgarligi hamda mansabdor shaxslar javobgarligi shakllarida namoyon bo'ladi. Yuridik shaxslar esa faqat iqtisodiy-moliyaviy huquqiy javobgarlikka tortilishlari mumkin.

Yuridik javobgarlik sifatida fuqarolar – jismoniy shaxslarga qo'llaniladigan javobgarliklarning quyidagi turlari nazarda tutilgan:

- 1) fuqaroviy-huquqiy mulkiy javobgarlik;
- 2) ma'muriy-huquqiy javobgarlik;
- 3) intizomiy javobgarlik;
- 4) jinoiy javobgarlik.

Kim tomonidan javobgarlik qo'llanilishiga ko'ra ijtimoiy ta'minot huquqidagi huquqiy javobgarliklar:

- a) sud tomonidan qo'llaniladigan;
- b) ma'muriy-boshqaruv organlari tomonidan qo'llaniladigan javobgarliklarga bo'linadi.

Oddiy fuqarolar – jismoniy shaxslarning ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabatlardagi yuridik javobgarliklari qonunda maxsus ko'rsatib qo'yilgan g'ayriqonuniy xatti-harakatlarni aybli ravishda sodir etishlari tufayli yuz beradi va ko'pchilik hollarda fuqarolik huquqiy-ma'muriy, fuqarolik huquqiy-jinoiy

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Т.: Адоллат, 2001. 306-бет.

javobgarliklar tarzida vujudga keladi. Masalan: «Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunning 65-moddasiga ko'ra pensioner soxta hujjatlar taqdim etganlik, pensiya miqdoriga ta'sir etuvchi (uning kamaytirilishiga sabab bo'luvchi) holatlar haqida o'z vaqtida ijtimoiy ta'minot organlariga xabar bermaganlik tarzida suiiste'mollarga yo'l qo'yishi oqibatida unga (oilaning boshqa a'zolariga) ortiqcha to'langan pensiya summasi ushlab qolinishi nazarda tutilgan. Ayni paytda ushbu xatti-harakatlari uchun fuqaro ma'muriy-huquqiy (aytaylik, O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 61-moddasiga ko'ra) yoki jinoiy javobgarlikka (aytaylik, Jinoyat kodeksining 228-moddasi (hujjatlarni soxtalashtirganlik); 167-moddasi (firibgarlik); 170-moddasi (aldov yoki suiiste'mol qilish yo'li bilan mulkiy zarar yetkazganlik va hokazo) tortilishi mumkin. Afsuski tekshirishlarga ko'ra ayrim fuqarolar tomonidan o'z huquqlarini suiiste'mol qilishlari yo'li bilan ijtimoiy ta'minot sohasida huquqbuzarlik sodir qilish faktlari (noqonuniy tarzda pensiya va nafaqalar olish, imtiyozlardan noqonuniy tarzda foydalanish hollari) tez-tez uchrab turibdi.

Ijtimoiy ta'minot sohasidagi huquqbuzarliklar orasida mansabdor shaxslar tomonidan sodir etiladiganlari ayniqsa xavfli bo'lib, moliyaviy mablag'larni tasarruf etish vakolati berilgan, keng imkoniyatlarga ega bo'lgan bunday shaxslar tomonidan qonun buzarlikka yo'l qo'yilishi fuqarolar huquqlarini poymol etilishiga, beva-bechoralar uchun mo'ljallangan davlat mablag'larini talon-toroj qilinishi, maqsadsiz sarflanishiga, ijtimoiy adolat tamoyillarini oyoq osti qilinishiga, odamlarning davlat va uning organlaridan norozi bo'lishlariga olib keladi. Shu sababli qonun mansabdor shaxs tomonidan sodir etilgan g'ayriqonuniy xatti-harakat uchun birmuncha qattiq jazo choralari nazarda tutadi.

Ijtimoiy ta'minot organlari, fuqarolar yig'inlari va boshqa fuqarolarga ijtimoiy yordamni amalga oshiruvchi davlat hamda jamoat organlarida ishlovchi rabbarlar va boshqa mansabdor shaxslar nojo'ya xatti-harakatlari uchun ma'muriy-huquqiy (Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 61, 157, 200,

209-moddalari) yoki jinoiy javobgarliklarga tortilishlari mumkin (O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 167, 205, 207, 209, 210, 214, 229 va boshqa moddalari).

Mansabdor shaxsning jinoiy yoki ma'muriy javobgarlikka tortilganligi va unga jazo qo'llanilganligi uning aybi bilan davlat mulkiga, fuqarolar mulkiga, boshqa mulkiy yoki nomulkiy manfaatlariga yetkazilgan zararni undan to'la hajmda undirib olinishiga mutlaqo to'sqinlik qilmaydi. Aksincha, mansabdor shaxs xatti-harakatining ma'muriy nojo'ya harakat deb tan olinganligi yoki jinoyat deb baholanganligi unga fuqarolik-huquqiy mulkiy javobgarlik yoxud mehnat huquqiga ko'ra to'liq moddiy javobgarlik qo'llanilishi uchun shubhasiz dalil bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Vaqtli matbuotning xabar berishicha, ijtimoiy ta'minot organlarida ishlovchi mansabdor shaxslar tomonidan turli suiiste'mollarga, talon-torojlarga yo'l qo'yilishi hollari uchrab turibdi va unga qarshi kurashni kuchaytirish, bu sohadagi huquqbuzarliklarning oldini olishga oid samarali huquqiy vositalar ishlab chiqish dolzarb vazifalardan bo'lib qolmoqda.

Yuridik va iqtisodiy adabiyotlarda turlicha talqinga hamda tortishuvlarga sabab bo'layotgan javobgarlik turlaridan biri – iqtisodiy, moliyaviy javobgarlik bo'lib, javobgarlikning bu turi korxonalar va tashkilotlarga nisbatan qo'llaniladi.

Ayrim mualliflar iqtisodiy javobgarlikni yuridik javobgarlikdan mustaqil holda ko'rish va huquqiy javobgarlikka aloqasi yo'q ijtimoiy hodisa sifatida tasvirlashga harakat qiladilar. Bizning fikrimizcha, iqtisodiy javobgarlik hamda yuridik shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan moliyaviy jazo choralari – bu qonun talablarini buzayotgan, o'zining noto'g'ri faoliyati bilan davlat organlari, boshqa korxonalar va tashkilotlar uchun noqulay sharoitlarni vujudga keltirayotgan, tabiiy resurslardan nooqilona foydalanayotgan, bozor tamoyillariga zid ish tutayotgan korxonalar uchun iqtisodiy jihatdan o'ng'aysiz, noma'qul vaziyat tug'dirishga qaratilgan chora-tadbirlardandir.

Iqtisodiy javobgarlik va moliyaviy jazo choralari ham huquqiy javobgarlikning bir turi sifatida, huquqiy muomala subyekti sanaluvchi yuridik shaxs tomonidan sodir etiladigan

aybli, huquqqa xilof xatti-harakat uchun qo`llaniladigan yuridik javobgarlik chorasi sifatida baholanmog`i lozim. Chunki korxonalariga nisbatan qo`llaniladigan iqtisodiy javobgarliklarda ham boshqa turdagi huquqiy javobgarliklarga xos bo`lgan barcha asosiy xususiyatlar: a) qonun asosida qo`llanilishi; b) vakolatli organ yoki mansabdor shaxs tomonidan qonun asosida qo`llanilishi; d) yuridik shaxs uchun iqtisodiy va boshqa noqulay oqibatlarni yuzaga keltirishi kabilar mavjud bo`ladi.

Ijtimoiy ta`minotga oid huquqiy munosabatlarda yuridik shaxslarni iqtisodiy javobgar qilish va ularga nisbatan moliyaviy jazo qo`llashning bir qancha hollari mavjud.

Jumladan, O`zbekiston Respublikasining «Aholini ish bilan ta`minlash to`g`risida»gi qonunining 18-moddasiga ko`ra¹, «Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarga eng kam miqdordagi ish joylarini yaratish yuzasidan mahalliy davlat hokimiyati organlari chiqargan qarorlarni bajarmaganlik uchun ish beruvchilardan har bir yaratilmagan ish joyi uchun xodimning yillik o`rtacha ish haqi miqdorida jarima undiriladi. Yoki bo`lmasa, O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2001-yil 16-martda davlat ro`yxatiga olingan «Davlat ijtimoiy sug`urtasi badallarini o`tkazish, majburiy to`lovlarni hisoblash va to`lash tartibi to`g`risida»gi yo`riqnomaning² 11-bandida belgilangan tartibda va muddatlarda tegishli badallarni to`lamagan korxonalar Soliq kodeksining 135-moddasi 8-bandida ko`rsatilgan miqdorda aybdor korxonalariga nisbatan moliyaviy jazo qo`llaniladi.

Yuridik shaxslarga nisbatan moliyaviy-iqtisodiy jazo choralari qo`llanilishidan maqsad ular tomonidan qonun buzilish hollariga yo`l qo`ymaslik, ijtimoiy ta`minotga oid vazifalarning bajarilishini ta`minlash zarurligi bilan bog`liqdir.

¹ O`zbekistonning yangi qonunlari, №19. –T.: Adolat, 1998. 170-bet.

² O`zbekiston Respublikasi vazirligi, davlat komitetlari va idoralari tomonidan tayyorlangan hujjatlarining axborotnomasi. 2001 yil, 6-son.

Тавсия қилинадиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 40 б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
3. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
4. Каримов И.А. Қонун ва адолат устуворлиги фаолиятимиз мезони бўлсин. 12-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2004. – 313 б.
5. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. 13-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 174 б.
6. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. 14-жилд –Т.: Ўзбекистон, 2005. 61 б.
7. Каримов И.А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш устувор вазирамиздир. Т., Ўзбекистон, 2007.
8. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиётининг қонуний асосларини мустаҳкамлаш фаолиятимиз мезони бўлиши даркор. // Халқ сўзи. – 2006. – 24 февраль.
9. Каримов И.А. Асосий мақсадимиз – юртимизда эркин ва обод, фаровон ҳаёт барпо этиш йўлини қатъият билан давом эттиришдир. –Т.: Ўзбекистон, 2007.

Д. Қонун ҳужжатлари.

10. Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнат кодекси”, – Т.: “Иқтисод ва ҳуқуқ олами” нашриёти уйи, 2004 й., 244 б.
11. Ўзбекистон Республикаси “Оила кодекси”. –Т.: “Адолат”, 2001 й.
12. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролик кодекси”. –Т.: “Адолат”, 2003 й., 496 б.
13. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонуни. 1993.

14. Ўзбекистон Республикасида “Ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуни. 1992 й.,.
15. Ўзбекистон Республикасида “Ёшларга оид давлат сиёсати асослари тўғрисида”ги қонуни. 1992.
16. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонуни. 2004 й.,.
17. Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги қонуни. 1998 й.,
18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари. 1995-1998 й., 4-жилд, Т., “Адолат”, 1999 й., 5-жилд, 2000-2001 й. –Т.: “Адолат”, 2001 й.
19. МОТ. Конвенция и Рекомендации МОТ. Международный Бюро Труда. – Женева: 1991.-I-II. 3326 с.
20. Турсунов Й. ва бошқалар. Ҳуқуқий ислохотлар. Меҳнат ва пенсия таъминоти қонунчилигида ислохотлар. – Т.: ТДИУ, 1995. 67 б.
21. Турсунов Й. Ёшга доир пенсиялар қандай тайинланади? – Т.: Меҳнат, 2002. 64 б.
22. Усмонова М.А., Турсунов Й. Қарияларни ижтимоий ҳуқуқий ҳимоялашнинг конституциявий кафолатлари. – Т.: ТДЮИ, 2002.
23. Усмонова М.А. Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя: фуқаролик ҳуқуқий жиҳатлари. Монография. – Т.: ТДЮИ, 2005., 194-б.
24. Ўзбекистон Республикаси “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонунга шарҳ. – Т.: 2004., 518 б.
25. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳ. – Т.: Ўзбекистон, 2001., 591 б.
26. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига шарҳлар. –Т.: ТДЮИ, 2008.
27. Аҳолини йўналтирилган ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва унинг ҳуқуқий асослари. Т., ТДЮИ, 2007.
28. Пенсия қонунчилиги ва уни такомиллаштириш муаммолари. Т, ТДЮИ, 2007.

29. Оллахвердиева Л. Внешняя трудовая миграция населения в Узбекистане: недостатки статистики и реальная практика. Миграционная ситуация и миграционная политика в современном мире. – Смоленск: 2003. 144 с.

30. Турсунов Й. Ижтимоий таъминот ҳукуқи. Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2005.

31. Турсунов Й., Усмонова М. Қарияларни ижтимоий ҳуқуқий ҳимоялашнинг конституциявий қафолатлари. – Т.: ТДЮИ, 2002., 33 б

32. Турсунов Й., Шойимхонов З. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи. –Т.: ТДЮИ, 2003.

33. Усманова М.А. Тадбиркорлик субъектлари ва ижтимоий ҳимоя: –Т.: ТДЮИ, 2005. 30 б.

Кириш	4-6
-------------	-----

УМУМИЙ ҚИСМ

I-боб. КУЧЛИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ-ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЖТИМОЙ СИЁСАТИНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТИ СИФАТИДА. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ, ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ	7-31
--	-------------

1-§. Ижтимоий таъминот тизимларининг вужудга келиш ва ривожланиш тарихи. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий таъминотнинг тараккий этиш босқичлари	7-17
2-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фани, унинг предмети, асосий тамойиллари ва вазифалари.....	18-29
3-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фанининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.....	29-31

II-боб. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ ФАНИНИНГ МАНБАЛАРИ.....	32-41
--	--------------

1-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи фанининг манбалари тушунчаси ва уларнинг таснифи	32-33
2-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбаи сифатида қонунлар ва уларнинг аҳамияти	33-34
3-§. Қонуности ҳужжатлари ижтимоий таъминот ҳуқуқининг манбаи сифатида	34-39
4-§. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи манбалари саналувчи норматив ҳуқуқий ҳужжатларни вақт, фазо ва шахслар ўртасида амал қилиши.....	39-41

III-боб. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТГА ОИД ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТ	42-56
--	--------------

1-§. Ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси, турлари ва юзага келиш асослари	42-46
2-§. Ижтимоий таъминот органлари - ижтимоий таъминотга оид ҳуқуқий муносабат субъектлари сифатида. Бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси ва унинг ҳуқуқий мақоми. Давлат солиқ хизмати органлари ва уларнинг ижтимоий таъминот муносабатларидаги иштироки	46-50
3-§. Фуқароларни ўзиня ўзи бошқариш органлари - ижтимоий таъминот ҳуқуқининг субъекти сифатида.....	50-53

4-§. Харбий органлар ижтимоий таъминот ҳуқуқнинг субъекти сифатида Корхона ва ташкилотлар, қасаба уюшмаларининг ижтимоий таъминот муносабатларидаги иштироки	53-56
--	-------

IV-боб. МЕҲНАТ СТАЖИ ВА УЗОК ЙИЛЛИК

ХИЗМАТ ДАВРИ	57-71
1-§. Меҳнат стажи тушунчаси, турлари ва аҳамияти	57-62
2-§. Меҳнат стажини ҳисоблаш ва тасдиқлаш тартиби	62-69
3-§. Узоқ йил хизмат даври ва уни ҳисобга олишнинг хусусиятлари	69-71

МАХСУС ҚИСМ

ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛАРНИНГ ПЕНСИЯ БИЛАН ТАЪМИНЛАНИШИ

V-боб. ЁШГА ДОИР ПЕНСИЯЛАР ТАЪМИНЛАШ	72-91
1-§. Ёшга доир пенсиялар тушунчаси ва уларнинг фуқаролар ижтимоий таъминотида тутган ўрни	72-74
2-§. Умумий асосларда ёшга доир пенсия тайинлаш ва унинг шартлари	74-77
3-§. Имтиёзли шартларда ёшга доир пенсия тайинлаш асослари	77-88
4-§. Тулиқсиз меҳнат стажи билан ҳамда муддатидан олдин ёшга доир пенсия тайинлаш ва уларнинг хусусиятлари	89-91

VI-боб. НОГИРОНЛИК ПЕНСИЯЛАРИ 92-105 |

1-§. Ногиронлик пенсиялари тушунчаси, турлари ва пенсия таъминотида тутган ўрни	92-94
2-§. Ногиронликни белгилаш тартиби. Ногиронлик гуруҳлари ва ногиронлик сабаблари	94-99
3-§. Ногиронлик пенсияси тайинлаш асослари ва шартлари	100-105

VII-боб. БОҚУВЧИСИНИ ЙЎҚОТГАНЛИК

ПЕНСИЯЛАРИ	106-113
1-§. Боқувчисини йўқотганлик пенсиялари тушунчаси, ва тайинлашнинг умумий асослари	106-109
2-§. Боқувчисини йўқотганлик пенсияси олишга ҳақли бўлган шахслар	109-113

VIII-боб. ПЕНСИЯЛАРНИ ТАЙИНЛАШ ВА ТУЛАШ.....	114-139
1-§. Пенсияларни тайинлашнинг умумий тартиби ва асосий қоидалари	114-119
2-§. Пенсия тайинлашда ўртача ойлик иш ҳақини ҳисоблаш тартиби	119-123
3-§. Пенсияларни ҳисоблаб чиқариш	123-126
4-§. Пенсияларни тулаш	126-134
5-§. Ҳарбий хизматчиларга пенсия тайинлаш ва тулаш.....	134-139

IX-боб. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИДА НАФАҚАЛАР	140-179
1-§. Нафақалар тушунчаси, уларнинг умумий тавсифи	140-142
2-§. Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар	142-163
3-§. Бюджет ҳисобидан тўланадиган ижтимоий нафақалар.....	163-174
4-§. Фуқароларга бериладиган бошқа турдаги нафақалар.....	174-179

X-боб. ФУҚАРОЛАРГА КЎРСАТИЛАДИГАН БОШҚА ИЖТИМОЙ ЁРДАМЛАР	180-190
1-§. Аҳолига кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам тушунчаси, зарурлиги ва уларнинг таснифи	180-182
2-§. Ёлғиз қариялар, ёлғиз ногиронлар ва ота-она парваришидан маҳрум бўлган болаларни давлат таъминотига олиш.....	182-190

XI-боб. ХАЙРИ-ЭҲСОН ВА МУРУВВАТ ЁРДАМИ ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТНИ АМАЛГА ОШИРИШ МАНБАИ СИФАТИДА	191-198
1-§. Мурувват ва хайри-эҳсон ёрдами ва унинг тавсифи	191-194
2-§. Хайри-эҳсон, мурувват ёрдами кўрсатишнинг ҳуқуқий жиҳатлари	194-198

XII-боб. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ СОҲАСИДАГИ ҚОНУНЧИЛИККА РИОЯ ЭТИШНИ ТАЪМИНЛАШ... 199-207	199-207
1-§. Ижтимоий таъминот соҳасидаги қонунчиликка риоя этишни назорат қилиш, шакл ва усуллари	199-203
2-§. Ижтимоий таъминот ва жавобгарлик	203-207

Фойдаланилган адабиётлар	397-399
---------------------------------------	----------------

Kirish	210-212
--------------	---------

UMUMIY QISM

I-bob. KUCHLI IJTIMOY HIMOYA-O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI IJTIMOY SIYOSATINING MUHIM JIHATI SIFATIDA. IJTIMOY TA'MINOT HUQUQI, FANINING PREDMETI VA ASOSIY VAZIFALARI	213-235
--	----------------

1-§. Ijtimoiy ta'minot tizimlarining vujudga kelish va rivojlanish tarixi. O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy ta'minotning taraqqiy etish bosqichlari.....	213-222
2-§. Ijtimoiy ta'minot huquqi fani, uning predmeti, asosiy tamoyillari va vazifalari	223-233
3-§. Ijtimoiy ta'minot huquqi fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi	233-235

II-bob. IJTIMOY TA'MINOT HUQUQI FANINING MANBALARI	236-244
---	----------------

1-§. Ijtimoiy ta'minot huquqi fanining manbalari tushunchasi va ularning tasnifi.....	236-237
2-§. Ijtimoiy ta'minot huquqi manbai sifatida qonunlar va ularning ahamiyati	237-238
3-§. Qonunosti hujjatlari ijtimoiy ta'minot huquqining manbai sifatida.....	238-272
4-§. Ijtimoiy ta'minot huquqi manbalari sanaluvchi normativ huquqiy hujjatlarni vaqt, fazo va shaxslar o'rtasida amal qilishi.....	242-244

III-bob. IJTIMOY TA'MINOTGA OID HUQUQIY MUNOSABAT	245-258
--	----------------

1-§. Ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabatlar tushunchasi, turlari va yuzaga kelish asoslari	245-249
2-§. Ijtimoiy ta'minot organlari - ijtimoiy ta'minotga oid huquqiy munosabat subyektlari sifatida. Budjetdan tashqari pensiya jamg'armasi va uning huquqiy maqomi. Davlat soliq xizmati organlari va ularning ijtimoiy ta'minot munosabatlaridagi ishtiroki.....	249-252
3-§. Fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari - ijtimoiy ta'minot huquqining subyekti sifatida.....	253-255

4-§. Harbiy organlar ijtimoiy ta'minot huquqning subyekti sifatida Korxonalar va tashkilotlar, kasaba uyushmalarining ijtimoiy ta'minot munosabatlaridagi ishtiroki.....	255-258
--	---------

IV-bob. MEHNAT STAJI VA UZOK YILLIK

XIZMAT DAVRI	259-272
1-§. Mehnat staji tushunchasi, turlari va ahamiyati	259-264
2-§. Mehnat stajini hisoblash va tasdiqlash tartibi	264-270
3-§. Uzoq yil xizmat davri va uni hisobga olishning xususiyatlari	270-272

MAXSUS QISM

O'ZBEKISTONDA FUQAROLARNING PENSIYA BILAN TA'MINLANISHI

V-bob. YOSHGA DOIR PENSIYALAR TA'MINLASH..... **273-290**

1-§. Yoshga doir pensiyalar tushunchasi va ularning fuqarolar ijtimoiy ta'minotida tutgan o'rni	273-275
2-§. Umumiy asoslarda yoshga doir pensiya tayinlash va uning shartlari	275-278
3-§. Imtiyozli shartlarda yoshga doir pensiya tayinlash asoslari	278-288
4-§. To'liqsiz mehnat staji bilan hamda muddatidan oldin yoshga doir pensiya tayinlash va ularning xususiyatlari	288-290

VI-bob. NOGIRONLIK PENSIYALARI..... **291-303**

1-§. Nogironlik pensiyalari tushunchasi, turlari va pensiya ta'minotida tutgan o'rni	291-293
2-§. Nogironlikni belgilash tartibi. Nogironlik guruhlari va nogironlik sabablari	293-298
3-§. Nogironlik pensiyasi tayinlash asoslari va shartlari.....	298-303

VII-bob. BOQUVCHISINI YO'QOTGANLIK

PENSIYALARI..... **304-311**

1-§. Boquvchisini yo'qotganlik pensiyalari tushunchasi, va tayinlashning umumiy asoslari.....	304-306
2-§. Boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi olishga haqli bo'lgan shaxslar	306-311

VIII-bob. PENSIYALARNI TAYINLASH VA

TO'LASH..... **312-335**

1-§. Pensiyalarni tayinlashning umumiy tartibi va asosiy qoidalari	312-313
--	---------

2-§. Pensiya tayinlashda o`rtacha oylik ish haqini hisoblash tartibi.....	317-320
3-§. Pensiyalarni hisoblab chiqarish	320-323
4-§. Pensiyalarni to`lash.....	323-331
5-§. Harbiy xizmatchilarga pensiya tayinlash va to`lash	331-335

IX-bob. IJTIMOY TA'MINOT HUQUQIDA

NAFAQALAR.....	336-371
1-§. Nafaqalar tushunchasi, ularning umumiy tavsifi	336-338
2-§. Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalar.....	338-358
3-§. Budjet hisobidan to`lanadigan ijtimoiy nafaqalar.....	358-367
4-§. Fuqarolarga beriladigan boshqa turdagi nafaqalar.....	367-371

X-bob. FUQAROLARGA KO`RSATILADIGAN BOSHQA

IJTIMOY YORDAMLAR.....	372-381
1-§. Aholiga ko`rsatiladigan ijtimoiy yordam tushunchasi, zarurligi va ularning tasnifi	372-374
2-§. Yolg`iz qariyalar, yolg`iz nogironlar va ota-ona parvarishidan mahrum bo`lgan bolalarni davlat ta`minotiga olish.....	374-381

XI-bob. XAYRI-EHSON VA MURUVVAT YORDAMI IJTIMOY TA'MINOTNI AMALGA OSHIRISH

MANBAI SIFATIDA.....	382-388
1-§. Muruvvat va xayri-ehson yordami va uning tavsifi	382-384
2-§. Xayri-ehson, muruvvat yordami ko`rsatishning huquqiy jihatlari.....	385-388

XII-bob. IJTIMOY TA'MINOT SOHASIDAGI

QONUNCHILIKKA RIOYA ETISHNI TA'MINLASH	389-396
1-§. Ijtimoiy ta`minot sohasidagi qonunchilikka rioya etishni nazorat qilish, shakl va usullari	389-392
2-§. Ijtimoiy ta`minot va javobgarlik.....	393-396

Foydalanilgan adabiyotlar	397-399
--	----------------

Д.Қ. АҲМЕДОВ

ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги томонидан ўқув юртлари учун дарслик сифатида
тавсия қилинган*

Мухаррир: *С.Усмонов.*

Техник муҳаррир: *А.Боймаматов.*

Компьютерда саҳифаловчи: *Ф.Нурлибаев.*

Босишга рухсат этилди:

Ҳажми: . Бюртма: Адади: 200.

ТДЮИ кичик босмахонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ, 35.

